

COLLOQUIA RUSSICA SERIES I, VOL. 10

DIPLOMACY OF MEDIEVAL RUS' (10th–16th CENTURIES)

ISSN 2353-219X
ISBN 978-83-66304-92-5

COLLOQUIA RUSSICA. SERIES I, VOL. 10

In Memory of
Dr. Norbet Mika and Prof. Ihor Skochylyas

COLLOQUIA RUSSICA

Series I, vol. 10

Diplomacy of Medieval Rus' (10th–16th centuries)

Publication from the 10th
International Scientific Conference,
Krakow, 9th–11th October, 2019

Edited by
Vitaliy Nagirnyy

Krakow 2021

Editorial board
Igor Danilevskiy (Moscow), Đura Hardi (Novi Sad),
Marcin Klemenski (Krakow), Patryk Kuc (Krakow),
Aleksey Martyniuk (Minsk), Adam Mesiarkin (Bratislava),
Vitaliy Nagirnyy (Krakow) – editor, Yanina Ryier (Mogilev),
Myroslav Voloshchuk (Ivano-Frankivsk)

Adviser:
Leontiy Voytovych (Lviv)

Revision and translation:
Katarzyna Homoncik, Szymon Orzoł, Halyna Poslavska,
Yanina Ryier, Magdalena Worobjew

Desktop publishing:
Inter Line SC, Piotr Hrehorowicz, Małgorzata Punzet

On cover:
front page:
Miniature of the Radziwiłł (Königsberg) Chronicle
last page:
„Europe in the 12th century”,
by Stsiapan Tsemuschau

Editorial board might not share contributors views and their opinions
are not to be identified with Editorial board's outlook.
Copying and reprinting without written permission
from the Editorial board is forbidden

©Copyright by the Jagiellonian University
©Copyright by Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”
Krakow 2021

ISSN 2353-219X
ISBN 978-83-66304-92-5

Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”
z siedzibą w Instytucie Historii UJ
ul. Gołębia 13, 31-007 Kraków
www.iagellonica.com.pl

COLLOQUIA RUSSICA

Seria I, tom 10

Dyplomacja Rusi średniowiecznej (X–XVI wiek)

Materiały X Międzynarodowej
Konferencji Naukowej
Kraków, 9–11 października 2019 r.

Redaktor
Vitaliy Nagirnyy

Kraków 2021

Contents

Preface	11
Przedmowa	16
The list of the participants of the conference	21

CHAPTER I: STUDIES

Володимир Кузовков, <i>Похід русів на Каспій і русько-хазарська угода у контексті міжнародних відносин першої чверті X століття</i>	25
---	----

Konrad Lewek, <i>Kontakty dyplomatyczne pomiędzy Cesarstwem Bizantyjskim a Rusią w IX – pierwszej połowie XI wieku w świetle znalezisk pieczęci bizantyjskich na terytorium Rusi</i>	37
--	----

Артем Папакін, <i>Дипломатичний дар як один зі шляхів імпорту престижного озброєння на Русь у X столітті</i>	55
--	----

Ивелин Иванов, <i>Между войной и миром: Русь и Болгария во второй половине X века</i>	67
---	----

Остап Кардаш, <i>Хто відправив „legatos Ruscorum” на Кведлінбурзький з’їзд 973 року?</i>	79
--	----

Karolina Madeja, <i>Problem stosunków dyplomatycznych między Węgrami a Rusią za panowania Jarosława Mądrego (1036–1054)</i>	91
---	----

Мирослав Волощук, <i>Кого відправляли угорські королі XI–XIII століть in variis legacionibus nostris in Rutheniam: родинна належність і соціальне становище</i> ...	103
---	-----

Simon Malmenvall, <i>Pilgrimage as a Factor of (Religious) International Relations: Image of the „Self” and the „Other” in the Travel Diary of the Ruthenian Hegumen Daniel</i>	133
---	-----

Андрій Стасюк, <i>Духовні особи на дипломатичній службі галицьких князів у середині XII – першій половині XIII століть</i>	145
--	-----

Дюра Гарди, <i>Рюрикович в роли дипломата: Ростислав Михайлович в болгарско-никейских мирных переговорах 1256 года</i>	161
Тимур Горбач, <i>Володимирське посольство до Пруссії восени 1325 року</i>	169
Витас Янкаускас, <i>Между Литвой, Ордой и Москвой: дипломатический „Гордиев узел” 1349–1350 годов</i>	179
Янина Ригер, <i>Отображение системы власти в Полоцке в международных договорах и дипломатической переписке XIV века</i>	185
Marcin Grala, <i>„Łaciński szantaż”. Problem nowogrodzkiej apelacji do Konstantynopola w sprawie sporów o „sąd miesięczny”</i>	201
Oleg Lugovyi, <i>Byzantine Embassy to Moscow and Lithuania in 1415</i>	211
Алексей Мартынюк, <i>„Налево пойдешь – жизнь потеряешь”: дипломатическое обеспечение поездок иностранцев по землям Руси в первой половине XV века и казус 1438 года</i>	221
Филипп Подберёзкин, <i>„Почесть” или „ошибка переводчика”? Как понимали „юрьевскую дань” ливонские дипломаты (1474–1554)</i>	237
Dana Picková, <i>The First Treaties between Moscow Grand Princes and the Habsburg Emperors of the Holy Roman Empire: Project and Reality</i>	249
Irina Koluzaeva, <i>Poselstwo w drodze. Moskiewscy dyplomaci w pogranicznej Orszy w XVI wieku</i>	259
Изабелла Корчагина, <i>Алкоголь в дипломатическом этикете московского двора XVI века в описаниях иноземцев: символы и ритуалы</i>	269
Лукаш Рыбар, <i>Дипломатические миссии Николая Варкоча и Хаджи Хосрова к московскому царю в 1593 году</i>	281

CHAPTER II: LITERATURE REVIEW

Олександр Филипчук, <i>Забутий святий. Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом</i> , Київ: Laurus, 2020, 584 с. – <i>Остан Кардаш</i>	295
---	-----

Игорь Н. Данилевский, *Герменевтические основы изучения летописных текстов. Повесть временных лет*, изд. 2-е переработанное и дополненное, Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 2019, 438 с. [Игорь М. Данилевский, *Герменевтичні основи вивчення літописних текстів. Повість временних літ*, вид. 2-ге перероблене і доповнене, Санкт-Петербург: Видавництво Олега Абишка, 2019, 438 с.] – *Остан Кардаш* 297

Simon Malmenvall, *Kultura Kijevske Rusije in krščanska zgodovinska zavest*, Ljubljana: Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, 2019, 313 s. [Симон Малменвалл, *Культура Київської Русі та християнська історична свідомість*, Любляна: Теологічний факультет, Університет Любляни, 2019, 313 с.] – *Остан Кардаш* 300

Олександр Головка, *Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)*, Київ 2021, 600 с. [Oleksandr Hołowko, *Ruś i Polska w międzynarodowym życiu Europy (X – pierwsza połowa XIII wieku)*, Kijów 2021, 600 s.] – *Vitaliy Nagirnyy* 303

Нова перлина грона досліджень з історії Русі [Vitaliy Nagirnyy, *Urzędnicy ziemi kijowskiej od drugiej połowy XI do pierwszej połowy XIII wieku. Studium prozopograficzne*, Kraków: Historia Iagiellonica, 2021, 390 s.] – *Леонтиї Войтович* 304

Myroslav Voloshchuk, *Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property, and Socio-Political Role*, Leiden–Boston: Brill, 2021, 357 p. – *Yanina Ryier* 306

Галицько-Волинський літопис: текстологія, за ред. Олексія Толочка, Київ: Академперіодика, 2020, 927 с. [*The Galician-Volhynian Chronicle: Textology*, ed. by Oleksiy Tolochko. Kyiv: Akademperiodyka, 2020. 927 p.] – *Ostap Kardash* 308

Leontij Wojtowycz, *Lew Daniłowicz. Książę halicko-wołyński (ok. 1225 – ok. 1301)*, Kraków: Avalon 2018, 313 s. – *Marcin A. Klemenski* 310

Нові видання з історії Галицької і Волинської земель XII–XIV ст. – *Віталій Нагірний* 311

Янина Рьер, *Правитель и общество на белорусских землях в XIII – первой трети XV в. Основные механизмы политогенеза, легитимизации и сакрализации власти*, Могилев: МГУ имени А. А. Кулешова, 2020, 256 с. – *Мирослав Волощук* 320

Русское влияние на изменение религиозного мировоззрения средневековой Литвы [Mariusz Ščavinskas, *Kristus prieš Belialą*, t. 1: *Lietuvių anapusinių vaizdinių christianizacija Viduramžiais*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2021, 448 p.]..... 322

Алексей В. Мартынюк, *До Герберштейна: Австрия и Восточная Европа в системе персональных связей и культурных контактов (XIII – начало XVI века)*, Москва: Квадрига, 2019, 576 с. – Янина Рюер 323

Бремя митрополита Киприана. Церковная и светская политика 1372–1406 годов [Marcin Grala, *Biskupi i władcy świeccy Rusi w orbicie politycznych wpływów Moskwy doby Metropolity Cypriana*, Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2020, 384 s.] – Мария Лавренченко 325

„Татарская проблема” во внешней политике Великого княжества Московского во второй половине XV – начале XVI вв. в свете нового исследования [Norbert Mika, *Problematyka tatarska w polityce europejskiej od połowy XV do początku XVI wieku*, Kraków–Warszawa: Avalon, 2020, 568 s.] – Виталий Нагурный 329

Елена И. Малето, *Средневековая Русь и Константинополь. Дипломатические отношения в конце XIV – середине XV в.*, Москва: Центрополиграф, 2018, 223 с. [Jelena I. Maletto, *Ruś średniowieczna a Konstantynopol. Relacje dyplomatyczne w końcu XIV – połowie XV w.*, Moskwa: Centropoligraf, 2018, 223 s.] – Marcin Grala 331

Галич. Збірник наукових праць, вип. 4, за ред. М. Волощука, Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2019, 224 с. [*Halicz. Zbiór prac naukowych*, t. 4, pod red. M. Voloshchuka, Iwano-Frankiwnsk: Lileya NV, 2019, 224 s.] – Magdalena Worobjew 335

Українсько-угорські етюди, вип. 3, Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2019, 305 с., іл. [*Ukraińsko-węgierskie szkice*, t. 3, Lwów: Instytut Ukrainoznawstwa im. Iwana Krypiakiewicza NAN Ukrainy, 2019, 305 s., il.] – Marcin A. Klemenski 336

Information about Authors 339

Preface

The presented volume entitled *Diplomacy of Medieval Rus' (10th–16th centuries)* is the 10th – jubilee – edition of the materials from the International Conference *Colloquia Russica*, an international research project that was implemented at the Institute of History of the Jagiellonian University in Krakow in 2010–2021.

The idea of the project originated among the students and the researchers of the Institute of History of the Jagiellonian University in 2010. It envisaged the creation of a platform for communication between different generations of researchers (academic staff, doctoral students, students) and representatives of various scientific schools. It was going to be carried out by the organization of numerous international scientific conferences, devoted to the history of medieval Rus' in the 9th–16th centuries and take place in various cities and countries of Central and Eastern Europe. The format of the scientific meetings was to combine such elements as: report panels; lectures by Polish and foreign professors; scientific debates with the participation of eminent experts on the issue discussed; poster sessions; presentations of the latest scientific works on the history of Medieval Rus'; reconstruction demonstrations; visiting historical monuments. Another prominent feature of the conferences was the active involvement of young researchers (doctoral students and students), representing both Polish and foreign universities. Participants of the conferences could present the results of their investigation in all Slavic languages, as well as in English¹.

Thanks to the efforts of the Institute of History of the Jagiellonian University in cooperation with numerous Polish and foreign scientific institutions, in 2010–2019 the following international scientific conferences were organized: *Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku)* (24–26 November 2010, Krakow)²; *Князівства Галицької і Волинської земель в міжнародних відносинах XI–XIV ст.* (20–22 October 2011, Ivano-Frankivsk, Ukraine)³; *Ruś w epoce*

¹ More information concerning the concept of the project *Colloquia Russica*, see: *Porozmawiajmy o Rusi: wywiad z dr. Vitalijem Nagirnym, pracownikiem Zakładu Historii Europy Wschodniej Instytutu Historii UJ, rozmawiał Łukasz Wiater*, „Societas Historiarum”, 2011, 47 (1), p. 3–6; М. Волощук, *Міжнародний науковий проект „Colloquia Russica” (2010–2014 рр.)*, „Український історичний журнал”, 2014, 5, p. 225–226; Ф. Д. Подберезкин, „Древена баня” Виталия Нагирино: личные заметки участника к десятилетнему юбилею проекта *Colloquia Russica*, под ред. А. Мартынюка, вып. 12, Минск 2019, p. 213–218.

² М. Волощук, *Міжнародний науковий проект „Colloquia Russica” (2010–2014 рр.)*, p. 227; М. Kumięga, *Ruś średniowieczna rokonię Dobu*, [in:] *Societas Historiarum*, 2010–2011, 38–39 (11–12), p. 33–34; А. Mesiarkin, *Medzinárodná konferencia Stredoveká Rus a susedia (IX. – pol. XIII stor.)*, „Historia Nova”, 1, 2010, 2, p. 174–176; М. Курін, А. Павлюк, І. Тимар, „*Colloquia Russica*”. *Краківські етюди*, „Студентські історичні зошити”, 2, 2011, p. 119.

³ М. Волощук, *Міжнародний науковий проект „Colloquia Russica” (2010–2014 рр.)*, p. 227–228; Л. Войтович, *Нове в дослідженні Князів Доби*, [in:] *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2011 р. Інформаційний бюлетень*, Львів 2012, p. 97–101; А. Живачівський, М. Камінська, „*Colloquia Russica*”. II *Міжнародна наукова конференція „Князівства Галицької та Волинської земель в міжнародних відносинах (XI–XIV ст.)”*, „Студентські історичні зошити”, 3, 2012, p. 111–112; Z. Orságová, *Medzinárodná konferencia Stredoveká Rus: „Halič a Volynsko v rámci systému medzinárodných vzťahov v 11. až 15. Storočí”*, Ivano-Frankovsk, 20.–22. októbra 2011, [in:] *Histoia nova. Štúdie k slovenským dejinám*, vol. 2, Bratislava 2011, p. 275–277; М. Kumięga, *Z gościną na Rusi*, „Societas Historiarum”, 2011, 47 (1), p. 16; А. Jusupović, *Zaproszenie na konferencje „Ruś w epoce najazdów mongolskich (1223–1480)”*, „Mowia Wieki”, 12 (633), 2012, p. 33.

najazdów mongolskich (1223–1480) (15–17 November 2012, Warsaw)⁴; *Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI w.)* (14–16 November 2013, Mogilno)⁵; *Rus a Stredná Európa v 11.–14. Storočí* (16–18 October 2014, Spišská Kapitula, Slovakia)⁶; *Rus a kraje kultury łacińskiej (X–XVI w.)* (26–28 November 2015, Krakow)⁷; *Rus a svět kočovníků (druhá polovina IX.–XVI. století)* (23–26 November 2016, Plzeň, the Czech Republic)⁸; *Релігії і вірування Русі (IX–XVI століття)* (15–18 November 2017,

⁴ М. Волошук, *Міжнародний науковий проект „Colloquia Russica” (2010–2014 pp.)*, p. 228–229; A. Mesiarkin, *Medzinárodná konferencia Rus v epoche monholských nájazdov (1223–1480), Varšava, 15.–17. november, 2012*, [in:] *Histoia nova. Štúdie k slovenským dejinám*, vol. 6, Bratislava 2013, p. 169–172; M. Kamińska, *Colloquia ruskie, tym razem w stolicy*, „Societas Historicorum”, 57, 2013, p. 19; D. Kadziak, *Cykl Colloquia Russica*, „Societas Historicorum”, 57, 2013, p. 3; A. Стасюк, *Colloquia Russica III: Варшавська конференція „Русь в епоху монгольських нападів: 1223–1480”*, 15–17.11.2012, „Студентські історичні зошити”, 4, 2013, p. 173.

⁵ M. Kamińska, *IV Międzynarodowa Konferencja Naukowa Colloquia Russica „Rurykowiczew świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI ww.)”*, 14–16 listopada 2013, Mogilno, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne”, 141, 2014, 3, p. 777–780; V. Nagirnyy, *Międzynarodowa Konferencja Naukowa z serii Colloquia Russica: „Rurykowiczew świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI ww.)”*, 14–16 listopada 2013, Mogilno, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2014, p. 304–306; M. Волошук, *Міжнародний науковий проект „Colloquia Russica” (2010–2014 pp.)*, p. 229; A. Madej, *Trzy dni z życia klasztornego, czyli IV Colloquia Russica (14–16.11, Mogilno)*, „Societas Historicorum”, 60, 2014, p. 43–44; V. Adamovič, *Colloquia Russica IV. „Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI ww.)”*, [in:] *Acta historica Posoniensia*, t. 24: *Historické štúdie*, ed. L. Rybár, Bratislava 2014, s. 163–164; M. Михальський, *Звіт з IV-ї Міжнародної наукової конференції Colloquia Russica – „Рюриковичи в світлі династичних зв'язків: політика, звичаї, культура, релігія (X–XVI ст.)”*, „Студентські історичні зошити”, 5, 2014, p. 135–136; С. Темушев, *IV Международная научная конференция из серии Colloquia Russica*, [in:] <https://hist.bsu.by/184-2010-11-06-10-59-56/kaf-ros/novosti/2338-iv-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-iz-serii-colloquia-russica.html> (20.09.2021).

⁶ М. Волошук, *Міжнародний науковий проект „Colloquia Russica” (2010–2014 pp.)*, p. 230–231; V. Adamovič, *Colloquia Russica V. „Rus' and Central Europe 11th–14th century”* 16.10.–18.10.2014, Spišské Podhradie – Spišská Kapitula, Slovensko, „Medea”, 17–18, 2013–2014 [print: 2015], s. 123–124; M. Olokina, *V Międzynarodowa Konferencja Naukowa Colloquia Russica „Ruś a Europa Środkowa w XI–XIV w.”*, 16–18 października 2014 r., *Spišské Podhradie, Słowacja*, „Societas Historicorum”, 64, 2015, p. 44–46; I. Тимар, *V Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica „Русь і Центральна Європа в XI–XIV ст.”*, „Студентські історичні зошити”, 6, 2015, p. 135–136.

⁷ М. Волошук, *VI Міжнародна наукова конференція в рамках проекту „Colloquia Russica” „Русь і терени латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)”*, „Український історичний журнал”, 6, 2015, p. 252–253; I. Паршин, *Візантійські сюжети у Кракові. Короткий звіт про VI Міжнародну наукову конференцію „Colloquia Russica: Rus a kraje kultury łacińskiej: społeczeństwo, kultura, religia (X–XVI w.)”*, [in:] *Василевс. Українська візантиністика*, <https://byzantina.wordpress.com/2016/01/11/news-1025/> (20.09.2021); Ф. Подберезкин, *Влияние или взаимодействие? („Русь и страны латинского Запада”: VI Международная конференция из серии Colloquia Russica, Краков, 26–28 ноября 2015 г.)*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, под ред. А. Мартынюка и Г. Голенченко, вып. 8, Минск 2016, p. 278–284; V. Adamovič, *Colloquia Russica VI. Ruś a kraje kultury łacińskiej: społeczeństwo, kultura, religia (X–XVI w.) / Ruś a kraje kultury łacińskiej: społeczeństwo, kultura, religia (X–XVI w.)*, *Krakow (Pol'sko)*, 26.–28. november 2015, „Medea”, 19–20, 2015–2016 [print: 2017], s. 114–115; M. Klemenski, *Colloquia Russica po raz drugi w Krakowie*, „Societas Historicorum”, 69, 2016, p. 53–54; А. Павлюк, С. Дубчак, *VI Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica „Русь і країни латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)”*, „Студентські історичні зошити”, 7, 2016, p. 99–100.

⁸ Б. Черкас, *VII Міжнародна наукова конференція з серії Colloquia Russica „Русь і світ кочівників (друга половина IX–XVI століття)”*, „Український історичний журнал”, 5, 2017, p. 214–215; К. Святнюк, *Русь і світ кочівників (друга половина IX–XVI століття)*. VII Міжнародна наукова конференція з серії Colloquia Russica, „Український історичний збірник”, 19, 2017, p. 473–474; Ф. Подберезкин, *Что общего у света со тьмою? (VII Международная научная конференция из серии Colloquia Russica: „Русь и мир кочевников (вторая половина IX–XVI в.)”*, Пльзень, 23–26 ноября 2016 г.), [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, под ред. А. Мартынюка, вып. 10, Минск 2017, p. 231–240; С. Цемушаў, *Удзел супрацоўнікаў і студэнтаў БДУ у міжнароднай канферэнцыі Colloquia Russica ў г. Пльзень Чэшскай рэспублікі*, [in:] http://www.hist.bsu.by/by/by/930-belorusskij/inshae/navini-gl/7679-udzel-supratso-nika-i-studenta-bdu-u-mizhnarodnaj-kanferentsyi_collo

Lviv, Ukraine)⁹; *Rus a Polska w X–XIV wieku* (5–8 December 2018, Przemyśl)¹⁰; *Dyplomacja Rusi średniowiecznej (X–XVI wiek)* (9–11 October 2019, Krakow)¹¹.

408 participants from 16 countries took part in the mentioned above conferences: Belarus (Gomel, Minsk, Mogilev), Bulgaria (Sofia, Veliko Tarnovo), the Czech Republic (Brno, Jičín, Liberec, Olomouc, Plzeň, Prague), Finland (Oulu), Germany (Leipzig), Hungary (Pécs), Iceland (Reykjavik), Lithuania (Klaipeda, Kaunas, Vilnius), Norway (Oslo), Poland (Krakow, Białystok, Bydgoszcz, Lublin, Racibórz, Poznań, Przemyśl, Warsaw, Wrocław), Russia (Kazan, Karachayevsk, Moscow, Sankt-Peterburg), Serbia (Belgrade, Novi Sad), Slovakia (Bratislava,

quia-russica-g-plzen-cheshskajrespubliki.html (20.09.2021); A. Мартынюк, „Великий раскол” восточнославянской медиевистики: семь тезисов к дискуссии, *„Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”*, 2017, 1 (21), p. 150; A. Siwko, *O Rusi i koczownikach w stolicy piwa. VII konferencja z cyklu Colloquia Russica*, „Societas Historicorum”, 73, 2017, p. 42–43; I. Тимар, *Звіт з VII-ї Міжнародної конференції Colloquia Russica „Русь і світ кочівників (друга половина IX–XVI ст.)”*, „Студентські історичні зошити”, 9, 2017, p. 104–105.

⁹ I. Паршин, *VIII Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica: релігії та вірування Русі (X–XVI ст.)*, „Проблеми слов’янознавства”, 66, 2018, с. 180–184; O. Кардаш, *Звіт з VIII-ї Міжнародної наукової конференції Colloquia Russica „Релігії та вірування Русі (X–XVI ст.)”*, „Студентські історичні зошити”, 10, 2018, p. 103–105; С. Темушев, *VIII Міжнародна наукова конференція з серії Colloquia Russica „Релігії та вірування Русі (X–XVI вв.)”* (Львов, Україна), *„Журнал Белорусского государственного университета. История”*, 2018, 1, p. 120–124; Idem, *Участие представителей БГУ в VIII международной научной конференции из серии Colloquia russica „Религии и верования Руси (X–XVI вв.)”* (Украина, г. Львов), [in:] <https://hist.bsu.by/faculty/novosti-fakulteta/8012-lvov2017.html> (20.09.2021); Ю. Афанасенко, *Беседы о вере и неверии: VIII Международная научная конференция из серии Colloquia Russica „Религии и верования Руси (IX–XVI вв.)”* (Львов, 15–18 ноября 2017 г.), [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, под ред. А. Мартынюка, вып. 11, Минск 2018, p. 235–240; M. Лавренченко, *Хроника VIII международной научной конференции Colloquia Russica „Религии и верования Руси (IX–XVI вв.)”*, [in:] <https://hum.hse.ru/news/213926803.html> (20.09.2021); A. Siwko, *Colloquia Russica ponownie na Rusi*, „Societas Historicorum”, 76, 2018, p. 58–59.

¹⁰ T. Pudocki, *Międzynarodowy zjazd historyków w Przemyślu w ramach serii Colloquia Russica*, „Nasz Przemyśl”, 2019, 1 (171), p. 30–31; I. Паршин, *IX Міжнародна наукова конференція „Colloquia Russica: Rus a Polska (X–XVI w.)”* (Перемішль, 5–8 грудня 2018 року), „Проблеми слов’янознавства”, 67, 2018, p. 224–226; Я. А. Рьер, *IX міжнародна наукова конференція з серії Colloquia Russica „Русь і Польща (X–XIV вв.)”* (Перемішль, Польща, 5–8 декабря 2018 г.), [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, под ред. А. Мартынюка, вып. 12, Минск 2019, p. 203–207; Eadem, *Наше участие в конференции „Colloquia Russica”*, [in:] https://msu.by/univer/novosti/univernews/1782-2018-12-13-1?fbclid=IwAR0E_tptLeHn2XvEBAQn5nggfhen8llD8yS-RopKDNkM1-j_epzRehYJaNz8 (20.09.2021); Д. Добровольский, *Международная конференция „Русь и Польша (X–XIV вв.)”*, [in:] <https://hist.hse.ru/news/229386111.html> (20.09.21); I. Тимар, *IX Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica „Русь і Польщі X–XIV ст.”*, „Студентські історичні зошити”, 11, 2019, p. 44–45; M. Клеменський, *IX Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica „Русь і Польща (X–XIV ст.)”*, 5–8 грудня 2018, *Перемішль, Польща*, „Студентські історичні зошити”, 11, 2019, p. 45–46; A. Siwko, *Na polsko-ruskim pograniczu – IX Colloquia Russica*, „Societas Historicorum”, 79, 2019, p. 69–70.

¹¹ A. Papakin, *„Diplomacy od Medieval Rus’ (X–XVI centuries)”*, *X International Scientific Conference in the „Colloquia Russica” series*, „History”, 28, 2020, 2, p. 205–208; T. Гобач, *X Міжнародна наукова конференція „Colloquia Russica: Дипломатія середньовічної Русі (X–XVI ст.)”*, „Український історичний журнал”, 2019, 6, p. 218–219; В. Нагірний, *Візантійські сюжети на X Міжнародній конференції науковців з серії Colloquia Russica „Дипломатія середньовічної Русі (X–XVI ст.)”*, *Краків, 9–11 жовтня 2019 р.*, [in:] *Василевс. Українська візантиністика*, <https://byzantina.wordpress.com/2019/10/27/news-1377/> (20.09.2021); Я. А. Рьер, *X міжнародна наукова конференція з серії Colloquia Russica „Дипломатія середньовічної Русі (X–XVI вв.)”* (Краків, Польща, 9–11 октября 2019 г.), [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, под ред. А. Мартынюка, вып. 12, Минск 2019, p. 208–212; O. Кардаш, *X Міжнародна наукова конференція серії Colloquia Russica „Дипломатія середньовічної Русі (X–XVI ст.)”*, (Краків, 9–11 жовтня 2019 року), „Студентські історичні зошити”, 12, 2020, p. 67–68.

Levoča, Trnava), Slovenia (Ljubljana), Turkey (Istanbul), Ukraine (Chernivtsi, Halych, Ivano-Frankivsk, Kyiv, Kharkiv, Lviv, Mykolaiv, Odesa, Uzhgorod, Zaporizhzhia). During the scientific meetings, 338 papers and 35 lectures were delivered, 17 scientific debates, 3 poster sessions, 3 reconstruction shows and 10 presentations of the latest publications on the history of medieval Rus' were held. The conference materials were published in 9 volumes of *Colloquia Russica. Series I*².

* * *

The 10th volume of *Colloquia Russica, Series I* includes the materials of the X International Scientific Conference entitled *Diplomacy of Medieval Rus' (10th–16th centuries)*, which took place in Krakow on 9–11 October 2019. The major organizers of the scientific event were the Institute of History and the Association of Students of History of the Jagiellonian University, the Museum UJ Collegium Maius, the Society of the Doctoral Students UJ, The Centrum Studiorum Mediaevalium of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). The conference was attended by 34 participants representing 28 academic institutions from Poland (Krakow, Warsaw), Ukraine (Chernivtsi, Halych, Ivano-Frankivsk, Kyiv, Lviv, Mykolaiv, Odesa), Belarus (Gomel, Minsk, Mogilev), Lithuania (Kaunas), the Czech Republic (Brno, Liberec, Praga), Slovakia (Bratislava), Slovenia (Ljubljana), Serbia (Novi Sad), Bulgaria (Veliko Tarnovo), Russia (Moscow, Saint Petersburg). During the conference there were three open lectures delivered by Małgorzata Smorąg-Różycka (Krakow), Myroslav Voloshchuk (Ivano-Frankivsk) and Konstantin Jerusalimskii (Moscow); six panel discussions in which 28 researches took part; a presentation of the latest academic works on the history of medieval Rus'; a reconstruction demonstration. The organizers also provided a cultural

¹² *Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.). Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010 r.*, pod red. V. Nagirnego, Kraków 2011 (*Colloquia Russica*, t. 1); *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22th October, 2011*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2012 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 2); *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1280). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th November, 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 3); *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion 10th–16th c. Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November 2013*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 4); *Rus' and Central Europe from the 11th to 14th century. Publication after 5th International Conference, Spišská kapitula, 16th–18th Oktober 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 5); *Rus' and countries of the latin culture (10th–16th century). Publication from the 6th International Scientific Conference, Krakow, 26th–28th November, 2015*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2016 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 6); *Rus' and the World of the Nomads (the second half of 9th–16th centuries). Publication from the 7th International Scientific Conference, Plzeň, November 23th–26th, 2016*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2017 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 7); *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2018 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 8); *Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018*, ed. V. Nagirnyy and T. Pudlocki, Krakow 2019 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 9).

programme – the participants could visit the Old Town and the Museum UJ Collegium Maius, the Museum „Podziemia Rynku” and the Archaeological Museum.

The volume consists of the following parts: preface in English and Polish; the list of the conference participants; reports and open lectures in the form of scientific articles (in English, Polish, Ukrainian and Russian); the scientific chronicle containing reviews of the latest publications on the history of medieval Rus’.

* * *

In conclusion, on behalf of the Editorial board, I express my sincerely gratitude to all those who participated in the preparation of the publication. Among them it is worth noting: Katarzyna Homoncik, Marcin Klemenski, Patryk Kuc, Szymon Orzoł, Halyna Poslavska, Yanina Ryier and Magdalena Worobjew (Frączek).

The publication of the 10th volume of *Colloquia Russica. Series I* was made possible by financial support of the Institute of History and the Council of Academic Associations of the Jagiellonian University – for which, on behalf of the Editorial board, I express my unlimited gratitude to them.

* * *

The Editorial board dedicates this volume to Dr. Norbet Mika (21.05.1961–28.10.2020) and Prof. Ihor Skochylas (5.04.1967–20.12.2020) – outstanding researchers and long-time participants of the *Colloquia Russica* conferences, who are no longer with us.

Vitaliy Nagirnyy

Przedmowa

Przedstawiony na osąd Czytelnika zbiór studiów pt. *Dyplomacja Rusi średniowiecznej (X–XVI wiek)* jest dziesiątym, jubileuszowym tomem, który ukazuje się w serii *Colloquia Russica, Series I* i uwieńcza międzynarodowy projekt, realizowany w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie w latach 2010–2021.

Idea projektu *Colloquia Russica* wykrystalizowała się w środowisku studentów i pracowników naukowych Instytutu Historii UJ w 2010 r. Przewidywała stworzenie płaszczyzny dla komunikacji między różnymi pokoleniami badaczy (pracownikami naukowymi, doktorantami, studentami) oraz przedstawicielami różnych szkół naukowych, realizowanej przez organizacje cyklicznych międzynarodowych konferencji naukowych, poświęconych dziejom Rusi średniowiecznej w IX–XVI wieku i odbywających się w różnych miastach i krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Format spotkań naukowych przewidywał połączenie takich elementów jak: panele referatowe; wykłady problemowe polskich i zagranicznych profesorów; debaty naukowe z udziałem wybitnych znawców omawianej tematyki; sesje posterowe; prezentacje najnowszych prac naukowych z zakresu dziejów Rusi średniowiecznej; pokazy rekonstruktorskie; zwiedzanie zabytków historycznych. Jeszcze jedną cechą charakterystyczną organizowanych konferencji stało aktywne zaangażowanie do udziału w nich młodych badaczy (doktorantów i studentów), reprezentujących zarówno polskie jak i zagraniczne uczelnie. Uczestnicy konferencji mogli wygłaszać wystąpienia i debatować we wszystkich językach słowiańskich oraz języku angielskim¹.

W latach 2010–2019 staraniami Instytutu Historii UJ we współpracy z licznymi krajowymi i zagranicznymi instytucjami naukowymi zorganizowano następujące międzynarodowe konferencje naukowe: *Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku)* (24–26 listopada 2010 r., Kraków)²; *Князівства Галицької і Волинської земель в міжнародних відносинах XI–XIV ст.* (20–22 października 2011 r., Iwano-Frankiwsk, Ukraina)³; *Ruś w epoce najazdów mongolskich (1223–1480)*

¹ Szerzej o koncepcji projektu *Colloquia Russica*, zob.: Porozmawiajmy o Rusi: wywiad z dr. Vitaliyem Nagirym, pracownikiem Zakładu Historii Europy Wschodniej Instytutu Historii UJ, rozmawiał Łukasz Wiater, „Societas Historiarum”, 2011, 47 (1), s. 3–6; M. Волошук, *Міжнародний науковий проект „Colloquia Russica” (2010–2014 рр.)*, „Український історичний журнал”, 2014, 5, s. 225–226; Ф. Д. Подберезкин, „Древенa баня” Виталия Нагірного: личные заметки участника к десятилетнему юбилею проекта *Colloquia Russica*, под ред. А. Мартынюка, вып. 12, Минск 2019, s. 213–218.

² M. Волошук, *Міжнародний науковий проект „Colloquia Russica” (2010–2014 рр.)*, s. 227; Kumiega, *Ruś średniowieczna rok konferencyjnie*, „Societas Historiarum”, 2010–2011, 38–39 (11–12), s. 33–34; A. Mesiarkin, *Medzinárodná konferencia Stredoveká Rus a susedia (IX. – pol. XIII stor.)*, „Historia Nova”, 1, 2010, 2, s. 174–176; M. Курін, А. Павлюк, І. Тимар, „*Colloquia Russica*”. *Краківські етюди*, „Студентські історичні зошити”, 2, 2011, s. 119.

³ M. Волошук, *Міжнародний науковий проект „Colloquia Russica” (2010–2014 рр.)*, s. 227–228; Л. Войтович, *Нове в дослідженні Княжої Доби*, [in:] *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2011 р. Інформаційний бюлетень*, Львів 2012, s. 97–101; А. Живачівський, М. Камінська, „*Colloquia Russica*”. *II Міжнародна наукова конференція „Князівства Галицької та Волинської земель в міжнародних відносинах (XI–XIV ст.)”*, „Студентські історичні зошити”, 3, 2012, s. 111–112; Z. Orságová, *Medzinárodná konferencia*

(15–17 listopada 2012 r., Warszawa)⁴; *Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI w.)* (14–16 listopada 2013 r., Mogilno)⁵; *Rus a Středná Európa v 11.–14. Storočí* (16–18 października 2014 r., Spiszaska kapituła, Słowacja)⁶; *Ruś a kraje kultury łacińskiej (X–XVI w.)* (26–28 listopada 2015 r., Kraków)⁷; *Rus a svět kočovníků (druhá polovina IX.–XVI. století)* (23–26 listopada 2016 r., Pilzno, Czechy)⁸; *Релігії і вірування Русі (IX–XVI*

Stredoveká Rus: „Halič a Volynsko v rámci systému medzinárodných vzťahov v 11. až 15. Storočí“, Ivano-Frankovsk, 20.–22. októbra 2011, [in:] *Histoia nova. Štúdie k slovenským dejinám*, t. 2, Bratislava 2011, s. 275–277; M. Kumiega, *Z gošćiną na Rusi*, „Societas Historicorum”, 2011, 47 (1), s. 16; A. Jusupović, *Zaproszenie na konferencje „Ruś w epoce najazdów mongolskich (1223–1480)”*, „Mowią Wieki”, 12 (633), 2012, s. 33.

⁴ M. Волощук, *Міжнародний науковий проект „Colloquia Russica” (2010–2014 pp.)*, s. 228–229; A. Mesiarkin, *Medzinárodná konferencia Rus v epoche monholských nájazdov (1223–1480)*, Varšava, 15.–17. november, 2012, [in:] *Histoia nova. Štúdie k slovenským dejinám*, t. 6, Bratislava 2013, s. 169–172; M. Kamińska, *Colloquia ruskie, tym razem w stolicy*, „Societas Historicorum”, 57, 2013, s. 19; D. Kadzik, *Cykl Colloquia Russica*, „Societas Historicorum”, 57, 2013, s. 3; A. Стасюк, *Colloquia Russica III: Варшавська конференція „Русь в епоху монгольських нападів: 1223–1480”*, 15–17.11.2012, „Студентські історичні зошити”, 4, 2013, s. 173.

⁵ M. Kamińska, *IV Międzynarodowa Konferencja Naukowa Colloquia Russica „Rurykowiczew świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI ww.)”*, 14–16 listopada 2013, Mogilno, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne”, 141, 2014, 3, s. 777–780; V. Nagirnyy, *Międzynarodowa Konferencja Naukowa z serii Colloquia Russica: „Rurykowiczew świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI ww.)”*, 14–16 listopada 2013, Mogilno, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2014, s. 304–306; M. Волощук, *Міжнародний науковий проект „Colloquia Russica” (2010–2014 pp.)*, s. 229; A. Madej, *Trzy dni z życia klasztornego, czyli IV Colloquia Russica (14–16.11, Mogilno)*, „Societas Historicorum”, 60, 2014, s. 43–44; V. Adamovič, *Colloquia Russica IV. „Rurykowicze w świecie powiązań dynastycznych: polityka, obyczajowość, kultura, religia (X–XVI ww.)”*, [in:] *Acta historica Posoniensia*, t. 24: *Historické štúdie*, ed. L. Rybár, Bratislava 2014, s. 163–164; M. Міхальський, *Звіт з IV-ї Міжнародної наукової конференції Colloquia Russica – „Рюриковичі в світлі династичних зв'язків: політика, звичаї, культура, релігія (X–XVI ст.)”*, „Студентські історичні зошити”, 5, 2014, s. 135–136; С. Темушев, *IV Международная научная конференция из серии Colloquia Russica*, [in:] <https://hist.bsu.by/184-2010-11-06-10-59-56/kaf-ros/novosti/2338-iv-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-iz-serii-colloquia-russica.html> (20.09.2021).

⁶ M. Волощук, *Міжнародний науковий проект „Colloquia Russica” (2010–2014 pp.)*, s. 230–231; V. Adamovič, *Colloquia Russica V. „Rus’ and Central Europe 11th–14th century”* 16.10.–18.10.2014, *Spíšské Podhradie – Spišská Kapitula, Slovensko*, „Medea”, 17–18, 2013–2014 [druk: 2015], s. 123–124; M. Olokina, *V Międzynarodowa Konferencja Naukowa Colloquia Russica „Ruś a Europa Środkowa w XI–XIV w.”*, 16–18 października 2014 r., *Spíšské Podhradie, Słowacja*, „Societas Historicorum”, 64, 2015, s. 44–46; I. Тимар, *V Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica „Русь і Центральна Європа в XI–XIV ст.”*, „Студентські історичні зошити”, 6, 2015, s. 135–136.

⁷ M. Волощук, *VI Міжнародна наукова конференція в рамках проекту „Colloquia Russica” „Русь і терени латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)”*, „Український історичний журнал”, 6, 2015, s. 252–253; I. Паршин, *Візантійські сюжети у Кракові. Короткий звіт про VI Міжнародну наукову конференцію „Colloquia Russica: Rus a kraje kultury łacińskiej: społeczeństwo, kultura, religia (X–XVI w.)”*, [in:] *Василевс. Українська візантиністика*, <https://byzantina.wordpress.com/2016/01/11/news-1025/> (20.09.2021); Ф. Подберезкин, *Влияние или взаимодействие? („Русь и страны латинского Запада”: VI Международная конференция из серии Colloquia Russica, Краков, 26–28 ноября 2015 г.)*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, под ред. А. Мартынюка и Г. Голенченко, вып. 8, Минск, 2016, s. 278–284; V. Adamovič, *Colloquia Russica VI. Ruś a kraje kultury łacińskiej: społeczeństwo, kultura, religia (X–XVI w.) / Ruś a kraje kultury łacińskiej: społeczeństwo, kultura, religia (X–XVI w.)*, *Krakov (Pol’sko)*, 26.–28. november 2015, „Medea”, 19–20, 2015–2016 [druk: 2017], s. 114–115; M. Klemenski, *Colloquia Russica po raz drugi w Krakowie*, „Societas Historicorum”, 69, 2016, s. 53–54; A. Павлюк, С. Дубчак, *VI Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica „Русь і країни латинської культури: суспільство, культура, релігія (X–XVI ст.)”*, „Студентські історичні зошити”, 7, 2016, s. 99–100.

⁸ Б. Черкас, *VII Міжнародна наукова конференція з серії Colloquia Russica „Русь і світ кочівників (друга половина IX–XVI століття)”*, „Український історичний журнал”, 5, 2017, s. 214–215; К. Святнюк, *Русь і світ кочівників (друга половина IX–XVI століття). VII Міжнародна наукова конференція з серії Colloquia Russica. „Український історичний збірник”*, 19, 2017, s. 473–474; Ф. Подберезкин, *Что общего у света со тьмою? (VII Международная научная конференция из серии Colloquia Russica: „Русь и мир кочевников (вторая половина IX–XVI в.)”*, *Пльзень, 23–26 ноября 2016 г.*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, под ред. А. Мартынюка, вып. 10, Минск, 2017, s. 231–240; С. Пемушаў, *Удзел супрацоўнікаў і студэнтаў*

століття) (15–18 listopada 2017 r., Lwów, Ukraina)⁹; *Ruś a Polska w X–XIV wieku* (5–8 grudnia 2018 r., Przemyśl)¹⁰; *Dyplomacja Rusi średniowiecznej (X–XVI wiek)* (9–11 października 2019 r., Kraków)¹¹.

Udział w wymienionych konferencjach wzięło 408 uczestników z 16 krajów: Białorusi (Homel, Mińsk, Mohylew), Bułgarii (Sofia, Wielkie Tyrnowo), Czech (Brno, Jičín, Liberec, Olomouc, Plzeň, Praga), Finlandii (Oulu), Islandii (Reykjavík), Litwy (Klaipeda, Kowno, Wilno), Niemiec (Lipsk), Norwegii (Oslo), Polski (Kraków, Białystok, Bydgoszcz, Lublin, Raciborz, Poznań, Przemyśl, Warszawa,

БДУ у міжнародній конференції *Colloquia Russica* у г. Пльзень Чеської республіки, [in:] http://www.hist.bsu.by/by/by/930-beloruskij/inshae/navini-gl/7679-udzel-supratso-nika-i-studenta-bdu-u-mizhnarodnaj-kanferentsyi_colloquia-russica-g-plzen-cheshskajrespubliki.html (20.09.2021); А. Мартынюк, „Великий раскол” восточнославянской медиевистики: семь тезисов к дискуссии, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*”, 2017, 1 (21), с. 150; А. Siwko, *O Rusi i koczoownikach w stolicy piwa. VII konferencja z cyklu Colloquia Russica*, „*Societas Historicorum*”, 73, 2017, s. 42–43; І. Тимар, *Звіт з VII-ї Міжнародної конференції Colloquia Russica „Русь і світ кочівників (друга половина IX–XVI ст.)”*, „Студентські історичні зошити”, 9, 2017, с. 104–105.

⁹ І. Паршин, *VIII Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica: релігії та вірування Русі (X–XVI ст.)*, „Проблеми слов’янознавства”, 66, 2018, с. 180–184; О. Кардаш, *Звіт з VIII-ї Міжнародної наукової конференції Colloquia Russica „Релігії та вірування Русі (X–XVI ст.)”*, „Студентські історичні зошити”, 10, 2018, с. 103–105; С. Темушев, *VIII Міжнародна наукова конференція з серії Colloquia Russica „Релігії та вірування Русі (X–XVI вв.)” (Львов, Україна)*, „Журнал Белорусского государственного университета. История”, 2018, 1, с. 120–124; Idem, *Участие представителей БГУ в VIII международной научной конференции из серии Colloquia russica „Религии и верования Руси (X–XVI вв.)” (Украина, г. Львов)*, [in:] <https://hist.bsu.by/faculty/novosti-fakulteta/8012-lvov2017.html> (20.09.2021); Ю. Афанасенко, *Беседы о вере и неверии: VIII Международная научная конференция из серии Colloquia Russica „Религия и верования Руси (IX–XVI вв.)” (Львов, 15–18 ноября 2017 г.)*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, под ред. А. Мартынюка, вып. 11, Минск 2018, с. 235–240; М. Лавренченко, *Хроника VIII международной научной конференции Colloquia Russica „Религии и верования Руси (IX–XVI вв.)”*, [in:] <https://hum.hse.ru/news/213926803.html> (20.09.2021); А. Siwko, *Colloquia Russica powownie na Rusi*, „*Societas Historicorum*”, 76, 2018, s. 58–59.

¹⁰ Т. Pudłocki, *Międzynarodowy zjazd historyków w Przemyślu w ramach serii Colloquia Russica*, „*Nasz Przemyśl*”, 2019, 1 (171), s. 30–31; І. Паршин, *IX Міжнародна наукова конференція „Colloquia Russica: Ruś a Polska (X–XIV w.)” (Перемисьль, 5–8 грудня 2018 року)*, „Проблеми слов’янознавства”, 67, 2018, с. 224–226; Я. А. Рьер, *IX міжнародна наукова конференція з серії Colloquia Russica „Русь і Польща (X–XIV вв.)” (Перемисьль, Польща, 5–8 декабря 2018 г.)*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, под ред. А. Мартынюка, вып. 12, Минск 2019, с. 203–207; Eadem, *Наше участие в конференции „Colloquia Russica”*, [in:] <https://msu.by/univer/novosti/univernews/1782-2018-12-13-1?fbclid=IwAR2YLEP8ri8SPvr-54GFЕexVZSZhyiyTvQprjDXEуNB9Nfy ZQoFdAIQWDNgA> (20.09.2021); С. Темушев, *Участие представителей исторического факультета БГУ в IX международной научной конференции „Colloquia Russica”*, [in:] https://hist.bsu.by/faculty/novosti-fakulteta/8431-colloquia-russica.html?fbclid=IwAR0E_tptLeHn2XvEБаQn5nggfhen8lPD8ySRopKdнкM1-J_ерzRehYJaNz8 (20.09.2021); Д. Добровольский, *Международная конференция „Русь и Польша (X–XIV вв.)”*, [in:] <https://hist.hse.ru/news/229386111.html> (20.09.21); І. Тимар, *IX Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica „Русь і Польщі X–XIV ст.”*, „Студентські історичні зошити”, 11, 2019, с. 44–45; М. Клеменський, *IX Міжнародна наукова конференція Colloquia Russica „Русь і Польща (X–XIV ст.)”*, 5–8 грудня 2018, *Перемисьль, Польща*, „Студентські історичні зошити”, 11, 2019, с. 45–46; А. Siwko, *Na polsko-ruskim programie – IX Colloquia Russica*, „*Societas Historicorum*”, 79, 2019, s. 69–70.

¹¹ А. Papakin, „*Diplomacy od Medieval Rus’ (X–XVI centuries)*”, *X International Scientific Conference in the „Colloquia Russica” series*, „*History*”, 28, 2020, 2, p. 205–208; Т. Гобач, *X Міжнародна наукова конференція „Colloquia Russica: Дипломатія середньовічної Русі (X–XVI ст.)”*, „Український історичний журнал”, 2019, 6, с. 218–219; В. Нагірний, *Візантійські сюжети на X Міжнародній конференції науковій з серії Colloquia Russica „Дипломатія середньовічної Русі (X–XVI ст.)”*, *Краків, 9–11 жовтня 2019 р.*, [in:] *Василевс. Українська візантиністика*, <https://byzantina.wordpress.com/2019/10/27/news-1377/> (20.09.2021); Я. А. Рьер, *X міжнародна наукова конференція з серії Colloquia Russica „Дипломатія середньовічної Русі (X–XVI вв.)” (Краков, Польща, 9–11 октября 2019 г.)*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, под ред. А. Мартынюка, вып. 12, Минск 2019, с. 208–212; О. Кардаш, *X Міжнародна наукова конференція серії Colloquia Russica „Дипломатія середньовічної Русі (X–XVI ст.)”*, *Краків, 9–11 жовтня 2019 року*, „Студентські історичні зошити”, 12, 2020, с. 67–68.

Wrocław), Rosji (Kazań, Karaczajewsk, Moskwa, Sankt-Peterburg), Serbii (Belgrad, Nowy Sad), Słowacji (Bratysława, Levoča, Trnava), Słowenii (Lublana), Turcji (Stambuł), Ukrainy (Charków, Czerniowce, Halicz, Iwano-Frankiwnsk, Kijów, Lwów, Mykołaiw, Odesa, Użhorod, Zaporozże), Węgier (Pécs). W trakcie spotkań naukowych ogłoszono 338 referatów i 35 wykładów, odbyto 17 debat naukowych, 3 sesje posterowe, 3 pokazy rekonstruktorskie oraz 10 prezentacji najnowszych publikacji z zakresu dziejów Rusi średniowiecznej. Materiały konferencji ukazały się drukiem w 9 tomach *Colloquia Russica. Series I*¹².

* * *

Dziesiąty tom *Colloquia Russica, Series I* obejmuje materiały X Międzynarodowej Konferencji Naukowej, pt. *Dyplomacja Rusi średniowiecznej (X–XVI wiek)*, która odbyła się w Krakowie, w dniach 9–11 października 2019 r. Głównymi organizatorami konferencji były Instytut Historii i Koło Naukowe Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego, przy współpracy z: Muzeum UJ Collegium Maius, Towarzystwem Doktorantów UJ oraz Centrum Studiorum Mediaevalium Przykarpackiego Narodowego Uniwersytetu im. W. Stefanyka w Iwano-Frankiwnsku. Udział w konferencji wzięło 34 uczestników z 28 instytucji naukowych z: Polski (Kraków, Warszawa), Ukrainy (Czerniowce, Halicz, Iwano-Frankiwnsk, Kijów, Lwów, Mykołaiw, Odesa), Białorusi (Homel, Mińsk, Mohylew), Litwy (Kowno), Czech (Brno, Liberec, Praga), Słowacji (Bratysława), Słowenii (Lublana), Serbii (Nowy Sad), Bułgarii (Wielkie Tyrnowo), Rosji (Moskwa, Sankt-Peterburg). W czasie konferencji miały miejsce: trzy wykłady otwarte, ogłoszone przez Małgorzatę Smorąg-Różycką (Kraków), Myroslava Voloshchuka (Iwano-Frankiwnsk) i Konstantina Jerozolimskiego (Moskwa); debata naukowa z udziałem Alekseja Martyniuka (Mińsk), Konstantina Jerozolimskiego (Moskwa) i Myroslava Voloshchuka (Iwano-Frankiwnsk); sześć paneli

¹² *Rus' średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.). Materiały międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków 24–26 listopada 2010 r.*, pod red. V. Nagirnego, Kraków 2011 (*Colloquia Russica*, t. 1); *Principalities in lands of Galicia and Volhynia in international relations in 11th–14th c. Publication after 2nd International Conference, Ivano-Frankivsk, 20–22th October, 2011*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2012 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 2); *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1280). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th November, 2012*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2013 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 3); *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion 10th–16th c. Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November 2013*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2014 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 4); *Rus' and Central Europe from the 11th to 14th century. Publication after 5th International Conference, Spišská kapitula, 16th–18th Oktober 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Kraków–Bratislava 2015 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 5); *Rus' and countries of the latin culture (10th–16th century). Publication from the 6th International Scientific Conference, Krakow, 26th–28th November, 2015*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2016 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 6); *Rus' and the World of the Nomads (the second half of 9th–16th centuries). Publication from the 7th International Scientific Conference, Plzeň, November 23th–26th, 2016*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2017 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 7); *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2018 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 8); *Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018*, ed. V. Nagirnyy and T. Pudłocki, Kraków 2019 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 9).

referatowych, w których wystąpiło 32 referentów; pokaz rekonstruktorski; prezentacje najnowszych prac naukowych z zakresu historii Rusi średniowiecznej. Organizatorzy zadbali także o program kulturalny – uczestnicy konferencji mogli zwiedzić Stare Miasto, Muzeum UJ Collegium Maius, Muzeum Podziemia Rynku i Muzeum Archeologiczne.

Tom składa się z następujących części: przedmowy w języku angielskim i polskim; wykazu uczestników konferencji; tekstów wykładów i referatów w postaci artykułów (w językach angielskim, polskim, ukraińskim i rosyjskim) i kroniki naukowej, obejmującej informacje o najnowszych wydaniach z historii Rusi średniowiecznej.

* * *

Na zakończenie tych uwag wstępnych, w imieniu Redakcji składam podziękowanie osobom, które przyczyniły się do powstania publikacji. Są wśród nich: Katarzyna Homoncik, Marcin Klemenski, Patryk Kuc, Szymon Orzoł, Halyna Poslavska, Yanina Ryier i Magdalena Worobjew (Frączek). Wydanie drukiem dziesiątego tomu *Colloquia Russica. Series I* było możliwe dzięki wsparciu finansowemu Instytutu Historii i Rady Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego – za co wyrażam im ogromną wdzięczność.

* * *

Redakcja dedykuje niniejszy zbiór studiów pamięci dr. Norbeta Miki (21.05.1961– 28.10.2020) i prof. Ihora Skochyliasa (5.04.1967–20.12.2020) – wybitnych badaczy i długoletnich uczestników konferencji z serii *Colloquia Russica*, których już nie ma z nami.

Vitaliy Nagirnyy

The list of the participants of the conference

- Baraniak Patryk, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland
Blicharska Liana, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Fedoruk Andrii (Федорук Андрій), Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine
Grala Marcin, The Pontifical University of John Paul II, Krakow, Poland
Gucwa Grzegorz, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Haładaj Maciej, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Hardi Đura (Гарди Дюра), University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia
Horbach Tymur (Горбач Тимур), Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine
Irina Koluzaeva, Warsaw University, Warsaw, Poland
Ivanov Ivelin (Иванов Ивелин), The St. Cyril and St. Methodius University, Veliko Tarnovo, Bulgaria
Janica Adrian, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Jankauskas Vytautas, Research Centre of the Grand Duchy of Lithuania, Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania
Jerusalimskii Konstantin (Ерусалимский Константин), Russian State University for the Humanities, Moscow, Russian Federation
Kardash Ostap (Кардаш Остап), Centrum Studiorum Mediaevalium of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
Klemenski Marcin, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Koluzaeva Irina, Warsaw University, Warsaw, Poland
Korchagina Izabella, Warsaw University, Warsaw, Poland
Kuc Patryk, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Kuzovkov Volodymyr (Кузовков Володимир), Vasyl Sukhomlynskyi National University, Mykolaiv, Ukraine
Leheta Valeriya (Легета Валерія), Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine
Lewek Konrad, Jagiellonian University, Krakow; Nicolaus Copernicus University, Toruń, Poland
Liwoch Radosław, Archaeological Museum, Krakow, Poland
Lugovyi Oleg (Луговий Олег), Odesa Ilya Mechnikov National University, Odesa, Ukraine
Madeja Karolina, Jagiellonian University, Krakow, Poland
Malmenvall Simon, University of Ljubljana, Ljubljana, Slovenia
Martyniuk Aleksey (Мартынюк Алексей), National Institute for Higher Education, Minsk, Belarus
Marzęcka Joanna, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland
Nagirnyy Vitaliy, Jagiellonian University, Krakow, Poland

- Padbiarozkin Pilip (Падбярозкін Піліп), The Yakub Kolas Central Scientific Library of National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus
- Palka Patryk, Jagiellonian University, Krakow, Poland
- Papakin Artem (Папакін Артем), Taras Shevchenko National University, Kyiv, Ukraine
- Parschyn Illya (Паршин Ілля), Ivan Franko National University, Lviv, Ukraine
- Picková Dana, Charles University, Prague, Czech Republic
- Piekarz Michał, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland
- Poslavska Halyna (Пославська Галина), Centrum Studiorum Mediaevalium of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
- Rodzińska-Nowak Judyta, Jagiellonian University, Krakow, Poland
- Rybár Lukáš, Comenius University, Bratislava, Slovakia
- Ryier Yanina (Риер Янина), Mogilev State Arkadiy Kuleshov University, Mogilev, Belarus
- Rzepecka Olga, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland
- Rzepecki Wit, Historical reenactment group „Wotczina Rarog”, Krakow, Poland
- Samonava Maryia (Самонава Марыя), Francysk Skaryna Gomel State University, Gomel, Belarus
- Siembab Kinga, Jagiellonian University, Krakow, Poland
- Siwko Arkadiusz, Jagiellonian University, Krakow, Poland
- Skochylyas Ihor (Скочилияс Ігор), Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine
- Smorąg-Różycka Małgorzata, Jagiellonian University, Krakow, Poland
- Smrž Pavel, Technical University of Liberec, Liberec, Czech Republic
- Sprawski Sławomir, Jagiellonian University, Krakow, Poland
- Stasiuk Andrii (Стасюк Андрій), National reserve „Davniy Halych”, Halych; Centrum Studiorum Mediaevalium of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
- Stopka Krzysztof, Jagiellonian University, Krakow, Poland
- Ukleja Agata, Jagiellonian University, Krakow, Poland
- Viscardi Franciszek, Jagiellonian University, Krakow, Poland
- Voloshchuk Myroslav (Волощук Мирослав), Centrum Studiorum Mediaevalium of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
- Woźgin Piotr, Jagiellonian University, Krakow, Poland
- Zakrzhevskaya Julia (Закржевская Юлия), Higher School of Economics National Research University, Saint Petersburg, Russian Federation
- Zwarycz Adam, Jagiellonian University, Krakow, Poland

CHAPTER I: STUDIES

Кузовков Володимир
(Миколаїв)

Похід русів на Каспій і русько-хазарська угода в контексті міжнародних відносин першої чверті X століття

Найважливішою подією, що демонструє стосунки Русі з хазарами й країнами мусульманського світу, є похід русів на Каспій, який відбувся між 913 і 917 рр. та описаний аль-Масуді. Ескадра русів прибула до Хазарії зі сторони Чорного й Азовського морів, а не по р. Волга. Для переходу з Чорного моря до Каспійського руси уклали угоду з хазарським правителем про надання йому половини здобичі, яку вони отримають від розграбування мусульманських прибережних володінь. Крім частини здобичі, хазарський правитель міг бути зацікавлений у допомозі Русі у зв'язку з його власним військовим конфліктом з емірами Дербенту й Ширвану. Вторгнення русів на Каспій відбулося на фоні закінчення русько-візантійського конфлікту й укладення угоди 911 р. Успішні дії русів на Каспії викликали занепокоєння в Ітілі й на зворотному шляху ескадра русів була розбита хазарськими мусульманами. Ця подія привела до зміни політичної ситуації в Каспійському регіоні та стала проявом посилення політичного впливу мусульманської громади в Хазарії.

Яскравим епізодом, який характеризує відносини Русі з Хазарією і державами мусульманського світу, є похід русів на Каспій і договір, укладений ними з хазарським царем, опис якого зберігся в праці Мурдж аз-захаб (Промивальні золота й копальні самоцвітів) арабського письменника-енциклопедиста X ст. аль-Масуді¹. Інформація цього автора дозволяє судити про характер русько-хазарських дипломатичних зв'язків

¹ В. Ф. Минорский, *История Ширвана и Дербента X–XI вв.*, Москва 1963, с. 196–197, 198–201; *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*, т. 3: *Восточные источники*, Москва 2009, с. 114–116.

у перших десятиліттях Х ст. і про вплив походу русів на політичну ситуацію в Каспійському регіоні.

Для датування вказаних подій важливе значення має ремарка автора про те, що похід русів відбувся після 300 р. хіджри в правління ширваншаха Алі ібн Хайсама. 300 р. за хіджрою відповідає 912/913 р. нової ери, а Алі ібн Хайсам загинув у 917 р.² Отже, військова та дипломатична активність русів на Каспії припадає на час між 912/913 та 917 рр.

Сюжет про похід русів потрапив до праці аль-Масуді у зв'язку з тим, що арабський автор поставив собі за мету проілюструвати читачеві можливість потрапляння з Чорного до Каспійського моря водним шляхом³. Згідно з *Мурудж аз-захаб*, від „хазарської ріки” (тобто Волги) є прохід до „затоки моря Нітас” (тобто Понту, або Чорного моря). Останнє він назвав морем русів, оскільки вони займали один з його берегів⁴.

Прихід русів до хазарських володінь аль-Масуді описує так: „Увійшли у затоку моря Понт, поєднану з морем Хазар. Там – люди, призначені царем хазар, з сильним озброєнням, чинять супротив тим, хто йде з того моря, й тим, хто йде від тієї сторони суші, частина якої від моря Хазар примикає до моря Понт. Це тому, що кочові тюрки-огузи приходять до цієї суші і зимують там. Інколи замерзає вода, що поєднує ріку хазар із затокою моря Понт, переходять нею огузи на власних конях, а це – велика вода, що не провалюється під ними [тому, що стає] твердою, як камінь. І так переходили тюрки до країни хазар. Іншого разу виходив до них цар хазар, якщо не могли ті, хто там був з його людей поставлений, відбити їх, і заважав їм переправитись по цьому льоду. Влітку ж немає [тут] шляху тюркам для переправи. Коли ж прибули кораблі русів до людей хазар, яких залишили біля початку протоки, то вони відправили до царя хазар [прохання], щоб їм пройти його країною, спуститись у його ріку, увійти до ріки хазар і дійти до моря Хазар, яке [і є] море Гірканії, Табарістана і інших земель іноземців, як ми згадували, для того, щоб надати йому половину того, що захоплять у людей там, біля того моря”⁵.

Інформація аль-Масуді дозволяє вважати, що ескадра русів прибула до Хазарії зі сторони Чорного й Азовського морів, а не по р. Волга⁶. Отже, можливим вихідним пунктом, звідки розпочався похід, слід вважати Київ або інший політичний центр у Середньому Подніпров'ї. Однак у працях

² В. Ф. Минорский, *История Ширвана и Дербента*, с. 48, 201.

³ „Ми розповіли цю історію задля спростування висловлювань тих, хто стверджує, що море Хазар поєднується з морем Меотіс і Константинопольським проливом з боку Меотіса і Понту”. Цит. за працею *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3, с. 116. У тексті ал-Масуді Понт арабською – це море Нітас.

⁴ В. Ф. Минорский, *История Ширвана и Дербента*, с. 196.

⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3, с. 114–115.

⁶ В. Ф. Минорский, *История Ширвана и Дербента*, с. 198.

аль-Масуді не збереглися згадки про Київ. Перші відомості східного походження про столицю Русі з'являються в його сучасника – аль-Істахр⁷.

Схожу інформацію стосовно ситуації, що склалася не пізніше 80-х рр. IX ст., подав ібн Хордадбех, описуючи шляхи купців-русів і їхню активність у Причорноморському регіоні. Він повідомляє, що останні пересуваються „з віддалених [земель] слов'ян до моря Румійського, і бере з них десятину властитель Руму”. Згадуючи про їхній другий торговельний шлях, автор повідомляє, що вони „йдуть по [Та?]нісу, річці слов'ян, входять до Хамліджа, міста хазар, і бере з них десятину їх властитель”⁸. Вірогідно, що в першому пасажі йдеться про відтинок торговельного шляху „з варяг у греки”, а в другому – про шлях русів по р. Дон (Таніс, або античний Танаїс) до Хазарії. Хамлідж ібн Хордадбега частіше ідентифікується як Тгіль⁹, або як Самандар¹⁰.

Інформація аль-Масуді про активність русів у Чорному морі співвідноситься також зі свідченнями *Повісті минулих літ* про походи київських князів Аскольда і Діра (860), а також князя Олега (907) на Константинополь та укладання Руссю угод з Візантією в 907 та 911 рр.¹¹ Опосередковано цю інформацію підтверджують і візантійські джерела (*Життя Георгія Амастрідського*, Фотій, Продовжувач Феофана, Симеон Магістр та інші)¹².

Як впливає зі свідчень аль-Масуді, підходячи до хазарських володінь, русам потрібно було нав'язати відносини з хазарським царем для отримання дозволу на прохід через його володіння. Аль-Масуді не називає конкретне місце першого контакту русів з хазарськими представниками. Роль географічних маркерів міста зустрічі виконують „затока моря Понт, поєднана з морем Хазар”, де розташовувалися хазарські залоги й кочовики тюрки-огузи, проти яких діяли ці залоги.

Під „затокою моря Понт” аль-Масуді, найбільш імовірно, мав на увазі Керченську протоку¹³. Кримське узбережжя протоки ще в IX ст. перейшло під візантійський контроль, що підтверджують свідчення ібн Русте про торгівлю слов'янськими бранцями, яку вели мадяри з візантійцями біля

⁷ М. Б. Бибиков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, Москва 2003, с. 216–219; *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3, с. 85–86.

⁸ *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3, с. 30–31; Ибн Хордадбех, *Книга путей и стран*, Баку 1986, с. 38–42.

⁹ Б. Н. Заходер, *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*, ч. 1, Москва 1962, с. 193; P. V. Golden, *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, vol. 1, Budapest 1980, p. 225.

¹⁰ А. П. Новосельцев, *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Москва 1990, с. 126–128.

¹¹ *Повесть временных лет*, ч. 1: *Текст и перевод*, Москва 1950, с. 19, 23–29.

¹² Див.: *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*, т. 2: *Византийские источники*, Москва 2010, с. 129–183.

¹³ В. Мінорський перекладав слово „халідж” у цьому фрагменті не як „протока”, а як „затока”. Див.: В. Ф. Мінорський, *История Ширвана и Дербента*, с. 198.

Карху (Керч), що належав останнім¹⁴. У 873 р. константинопольський патріарх Фотій у листі до архієпископа Боспору висловлював підтримку його намаганню охрестити місцевих юдеїв, що було б неможливим за умов хазарського панування в регіоні¹⁵. Однак у середині X ст. Костянтин VII Багрянородний висловлював занепокоєння можливістю хазарського нападу на Херсон і кримські Клімати, а хазарський цар Іосіф у середині X ст. продовжував вважати східнокримські міста належними до каганату¹⁶. Східний берег Керченської протоки був натомість під хазарським контролем. Опорним пунктом каганату в цьому регіоні залишалася Таматарха (Таманське городище), яку часто ідентифікують із Тмутараканню. У ібн аль-Факіха її згадано як „Самкарш (Самкерц) юдеїв”¹⁷. Саме в Таматарсі руси могли ввійти в перший контакт із хазарськими воїнами.

Згадка про тюрків-огузів у зв'язку з переговорами між русами й хазарськими царями також вимагає пояснення. Тюрки-огузи відомі як сусіди хазар з IX ст. Близько середини IX ст. вони потрапили до приаральських степів та долини Сирдар'ї, зайнявши землі, де кочували печеніги-кангар¹⁸. Згадки про них у цьому регіоні є в ібн Хордадбега, який повідомляє про огузів, полонених у 826–827 рр. мусульманським еміром з родини Тахірідів, Абу-л-Аббасом Абдаллахом¹⁹. На межі IX–X ст. сформувалося огузьке державне об'єднання на чолі з ябгу. Резиденція ябгу розташовувалась у Янгікенті (Новому Поселенні) – місті при впадінні р. Сирдар'ї до Аральського моря²⁰. Згідно з аль-Кудимі, протягом перших десятиліть X ст. володіння хазарських каганів на сході доходили до Хорезму, тобто до приаральського регіону²¹. Хазарсько-огузькі відносини виглядали складніше тієї схеми, що пропонує нам аль-Масуді. Наприкінці IX ст. хазари діяли в союзі з огузами проти печенігів. Останні, щоб урятуватись, були змушені прориватися до степів Північного Причорномор'я²². Можливо, відкочування печенігів на захід дозволило огузам на межі IX–X ст. зайняти степи міжріччя Волги та Уралу й стати безпосередніми сусідами

¹⁴ Д. А. Хвольсон, *Известия о хазарах, буртасах, мадьярах, славянах и русах Абу Али Ахмеда Бен Омара ибн Даста*, Санкт-Петербург 1869, с. 27.

¹⁵ К. Цукерман, *Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии ок. 836–889 г.*, „Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии” [далі: МАИЭТ], 6, 1998, с. 676; А. И. Айбабин, *Этническая история ранневизантийского Крыма*, Симферополь 1999, с. 222.

¹⁶ Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, Москва 1989, с. 52–53; П. К. Коковцов, *Еврейско-хазарская переписка в X в.*, Ленинград 1932, с. 102.

¹⁷ *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3, с. 35; А. П. Новосельцев, *Хазарское государство*, с. 109. Дослідження присвячене Таманському городищу (Таматарха): В. Н. Чхайдзе, *Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове*, Москва 2008.

¹⁸ Г. С. Агаджанов, *Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII веков*, Ашхабад 1969, с. 129.

¹⁹ Ибн Хордадбех, *Книга путей и стран*, Баку 1986, с. 69.

²⁰ Г. С. Агаджанов, *Очерки истории огузов и туркмен*, с. 134.

²¹ Кудама ибн Джафар, *Книга о земельном налоге*, „Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа”, 32, 1903, с. 22–33.

²² Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, с. 154–155.

Хозарії²³. З цих часів відносини між ними й каганатом загострилися. Про хазарсько-огузські зіткнення, або про їхню можливість, згадують ібн Фадлан та Костянтин VII Багрянородний²⁴.

Намагаючись встановити місце зустрічі русів з огузами, потрібно пам'ятати про те, що кочів'я останніх розташовувалися на схід від Хазарії, ескадра ж русів вступила до хазарських володінь із заходу. З огляду на це здається, що найбільш вірогідним регіоном, де могли пересікатися шляхи огузів та русів, було місце максимального зближення річок Дон та Волга. Там знаходився волок між ними. У цьому ж регіоні у 830-х рр. хазари за допомогою візантійських інженерів побудували фортецю Саркел²⁵. Спорудження твердині співпадає в часі з першими звістками про русів у Візантії і можливою появою мадярів у Північному Причорномор'ї²⁶. Про зведення укріплень проти мадярів на кордонах хазарських володінь згадує також ібн Русте²⁷. Отже, пасаж аль-Масуді про огузів можна пояснити й тим, що останні могли атакувати Хазарію не тільки зі сходу, але й через землі, розташовані на північ від домену хазарських правителів, перетинаючи неподалік від Саркела водний шлях, яким пересувалися руси. Саркел же можна розглядати як найбільш вірогідне місце ведення переговорів між русами та хазарським царем.

Згідно з інформацією аль-Масуді, руси уклали договір з хазарським царем про надання йому половини здобичі, котру вони планували отримати внаслідок розорення мусульманських прибережних володінь²⁸. Цю угоду, можливо, слід розглядати як першу з небагатьох у русько-хазарських відносинах, свідчення про яку збереглися у письмових джерелах. Також це, можливо, перший відомий міжнародний договір, укладений між представниками Русі й правителем східної держави.

Цікавим може бути порівняння політичного статусу сторін, які уклали русько-хазарську угоду та угоди між Руссю і Візантією 907 та 911 рр. Аль-Масуді характеризує русів як плем'я, у якого відсутній правитель²⁹. У той час, як *Повість минулих літ* повідомляє, що угоди 907 та 911 рр.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem, с. 50–51; А. П. Ковалевский, *Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.*, Харьков 1956, с. 129–130.

²⁵ Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, с. 170–173; Продолжатель Феофана, *Жизнеописание византийских царей*, Санкт-Петербург 2009, с. 84.

²⁶ Про перше посольство русів до Візантії, що у 839 р. потрапило до двору франкського імператора Людовіка I, існує значна історіографія. Див. наприклад: А. П. Толочко, *Очерки начальной Руси*, Киев 2015, с. 112–124; В. Я. Петрухин, *Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры*, Москва 2014, с. 116–117.

²⁷ Д. А. Хвольсон, *Известия о хазарах*, с. 27.

²⁸ В. Ф. Минорский, *История Ширвана и Дербента*, с. 198.

²⁹ „Руси складаються з численних племен. Серед них знаходиться ал-лудзгана (урмани згідно з В. Минорським), які найбільш численні й з торговельною метою постійно відвідують країни Андалус, Рим, Константинополь і країну хазар” або: „Руси – величезне плем'я; вони не підпорядковуються жодному царю або закону”. Цит. за: В. Ф. Минорский, *История Ширвана и Дербента*, с. 196–197, 198.

укладали від імені князя Олега та інших князів, підлеглих йому, а руське посольство 911 р. складалося з 15 осіб³⁰.

Становище царя хазар у правлячій ієрархії каганату також було доволі своєрідним. Система влади в каганаті, що існувала в IX–X ст., мала дуальний характер і передбачала співіснування двох правителів – кагана та вищезгаданого царя. Функції обох часто ставали предметом наукових розвідок і дискусій³¹. Згідно з даними арабських географів, на початку X ст. каган не мав у руках реальної влади, однак вважався вищим за статусом, ніж цар. Він уособлював собою владу хазар над іншими народами, що населяли регіон³². Цар мав резиденцію в столиці каганату – Ітілі, сповідував юдаїзм, вирішував судові справи й керував військом, основу якого складали мусульмани – аль-ларісія (аль-арсія), вихідці з Хорезму³³.

Згадки про царя фактично відсутні письмових джерелах, крім текстів арабського та перського походження. У візантійській писемній традиції очільником Хазарської держави виступає саме каган. Тільки у зв'язку з переговорами, що хазари вели з Візантією стосовно будівництва Саркела, поряд із каганом згадується „пех”³⁴. У середині X століття офіційне листування візантійська канцелярія вела саме з каганом. Костянтин Багрянородний у трактаті *Про церемонії* вказав, що візантійські імператори шлють листи „найшляхетнішому, знаменитому кагану”, додаючи до листа золоту печатку, яка коштує 3 соліди³⁵. Руська *Повість минулих літ* згадує правителя Хазарського каганату тільки у зв'язку з походом князя Святослава (965), і це також каган³⁶. Таким чином, саме кагана сприймали сусіди Хазарії як офіційного очільника держави, з яким підписували міжнародні угоди, а цар міг займатися неофіційною стороною дипломатичних справ. Сама домовленість між царем і русами виглядає як технічна й укладена в межах тих міжнародно-правових норм, що вже склалися між Руссю і Хазарією раніше. Вона відрізнялася за статусом від відомих нам угод „миру і любові” („миру і дружби”) між київським князем Олегом та Візантією (907 та 911 рр.), і, більшою мірою, мала

³⁰ *Повесть временных лет*, ч. 1, с. 25–26, 222.

³¹ М. И. Артамонов. *История хазар*, Ленинград 1962, с. 408–411; Б. Н. Заходер, *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*, ч. 1, с. 32–35; А. П. Новосельцев, *Хазарское государство*, с. 134–144; D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton–New Jersey 1954, p. 104–115; P. B. Golden, *Khazar Studies*, vol. 1, p. 98–106.

³² В. Ф. Минорский, *История Ширвана и Дербента*, с. 195.

³³ *Ibidem*, с. 193–194.

³⁴ Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, с. 170–171. „Пех” – це грецький відповідник тюркського титула „бег” (*Ibidem*, с. 402), у якому можна вбачати царя.

³⁵ Constantine Porfirogenito, *De ceremoniis aulae byzantinae*, lib. 2, Vonnae 1828, p. 680–686; О. М. Луговой, *Политическая карта мира глазами византийского интеллектуала X века*, [in:] *Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллено-византийского лектория при Свято-Пантелеймоновском храме*, Харьков 2018, с. 187.

³⁶ *Повесть временных лет*, ч. 1, с. 47.

характер приватних домовленостей між хазарським царем та руськими дружинами³⁷.

З цих міркувань важливо зважати й на попередній досвід відносин між русами та хазарами, уривчасті звістки про які збереглись у джерелах. *Повість минулих літ* свідчить про данину, яку сплачували певні східнослов'янські племена хазарам у середині IX ст.³⁸ Відповідно до згадки *Бертинських анналів* про руське посольство 839 р., що прибуло разом з візантійським до франкського імператора Людовіка Благочестивого, воно було відправлене правителем, який мав титул *chaganus* (хакан, або каган)³⁹. Це свідчить про сприйняття правителем Русі степової хазарської традиції і його бажання підвищити свій міжнародний статус.

Пізніші східні автори згадують інші військові експедиції русів на Каспій, що передували походу, описаному аль-Масуді. Згідно з *Історією Табарістану* ібн Ісфандійара (XIII ст.), проти русів вів боротьбу Хасан ібн Зайд (864–883), шиїтський правитель Табарістану з роду Алідів. Напади русів на південне узбережжя Каспію повторювались у 909/910 та 910/911 рр.⁴⁰ Потрапити в цей регіон вони могли тільки через територію Хазарії, що дозволяє припустити існування в них домовленостей з представниками хазарської влади.

Дослідники висловлювали думку, що ібн Ісфендіяр описує ту ж військову акцію русів, що й аль-Масуді, оскільки останній не надає чіткого датування події (після 300 р. хіджри)⁴¹. Однак, згадуючи еміра Дербента Алі ібн Хайсама, аль-Масуді обмежує час, коли відбулось описане ним вторгнення русів, роками його правління (913–917). Походи, згадані ібн Ісфендіяром, випадають за межі цього часового проміжку. Також ці військові акції відрізняються за своїм розмахом. Ібн Ісфендіяр оцінює чисельність ескадри русів у 909/910 р. в 16 кораблів. Стосовно 910/911 р. він відзначає, що руси мали більшу чисельність, але їх цілковито знищив у боях на морі правитель Ширвану⁴². Згідно з аль-Масуді, ескадра русів, що діяла на Каспії, нараховувала близько 500 кораблів, а чисельність кожного екіпажу складала 100 воїнів⁴³.

Інші згадки про використання хазарами військових контингентів русів ми зустрічаємо в джерелах стосовно подій 40-х рр. X ст.: *Кембриджський анонім* повідомляє про „царя Русії” X-л-гу, якого хазари змусили діяти

³⁷ Дослідження історичних обставин укладання угод 907 та 911 рр. та їхніх умов див. у: А. Н. Сахаров, *Дипломатия древней Руси: IX – первая половина X в.*, Москва 1980, с. 84–180.

³⁸ *Повесть временных лет*, ч. 1, с. 18, 214.

³⁹ *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия*, т. 4: *Западноевропейские источники*, Москва 2010, с. 19.

⁴⁰ *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3, с. 164–166.

⁴¹ А. Н. Сахаров, *Дипломатия древней Руси*, с. 182–183; А. П. Новосельцев, *Хазарское государство*, с. 212–213.

⁴² *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3, с. 164–166.

⁴³ *Ibidem*, с. 114.

проти візантійців⁴⁴; 945 р. датується похід русів на Берда'а в Закавказзі, який міг трапитись тільки за можливістю узгодження цієї акції з хазарами⁴⁵.

Вищенаведені факти дозволяють стверджувати про наявність постійного співробітництва русів з хазарами, механізм якого описав аль-Масуді. Кожен візит руських дружин до Каспійського регіону міг супроводжуватися технічною угодою з хазарським царем. Руси, як і слов'яни, згадуються аль-Масуді на службі в хазарського царя, можливо, у складі його військових контингентів⁴⁶.

Весь комплекс подібних відносин між русами й хазарами нагадує ту систему зв'язків між Руссю та Візантією, що встановилася після укладення договорів „миру і любові” („миру і дружби”) 907 та 911 рр. Отже, дуже вірогідним є існування на межі IX–X ст. великої угоди між Руссю та Хазарським каганатом, що, як і аналогічні русько-візантійські договори, регулювала двосторонні відносини, частиною яких і були військові акції русі на Каспії.

Дії русів на Каспії стали важливим елементом системи міждержавних зв'язків, що склались у регіоні. Вони співпали з ускладненням відносин хазар з низькою мусульманських держав. Хроніка *Таріх ал-Баб*, розповідаючи про історію еміратів Дербент (аль-Баб) і Ширван, повідомляє про їхні численні конфлікти з північними сусідами, зокрема хазарами та їхніми союзниками. Між 901 та 916 рр. між каганатом, з одного боку, та Дербентом і Ширваном, з іншого боку, точилася справжня війна. Близько 909 та 912 рр. Алі ібн Хайсам, правитель Ширвану, та Мухаммед ібн Хашим, правитель Дербенту, зазнали суттєвих поразок і потрапили в полон⁴⁷. Руси, після приходу на Каспій, також вели військові дії проти Ширвану, об'єктивно допомагаючи хазарам.

Південне узбережжя Каспію під час нападів 909/910 та 910/911 рр. контролювали Саманіди, полководці яких діяли проти русів. Однак у 914 р. у Табарістані та Гургані розпочалося повстання проти цієї сунітської династії і владу захопив шиїтський правитель Хасан аль-Утруш, який контролював регіон до своєї смерті у 917 р.⁴⁸

Аль-Масуді також згадує про дії Юсуфа ібн Абу-с-Саджа або його полководця проти русів. У 901–919 рр. Юсуф був правителем (еміром) Азербайджану, васалом багдадського халіфа, який намагався укріпити свій контроль над Закавказзям. Халіфська влада над цим регіоном суттєво похитнулася протягом другої половини IX ст. Християнські правителі

⁴⁴ Н. Голб, О. Прицак, *Хазарско-еврейские документы X века*, Москва–Иерусалим 1997, с. 141–142.

⁴⁵ А. Якубовский, *Ибн-Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 322=943/4*, „Византийский временник”, 24, 1926, с. 64–92; *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3, с. 101–105.

⁴⁶ *Ibidem*, с. 114.

⁴⁷ В. Ф. Минорский, *История Ширвана и Дербента*, с. 47–48, 65.

⁴⁸ *The Cambridge History of Iran*, vol. 4: *From the Arab Invasion to the Saljuqs*, Cambridge 1975, p. 209.

все більше орієнтувались на Візантію, а еміри Дербенту й Ширвану тільки формально визнавали авторитет Багдада після загибелі халіфа аль-Мутаввакіля⁴⁹.

Дослідники неодноразово висловлювали думку про зв'язок описаного аль-Масуді походу русів на Каспій з русько-візантійськими відносинами, зокрема з укладанням угоди „миру і любові” 911 р.⁵⁰ Візантія намагалася надавати активну допомогу Вірменії в боротьбі із Саджидами⁵¹, однак з 912 р., у зв'язку з відновленням військових дій проти Болгарського царства, можливості Константинополя були суттєво обмежені. У 911 р. емір Юсуф увзяв у полон, а в 913 р. стратив вірменського царя Смбага I⁵², якого Візантія визнавала за „архонта архонтів”, тобто найвищого в ієрархії християнських правителів Закавказзя. Після цього боротьбу за вірменський трон продовжував син Смбага I Ашот II, конкурентами якого були висуванці Саджидів⁵³. За таких умов поява русів на Каспії відволікала увагу халіфських намісників Азербайджану від справ у Вірменії і сприяла візантійсько-вірменським зусиллям у Закавказзі.

У зв'язку з русько-візантійською угодою 911 р. та походом русів на Каспій цікавою виглядає ремарка аль-Марвазі, східного автора, який жив у XI–XII ст., про прийняття останніми християнства⁵⁴. Цей автор повідомляє, що зміна русами віри відбулася близько 300 р. хіджри (912/913 рр.), що не відповідає свідченням інших джерел. Можливо, у даному разі відображено встановлення між Руссю та Візантією відносин „миру і любові” в пізній ісламській літературній традиції. Походи русів на Каспій могли привернути увагу аль-Марвазі до русько-візантійських відносин. Свідчення про послаблення русів після прийняття християнства в цьому контексті можна віднести до розуміння цим автором причин припинення їх походів у регіон.

Успішні дії русів на Каспії викликали незадоволення з боку мусульманського населення хазарської столиці. Згідно з аль-Масуді, хазарська ісламська спільнота хотіла помститися за своїх єдиновірців⁵⁵. Слід звернути увагу на те, що основу цієї спільноти складали ал-ларісія (ал-арсія) – гвардійці хазарського царя хорезмійського походження.

⁴⁹ В. Ф. Минорский, *История Ширвана и Дербента*, с. 47, 64–65.

⁵⁰ Історіографію питання див.: А. Н. Сахаров, *Дипломатия древней Руси*, с. 185–190.

⁵¹ И. Драсханакертци, *История Армении*, Ереван 1986, с. 170.

⁵² Ibidem, с. 173–174.

⁵³ Ibidem, с. 201–203; В. В. Кузовков, *Византия і Багдадський халіфат наприкінці IX – у першій половині X ст.*, „Емінак”, 2017, 2, с. 40.

⁵⁴ „...приняли вони християнство у 300/912–913 рр. А коли стали християнами, притупила віра їх мечі, закрились перед ними двері здобичі, і принесло їм [це] шкоду та крах”. Цит. за: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3, с. 60.

⁵⁵ „Дізнались про їх злочини ал-арсія і ті, хто в їх (хазар) царстві з мусульман, і сказали царю: «[Ти] – друг наш і цього народу, а вони напали на країну наших братів-мусульман, проливали кров, полонили жінок і дітей». Цит. за: *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, т. 3, с. 116.

Їхня батьківщина – Хорезм – належала до складу васальних володінь Саманідів, проти яких діяли руси в Табарістані.

Хазарський цар отримав від русів свою частку здобичі й повідомив їх про наміри мусульман помститися. Зіткнення русів з мусульманами відбулося на берегах Волги й останнім вдалося перемогти. За свідченнями аль-Масуді, руси втратили близько 30 тисяч воїнів. Решта з них намагалася повернутись через країну волзьких булгар, однак була знищена місцевими мусульманами⁵⁶.

Вірогідно, розгром руської ескадри на р. Волга слід розглядати як прояв зміни політичної ситуації в Прикаспійському регіоні й свідчення зростання політичного впливу мусульманської громади в Хазарії. Внаслідок цього в 916–917 рр. відносини каганату з мусульманськими сусідами на Закавказзі стабілізувалися, проявом чого була допомога, надана хазарськими загонами Саджидам у подіях, які привели до зміни еміра Дербенту⁵⁷. Ще одним наслідком такої зміни стало припинення походів русів на Каспій. Вони відновилися тільки в 945 р., коли політична ситуація в регіоні знову змінилась.

Отже, описаний аль-Масуді похід русів на Каспій є важливим етапом у формуванні східної політики Русі. Ця військова акція відрізнялася своїм розмахом від попередніх відомих військових акцій русів у цьому регіоні. Для того, щоби потрапити до Каспійського моря, руси уклали угоду з хазарським царем, яку, можливо, слід вважати першою дипломатичною домовленістю Русі з представниками східної держави, згаданою в письмових джерелах. Свідчення східних джерел про інші військові акції русів у регіоні дозволяють припускати наявність постійної практики укладання подібних домовленостей між представниками Русі та Хазарії, а також існування на початку X ст. між ними договору „миру і любові”, аналогічного русько-візантійському договору 911 р. Сам похід став важливою подією в житті регіону, посприявши зміні всієї політичної ситуації навколо Каспію, зокрема зовнішньополітичного вектора розвитку Хазарського каганату.

⁵⁶ Ibidem, с. 116.

⁵⁷ А. П. Новосельцев, *Хазарское государство*, с. 196.

*

Volodymyr Kuzovkov, *The Rus' campaign to the Caspian and the Rus'-Khazar agreement in the context of international relations of the first quarter of the 10th century*

A major event showing the relations of Rus' with the Khazars and the countries of the Muslim world is the Rus' campaign to the Caspian, which took place between 913 and 917 and was described by Al-Masudi. The squadron of the Rus' arrived in Khazaria from the Black and Azov Seas, but not along the Volga. To provide the marches from the Black Sea to the Caspian, the Rus' concluded the agreement with the Khazar ruler promising him a half of the spoils of war they would receive from the looting of Muslim coastal possessions. In addition to obtaining part of the loot, the Khazar ruler could be interested in help of Rus' in his own military conflict with the Emirs of Derbent and Shirvan. Invasion of Rus' to the Caspian took place on the background of the end of Rus'-Byzantine conflict and the treaty of 911. The compains in the Caspians that were successful for the Ruthenians raised concerns of Italy. On their way back the squadron of Rus' was defeated by the Khazarian Muslims. This event led to the changes in political situation in the Caspian region and became the display of growing political influence of the Muslims in Khazaria.

Konrad Lewek
(Toruń)

Kontakty dyplomatyczne pomiędzy Cesarstwem Bizantyjskim a Rusią w IX – pierwszej połowie XI wieku w świetle znalezisk pieczęci bizantyjskich na terytorium Rusi

Badania archeologiczne prowadzone w Europie Wschodniej w XX i XXI w. dostarczyły niewielkiej kolekcji pieczęci pochodzenia bizantyjskiego, powstałych pomiędzy IX a pierwszą połową XI w. Te wyjątkowe znaleziska obrazują nam płaszczyzny kontaktów rusko-bizantyjskich we wskazanym okresie. Dotyczyły one przede wszystkim kwestii handlowych, finansowych i militarnych. Podkreślić należy, że są podstawy datować ich początek już na pierwszą połowę IX w.

Przedmiot niniejszego artykułu stanowią ołowiane pieczęcie pochodzenia bizantyjskiego znalezione na terytorium Rusi¹. W Cesarstwie Bizantyjskim pojawiają się one w VI w. i były użytkowane aż po kres istnienia Imperium². Służyły do zabezpieczania informacji zawartych w listach i dokumentach rangi państwowej, a także chroniły lub stanowiły gwarancję dla przedmiotów handlu³. Pieczęcie były stosowane przez cesarzy oraz urzędników państwowych wyższej i niższej rangi. Swoje własne wzory pieczęci posiadali również kupcy i rzemieślnicy⁴. Na szeroką popularność stosowania pieczęci, oprócz ich praktyczności, miały wpływ niewysokie koszty ołowiu jak i łatwość samego procesu ich mocowania⁵.

¹ Zakres terytorialny powstającego państwa ruskiego był poruszany niejednokrotnie w literaturze przedmiotu, zob. np.: Н. А. Макаров, *Русь в IX–X веках*, [in:] *Археологическая панорама*, Москва–Вологда 2012.

² J. Cotsonis, *Narrative Scenes on Byzantine Lead Seals (Sixth–Twelfth Centuries): Frequency, Iconography, and Clientele*, „Gesta”, 48, 2009, 1, s. 55.

³ С. Д. Захаров *Свинцовые пломбы Белоозера*, [in:] *Русь в IX–XIV веках. Взаимодействие севера и юга*, Москва 2005, s. 20–21, tam też omówienie literatury przedmiotu.

⁴ J. Nesbitt, *Sigillography*, [in:] *The Oxford Handbook of Byzantine studies*, Oxford 2008, s. 150–151; Н. В. Ениосова, Т. А. Пушкина, *Находки византийского происхождения из раннегородского центра Гнёздово в свете контактов между Русью и Константинополем в X в.*, [in:] *Сугдейский сборник*, вып. 5, Судак 2012, s. 46.

⁵ Gotowe ołowiane formy, odlewane lub wykonane z blachy, zazwyczaj okrągłego kształtu, były zaopatrzone w tunel, przez który przepuszczano sznur wiążący pieczętowany przedmiot. Następnie za pomocą uderzenia młotkiem w buleterion (specjalny rodzaj kleszczy), zgniatano blachę tak, by metal przyległ do sznura, a po obu stronach

Zainteresowanie pieczęciami bizantyjskimi odnalezionymi na terytorium państwa ruskiego pojawiło się na początku XX w. Pierwsza z nich została odkryta w 1909 r. w okolicy Kijowa przez Wikentija Chwojkę⁶. Niemniej, aż do XXI w. pieczęci bizantyjskie odkryte na terytorium Rusi nie stanowiły odrębnego tematu opracowań. Literatura przedmiotu ograniczała się do publikacji poszczególnych znalezisk, zazwyczaj w ramach większych prac o charakterze zbiorczym, dotyczących wszystkich pieczęci odnalezionych na Rusi lub opracowań monograficznych prac wykopaliskowych⁷. Dopiero w 2004 r. Wiktoria Bułgakowa opublikowała zbiór 119 pieczęci bizantyjskich odnalezionych na Rusi, pochodzących z całego okresu średniowiecza. W pracy została dokonana szeroka charakterystyka i interpretacja kontekstu ich pojawienia się na interesującym nas terytorium⁸. W ostatnich latach do obiegu naukowego wprowadzone zostały także nowe znaleziska materiałów sfragistycznych pochodzących z Gniezdowa⁹ oraz Szestowicy¹⁰.

Pieczęcie bizantyjskie trafiały na tereny Rusi od IX w.¹¹ aż do XIII/XIV w.¹² W niniejszym artykule główna uwaga skupiona zostanie na najwcześniejszym okresie, czyli etapie formowania się państwowości ruskiej (IX i X w.).

Zbiór pieczęci bizantyjskich z analizowanego przedziału chronologicznego jest nieliczny. Najstarszy z zabytków sfragistycznych, pochodzi z połowy IX w. i został odnaleziony w Nowogrodzie Wielkim¹³. Kolejne egzemplarze są datowane na połowę X w., a następne – na drugą połowę tego stulecia. Siedem pieczęci pochodzi z końca X lub początku XI w. Dla pozostałych precyzyjne określenie momentu ich powstania nie było możliwe. Sześć z nich przypisano szeroko do całego X w., a zakres chronologiczny ostatniej to X–XII w.¹⁴. Większość

blaszki odcisnął się wzór. Szerzej o tym w: O. Алфьоров, *Молідовули київських князів другої половини XI – кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва)*, [in:] *Сфрагістичний щорічник*, вип. 2, Київ 2012, с. 5.

⁶ V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa. Die Funde auf dem Territorium Altrusslands*, Wiesbaden 2004, s. 29, 45–46.

⁷ Н. П. Лихачев, *Избранные труды*, т. 1: *Материалы для истории византийской и русской сфрагистики*, Москва 2014; В. Л. Янин, *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.*, т. 1: *Печати X – начала XIII в.*, Москва 1970; Д. И. Блфельд, *Дослідження в с. Шестовицях*, [in:] *Археологічні пам'ятки УРСР*, т. 3: *Ранні слов'яни і Київська Русь. Матеріали польових досліджень Інституту археології Академії Наук Української РСР за 1947–1948 рр.*, Київ 1952, с. 123–131.

⁸ V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 1–349.

⁹ Н. В. Ениосова, Т. А. Пушкина, *Находки византийского происхождения*, с. 45–48.

¹⁰ В. Коваленко, *Новые византийские находки из Чернигова и его округа*, [in:] *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давноруської держави) IX–X ст.*, Чернігів–Шестовиця 2006, с. 89–90.

¹¹ V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 45–46; Eadem, *Византийская печать IX в. с Рюрикова городища*, [in:] *Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Е. Н. Носова*, Санкт-Петербург 2010, с. 25–28; А. Е. Мусин, *Находки херсонско-византийских монет на территории Древней Руси и „путь из варяг в греки“*, [in:] *Диалог культур и народов средневековой Европы*, с. 35–46.

¹² V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 217–219.

¹³ Eadem, *Византийская печать IX в.*, с. 25–28.

¹⁴ Eadem, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 45–47, 49, 51, 53–55, 57, 70, 71, 75, 76–78, 157, 158, 171, 173–174; Н. В. Ениосова, Т. А. Пушкина, *Находки византийского происхождения*, с. 45–48; Н. П. Лихачев, *Избранные труды*, т. 1, с. 496; В. Коваленко, *Новые византийские находки*, с. 89–90.

z nich została wprowadzona w obieg naukowy w pierwszej połowie XX w., dzięki działalności Dmitrija Lichaczewa.

Pierwsza z analizowanych pieczęci bizantyjskich odkryta została w połowie XX w. przez Dawida Blifelda podczas prac wykopaliskowych prowadzonych w Szestowicy. Niedługo później Wołodymyr Gonczarow odnalazł jedną w Kijowie, a rok później Artemij Arcichowski odkrył jeszcze jedną w Nowogrodzie. Z końca XX w. pochodzi znalezisko z terenu Kijowa pozyskane podczas prac Jarosława Borowskiego oraz pieczęć odnaleziona na Rurykowym Gorodiszczu, znajdująca się obecnie w jednej z prywatnych kolekcji. Prace prowadzone w XXI w. dostarczyły znalezisk z Szestowicy (badania Wołodymyra Kowalenki) oraz czterech pieczęci z Gniezdova opisanych w pracy Natalji Jeniosowej i Tamarzy Puszkiniej¹⁵. Obecnie zbiór wprowadzonych do obiegu naukowego pieczęci stanowi 17 jednostek, z czego zaledwie 9 przetrwało w stanie umożliwiającym ich szerszą interpretację.

Bizantyjskie pieczęcie IX i X w., odnalezione na terenach ruskich, są dla badaczy cennym źródłem informacji o kontaktach dyplomatycznych pomiędzy Rusami a Bizantyńczykami. Z każdą z nich wiązać można, lub nawet należy, pojawienie się na terytorium Rusi poselstwa z Bizancjum. Trzeba bowiem pamiętać, że pieczęć stanowiła integralny element dokumentu, uwierzytelniający jego walor prawny¹⁶. Ponadto, dzięki określeniu przynależności pieczęci do poszczególnych greckich urzędników, staje się możliwym podjęcie interpretacji jakich tematów dotyczyły te misje. Z całego zbioru 17 pieczęci dla 10 z nich było możliwe ustalenie urzędu jej wystawcy czy kancelarii, w której zostały sporządzone, co dało możliwość wydzielenia czterech umownych płaszczyzn kontaktów.

Kontakty handlowe są reprezentowane przez pojedynczą pieczęć (katalog nr 16), należącą do logothetesa ton genikona Leona. Jest to jedna z kilku zachowanych pieczęci wiązanych z tym urzędnikiem¹⁷, który w IX–X w. sprawował pieczę nad finansami i kontrolował pobór podatków na terenie Imperium¹⁸. Jego pieczęcie, odnalezione w bizantyjskich miastach Krymu, stanowiły dowód opłacenia podatków za towary eksportowane z poszczególnych pól w północnej części Morza Czarnego¹⁹. Bardzo możliwe, że odnaleziona na Rusi pieczęć tego urzędnika spinała wiadomości/towary, które napłynęły z terenów podporządkowanych Bizancjum lub z samego Cesarstwa na Ruś. Zwraca uwagę, że pojawienie się tej pieczęci w Naddnieprzu jest chronologicznie związane

¹⁵ В. Коваленко, *Новые византийские находки*, с. 89–90; Н. В. Ениосова, Т. А. Пушкина, *Находки византийского происхождения*, с. 34–85.

¹⁶ Z. Piech, *Ikonoграфия Печей Пиастов*, Kraków 1993, s. 7.

¹⁷ Właściciel owej pieczęci (Genikon Leon Logothetes) posiadał prawdopodobnie jeszcze pięć pieczęci oraz cztery stemple. Wszystkie egzemplarze pochodziły z IX i pierwszej połowy X w., zob.: V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 56, 57.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ I. W. Sokolova, *Les sceaux byzantins de cherson*, [in:] *Studies in Byzantine Sigillography*, vol. 3, Berlin–Boston 1993, s. 106; Eadem, *Монеты и печати Византийского Херсона*, Ленинград 1983, с. 96–97.

z militarną i polityczną działalnością Rusów w rejonie Morza Czarnego i niewykluczone, że można ją łączyć z ekonomicznymi prowizjami, opisanymi w traktacie z 907 r.²⁰ Badacze uznają tę pieczęć także za ślad istnienia szlaku „z Warjag w Greki” oraz potwierdzenie ważnej roli jaką Szestowica odgrywała w końcu IX i w X w.

Jedna z odnalezionych pieczęci najprawdopodobniej dotyczyła spraw finansowych (katalog nr 8). Pieczęć należała do protospatharia epi tōn oikeiakōn (ὁ ἐπὶ τῶν oikeιακῶν) Ioannesa²¹. Oznacza to, że jej właściciel był zwierzchnikiem imperialnego dworu. Badacze sugerują, że mógł być opiekunem skarbcza lub prywatnej strefy bizantyjskiego cesarza. Dodatkowo jako protospathari był jednym z dowódców wojskowych. Jego pieczęć może stanowić świadectwo pojawienia się na terytorium Rusi listu, którego wystawcą był właśnie Ioannes. Według W. Bulgakowej, list miał być skierowany do księcia kijowskiego, a pełniący urząd właściciela pieczęci miałby stanowić dowód, że przekazany dokument dotyczył kwestii finansowych²².

Następną grupę stanowią pieczęcie, o których można powiedzieć tylko tyle, że prawdopodobnie zabezpieczały dokumenty rangi państwowej. Dostarczają nam one informacji o kontaktach dyplomatycznych, jednak nie pozwalają sprecyzować samej tematyki listów. Pierwsza z nich została odnaleziona z Kijowie i należała do cesarza Bazylego II (katalog nr 7). Jest ona datowana na okres jego panowania (976–1025) i była wykonana unikatowym stemplem²³. Według Wernera Seibta chronologię znaleziska można zawęzić do okresu po 990 r.²⁴ Druga pieczęć pochodzi z Gniezdowa (katalog nr 2). Właściciel pieczęci był patrycjuszem, christotriklintom i możliwe, że imperatorskim sakiellariem. Oznacza to, że przynależał do najwyższej rangi arystokracji bizantyjskiej, a jako sakiellarii sprawował kontrolę nad poszczególnymi departamentami rządowymi lub nad skarbcem²⁵. Jako trzeci przypisano do tej grupy egzemplarz odnaleziony w Nowogrodzie Wielkim (katalog nr 9). Niemożliwym było ustalenie kto był nadawcą listu i zarazem właścicielem pieczęci, jednak na jej dyplomatyczny charakter wskazuje kontekst znaleziska. Miejsce pozyskania artefaktu, na podstawie materiału ruchomego, zostało zinterpretowane za dom lub pracownię jubilera²⁶. Odnalezienie jej w tym miejscu, wraz z monetą Konstantyna VIII

²⁰ В. И. Булгакова, *Византийский моливодвул Х в. из Шестовици*, [in:] Ф. О. Андрощук, *Нормани і слов'яни в Подесенні*, Київ 1999, с. 117.

²¹ Eadem, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 49.

²² Ibidem, s. 51, tam też pełna interpretacja funkcji „epi ton oikeiakona” w IX do XI w.

²³ Ibidem, s. 45; G. Zacos, A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Basel 1972, no. 75a-c.

²⁴ W. Seibt, *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, t. 1: *Kaiserhof*, Wien 1987, s. 87. Zob. też: V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 45–47.

²⁵ Н. В. Ениосова, Т. А. Пушкина, *Находки византийского происхождения*, с. 46–47. Zob. też: *История Византии*, т. 2, Москва 1967, с. 159–166.

²⁶ В. А. Колочин, *Топография, стратиграфия и хронология Неревского рас копа*, [in:] *Материалы Института Археологии*, т. 55: *Труды Новгородской археологической экспедиции*, ред. А. В. Арциховский, Б. А. Колочин, Москва 1956, с. 100; V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 178.

(1025–1028), można uznać za świadectwo kontaktów arystokracji nowogrodzkiej z urzędnikami bizantyjskimi²⁷. Ostatnie znalezisko przypisywano Bazylemu II i Konstantynowi VIII (katalog nr 11). Niestety brak wiarygodnych informacji o tym zabytku nie pozwala na jego szerszą interpretację²⁸.

Czwartą grupę stanowią pieczęcie związane z dokumentami o kontekście militarnym. Do niej zaliczana jest pieczęć odnaleziona w Grodzie Włodzimierza w Kijowie. Należała ona do stratega i protospatharia Phokasa (katalog nr 6) i zapewne, ze względu na pełniony urząd, zajmował się on sprawami militarnymi. Sama pieczęć została odnaleziona na pogańskim cmentarzysku z IX–X w. w pochówku mężczyzny należącego do ruskiej arystokracji wojskowej. Możliwe, że list wysoko postawionego bizantyjskiego urzędnika wojskowego był skierowany do jednego z kijowskich dowódców²⁹. Nie da się jednak wykluczyć, że powód pojawienia się pieczęci bizantyjskiej w grobie wojownika ruskiego był zupełnie inny. Tym niemniej pieczęć zabezpieczała dokument o militarnym charakterze. Dwie kolejne pieczęcie były identyczne i przypisane są do imperatorskiego protospafaria i stratega z Nikopolis, Theofilaktosa (katalog nr 10, 14). W odniesieniu do sprawowanej przez niego funkcji oraz okresu wystawienia pieczęci (koń. X – pocz. XI w.) badacze są skłonni łączyć jej pojawienie się w Nowogrodzie z bułgarskimi najazdami na Bizancjum i co za tym idzie z możliwością rekrutacji najemników z Rusi. Hipoteza ta poparta jest przesłanką o militarnym udziale Rusów po stronie bizantyjskiej podczas kampanii Imperium przeciwko Bułgarom. Owa wzmianka została zawarta w traktacie *De Castramentatione*, traktującym o wydarzeniach, związanych z pierwszą fazą polityki Bazylego II z lat 986–991³⁰. Taką interpretację pieczęci potwierdzić może również *Kronika Skylitzesa*, która informuje, że oddział Rusów w 1016 r. brał udział w bitwie pod Pelagonią³¹. Czwarta, ostatnia pieczęć z tej grupy, została wystawiona przez imperatorskiego protospafaria i domestika Leona (katalog nr 13). Pieczęć datowana jest na połowę IX w. Jej właściciel jako spafarii lub protospafarii pełnił funkcję militarną, natomiast jego działalność jako domestika mogła być bardziej rozmaita. Wiktorija Bulgakowa, z racji na lokalizację znaleziska, sugeruje kontekst militarny³², a Aleksandr Musin jest skłonny traktować ją nawet jako poszlakę, świadczącą o rekrutacji Rusów w charakterze najemników na usługi Imperium. Według rosyjskiego badacza można ją łączyć z *Genezją*, najwcześniejszym źródłem pisanym, wspominającym o służbie Rusów w oddziałach bizantyjskich. W źródle tym natrafiamy na wzmiankę

²⁷ V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 178.

²⁸ Ibidem, s. 42–43. Więcej informacji na temat tej pieczęci zostało zawartych w części katalogowej.

²⁹ Ibidem, s. 71.

³⁰ В. В. Кучма, *Византийский военный трактат „De castramentatione”*, „Византийский Временник”, 61 (86), 2002, с. 296, 301, 308.

³¹ J. Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811–1057*, transl. by J. Wortley, Cambridge 2010, p. 337.

³² V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 53–55; Eadem, *Византийская печать IX в.*, с. 43.

o Tauroscytach wchodzących w skład imperatorskiej Geterii w okresie panowania Michała III (855 r.)³³. Sama pieczęć nie może być traktowana jako świadectwo wciągnięcia Rusów w wojenno-polityczne życie Imperium w połowie IX w., ale w kontekście źródła pisanego o poborze Tauroscytów czy Rusów posiada ona inną wartość. Mianowicie pozwala traktować informację z źródła pisanego jako wiarygodną³⁴. Aleksandr Musin zwraca także uwagę na szerszy kontekst rekrutacji Skandynawów jako bizantyjskich najemników. Z połowy IX w. znane są trzy identyczne znaleziska pieczęci, pochodzące z terytorium Danii (Hedeby, Ribe i Tissju). Były one wystawione przez protospafaria oraz patrycjusza Theodosiusa i analogicznie, jak znalezisko z Nowogrodu, zostały zinterpretowane w kontekście militarnym³⁵. Badacz przytacza dwie hipotetyczne opcje przynależności tych pieczęci do konkretnych, znanych ze źródeł pisanych, poselstw z Bizancjum skierowanych do Zachodniej Europy. Według pierwszej, pieczęć należała do protospafaria Theodosiusa, wydelegowanego przez imperatora Teofila, w celu poszukiwania sojuszników na wojnę z Arabami³⁶. Poselstwo w zachodnioeuropejskiej nauce tradycyjnie datuje się na lata 840–842, a za jego miejsce przeznaczenia uważa się Trewir i dwór imperatora Lotara. Według drugiej interpretacji, pieczęć można związać z frigijskim protospafarim Theodosiusem Wawucik, który na początku 838 r. wyprawił się do Wenecji. Pod koniec tego roku, ze względu na brak wsparcia, udał się na dwór imperatora Ludwika Pobożnego³⁷. Wydarzenie to odnotowane zostało w *Annales Bertiniani*. W tym wypadku 18 maja 839 r. do Ingelheim razem z Teodosiem powinni byli przybyć ludzie nazywani Rhos³⁸. To czy udali się oni następnie do Skandynawii i tam przekazali odpowiednim osobom listy traktujące o możliwości służby w armii bizantyjskiej pozostaje na moment obecny jedynie kuszącą hipotezą. Niemniej znaleziska pieczęci z Danii i z Rosji oraz wspomniane źródła pisane stanowią dowód, że kontaktów bizantyjsko-rusko-skandynawskich w pierwszej połowie IX w. nie powinniśmy traktować jako marginalne. Z zebranego

³³ Genesios, *Iosephi Genesii regnum libri quattuor*, red. A. Lesmuller-Werner et. I. Thurn, Berlin–New York 1978 p. 63.X, 65–67; A. E. Мусин, *Находки херсоно-византийских монет*, c. 43; В. И. Булгакова, *Византийская печать IX в.*, c. 27–28.

³⁴ V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 53–55.

³⁵ A.E. Мусин, *Находки херсоно-византийских монет*, c. 43; L. Jørgensen, *Manor and Market at lake Tissø in the Sixth to Eleventh Centuries: the Danish „Productive” Sites*, [in:] *Markets in Early medieval Europe. Trading and „Productive” Sites, 650–850*, London 2003, s. 203; S. Jensen, *Ribes vikinger*, Ribe 1991, s. 70; L. Jørgensen, *Kongsgård – kultsted – marked. Overvejelser omkring Tissokompleksets struktur og funktion*, [in:] *Plats och praxis: studier av nordisk forkristen ritual*, red. K. Jennbert, A. Andren, C. Raudvere, Lund 2002, s. 241; I. Jansson, *Situationen i Norden och Osteuropa for 1000 ar sedan: en arkeologs synpunkter pa fragan om ostkristna inflytanden unfer missionstiden*, [in:] *Fran Bykans till Norden: ostliga kyrkoinfluenser under vikingatid och tidig medeltid*, red. H. Janson, Stockholm 2005, s. 45.

³⁶ A. E. Мусин, *Находки херсоно-византийских монет*, c. 43; V. Laurent, *Ein byzantinisches Bleisiegel aus Haithabu*, [in:] *Das archaologische Fundmaterial III ser Ausgraung Haithabu*, Neumunster 1978, s. 36–39, abb. 1; A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, Bruxelles 1935, s. 177 (Seria: *Corpus Bruxelense Historiae Byzantinae*, t. 1: *La dynastie d’Armorium*).

³⁷ A. A. Васильев, *Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии*, Санкт-Петербург 1990, s. 141, 145–147; A. E. Мусин, *Находки херсоно-византийских монет*, c. 43.

³⁸ *Annales de Saint-Bertin*, Paris 1964, s. 30–31; W. Duczko, *Ruś Wikingów, Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa 2007, s. 22–23.

materiału wyłania się obraz współpracy obu stron i poprzedzającej ją świadomości o płynących z niej korzyściach.

Podsumowując powyższe rozważania, należy podkreślić, że bizantyjski materiał sfragistyczny pochodzący z terenów ruskich jest w istocie bardzo skromny. Jak już było wspomniane, wszystkich znanych w literaturze znalezisk z analizowanego okresu jest zaledwie 17, z czego tylko część dało się rozszyfrować. Większość egzemplarzy powstała pomiędzy schyłkiem X i początkiem XI w. i bez wątplenia, stanowią świadectwo intensywności kontaktów rusko-bizantyjskich w tym czasie. Z kolei pieczęci z IX w. są wyraźnym świadectwem, że relacje obu państw sięgają swoim początkiem przynajmniej połowy tego stulecia. Dostępny materiał sfragistyczny świadczy, że owe kontakty dotyczyły nie tylko spraw politycznych, lecz miały także charakter militarny, finansowy i handlowy.

*

Konrad Lewek, *Diplomatic contacts between Byzantium and Rus' in the 9th – 1st half of the 11th century in the context of the findings of the Byzantine seals on the territory of Rus'*

Archaeological research conducted in Eastern Europe in the 20th and 21st centuries has provided a small collection of the seals of Byzantine origin released between the 9th and 1st half of the 11th centuries. These unique finds illustrate political connections between Rus' and Byzantium. First of all, these contacts concerned commercial, financial and military matters. The author points out that they can be dated the first half of the 9th century.

Katalog
bizantyjskich pieczęci IX – pierwszej połowy XI wieku
odnalezionych na terenach Rusi¹

1. Pieczęć niezidentyfikowana

Miejsce znalezienia: Gniezdowo, południowo-zachodnia część grodziska.

Data odkrycia: nieznana.

Kolekcja/autor wykopalisk: nieznani.

Parametry: nieznane.

Datowanie: II poł. X – początek XI w.

Stan zachowania: słabo zachowana (skorodowana i złamana w pół). Na brzegach zostały wybite okrągłe otworki świadczące o użytkowaniu przedmiotu jako zawieszki lub aplikacji.

Kontekst archeologiczny: wypelnisko zagłębienia konstrukcji naziemnej, zalegała w jednej warstwie razem z fragmentami bizantyjskiej amfory.

Przedstawienie:

Awers: Matka Boska lub jeden ze świętych.

Rewers: prawdopodobnie Chrystus (?).

Publikacja: Н. В. Ениосова, Т. А. Пушкина, *Находки византийского происхождения*, с. 46.

2. Pieczęć patricjusza, christotriklinty, imperatorskiego sakiellaria

Miejsce znalezienia: Gniezdowo, południowo-zachodnia część grodziska.

Data odkrycia: nieznana.

Kolekcja/autor wykopalisk: nieznani.

Parametry: nieznane.

¹ Katalog został sporządzony w kolejności alfabetycznej, gdzie podstawę stanowi miejsce odnalezienia pieczęci. W przypadku gdy znana była tylko miejscowość (bez dokładnej lokalizacji) lub znaleziska pochodziły z tego samego stanowiska, o pierwszeństwie decydowała kolejność chronologiczna odnalezienia pieczęci.

Datowanie: II poł. X w.

Stan zachowania: przetrwała w całości, ale wybita na środku dziura usunęła część napisu i przedstawienia.

Kontekst archeologiczny: pochodzi z górnej partii warstwy, datowanej na X w.

Przedstawienie:

Awers: widoczny patriarchalny krzyż na trzech stopniach oraz napis „Boże, pomóż swojemu słudze”.

Rewers: sześciorzędowy napis.

Publikacja: H. B. Ениосова, Т. А. Пушкина, *Находки византийского происхождения*, s. 46.

3. Pieczęć niezidentyfikowana (brak ilustracji)

Miejsce znalezienia: Gniezdowo, wschodnia część osady.

Data odkrycia: nieznana.

Kolekcja/autor wykopalisk: nieznani.

Parametry: nieznane.

Datowanie: X w.

Stan zachowania: Fragmentaryczny, zachowała się połowa przedmiotu.

Przedstawienie:

Awers: ślady krzyża patriarchalnego i napisu.

Rewers: napis w pięciu rzędach.

Publikacja: H. B. Ениосова, Т. А. Пушкина, *Находки византийского происхождения*, s. 46.

4. Pieczęć niezidentyfikowana (brak ilustracji)

Miejsce znalezienia: Gniezdowo.

Data odkrycia: nieznana.

Kolekcja/autor wykopalisk: nieznani.

Parametry: nieznane.

Datowanie: X w.

Stan zachowania: nieznany.

Przedstawienie:

Awers: –

Rewers: –

Publikacja: H. B. Ениосова, Т. А. Пушкина, *Находки византийского происхождения*, s. 46.

5. Pieczęć niezidentyfikowana – Matka Boska Hodegetria

Miejsce znalezienia: Kijów, Gród Włodzimierza, ul. Wełyka Żytomyr's'ka 2

Data odkrycia: 1988 r.

Kolekcja/autor wykopalisk: Jarosław Borowski, Instytut Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy.

Parametry: dł. 25 mm, sz. 22 mm.

Datowanie: II poł. X – I poł. XI w.

Stan zachowania: pieczęć była słabo odcisnięta – tylko centralna część wzdłuż tunelu sznurka pozostała widoczna. Wybicie rewersu jest zdecentralizowane w lewo w stosunku do awersu. Pieczęć była przechowywana w Muzeum Historii Kijowa (Музей історії Києва) i następnie została zagubiona.

Kontekst archeologiczny: odnaleziona w południowo-wschodniej części dziedzińca zamku z X–XIII w., zalegała w prostokątnej jamie o wymiarach 4,2 x 1 m i głębokości 1,3 m, przykrytej warstwą humusu z gliną, węglem, popiołem, kośćmi zwierzęcymi, gwoźdźmi, kawałkami czerwonego kwarcu, fragmentami plinty, metalowymi przedmiotami i ceramiką z X–XI w.

Przedstawienie:

Awers: Biust Matki Boskiej Hodegetrii w trzech czwartych skręconej w prawo, na jej lewym ramieniu dzieciątko odziane w himation, które w jednej ręce trzyma rolle, drugą błogosławi. Po prawej pozostałości monogramu Matki Boskiej. $\Theta V = [M\eta(\tau\eta)\rho] \Theta(\epsilon\omicron)\acute{\upsilon}$

Rewers: inskrypcja w pięciu rzędach rozpoczęta znakiem krzyża, nad nią dekoracyjna linia

+ΘΚ	+ Θ(εοτό)κ[ε]
ROHΘ	βοήθ(ει)
...	...
C...	
C...	

Publikacje: Й. Е. Боровский, О. П. Кайлук, *Дослідження київського дитинця*, [in:] *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1983–1989 рр.*, Київ 1993, s. 90–103; V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 173–174.

6. Pieczęć stratega i protospatharia Phokasa

Miejsce znalezienia: Kijów, Gród Włodzimierza, ul. Welyka Żytomyrs’ka, 7–9.

Data odkrycia: 1955 r.

Kolekcja/autor wykopalisk: Wołodymyr Gonczarow, Instytut Historii Akademii Nauk USSR.

Parametry: dł. 27 mm, sz. 23 mm.

Datowanie: druga/trzecia ćwierć X w.

Stan zachowania: ślad po sznurku jest horyzontalny, odbicie awersu zdecentralizowane w lewo w stosunku do rewersu, co jest efektem użycia buleuterionu z wkładkami. Odcisk pieczęci jest widoczny tylko wzdłuż zgrubienia wokół sznurka. Skorodowana.

Kontekst archeologiczny: odnaleziona w grobie wojownika na pogańskim cmentarzysku z IX–X w.

Przedstawienie:

Awers: monogram krzyża z zwróceniem się do „Naszej Pani”. Inskrypcja wokół krzyża: $\Theta\epsilon[(\omicron)\tau(\acute{\omicron})\kappa\epsilon \beta(\omicron\eta)\theta\epsilon\iota (?) \tau\acute{\omega} \sigma[\acute{\omega} \delta\omicron\acute{\upsilon}]\lambda\omega$

Rewers: inskrypcja w pięciu rzędach:

WKA	[Φ]ωκα
ΑCΠA	(πρωτο)σπα-
ΘAΠI'	θαρι[(ώ)]
CT	...
...	

Publikacja: V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 70–71.

7. Pieczęć Bazylego II

Miejsce znalezienia: Kijów, Horodyszcze, obszar zamku (dziedziniec), w pobliżu kościoła Świętych Apostołów.

Data odkrycia: 10 X 1909 r.

Kolekcja/autor wykopalisk: Wikentij Chwojko, Kijowski Departament Stowarzyszenia Wojennej Historii.

Parametry: średnica 31–30 mm.

Datowanie: koniec X – początek XI w.

Stan zachowania: pieczęć jest lekko uszkodzona w górnej partii i odcisk lekko zniszczony na awersie i rewersie z prawej strony. Pokryta korozją.

Kontekst archeologiczny: dokładna lokalizacja i okoliczności odnalezienia nie znane.

Przedstawienie:

Awers: popiersie Chrystusa Pankratora, za jego głową krzyż i nimb udekorowany 4 kropkami. W lewej ręce dzierży Pismo Święte, a prawą błogosławi. Po lewej stronie pozostałości Chrystusowego monogramu C = ,Ι(ησοῦ)]ς [X(ριστό)]ς. widoczna także półokrągła inskrypcja rozpoczynająca się od krzyża +... = + [,Εμμανουήλ].

Rewers: popiersie imperatora z *stemmōm* znajdującą się poza odciskiem z pendyliami i odzianego w loros, trzymającego w swojej lewej ręce akakia. Po prawej pozostałości końcówki okrągłej inskrypcji CRATOR = [+BASIL' AЧТО]-CRATOR.

Publikacje: Н. Петров, Южно-русские металлические вислые печати дотатарского периода, [in:] *Чтения в Церковно-историческом и Археологическом обществе при императорской духовной академии*, т. 11, Киев 1913, с. 144–158; А. В. Соловьев, *О печати и титуле Владимира Святого*, „Византинославика”, 9, 1947–1948, с. 31–44; V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 49–51.

8. Pieczęć protospatharia, epi ton oikeiakona Ioannesa

Miejsce znalezienia: Kijów, nieznaną lokacją.

Data odkrycia: przed 1935 r.

Kolekcja/autor wykopalisk: kolekcja Dmitrija Lichaczewa.

Parametry: nieznanne.

Datowanie: X w.

Stan zachowania: tylna strona zabytku uległa oksydacji.

Kontekst archeologiczny: znana z albumu D. Lichaczewa, w 1938 r. przekazana do Ermitażu.

Przedstawienie:

Awers: przedstawienie krzyża patriarchalnego ozdobionego trzema liśćmi. Po okręgu inskrypcja:

+KEROHΘEITWCWΔ[O]VΛW = +K(ύρι)ε βοήθει τώ σώ δ[ο]ύλώ.

Rewers: inskrypcja w pięciu rzędach rozpoczęta znakiem krzyża:

+IW[AN]	+ ,Iω[άν]-
[N]OVR,A,	[v]ου β(ασιλικου) (πρώτο)-
СПΑΘ,SE	σπαθ(αρίου) (καί) έ-
[ΠΙΤ,]ΟΙ[ΚΙ]	[πί τ(ων)] οί[κι]-
[Α]ΚW[N]	[α]κώ[v]

Publikacje: В. Л. Янин, *Актовые печати Древней Руси*, т. 1, с. 42–43; V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 45–47.

9. Pieczęć niezidentyfikowana

Miejsce znalezienia: Nowogród Wielki, strona Sofijska, koniec Nerewski.

Data odkrycia: XX w.

Kolekcja/autor wykopalisk: Artemij Arcichowski.

Parametry: dł: 24,9 mm; sz: 23 mm; gr: 3,1 mm; waga: 5,93 g.

Datowanie: ostatnia dekada X – początek XI w.

Stan zachowania: pieczęć w złym stanie, odcisk matrycy widoczny tylko w miejscu lokacji sznura, powierzchnia została zmaszana i pokryła się czarną patyną, w górnej części wykonano dwa otwory w celu ponownego użycia pieczęci.

Kontekst archeologiczny: pochodzi z warstwy datowanej dendrochronologicznie na lata 1116–1134.

Miejsce znaleziska uważane jest za dom lub pracownię jubilera z ostatniej dekady X lub XI w.

Na tej podstawie tak samo datowano pieczęć.

Przedstawienie:

Awers: przedstawiono patriarchalny krzyż, prawdopodobnie z ornamentem trzech liści, widoczne też pozostałości kropkowanego brzegu

Rewers: inskrypcja w 4 rzędach, pozostałości kropkowanego brzegu:

RΘ	[+ K(ύρι)ε] β(οή)θ(ει)
CW	[τώ] σώ [δού]-
. O .	[λω]...
CO .	

Publikacje: П. И. Засурцев, *Усадьбы и постройки древнего Новгорода*, [in:] Материалы Института Археологии, т. 123: *Жилища древнего Новгорода*, ред. А. В. Арциховский, Б. А. Колочин, Москва 1963, с. 99; V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, с. 177–178.

10. Pieczęć imperatorskiego protospafaria i stratego z Nikopolis, Theopfilaktosa

Miejsce znalezienia: Nowogród Wielki, strona Sofijska, koniec Nerewski.

Data odkrycia: 1956 r.

Kolekcja/autor wykopalisk: Artemij Arcichowskij.

Parametry: dł: 29,5 mm; sz: 26,1 mm; gr: 4 mm; waga: 16,4 g.

Datowanie: koniec X – początek XI w.

Stan zachowania: odcisk niewyraźny, nieodciśnięty na brzegach, sznurek przebiegał horyzontalnie, odcisk rewersu jest przekrzywiony w lewo w stosunku do awersu.

Kontekst archeologiczny: pochodzi z warstwy datowanej dendrochronologicznie na lata 1055–1096.

Przedstawienie:

Awers: popiersie Archaniola Michała trzymającego pręt w prawej ręce. Po obu stronach inskrypcja, z prawej strony I, z lewej XAH, odczytywane jako Michail: [M]ιχαή(λ).

Rewers: inskrypcja w pięciu rzędach, na początku pierwszej linii krzyż „+”. Widoczna także pozostałość kropkowanego brzegu

+ΘΕΟΦ	+ Θεοφ[ύ]-
ΛΑΚΤ, Ρ` .	λακτ(ος) [β(ασιλικός) (πρώτο)-]
CΠAΘ,SC	[σ]παθ(άριος) [καί] σ-
TPATII,	τρατ[ιγ(ός)
NIKOII`	Νικοπ(όλεως)

Publikacja: V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 76–78.

11. Pieczęć Bazylego II i Konstantyna VIII

Miejsce znalezienia: Nowogród Wielki, dokładna lokalizacja nieznaną.

Data odkrycia: przed 1906 r.

Kolekcja/autor wykopalisk: kolekcja Dmitrija Lichaczewa (?)

Parametry: dł: 22 mm, sz: 22 mm.

Datowanie: lata 976–1025.

Stan zachowania: zachowała się połowa pieczęci, złamana wzdłuż kanału na sznur, powierzchnia pieczęci zamazana/zmyta.

Kontekst archeologiczny: pieczęć znana jest tylko ze zdjęcia, kontekst znaleziska niepewny, a jego pochodzenie z terenu Rusi nie zostało ostatecznie potwierdzone.

Uwagi: Z racji na zły stan zachowania oraz brak możliwości ponownej egzaminacji znaleziska możliwość interpretacja zabytku jako pieczęci Bazylego II lub Konstatyna VIII powinna być stosowana z dużą ostrożnością. Według W. Bulgakowej pieczęć mogła należeć również do Leona VI i Aleksandra (886–912) lub Konstantyna VII i Zoe (914–919).

Przedstawienie:

Awers: popiersie Chrystusa Pankratora.

Rewers: Trzy/czwarte sylwetki imperatora odzianego w stemme i dzierżącego pendulum. Na pieczęci znajdowały się prawdopodobnie dwie postaci.

Publikacje: В. Л. Янин, *Актовые печати Древней Руси*, т. 1, с. 228; V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 43–44.

12. Pieczęć niezidentyfikowana

Miejsce znalezienia: Nowogród Wielki, dokładna lokalizacja nieznana.

Data odkrycia: przed 1935 r.

Kolekcja/autor wykopalisk: kolekcja Dmitrija Lichaczewa.

Parametry: dł: 28 mm, sz: 15 mm, gr: 3 mm.

Datowanie: X–XI w.

Stan zachowania: zachowała się połowicznie, mocno skorodowana, przedstawienie zmyte.

Kontekst archeologiczny: znalezisko luźne.

Przedstawienie:

Awers: popiersie świętego, przypuszczalnie św. Demetriosia na co mogą wskazywać luźne włosy nie przykrywające ucha. Po lewej stronie nieczytelna inskrypcja.

Rewers: napis w czterech liniach. Możliwe, że imię w pierwszym rzędzie inskrypcji powinno być odczytane jako Jan: [Ιω]δ(ν)ου

A'NU

NW .

AC...

...

Publikacja: V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 157–158.

13. Pieczęć imperatorskiego protospafarija i domestika Leona

Miejsce znalezienia: Rurykowe Gorodiszcze.

Data odkrycia: początek XX w.

Kolekcja/autor wykopalisk: kolekcja Dmitrija Lichaczewa.

Parametry: dł. 27 mm; gr. 2 mm.

Datowanie: połowa IX w.

Stan zachowania: pieczęć zachowała się fragmentarycznie, złamana wzdłuż miejsca gdzie przebiegał sznur, kanał na sznur przesunięty w lewą stronę, powierzchnia pieczęci została częściowo starta lub zmyta, sama pieczęć pogięta.

Kontekst archeologiczny: w kolekcji D. Lichaczewa informacja, że odnaleziona w Nowogrodzie Wielkim. Prawdopodobnie jednak pochodzi z Rurykowego Gorodiszcza.

Przedstawienie:

Awers: krzyżopodobny monogram z inwokacją do Matki Boskiej. W odstępach pomiędzy ramionami krzyża napis: Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλω, rodzaj monogramu nie został zidentyfikowany.

Rewers: napis w pięciu liniach, w dolnej części praktycznie nie czytelny:

ON	[+ Λέ]ov-
ΠΑΘΑ	[τι (πρώτο)-/β(ασυλικό) σ]παθα-
. ΣΑΟΜ	[ρίω] (καί) δομ-
...	[εστίκω]...
...	

Publikacje: V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 53–55; Eadem, *Византийская печать IX в.*, s. 25–28; А. Е. Мусин, *Находки херсоно-византийских монет*, с. 35–46.

14. Pieczęć imperatorskiego protospafaria i stratega z Nikopolis, Theopfilaktosa

Miejsce znalezienia: Rurykowe Gorodiszcze.

Data odkrycia: 1922 r. (?)

Kolekcja/autor wykopalisk: kolekcja Dmitrija Lichaczewa.

Parametry: śr. 27,5 mm; gr. 4,5 mm; waga: 14,87 g.

Datowanie: koniec X – początek XI w.

Stan zachowania: wybita nierówno, rewers przesunięty w stosunku do awersu, słabo odcisnięta, lepiej widoczna w miejscu przebiegu sznura, uległa korozji i oksydacji.

Kontekst archeologiczny: nieznan.

Przedstawienie:

Awers: popiersie archanioła Michała, z prawej strony widoczny nieczytelny napis.

Rewers: inskrypcja w pięciu rzędach, nad nią punkt pomiędzy ornamentem, napis rozpoczęty znakiem krzyża „+”.

+ΘΕΟ	+ Θεο[φύ]-
ΑΚΤ,	[λ]ακτ(ος) [β(ασυλικός) (πρώτο)-]
ΠΑΘ,	[σ]παθ(άριος) [καί σ-]
ΡΑΤ	[τ]ρατ[ιγ(ός)]
...	[Νικοπ(όλεως)]

Publikacja: V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 75.

15. Pieczęć niezidentyfikowana

Miejsce znalezienia: Rurykowe Gorodiszcze.

Data odkrycia: przed 1994 r.

Kolekcja/autor wykopalisk: kolekcja prywatna.

Parametry: śr. 15 mm; gr: 4 mm.

Datowanie: X–XII w.

Stan zachowania: powierzchnia zmatowiona, pieczęć uległa oksydacji.

Przedstawienie:

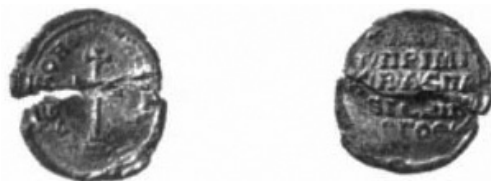
Awers: popiersie Matki Boskiej, prawdopodobnie z inskrypcją po okręgu.

Rewers: inskrypcja w dwóch liniach.

...
AMH

Publikacja: V. Bulgakova, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 171.

16. Pieczęć logothetesa ton Genikona Leona

Miejsce znalezienia: Szestowica, miejscowość (lokacja) Korowel.

Data odkrycia: 1948 r.

Kolekcja/autor wykopalisk: Dawid Blifeld, Instytut Archeologii Akademii Nauk USSR.

Parametry: dł. 25 mm; sz. 23 mm.

Datowanie: X w.

Stan zachowania: pieczęć dobrze odcisnięta, sznur przechodził horyzontalnie, awers nierówno odcisnięty w stosunku do rewersu. W 1996 r. pieczęć została złamana na dwie części wzdłuż starej szczeliny.

Kontekst archeologiczny: pieczęć zalegała w obiekcie mieszkalnym datowanym na okres po XII w., jednak w jamie zawierającej zmieszany materiał, w tym także z X w.

Przedstawienie:

Awers: patriarchalny krzyż na trzech lub czterech stopniach. Otoczony po okręgu inskrypcją bez wewnętrznego marginesu: +KEROΘ[Δ][TWCT]Δ[UΛ,] = + Κ(ύρι)ε βοήθ(ει) [τῶ σῶ] δ[ούλ(ῶ)]

Rewers: inskrypcja w pięciu liniach, na początku której widnieje krzyż „+”:

+ΛΕΟΝ

Τ,ΠΙΜΙ

Κ,Ρ,Α,ΣΙΑ

,ΣΓΕΝΙΚ’

ΟΓΟΘ’

+ Λέον-

τ(ι) πριμι

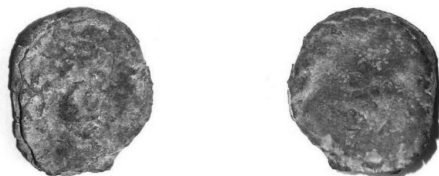
κ(ηρίω) β(ασιλικῶ) (πρώτο)σπα-

[θ](αρίω) (καί) γενικ(ῶ)

[λ] ογοθ(έτη)

Publikacje: Д. І. Бліфельд, *Дослідження в с. Шестовицях*, s. 127; В. И. Булгакова, *Византийский моливдовул X в. из Шестовицы*, s. 117; Eadem, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa*, s. 55, 57; В. Коваленко, *Новые византийские находки*, s. 90.

17. Pieczęć niezidentyfikowana

Miejsce znalezienia: Szestowica.

Data odkrycia: 2005 r.

Kolekcja/autor wykopalisk: Wołodymyr Kowałenko.

Parametry: dł. 20 mm; sz. 18 mm.

Datowanie: X w.

Stan zachowania: pieczęć w słabej kondycji, zachowana jako ołowiany dysk zbliżony do owalu, przedstawienia po obu stronach praktycznie niewidoczne, tylko przy bocznym świetle można dostrzec kontur przedstawienia.

Kontekst archeologiczny: nieznan.

Przedstawienie:

Awers: w centralnej części kontur głowy i popiersie świętego oraz bardzo umowne zarysy kilku greckich liter.

Rewers: słabo widoczne zarysy dwóch postaci.

Publikacja: В. Коваленко, *Новые византийские находки*, s. 89–90.

Артем Папакін
(Київ)

Дипломатичний дар як один зі шляхів імпорту престижного озброєння на Русь у X столітті

Дослідження зброї раннього періоду історії Русі дозволяє зробити висновок про переважання серед престижних видів озброєння військових еліт Русі захисного спорядження та мечів іноземного походження. З'ясування місць виготовлення цієї зброї дозволяє вивчити культурні, торгові та військові зв'язки населення Русі з іншими країнами й народами. Для X ст. джерела засвідчують випадки використання зброї як дипломатичних дарів. Так, під 968 р. Повість минулих літ розповідає про обмін предметами озброєння між печенізьким і руським воєначальниками. Згодом, під 971 р., джерело описує подарунки імператора ромейв князеві Святославу, серед яких згадано зброю. На території України археологами знайдено чимало зброї іноземного походження, частина якої є престижним озброєнням, що може вважатися предметом дипломатичних обмінів.

Середньовічний дипломатичний етикет у низці випадків передбачав дарування представникам інших держав престижних предметів озброєння. Не була винятком у цьому плані і держава Рюриковичів. Зброя в ранньосередньовічній Русі представлена чималою кількістю зразків, якими, поза сумнівом, володіли заможні люди з високим соціальним статусом. В останні роки історики переглядають як ранню історію Русі загалом¹, так і проблему виробництва озброєння на Русі зокрема². Особливо гостро стоїть проблема походження дорогого озброєння. Важливим для

¹ Див. зокрема: W. Duczko, *Ruś Wikingów. Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*, Warszawa 2007; А. Толочко, *Очерки начальной руси*, Санкт-Петербург–Київ 2015.

² Див.: F. Androshchuk, *The „Ljudota Sword?” (An Episode of Contacts between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age)*, [in:] *Ruthenica*, т. 2, Київ 2003, р. 15–25; Idem, *Мечи викингов*, Київ 2013; А. Негин, *Об одном типе шлемов из кочевнических погребений с территории Дешт-и-Кыпчака*, „Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского”, 2012, 6 (3), с. 62–70; А. Папакін, *Шоломи у контексті східних контактів Русі та Польщі (X – початок XI ст.)*, [in:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2016*, Київ 2017, с. 351–366.

обговорення цієї проблеми може бути питання імпорту озброєння на Русь як дипломатичних дарів, про що збереглися свідчення письмових джерел.

Загалом в історіографії імпорту озброєння на Русь приділяють мало уваги. В радянські часи робили більший наголос на експорті руського озброєння сусідам, аніж навпаки. Показовим є приклад інтерпретації Борисом Рыбаковим згадки літопису про взаємний (!) обмін озброєнням між печенізьким і руським воєначальниками (про що йтиметься далі) як одностороннього „русского дара степняку”³. З часу виходу тритомної праці Анатолія Кірпи́чнікова *Древнерусское оружие*⁴ в історіографії усталилася думка про виробництво майже всіх предметів озброєння на території Русі, що дозволяло не зважати (або звертати мінімум уваги) на проблему імпорту зброї.

Першою джерельною згадкою про дарування іноземцем предметів озброєння руському воєначальнику є описаний у *Повісті минулих літ* обмін зброєю між печенізьким князем і руським воєводою Претичем. Під 968 р. літописець розповідає про першу появу печенігів біля Києва⁵. Оскільки Святослав Ігоревич був у цей час у Переяславці на Дунаї, у місті залишилася лише княгиня Ольга з онуками і зупинити військо печенігів не було кому. „Бецисленое множество” кочівників обступило Київ так, що лише один отрок зумів вибратися з міста, щоби покликати на допомогу воєводу „оною страны” (Лівобережжя Дніпра)⁶ Претича, який наступного дня приплив зі своїм загоном на човнах під Київ. Печеніги, яким військо Претича здалося князівською дружиною, відступили від міста, а їхній правитель вирішив розпочати перемовини з Претичем. Під час переговорів Претич представив своє військо ар’єргардом („въ сторожехъ”) князя Святослава, за яким іде „бецисленое множество” війська. В кінцевому підсумку печенізький і руський воєначальники назвалися друзями, обмінялися рукостисканнями і дарами: „и вдасть Печенѣжьскыи князь Претичу конь саблю . стрѣлы . онь же дасть ему брони . щитъ . мечъ”⁷.

Ще один приклад дипломатичних дарів у вигляді зброї *Повість* подає під 971 р.⁸ Після невдалої для ромеїв битви василевс Йоанн Цимісхій вирішив задобрити князя Святослава, надіславши йому подарунки: спершу „злато и паволокы . и мужа мудры”⁹, а потім, коли ромеї побачили

³ Б. А. Рыбаков, *Ремесло Древней Руси*, Москва 1958, с. 232.

⁴ А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, вып. 1, Москва–Ленинград 1966; вып. 2, Москва–Ленинград 1966; вып. 3, Ленинград 1971.

⁵ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 54–55.

⁶ А. Е. Мусин, *Milites Christi Древней Руси. Военная культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета*, Санкт-Петербург 2005, с. 121; О. П. Толочко, *Претич*, [in:] *Энциклопедія історії України*, т. 8, Київ 2011, с. 496.

⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 55.

⁸ *Ibidem*, стб. 57–59.

⁹ *Ibidem*, стб. 58.

незадоволення князя цими дарами – „мечь . и ино ѿружѣ”¹⁰. Мало того, коли задобрений таким чином Святослав дав зрозуміти, що хоче миру з василевсом, той дав йому ще більше дарів („посла дарь” къ нему болша пѣрвыхъ”)¹¹. *Повість* не згадує, що це були за подарунки, однак можна вважати, що в серед них була й зброя. Щоправда, головне джерело про війну Святослава з ромеями – *Історія Лева Диякона* – не підтверджує факту дарування зброї руському князеві. Воно повідомляє тільки про те, що василевс дав русі лише хліб, по два медимни на кожну людину¹².

Розглядаючи літописні згадки, слід пам’ятати, що зброя, особливо мечі, у середньовічних соціумах мала важливе символічне значення, що перевершувало їх практичну цінність. Передача зброї в очах сучасників була актом великої ваги, а практика обміну дарами в ранньому середньовіччі була багатозначною. Так, Арон Гуревич відзначав, що в германців (у т. ч. скандинавів епохи вікінгів) дар ніколи не був одностороннім і передбачав дар у відповідь¹³; відповідно дарування меча могло означати підкорений (зобов’язаний) статус сторони, яка його прийняла, принаймні до рівноцінної відповіді. Обдаровування сторонами одна одної розглядається навіть як основна форма вираження взаємин у середньовічному суспільстві. Таке розуміння відкриває можливість для нового погляду на літописні повідомлення про взаємний обмін зброєю в 968 р. та односторонні візантійські дари в 971 р.¹⁴

У контексті досліджуваної проблематики важливо підкреслити, що практика обміну й дарування зброї правителями була досить поширеною в ранньосередньовічній Європі, про ще залишилися свідчення в низці письмових джерел. Одним з найбільш відомих предметів озброєння, принесеним як такий дарунок, був так званий меч Аттили, подарований у 1063 р. Анастасією, матір’ю угорського короля Соломона, баварському герцогові Оттону за те, що він допоміг її сину посісти престол¹⁵. Зброю як дипломатичний дар використовували також у Візантії. Для прикладу можна навести факт подарунка візантійцями мечів халіфу Харуну аль

¹⁰ Ibidem, стб. 59.

¹¹ Ibidem.

¹² Лев Диякон, *Історія*, Москва 1988, кн. 9: 11, с. 82.

¹³ А. Гуревич, *Категории средневековой культуры*, Москва 1972, с. 201–202.

¹⁴ Літописний обмін 968 р. в цьому контексті розглянув Олександр Коптев. За ним, через обмін дарами печенізький князь заприятнівся з руським воєводою, ставши таким чином васалом князя: А. Коптев, *The Story of „Chazar Tribute”: A Scandinavian Ritual Trick in the Russian Primary Chronicle*, „Scando-Slavica”, 56, 2010, 2, р. 194–195. Водночас, Флорін Курта помітив, що навіть у більш різноманітних письмових джерелах Меровінзької і Каролінзької епох дари у відповідь висвітлюються не завжди: F. Curta, *Merovingian and Carolingian Gift Giving*, „Speculum”, 81, 2006, p. 697–698.

¹⁵ „Notatum autem est, hunc ipsum gladium fuisse, quo famosissimus quondam rex Hunorum Attila in necem christianorum atque in excidium Galliarum hostiliter debachatus fuerat. Hunc siquidem regina Ungariorum, mater Salomonis regis, duci Baiaoariorum Ottoni dono dederat, cum eo suggerente atque annitente rex filium eius in regnum paternum restituisset”: Lamberti Hersfeldensis, *Annales*, [in:] *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum*, Hannover 1843, p. 94.

Рашиду¹⁶ чи меч пророка Магомета, котрий ромеї захопили в Палестині в 60-х рр. X ст. і котрий василевс Никифор пізніше подарував правителю Карфагену¹⁷.

Подібно до того, як згаданий „меч Аттілі” ототожнюється низкою дослідників з „шаблею Карла Великого”, однією з клейнодів імператорів Священної Римської імперії¹⁸, згаданий у літописі дар кочівника також має подібну інтерпретацію в історіографії. Хоча опис обставин обміну зброєю між печенізьким і руським воєначальниками має напівлегендарний характер і хоча існують сумніви в достовірності описаного під 968 р. епізоду¹⁹, в історичній науці було здійснено спробу знайти археологічні сліди такого обміну. У 1980-х рр. Дмитро Мачинський порівняв з літописною розповіддю інвентар багатого поховання під курганом „Чорна Могила” в Чернігові (Лл. 1, а). Зокрема, серед інвентарю поховання, датованого X ст., дослідники відмітили шаблю, не відому в той час із інших пам’яток т. зв. дружинної культури. Гіпотеза Д. Мачинського була одразу ж прийнята Глібом Лебедевим, який оголосив, що літописний обмін зброєю документально підтверджений знахідками в „Чорній Могилі”²⁰. Олександр Мусін також вказував на відповідність літописних даних географії знахідки („ѡноа страны”, Лівобережжя Дніпра), хронології та складу поховального комплексу²¹. Та обставина, що, крім знахідки в „Чорній Могилі”, шаблі з інших давньоруських пам’яток були довгий час невідомі, справили великий вплив на дослідників, що торкалися інтерпретації літописних свідчень про обмін 968 р. На думку О. Мусіна, унікальність археологічної знахідки відповідає унікальності зафіксованої літописцем події²².

Водночас ідентифікація кургану „Чорна Могила” як поховання воєводи Претича зазнала критики в історіографії²³. Як виявили подальші археологічні дослідження, шабля з „Чорної Могили” не є одиничним

¹⁶ Г. В. Баранов, *Византийские (средиземноморские) мечи с перекрестьями с муфтой IX–XI вв.*, [in:] *Материалы по истории и археологии средневекового Крыма. Археология, история, нумизматика, сфрагистика и эпиграфика*, вып. 9, Москва–Тюмень–Нижегородск 2017, с. 258.

¹⁷ Лев Диакон, *История*, кн. 5:1, с. 44.

¹⁸ А. Н. Кирпичников, *Так называемая сабля Карла Великого*, „Советская археология”, 1965, 2, с. 276; L. Gyula, *Árpád pére*, Budapest 1988, old. 85; И. Фодор, Д. Д. Васильев, *Где обрел свою саблю Багыр? Восточно-европейские трофеи у кочевников Центра Азии*, [in:] *Труды Института Востоковедения РАН*, вып. 7, Москва 2018, с. 96.

¹⁹ О. П. Толочко, *Претич*, с. 496.

²⁰ Г. С. Лебедев, *Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки*, Ленинград 1985, с. 243.

²¹ А. Е. Мусин, *Milites Christi Древней Руси*, с. 121.

²² *Ibidem*.

²³ Ф. О. Андрощук, *Нормани і слов’яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя)*, Київ 2009, с. 86; А. С. Щавелев, С. П. Щавелев, *Черная могила*, „Вопросы истории”, 2001, 2, с. 134–141; А. Щавелев, *Известие Ипатьевской летописи о Черной Могиле (К вопросу об имени погребенного князя)*, [in:] *Чернігів у середньовічній і ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*, Чернігів 2007, с. 100–105; О. Васюта, *До питання про давньоруську аутентичність назви кургану Чорна Могила у Чернігові*, „Сіверянський літопис”, 2017, 4, с. 46–51.

екземпляром шабель у давньоруській археології Х ст. Зокрема, ще за життя відкривача кургану Дмитра Самоквасова Йосиф Хойновський знайшов у Києві поховання зі зброєю, серед якої був предмет, ідентифікований самим відкривачем як односічний меч (тобто палаш), але згодом віднесений Анатолієм Кірпи́чниковим до категорії шабель (Лл. 1, б). А. Кірпи́чников датував предмет другою половиною Х – початком ХІ ст.²⁴ Інша шабля була відкрита в похованні № 4 кургану 61 в Шестовиці (Лл. 1, в). Знахідка датована 40–60-ми рр. Х ст., а отже близько до часу повідомлення під 968 р.; щоправда, великою мірою датування засноване на самій аналогії з „Чорної Могили”²⁵. Крім згаданих трьох, А. Кірпи́чников включив до свого каталогу давньоруських шабель ще шість екземплярів, що вкладаються в межі Х ст.²⁶ Нарешті, серед залізних предметів з вогнища „Чорної Могили” виявили другу шаблю²⁷.

Варто згадати, що частина дослідників узагалі сумнівається в правильності інтерпретації згаданого предмета озброєння з „Чорної Могили” як шаблі. Сам Д. Самоквасов серед інвентарю поховання називав саме шаблю²⁸. На жаль, предмет, опублікований ним, погано зберігся. Це дало змогу Олексію і Сергію Щавельовим розкритикувати ототожнення предмета з шаблею та ідентифікувати його як скрамасакс²⁹. Водночас, за розміщеною в публікації Д. Самоквасова фотографією заліза з вогнища видно, що довжина ідентифікованого ним як шаблі предмета подібна до довжини „малого” меча, з яким той спікся (Лл. 1, г, д). Довжина „малого” меча – близько 80 см³⁰ – дозволяє недвозначно ідентифікувати викривлений односічний клинок як клинок шаблі, а не скрамасакса – останні могли сягати в довжину лише 50–55 см³¹.

Слід згадати, що серед інвентарю „Чорної Могили” не лише шабля є предметом східного походження, яке за версією деяких дослідників виводило предмет у ранг унікальних і таким чином давало підстави ототожнювати його зі згаданою в *Повісті* шаблею печенізького князя, – такими також є два надзвичайно престижні позолочені шоломи, імпортовані з території Хазарського каганату й виготовлені, найімовірніше, там

²⁴ И. А. Хойновский, *Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года*, Киев 1893, с. 38–39; А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, вып. 1, с. 65–66, 92–93, кат. № 7.

²⁵ Ф. О. Андрощук, *Нормани і слов'яни*, с. 55.

²⁶ А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, вып. 1, с. 92–94, кат. № 1, 5, 6, 7, 13–17.

²⁷ С. Ю. Каинов, „Большой” меч из Чёрной могилы (предварительные итоги нового этапа изучения), [in:] *Земля наша велика и обильна...*, Санкт-Петербург 2019, с. 126, прим. 5.

²⁸ Д. Я. Самоквасов, *Могильные древности северянской Черниговщины*, Москва 1916, с. 21; Idem, *Северянские курганы и их значение для истории*, [in:] *Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года*, т. 1, Киев 1878, с. 188.

²⁹ А. С. Щавелев, С. П. Щавелев, *Чёрная могила*, с. 136. Див. також: О. Васюта, *До питання*, с. 48.

³⁰ С. Ю. Каинов, „Большой” меч из Чёрной могилы, с. 128.

³¹ А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, вып. 1, с. 72; С. Каинов, *Скандинавские наемники на Руси (конец IX – середина XI веков)*, [in:] *Военная иллюстрация. Альманах российской военной истории*, вып. 1, Москва 1998, с. 5.

само³². Зрештою, хронологію самої пам'ятки останнім часом переглядають у бік омолодження (за В. Лушиним, це 980–1025 рр.)³³, що також не дуже корелюється з хронологією літописної згадки про дар печенізького князя.

Подібно до шаблі з чернігівського кургану, можна спробувати відшукати в археології України й відповідники візантійських дарів Святославу – візантійські мечі. Оскільки Святослав, за літописом, загинув „в пороги” від рук печенізького князя Курі, то з його іменем різні дослідники свого часу пов'язували кілька окремих знахідок і навіть цілий поховальний комплекс. Так, Михайло Міллер приписував Святославу „Кічкаський скарб” (більш відомий як Вознесенський комплекс, до складу якого належать між іншим палаші) на тій підставі, що „всі речі Кічкаського скарбу з боку стиля та техніки свого виробу – характерні для візантійської культури 8–10 ст.” і їх міг залишити лише Святослав, який „вертав до дому з Доростолу над Дунаєм, маючи при собі й всю здобич”³⁴. Незважаючи на фахове обґрунтування археологами як раннього датування пам'ятки (кінець VII – перша половина VIII ст.), так і її кочівницької належності³⁵, досі є дослідники, які вважають висновки М. Міллера про ототожнення Вознесенського скарбу з могилою Святослава „незаперечно логічними і цілком науково обґрунтованими”³⁶.

Попри те, що візантійське озброєння залишається на сьогодні погано вивченим, є група мечів, які вважаються виготовленими у Візантії: їх знаходять на території імперії або в сусідніх країнах Східної Європи, вони представлені у візантійському мистецтві. Відомі знахідки таких мечів і з України: випадкова знахідка меча на дні р. Західний Буг (Лл. 2, а)³⁷; випадкова знахідка перехрестя і навершя меча з Черкаської області (типу „Гарабонц” за Валерієм Йотовим)³⁸ (Лл. 2, б); випадкова знахідка меча

³² Див.: А. Папакін, *Шоломи у контексті*, с. 351–366; А. Папакін, Ю. Безкоровайна, В. Прокопенко, *Шоломи типу „Чорна Могила”: нові знахідки та проблема походження*, „Науковий вісник Національного музею історії України”, 2017, 2, с. 45–56; А. Papakin, *Importy czy łupy z Rusi? Problem pochodzenia „wielkopolskich” hełmów X – początku XI wieku*, [in:] *Rus' and Poland (10th–14th centuries)*, Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemysł, 5th–8th December, 2018, eds. V. Nagimyy and T. Pudłocki, Krakow 2019, s. 55–68.

³³ В. Г. Лушин, *К вопросу о дате Чёрной Могилы*, [in:] *История. Археология. Культура. Материалы и исследования*, Зимовники 2019, с. 21–33.

³⁴ М. Міллер, *Могила князя Святослава*, Вінніпег 1951, с. 13–14.

³⁵ А. К. Амброз, *О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре – вопрос интерпретации*, [in:] *Древности эпохи великого переселения народов V–VIII вв.*, Москва 1982, с. 204–222; О. Комар, *Ранні хозари у Північному Причорномор'ї*, „Археологія”, 2000, 1, с. 130–142; Н. Хрисимов, *Вознесенський комплекс: проблеми хронології та інтерпретації*, [in:] *Степи Європи в епоху середньовіччя*, т. 7, Донецьк 2007, с. 9–10, 29–31.

³⁶ Г. Шаповалов, „...Прійшов Святослав у пороги”, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 8, Львів 2014, с. 118.

³⁷ С. В. Терський, О. В. Стрельченко, В. М. Войнаровський, *Нові знахідки ранньосередньовічної зброї у р. Західний Буг*, „Вісник національного університету «Львівська політехніка»”, 809, 2014, с. 7–11.

³⁸ Г. В. Баранов, *Новая находка перекрестья и навершья рукояти византийского меча на территории Черкасского района Черкасской области Украины*, [in:] *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Археология, история, нумизматика, сфрагистика и эпиграфика*, вып. 7, Севастополь–Тюмень–Нижневартовск 2015, с. 87–94.

з перехрестям того ж типу з Харківської області³⁹ (Лл. 2, в); випадкова знахідка меча на території Вінницької області⁴⁰ (Лл. 2, г, г); перехрестя меча (типу „Пліска–Херсонес” за Геннадієм Барановим) з акрополя південно-західної частини городища Херсонесу з розкопок 1905 р.⁴¹ (Лл. 2, д) та навершя меча з Київської області (Лл. 2, е).

Чи можна ці знахідки спробувати ідентифікувати з подарованими візантійським імператором князеві Святославу в 971 р. „мечь . и ино ѡруж^ѣе”? Можна, але з подібним, як у випадку шаблі з „Чорної Могили”, результатом. Так, на заваді такої інтерпретації стає датування знахідок. Використання мечів з перехрестями типу „Гарабонц”, до якого належать знахідки з Вінницької, Черкаської та Харківської областей, Г. Баранов датує за епонімічною знахідкою (поховання 55 могильника „Гарабонц-Г” в Угорщині) другою половиною VIII – IX ст.⁴², а отже ці мечі можуть на століття випереджати події балканського походу Святослава. Щоправда, візуальні джерела дозволяють розширити час побутування мечів з перехрестями цього типу. Так, перехрестя типу „Гарабонц” є на зображенні Архангела Михаїла з розпису собору Фарасу в Судані (Національний музей у Варшаві, інв. № 149671), що датується XI ст. (Лл. 3). Однак контекст українських знахідок не дає можливості прив’язати їх до літописної події. У випадку мечів з Вінницької і Черкаської областей, виявлених, найімовірніше, в ході грабівницьких розкопок, археологічний контекст зовсім невідомий. Меч із Харківської області, як вдалося з’ясувати Г. Баранову, походить з Кіцевського могильника салтово-маяцької культурно-історичної спільності, який функціонував від 40–50-х рр. VIII до середини IX ст., і визнається дослідником, імовірно, найбільш раннім мечем з перехрестям типу „Гарабонц”⁴³. Меч із Західного Бугу взагалі датують періодом від V до VII ст.⁴⁴ Близькою за хронологією до літописної події є знахідка перехрестя меча з Херсонесу, який датується X століттям⁴⁵ або кінцем X – початком XI ст.⁴⁶, але вона зроблена на території Візантійської імперії і, найбільш вірогідно, була частиною меча візантійського воїна. Єдиною знахідкою на давньоруській території є навершя візантійського меча типу I за Г. Барановим, знайдене десь у Київській області разом

³⁹ Idem, *Византійские (средиземноморские) мечи с перекрестиями с муфтой IX–XI вв.*, [in:] *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Археология, история, нумизматика, сфрагистика и эпиграфика*, вып. 9, Москва–Тюмень–Нижевартовск 2017, с. 252.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ В. Йотов, *Перекрестье меча из Херсонеса*, „Античная древность и средние века”, 39, 2009, с. 251–261.

⁴² Г. В. Баранов, *Византійские (средиземноморские) мечи*, с. 251.

⁴³ Ibidem, с. 252; Idem, *Новые данные о находке византійского меча на территории Харьковской области*, „Historia i Świat”, 2019, 8, s. 95, 97.

⁴⁴ С. В. Терський, О. В. Стрельченко, В. М. Войнаровський, *Нові знахідки ранньосередньовічної зброї*, с. 11.

⁴⁵ В. Йотов, *Перекрестье меча из Херсонеса*, с. 253.

⁴⁶ Г. В. Баранов, *Византійские (средиземноморские) мечи*, с. 254.

з мечем, який недоступний для дослідження. Аналогії навшершу походять з Угорщини (могильник „Гарабонц-Г”), а також Румунії і Болгарії, де датуються в межах X ст.⁴⁷, проте відсутність інформації про обставини знахідки не дозволяє чітко розмістити її в часі й просторі, а отже також не дає підстав пов’язати з даром 971 р.

Зрештою, варто пам’ятати, що літописна розповідь про обмін зброєю між воєводою Претичем і печенізьким князем походить, вочевидь, з усних переказів і радше передає красиву легенду, ніж реальну подію, а згадані в *Повісті минулих літ* візантійські дари Святославу не знаходять підтвердження у візантійських письмових джерелах.

Водночас, ми не можемо відкинути реальність фактів дарування зброї іноземцями, що приводило до набуття руськими елітами іноземних зразків озброєння. Таким чином, ми не можемо цілковито заперечувати ймовірність зв’язку між літописними згадками про дарування кочівницької і візантійської зброї руським воєначальникам та вірогідною наявністю таких предметів озброєння серед археологічних матеріалів⁴⁸. Однак для ототожнення відомих на сьогоднішні зразків кочівницьких шабелі і візантійських мечів з території України зі згаданими в літописі об’єктами дарів нема достатньо підстав.

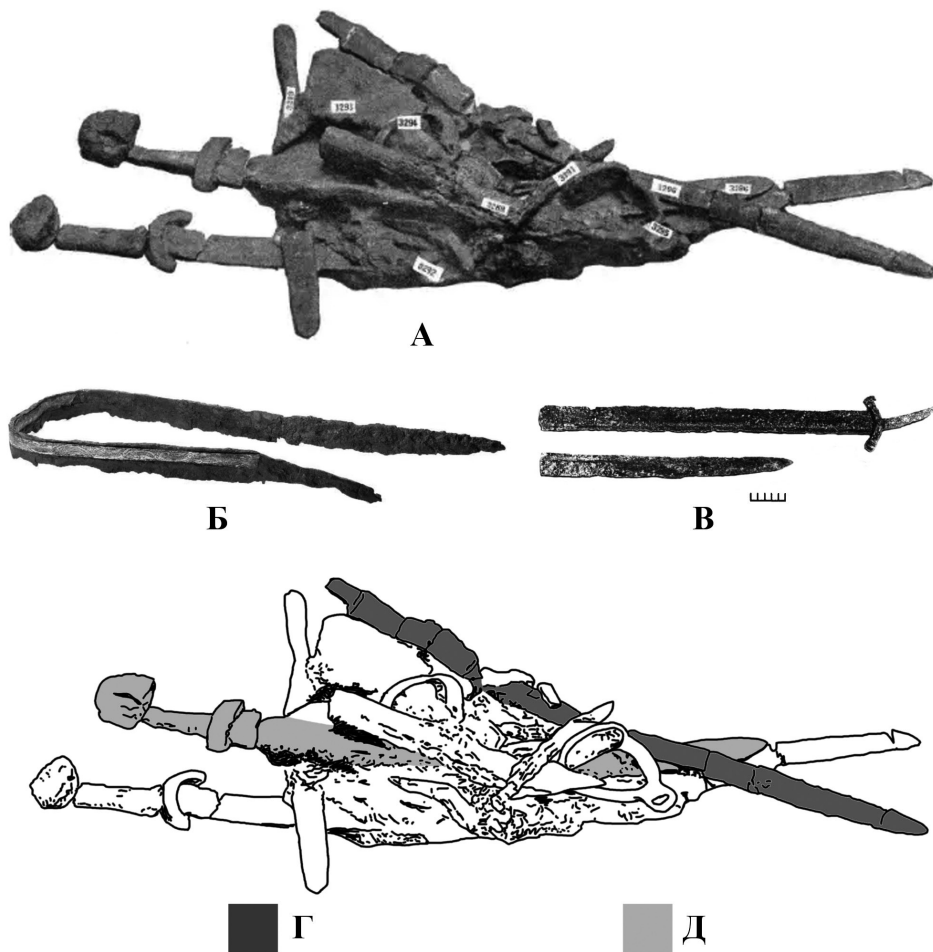
*

Artem Papakin, *Diplomatic gift as one of the ways of importing prestigious weapons in the 10th century Rus’*

The study of weapons of the early period of the history of Rus’ makes it possible to conclude that armor and swords of foreign origin prevailed among the prestigious arms of the military elites of medieval Rus’. Finding out the places of manufacture of these weapons allows us to study the cultural, trade and military ties of Rus’ population with other countries and peoples. For the 10th century, sources indicate the use of weapons as diplomatic gifts. Thus, under the year 968, the *Tale of Bygone Years* tells about the exchange of arms between the Pecheneg and Ruthenian warlords. Subsequently, under the year 971 the *Tale* describes the gifts of the Roman emperor to Prince Svyatoslav, among which the weapons are mentioned. Archeologists have found many weapons of foreign origin on the territory of Ukraine, some of which are prestigious weapons that can be considered the subject of diplomatic exchanges.

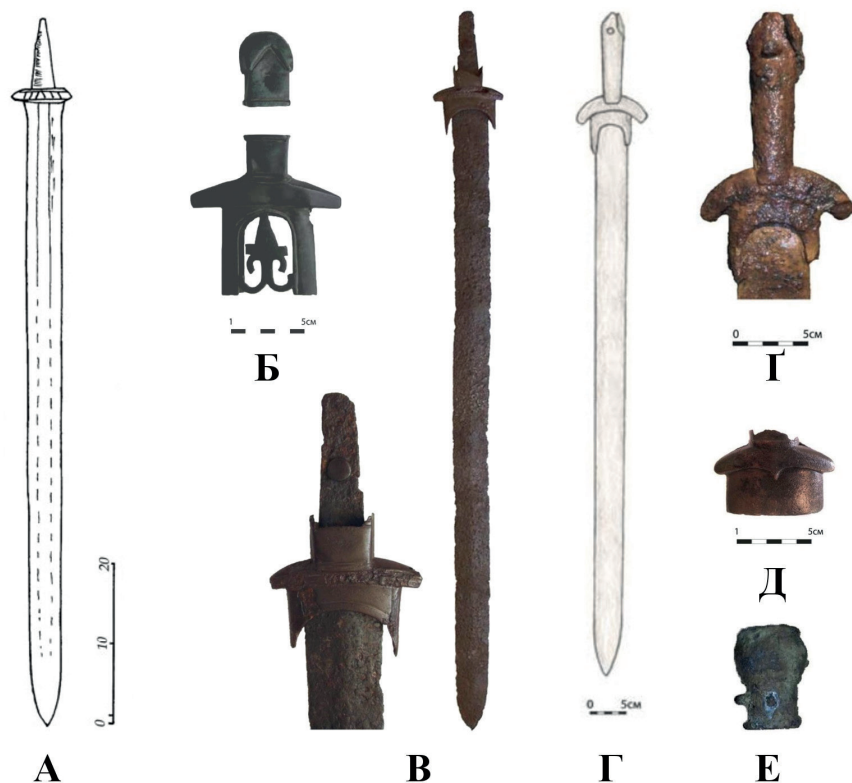
⁴⁷ Ibidem, с. 257, 280, рис. 22, 4.

⁴⁸ Зокрема, саме „посольским даром” Г. Баранов пояснює наявність у хозар візантійського меча, знайденого на Харківщині: Ibidem, с. 258.

Пл. 1. Кочівницькі шаблі з давньоруських пам'яток на території України

А – залізні речі з вогнища поховання під курганом „Чорна Могила”. Фото: Д. Я. Самоквасов, *Могильные древности северянской Черниговщины*, Москва 1916, с. 20, рис. 23; Б – шабля з Києва, розкопки Й. Хойновського. Фото: *Меч и златник. К 1150-летию зарождения Древнерусского государства: Каталог выставки*, Москва 2012, с. 97; В – шабля з кургану № 61(4) Шестовиць. Фото: Ф. Андрощук, *Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя)*, Київ 2009, с. 68, рис. 50; Г – шабля з „Чорної Могили”; В – „малий” меч з „Чорної Могили”.

Лл. 2. Візантійські мечі з території України

А – Меч з р. Західний Буг. Рисунок В. Войнаровського: С. В. Терський, О. В. Стрельченко, В. М. Войнаровський, *Нові знахідки ранньосередньовічної зброї у р. Західний Буг*, „Вісник національного університету «Львівська політехніка»”, № 809, 2014, с. 10, рис. 2, 1; Б – перехрестя і навершя меча з Черкаської області. Фото: G. Baranov, *Новые данные о находке византийского меча на территории Харьковской области*, „Historia i Świat”, nr. 8, 2019, s. 194, гус. 3; В – меч з Кіцевського могильника Харківської області. Фото: Г. В. Баранов, *Византийские (средиземноморские) мечи с перекрестиями с муфтой IX–XI вв.*, *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Археология, история, нумизматика, сфрагистика и эпиграфика*, вып. 9, Москва–Тюмень–Нижневартовск 2017, с. 267, рис. 3; Г, Г – меч з Вінницької області. Промальовка і фото: Ibidem, с. 268, рис. 4; Д – перехрестя з Херсонесу. Фото: Ibidem, с. 273, рис. 9; Е – навершя з Київської області. Фото: Ibidem, с. 280, рис. 22: 4.

Іл. 3. Фрагмент розпису собору Фарасу

Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 149671. Фото: А. Папакін.

Ивелин Иванов
(Велико Тырново)

Между войной и миром: Русь и Болгария во второй половине X века

В статье осуществлена попытка проанализировать русско-болгарские отношения в X в., главным образом, во второй половине столетия, а также походы Святослава против Болгарии в 968–971 гг. Следуя хронологическому принципу, автор интерпретирует данные письменных и археологических источников, благодаря которым представляется возможным доказать присутствие росов и скандинавов в землях Болгарии. Автор приходит к выводу, что русско-болгарские отношения во второй половине X в. развивались под сильным влиянием политики Византии.

Исследования отношений средневековых Болгарии и Руси сосредоточены на походах князя Святослава в 968–971 гг., ослаблении средневекового болгарского государства и последующем завоевании его Византией в начале XI века¹. В то же время, ряд исторических фактов и деталей вторжения варягов в Восточную Европу и Северное Причерноморье, которые предшествовали и в определенной степени предопределили варяжско-болгарские отношения в X веке, остаются вне сферы научного интереса. Эта статья является попыткой изучить отношения Болгарии и Руси в более широком историческом контексте, а также показать основные предпосылки и последствия событий 968–971 гг. не только с точки зрения их влияния на Болгарию, но и в контексте исторических событий и процессов на Балканах и в Восточной Европе во второй половине

¹ А. Сахаров, *Дипломатията на древна Русия (X – първата половина на X в.)*, София 1984, с. 27–32; Е. Михайлов, *Руси и българи през ранното средновековие до 964 г.*, София 1990, с. 106–113; Idem, *Варягите в ранната руска история (IX–X в.)*, [in:] *Викингите – мореплаватели, откриватели, създатели*, София 2001; Г. Литаврин, *Византия, Болгария, Древняя Русь*, Санкт Петербург 2000; Я. Малингуди, *Руско-византийские договоры в свете дипломатики*, „Византийский временник”, 57, 1997, с. 59–87; В. Тъпкова-Заимова, Д. Димитров, П. Павлов, *Византия и византийският свят*, София 2013, с. 419–443.

X века. Основу исследования составляют как известные, традиционно используемые византийские и русские письменные источники, так и некоторые скандинавские саги и археологические открытия, которые связаны с действиями росов на юге, в средневековой Болгарии и Византии².

Начальная Русь была слишком далека от болгарского политического пространства, и первые их контакты, вероятно, были связаны с военными походами росов против Византии. 2 сентября 911 г. в Константинополе был подписан мирный договор между представителями князя Олега и империи³, который сохранял свою силу в течение трёх десятилетий. Длительный период мирных отношений окончился тогда, когда росы снова вторглись в Византию с большим флотом. Но каково было место и роль болгаро-росских отношений в общей политической картине начала X века?

Накануне похода Олега 911 г. значительная часть войск Византийской империи была вовлечена в борьбу против арабов. В то же время Византия воевала и с Болгарией. Начало X века также характеризовалось внутренними волнениями в империи. На фоне этих исторических событий появление росов под стенами Константинополя кажется логичным. Можно предположить, что между князем Олегом и болгарским царем Симеоном был заключен военный союз, но эта гипотеза основана исключительно на логике того, что они оба сражались против Византии⁴. С другой стороны, в более поздней *Иоакимовской летописи* можно найти упоминание о том, что Олег после своего похода на Константинополь сражался против хазар, болгар и влахов на Дунае⁵. Но здесь

² *Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem*, t. 4, vol. 5, ed. C. Hase, Bonnae 1828, p. 55–159; *Leonis Diaconi Historiae*, [in:] *Гръцки извори за българската история (Fontes Graeci historiae Bulgaricae)*, t. 5, София 1964, с. 248–274; *Leonis Diaconi Historiae*, [in:] *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Impensis ed. Weberi, Bonnae 1828, p. 1–179; *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, Berolini – Novi Eboraci 1973; *Historiarum compendium*, [in:] *Гръцки извори за българската история (Fontes Graeci historiae Bulgaricae)*, t. 6, София 1965, с. 198–340; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811–1057*, introduc., text and notes transl. by J. Wortley, Cambridge 2010, p. 264–295; *Лаврентьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 1, вып. 1: *Повесть временных лет*, Ленинград 1926, с. 1–286; *Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г.*, подг. текста, пер. и ком. Д. С. Лихачева, Санкт-Петербург 1999, с. 31–35; Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, greek text ed. by Gy. Moravcsik, english transl. by R. J. H. Jenkins, Budapest 1949, p. 57–63; С. Стюрюсон, *Саги за кралете на Севера*, т. 1, 2, София 2003.

³ По мнению А. Толочко «Договоры руси с Византией – не вполне «государственные» соглашения, а домогавшаяся их русь – не вполне государство. Основное содержание договоров, которым и определяется цель их заключения, состоит в установлении порядка и правил торговли руси в Константинополе». А. Толочко, *Очерки начальной Руси*, Киев – Санкт-Петербург 2015, с. 280.

⁴ В. Пашуто считал, например, что царь Симеон не был в союзе с росами, а патриарх Николай Мистик упоминал росов только среди тех, кого Византия «могла использовать» против Болгарии, см.: В. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 89–90.

⁵ И. Добрев выделяет период 919–927 гг. как наиболее вероятное время, когда царь Симеон вступил в союз с князем Игорем, и считает, что этим дипломатическим шагом он торопился опередить Романа Лакапина, который в то время вел переговоры с росами. И. Добрев, *Българите за руския народ, държава и култура*, София 2011, с. 359–560. А. Толочко отрицает хазарско-росский конфликт в первой половине X в., поскольку он считает, что у них просто не было совместной границы или причины для конфликта. А. Толочко, *Очерки начальной руси*, с. 198–199.

речь идет, скорее всего, не о дунайских болгарях, а о так называемых черных болгарях⁶.

Болгары и росы в правление князя Игоря (912–945). После смерти князя Олега киевский трон занял Игорь. Вероятно, что при нем усилились военно-экономические отношения и контакты между Болгарией и Русью. Есть основания считать, что военное сотрудничество двух государств активизировалось в 923–925 гг.⁷ В этот же период росские купцы все чаще посещали болгарские земли. В то же самое время усилились противоречия между Византией и Хазарией, а также между Хазарским каганатом и Русью. После событий 907–911 гг. Русь в течение тридцати лет находилась в мирных и союзнических отношениях с империей, что выразилось в оказании помощи Византии в ее борьбе против мусульманских государств на Кавказе и Каспии и в участии варягов в западных походах византийских армий. Действительно, *Повесть временных лет* отмечает, что в 939 г. византийский правитель Роман Лакапин обратился за помощью к росам против хазар. В конце 939 или в начале 940 г. начался их поход против хазарских владений в Крыму. Однако уже в 941 г. росы организовали большой поход против Византии. По своему размаху он не уступал кампаниям 860 и 907 гг., но в этот раз византийский флот во главе с Феофаном почти полностью уничтожил росов⁸. Что касается болгаро-византийских отношений, то в начале 40-х гг. X века ситуация в корне отличалась от той, которая была в 911 г. Если в 911 г. болгары могли оказать помощь росам в набеге на византийскую столицу, то три десятилетия спустя они, скорее всего, следовали условиям договора с Византией. По мнению отдельных авторов, именно болгары предупредили византийского императора о походе росов в 941 г.⁹ Возможно не случайно, что в 944 г., когда Игорь начал свой второй поход против Византии, он приказал своим союзникам печенегам атаковать и грабить земли Болгарии. Интересно также отметить, что в соглашениях от 944 или 945 г. киевский правитель обязался не вторгаться в византийские владения в Крыму, а также не пускать туда черных болгар.

Во время второго похода князя Игоря в 944 г. варяги достигли только Дуная, поскольку византийцы вовремя узнали об этом. Вот почему они предложили росам дорогие ткани и золото при условии, что те откажутся от продолжения похода. В конце концов Игорь согласился и повернул назад. Но тут возникает вопрос – как росы планировали

⁶ Хр. Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, София 1998, с. 26–27.

⁷ Е. Михайлов, *Руси и българи*, с. 106–113.

⁸ Д. Оболенски, *Византийската общност*, София 2001, с. 243–249.

⁹ Д. Иловайский, *Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю*, Москва 2002, с. 373; А. Сахаров, *За похода на Олег срещу Византия през 907 г. и за първия руско-български съюзен договор*, „Исторически преглед”, 2, 1978, с. 69–76.

попасть от устья Дуная в Константинополь? Без сомнения, для этого им необходимо было пройти по побережью, которое по большей части было болгарским. Согласно источникам, маршрут росов следовал по так называемому Варяжскому пути, который был им очень хорошо известен. Как отметил император Константин VII Багрянородный, этот путь был полон опасностей – как из-за долгого путешествия по морю и суше, так и из-за традиционной враждебности со стороны печенегов, болгар, византийцев и других племен и народов, по землям которых проходили варяги. Согласно *De Administrando Imperio*, росы начинали свои путешествия в начале весны, плывя по реке Днепр к берегам Черного моря, после чего они плыли к устью Дуная. По достижении Селины (Сулина) росы оказывались на болгарской территории. Константин указывает на некоторые основные ориентиры, которые росы использовали на своем пути в Константинополь – Констанция, река Варна и река Дичина. По словам императора, долгое путешествие заканчивалось по прибытии в Мессамбрию¹⁰. Все это приводит к выводу, что варяжские корабли держались близко к береговой линии, прокладывая маршрут в основном по визуальным ориентирам, периодически причаливая к берегу в удобных местах. *De Administrando Imperio* не упоминает о вторжениях на болгарскую территорию, и мы не можем удовлетворительно ответить на вопрос о том, были ли разграблены поселения и города вдоль болгарского побережья. Но с большой долей вероятности можно говорить о том, что экипажи кораблей выходили на берег и вступали в контакт с местным населением. Это дает основания считать, что во время похода росы вынуждены были вступить в официальные или неофициальные, мирные или враждебные, отношения с болгарскими.

Какими были корабли росов и как выглядел варяжский флот? Как известно из *De Administrando Imperio*, кривичи и другие славянские племена, которые были под властью правителей Киева, обеспечивали строительство так называемых $\mu\omicron\nu\acute{o}\xi\upsilon\lambda\alpha$ ¹¹. В свою очередь, *Повесть временных лет* говорит о том, что экипажи этих кораблей насчитывали около 40 человек¹². Мы можем попытаться найти аналогии и близкие сходства с $\mu\omicron\nu\acute{o}\xi\upsilon\lambda\alpha$ на территории Руси. Некоторые археологические находки на территории современной Украины предоставляют информацию о нескольких типах парусных и гребных судов эпохи высокого средневековья. Логично предположить, что некоторые из них были известны и использовались

¹⁰ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, p. 59–63.

¹¹ *Ibidem*, p. 57–58.

¹² *Лаврентиевская летопись*, с. 30. Согласно летописи, во время похода Олега на Константинополь на каждом его корабле было по 40 человек. На основании этой информации можно провести параллель между кораблями и экипажами Олега и некоторыми скандинавскими кораблями IX–XIII вв., в частности – *karvi* и *snekje*.

людьми и в предыдущие века, т.е. мы можем найти параллели между ними и $\mu\omicron\nu\acute{o}\xi\upsilon\lambda\alpha$ ¹³. Сравнивая информацию о флоте Руси с данными археологических находок в Украине и информацией из королевских саг Снори Стурлусона, можно предположить, что описанные императором Константином параметры $\mu\omicron\nu\acute{o}\xi\upsilon\lambda\alpha$ близки к параметрам некоторых норвежских кораблей IX–XII веков, а именно – *karvi* и *snekje*¹⁴. Скорее всего, такие корабли были наиболее подходящими для походов по рекам и близко к береговой линии благодаря их маневренности и возможности более легкой транспортировки по суше или через речные пороги.

В целом, в распоряжении исследователей нет достоверной информации об интенсивных, регулярных контактах между болгарами и росами в период правления князя Игоря. Такие контакты вполне возможны, но, скорее всего, они были эпизодичны и не играли существенной роли в политической жизни двух стран.

Болгаро-русские контакты во времена княгини Ольги (945–964). После трагической смерти князя Игоря во время конфликта с древлянами в 945 г. и ввиду несовершеннолетия его сына Святослава, регентом при нем стала его мать, княгиня Ольга. В историческом научном сообществе уже длительное время ведутся дебаты о ее происхождении и, следовательно, о происхождении князя Владимира и других правителей, заложивших основы христианства на Руси. Среди различных версий следует упомянуть версию о болгарском происхождении Ольги, согласно которой княгиня была христианкой еще до своего приезда в Киев. Приверженцы такого подхода считают, что Ольга является внучкой болгарского князя Бориса I и дочерью будущего царя Симеона¹⁵. Но эту теорию сложно доказать, и более правдоподобной все же представляется версия о нормандском происхождении киевской княгини. В связи с этим, вряд ли можно говорить об интенсивных контактах между болгарами и росами во времена правления Ольги.

¹³ Одним из этих древних кораблей был так называемый *байдак* – однобортный, плоскодонный корабль, который ходил как под парусом, так и под веслами. Байдак имел длину около 15–20 метров, около 5 метров до вершины мачты, изогнутый и высокий нос и корму и был приспособлен к очень низким уровням воды, всего 1–1,5 метра глубиной. Судно использовалось много веков на реках Днепр, Дон и Северный Донец, а также как легкий боевой корабль в Черном море. Стоит отметить, что у *човена* были паруса и рулевой реф – доказательство древнего происхождения.

¹⁴ *Karvi* был относительно небольшим судном с 6–16 весельными скамьями. Корабль из Гокстада, который был раскопан в 1880 г., является ярким примером типа *карви*. Он имеет длину 23 метра и 16 весельных скамей. *Snekje* был другим типом судна и использовался в основном для войны. *Snekje* были около 17 метров в длину, 2,5 метра в ширину, с осадкой 0,5 метра и имели 20 весельных скамей. Экипаж *снеков* насчитывал около 40 человек. Эти два типа судов имели малый вес и высокую маневренность. Эти суда были пригодны практически для любых условий, и их легко можно было вытащить на сушу в случае необходимости, на что указывает, в частности, описание Константином Багрянородным военных экспедиций росов на Константинополь.

¹⁵ Й. Андреев, А. Андреев, *Великите князе, царете и императорите на Русия*, Велико Търново 2001, с. 16.

Болгары и росы в конце 60-х годов X века. Успехи князя Святослава (964–972) на Востоке угрожали византийским владениям в Крыму. Неизвестно, какие цели преследовал император Никифор II, заключая союз со Святославом: ослабить и обезвредить болгар или же завоевать болгарские земли с помощью росов. Очевидно однако, что Святослав не стремился быть просто византийским наемником и орудием для достижения империей своих целей¹⁶. Вероятнее всего, он хорошо осознавал, что завоевание Византией Болгарии не обеспечит более благоприятной позиции для торговли Руси. Скорее наоборот – в результате такого завоевания эта торговля могла бы оказаться более зависимой от империи, поскольку под контролем Византии оказалось бы все западное побережье Черного моря аж до устья Дуная.

Хронология и ход двух кампаний князя Святослава хорошо описаны в научной литературе¹⁷. Как известно, первая кампания началась в 968 г. и, по разным данным, в ней участвовали от 10 000 до 60 000 воинов¹⁸. Болгары потерпели поражение уже в первом сражении, после чего варяги захватили многие города в дельте Дуная и в северной Добрудже, но набег печенегов на Киев заставил Святослава в спешке отступить, чтобы защитить свою столицу¹⁹. Вторая кампания была более длительной. Летом 969 г. Святослав вернулся в Болгарию и в ходе длительного сражения сумел разгромить болгарские войска²⁰. Новый болгарский правитель Борис II

¹⁶ А. Толочко, *Очерки начальной руси*, с. 321–315. Автор рассматривает походы Святослава на Болгарию в контексте прекращения прибыльной торговли и притока арабского серебра через Восточный торговый путь по реке Волге. Это заставило росов искать другие источники богатства, в том числе, на юге – в Болгарии и Византии.

¹⁷ В. Stokes, *The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich*, „The Slavonic and east European Review”, 1961, 40/94, p. 44–57; Idem, *The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich*, „The Slavonic and east European Review”, 1962, 40/95, p. 466–496; П. Карышковский, *Русско-болгарские отношения во время Балканских войн Святослава*, „Вопросы истории”, 1951, 8, с. 53–61; Idem, *О хронологии русско-византийской войны при Святославе*, „Византийский временник”, 1952, 5, с. 127–138; М. Левченко, *Очерки по истории русско-византийских отношений*, Москва 1956, с. 253–257; П. Мутафчиев, *Русско-болгарские отношения при Святославе*, [in:] П. Мутафчиев, *Избрани произведения*, т. 2. София 1973, с. 233–276; Ив. Божилов, *Към въпроса за византийското господство на Долни Дунав в края на X в.*, [in:] *Studia Balcanica*, 1970, 2, с. 75–96; И. Иванов, *Византийско-болгарские отношения в 966–969 гг.*, „Византийский временник”, 42, 1981, с. 88–100; Idem, *Походите на киевския княз Светослав към България от 968–971 г. в контекста на норманските нашествия от IX–XI в.*, [in:] *Годишник на Военноморския музей – Варна*, т. 9, София 2014, с. 122–143; И. Божилов, В. Гюзелев, *История на България. История на Средновековна България VII–XIV в.*, София 1999, с. 291–295; М. Раев, *Переяславец на Дунав – мит и действителност в речта на княз Светослав в „Повесть временных лет”*, [in:] *Годишник на софийския университет Св. Климент Охридски*, т. 95 (14), София 2006, с. 193–203; М. Раев, *The Russian-Byzantine treaty of 971: Theophilos and Svelteld*, „Revue des études byzantines”, 64–65, 2006–2007, p. 329–341.

¹⁸ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, p. 265–266; *Лаврентиевская летопись*, с. 65; Г. Атанасов, *О численности русской армии князя Святослава во время его походов в Болгарию и о битве под Дристрой (Доростолом) в 971 г.*, „Византийский временник”, 72 (97), 2013, с. 86–99. Автор обращает внимание на тот факт, что армия Святослава была полностью блокирована в крепости Доростол, которая в середине X в. охватывала территорию площадью около 5 000 м². Это довольно хорошая база для подсчета максимального количества воинов осажденной армии Святослава. По мнению автора, их число не превышало 7000–8000 человек.

¹⁹ В. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, т. 1, ч. 2, София 1971, с. 551–561.

²⁰ W. Hanak, *The Infamous Svyatoslav: Master of Duplicity in War and Peace?* [in:] *Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis*, Washington 1995, p. 144.

(969–971) сумел сохранить свою корону, но был вынужден сражаться вместе со Святославом против византийцев²¹.

Действия союзников против Византии в 970 г. были успешными, и они завоевали город Филиппополь, но позже потерпели поражение от византийцев в сражении при Аркадиополе. Кампания закончилась в следующем, 971 г., когда император Йоанн I Цимисхий (971–976) неожиданно вторгся в Северную Болгарию и осадил Святослава в Доростоле²². В результате полной блокады росов, осуществленной византийской армией и флотом, вооруженным греческим огнем²³, киевский князь был вынужден пойти на уступки, чтобы получить возможность безопасно отступить из Болгарии²⁴.

Изучая стратегию киевского князя, стоит обратить внимание на то, что в обеих кампаниях против Болгарии он следовал по известной ему дороге и по маршруту, описанному в *De Administrando Imperii*. По словам Константина Багрянородного, ежегодные походы росов начинались весной, на основании чего можно сделать вывод, что они достигали болгарских берегов спустя 20–30 дней, т.е. в мае–июне²⁵. Кроме того, хотелось бы подчеркнуть тот факт, что в стратегии, примененной в 968 г., был элемент неожиданности, поскольку тот же источник прямо заявляет, что традиционно конечным пунктом назначения этого маршрута была Византия. Основными причинами, по которым болгарские земли оставались вне прямого интереса крупных варяжских кампаний, были более скудная добыча (если сравнивать с Византией) и, вероятно, пограничные укрепления и система обороны болгар²⁶. Вот почему рейд против болгар в августе 968 г. был неожиданным. Данные из исторического сочинения Иоанна Скилицы почти полностью совпадают с информацией из сочинения Константина Багрянородного. По словам Скилицы, Святослав напал на Болгарию в августе 968 г.

²¹ В. Гюзелев, *България от втората четвърт на X и началото на XI век. Кратка история на България*, София 1983, с. 68–69.

²² *Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem*, t. 4, vol. 5, p. 137–138; *Leonis Diaconi Historiae*, [in:] *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, s. 128–141.

²³ J. Haldon, „Greek fire” revisited: recent and current research, [in:] *Byzantine Style, Religion and Civilization. In Honour of Sir Steven Runciman*, ed. E. Jeffreys, Cambridge 2006, p. 290–325; M. Kokoszko, M. Leszka, *Naval Fire/Liquid Fire. Byzantine „Miracle” Weapon and the Question of its Familiarity to the Bulgarians between the 7th and 11th Century*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae”, 25, 2012, p. 9–15.

²⁴ *Лаврентиевская летопись*, с. 69, 72–73; K. Marinow, *Hémos comme barrière militaire. L'analyse des écrits historiques de Léon le Diacre et de Jean Skylitzès au sujet de la campagne de guerre des empereurs byzantins Nicéphore II Phocas en 967 et de Jean I Tzimiscès en 971*, „Bulgaria Medievalis”, 2, 2011, p. 460–466.

²⁵ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, p. 202–203.

²⁶ Об оборонительных укреплениях Первого болгарского царства см.: Р. Рашев, *Валовете в Добруджа (към въпроса за хронологията и предназначението им)*, „Археология”, 1, 1979, с. 11–20; Idem, *Аспаруховият вал при Варна*, „Известия на народния музей – Варна”, 15/30, 1979, с. 116–124; Idem, *Землената укрепителна система на Първото българско царство*, [in:] *Плиска–Преслав*, т. 2, Шумен 1981, с. 99–103; Idem, *Старобългарски укрепления на долина Дунав VII–XI в.*, Варна 1982; Idem, *Старобългарски валове по Черноморието*, София 1982.

и, разорив ряд крепостей и деревень, а также захватив огромную добычу, отступил. Причиной возвращения Святослава также назван набег печенегов, угрожавший Киеву²⁷.

Согласно источникам, после устранения угрозы со стороны кочевников, Святослав в 969 г. начал новую кампанию против болгар. Эта вторая кампания оказалась более длительной и отличалась от первой. По словам Скилицы, причина такого отличия может скрываться в договоре между императором и киевским князем, который обязывал росов сражаться против Болгарии²⁸. Тем не менее, события приняли неожиданный оборот, и росы заключили союз с болгарами против Византии²⁹. Как известно из сообщений Льва Диякона, росы вместе с болгарами вторглись во Фракию и опустошили Филиппополь, после чего Святослав потребовал с Византии огромный выкуп за возвращение захваченных городов и пленных³⁰. Как сообщает *Повесть временных лет*, Святослав стремился закрепиться на Дунае и сделать своей резиденцией город Переяславец³¹.

Анализируя вторую балканскую кампанию Святослава, необходимо подчеркнуть, что стратегия киевского князя в 969–971 гг. сильно отличается от традиционной стратегии росов во времена их предыдущих набегов на Византию. Амбициозные планы Святослава закрепиться на Балканах могли быть связаны со стремлением расширить территории, находящиеся под его контролем, и желанием создать постоянную базу в устье Дуная. Мотивы такого стремления понятны. Во-первых, создание такой базы давало росам ряд стратегических преимуществ и возможность угрожать византийской столице и ее окрестностям. Во-вторых, Святослав должен был понимать, что он не сможет этого добиться, сражаясь как с болгарами, так и с византийцами. Вероятно, что Никифор II, заключая договор со Святославом, недооценил амбиции и реальные возможности киевского князя. В свою очередь, молодой болгарский царь Борис II и его окружение, не желали идти в фарватере византийской политики и вполне логично что они, столкнувшись с угрозой полного военного поражения от росов, предпочли военный союз с киевским князем. Святослав принял во внимание фактор многовековых конфликтов между болгарами и византийцами и, умело используя его, сумел склонить

²⁷ *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, p. 259; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, p. 265–266.

²⁸ *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, p. 259–260; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, p. 265–266.

²⁹ J. Bonarek, *Przyczyny i cele bułgarskich wypraw Światosława a polityka Bizancjum w latach sześćdziesiątych X wieku*, „*Studia Historyczne*”, 39, 1996, s. 287–302. По словам автора, главной целью императора Никифора II Фоки было не уничтожение болгарского государства, а лишь удар по военному потенциалу Болгарии, а также прекращение давления Святослава на византийский Херсонес.

³⁰ *Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem*, p. 109; *Leonis Diaconi Historiae*, [in:] *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, p. 105–107.

³¹ *Лаврентьевская летопись*, с. 67.

болгар на свою сторону, что имело решающее значение для реализации его амбициозных замыслов³².

Отношения Болгарии с Русью во времена князя Владимира. После смерти Святослава киевским князем стал его старший сын Ярополк (972–980). Второй сын Олег получил древлянскую землю, а младший сын Владимир – Новгород. Очень скоро между братьями началась война, во время которой Олег погиб, а его земли оказались под властью Ярополка. Два года спустя Владимир с отрядом шведских наемников захватил Киев и убил Ярополка. Это произошло в 978 или 980 г. На протяжении следующих лет Владимир покорил племена вятичей и радимичей, а также племена к западу и северо-западу от Киева. В результате таких действий западные и юго-западные границы его государства протянулись до Карпат; таким образом, Русь вошла в непосредственное соприкосновение с территориями, находящимися под властью болгарского царя Самуила. В 988 г. Владимир принял христианство и ввел его в качестве государственной религии на Руси. Этому предшествовало участие киевской дружины в борьбе византийского императора Василия II против восставшего полководца Варды Фоки. Что же касается болгаро-росских отношений, то в период правления Владимира они были гораздо менее интенсивными, чем во времена Святослава, а болгарское культурное влияние начнет активно проникать на Русь только в XI веке, т.е. уже при приемниках Владимира.

Археологические данные о присутствии скандинавов в болгарских землях в X–XIII веках. Вышесказанное показывает скудность письменных свидетельств контактов болгаров и росов в период до конца X века. Восполнить этот пробел можно с помощью археологических данных. До недавнего времени существовало лишь небольшое количество вещественных доказательств, свидетельствующих о проникновении скандинавов в средневековую Болгарию. Некоторые из этих материалов интерпретировались как влияние Руси, но в настоящее время они все чаще ассоциируются именно со скандинавами. Такие археологические артефакты были обнаружены во

³² P. Griffith, *The Viking Art of War*, London 1995, p. 103. По мнению автора, вторжение Святослава в глубину болгарской территории и ее внутренние области было полной неожиданностью. Падение Доростола, ключевой болгарской крепости на Дунае, поставило царя Бориса II в трудное положение, и он выбрал союз с Святославом. Такая же стратегия была характерна для вторжения викингов в Западную Европу. По мнению некоторых исследователей, эффективность кампаний скандинавов была обусловлена использованием кораблей и более быстрым способом передвижения по сравнению с пехотой и обозами. Согласно тому же тезису, скорость передвижения скандинавов была совместима только со скоростью кавалерии, но в то же время у викингов было значительное преимущество: меньшее количество людей, необходимое для перевозки тонн грузов, и меньшее потребление продовольствия и расходных материалов по сравнению с сухопутными контингентами. Автор отмечает, что среднее расстояние, которое скандинавские корабли могли преодолевать при хороших условиях, составляло до 120 миль (222,24 км) в сутки, против всего лишь 15 миль (27,78 км) для пехоты и 30 миль (55,59 км) для кавалерии. П. Гриффит пришел к выводу, что скандинавские корабли были абсолютными фаворитами по скорости, а также самым дешевым способом перевозки людей и товаров на большие расстояния.

время раскопок в селе Нуфэру (на правом берегу правого рукава Дуная, в дельте реки, на территории современной Румынии). Во время археологических исследований здесь были найдены остатки специфических деревянных конструкций, которые были характерны для средневековой архитектуры Северной Европы X–XI веков и известны также по раскопкам в Новгороде и Старой Ладогге³³. О присутствии скандинавов в средневековой Болгарии свидетельствуют также раскопки крепостей Диогензия, Новиодунум и Харшова на Дунае. Ценные артефакты были обнаружены на дунайском острове Пакою Луи Соаре (рум.: Răscuiul lui Soare). Там были найдены типичные для скандинавов бронзовый наконечник ножен меча, два бронзовых медальона с изображениями орлов (или соколов) и медная пластинка с изображением молота (вероятно, символ скандинавского бога Тора)³⁴. Несколько находок отражающих влияние северных, скандинавских народов, было обнаружено во время раскопок средневекового Доростола (современный болгарский город Силистра). В нем найдено самое большое количество маленьких культовых бронзовых топоришков, созданных, очевидно, под скандинавским влиянием. К перечисленным артефактам можно добавить бронзовую насадку ремня из северо-восточной Болгарии, лезвие копья из местности к югу от Силистры и наконечники ножен меча³⁵. Один из них был найден в крепости на острове Пакою Луи Соаре, а второй был случайно обнаружен в северо-восточной Болгарии. Он украшен гравюрами, вырезанными из серебра, которые образуют мотивы спиралей и переплетающихся линий на железных поверхностях двух наконечников. Оба наконечники ножен меча могут быть отнесены к типу R/S согласно классификации Дж. Петерсена и датированы X – началом XI века³⁶. Мечи скандинавского происхождения были найдены в северо-восточной Болгарии и юго-восточной Румынии. Один из них был обнаружен недалеко от деревни Альбешти (к западу от Мангалии), два других – в северной части Добруджи. У меча из Альбешти на одной стороне видна печать, а на второй – надрезанная надпись Ulfberht. По классификации Дж. Петерсена все три меча относятся к типам E, W, X, V и датируются второй половиной X – началом XI века³⁷. Следует также отметить, что присутствие скандинавов

³³ Цит. по: V. Yotov, *Data About Northmen's Presence in the Lower Danube Area*, [in:] *Studia Romana et Mediaevalia Europaensia Miscellanea in Honorem Annos LXXXV Peragentis Professoris Emeriti Dan Gh. Teodor Oblata*, București – Braïla 2018, p. 467–484. Согласно румынскому археологу О. Дамиану, который проводил раскопки, это была улица Варягов (квартал Варягов), покрытая бревнами, расположенная внутри укрепления Нуфару, где жили византийские наемники.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem, p. 467–484.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem. По словам автора, помимо варягов и норманнов, которые были византийскими наемниками, некоторые из артефактов, найденных в Нижнем Дунае, могли быть связаны также с печенегами, которые в X – начале XI в. имели прямые коммерческие и военные контакты с Киевским государством и, начиная с 1050-х гг., селились на землях к югу от Дуная. Только некоторые из находок были обнаружены во время регулярных археологических раскопок, и, следовательно, было установлено место их происхождения. Большинство других

на Балканах подтверждают данные археологических раскопок в Нуфару и, возможно, в Исакчеа, расположенных в дельте Дуная. Вполне вероятно, что в этих местах функционировали торговые пункты скандинавов (росов).

Подводя итог, необходимо подчеркнуть, что в рассматриваемый период на отношения между болгарами и росами прямое и сильное влияние оказывала политика Византии. Особенно это касается периода 968–971 гг. На протяжении всего X века контакты Руси с Болгарией имели в основном коммерческий и значительно реже – военно-политический характер. Есть все основания считать, что торговые контакты между болгарами и росами были более или менее постоянными. Косвенным доказательством этого являются археологические артефакты, свидетельствующие о скандинавском присутствии на Нижнем Дунае в период IX–XI веков. Христианизация Руси во времена правления князя Владимира не принесла резких изменений характера болгарско-роских взаимоотношений. Культурное и литературное влияние Болгарии проявилось позже, в эпоху потомков Владимира. Что касается кульминационного момента в отношениях Болгарии и Руси – балканских походов Святослава – то анализ источников дает основание считать кампании киевского князя типологически близкими к кампаниям викингов в англосаксонских и франкских землях в IX–X веках. В связи с этим, болгарско-роские отношения и их кульминацию в конце 60-х гг. X века надо рассматривать в общем контексте скандинавского проникновения в средневековую Европу.

*

Ivelin Ivanov, *Between War and Peace: Rus' and Bulgaria in the 2nd half of the 10th century*

The article deals with the analysis of the relations between Rus' and Bulgaria in the 10th century, with particular attention to the second half of the century and the campaigns of Prince Svyatoslav against the Bulgarians in the period of 968–971. Following the chronology of their mutual contacts, the author analyzes the information from written and archaeological sources. As a result, the importance of the written evidence and the ambiguity of archaeological artifacts for the Rus' and Scandinavian presence in the Bulgarian lands in the 10th century are pointed out. The author concludes that in the 2nd half of the 10th century the Rus'-Bulgarian relations were strongly influenced by Byzantine politics.

были найдены случайно. В. Йотов убежден, что они происходили из района, расположенного к югу от современного города Силистра (средневековый Драстар), который в средневековый период играл важную роль в регионе Нижнего Дуная. По его словам, эти находки, а именно оружие (мечи и наконечники копий), были связаны не с походами росов, но с разгромом печенегов византийской армией в 1087 г. По мнению О. Минаевой, среди варяжских находок в болгарских землях и на Балканах в целом преобладают находки, связанные с военной техникой. Они показывают, что появление скандинавов и возникновение их поселений в болгарских землях было связано с их торговлей с Византией и военными походами на Константинополь в IX–XI вв. См.: О. Минаева, *Българските паралели на източните находки на металопластиката от Бирка*, София 2012.

Остап Кардаш
(Івано-Франківськ)

Хто відправив „legatos Ruscorum” на Кведлінбурзький з’їзд 973 року?

23 березня 973 р. на імператорський з’їзд у місті Кведлінбург, резиденції Оттона I, прибули „legatos Ruscorum (...) cum magnis muneribus”. Фрагментарні свідчення про згадане посольство містять деякі місцеві німецькі аннали XI ст. Для прикладу, у *Анналах Ламберта Герсфельдського* „legatos Ruscorum” чітко виокремлені з-поміж римських, грецьких, беневентійських, угорських, данських і слов’янських послів. На основі дослідження різних варіацій етноніма „Rusci” й аналізу свідчень вищезгаданих анналів та їхнього співставлення з даними інших наративів автор доходить висновку, що дане дипломатичне представництво було надіслане 973 р. до Кведлінбурга руським князем Ярополком Святославовичем, найочевидніше, з метою укладення військово-політичної угоди. Показово, що відносини Русі зі Східною Римською імперією, визначені договором 971 р., суттєво погіршилися, що змушувало Ярополка шукати підтримки для протистояння з ромеями на Заході. Зі свого боку *Imperium Romanum* в особі Оттона I й, особливо, Оттона II розглядала можливість відновлення церковно-політичних відносин з династією Рюриковичів після невдалої місії єпископа Адальберта в руських землях. Тож очевидно, що саме ці питання розглядали обидві сторони на імперському з’їзді у Кведлінбурзі.

На Великдень 23 березня 973 р. в резиденції імператора Оттона I в місті Кведлінбург зібрався імперський з’їзд, на який прибули „legati plurimarum gentium, id est Romanorum, Graecorum, Beneventorum, Italarum, Ungariorum, Danorum, Sclavorum, Bulgariorum (...) cum magnis muneribus”¹. За даними

¹ „посли багатьох народів, тобто римлян, греків, беневентійців, італійців, угорців, данів, слов’ян, болгарів (...) з багатьма дарами”, *Lamberti Annales*, ed. G. H. Pertz, [in:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Rerum Germanicarum* [далі: *MGH. Scriptores*], t. 3, Hannoverae 1839, p. 63; *Lamberti Annales*, ed. G. H. Pertz, [in:] *Ibidem*, p. 63; *Lamberti Hersfeldensis Annales*, ed. G. H. Pertz, [in:] *Scriptores Rerum Germanicarum. Ex MGH recudi fecit*, Hannoverae 1843, p. 19. Див. також дещо інший склад посольств: *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*, ed. F. Kurze, [in:] *MGH. Scriptores*, t. 54, Hannoverae 1889, p. 38; *Annales Hildesheimenses*, ed. G. Waitz, [in:]

Анналів Ламберта Герсфельдського (*Lamberti Annales Hersfeldensis*), поміж перелічених дипломатичних представництв окремо згадано „legati (...) atque Ruscorum”², яких власне можна ідентифікувати як посольство з Русі³. Натомість Гільдесгеймський анналіст у переліку представництв згадував лише про „legati Sclavorum”⁴, що автоматично ставить перед дослідниками питання про те, яких саме слов’ян мав на увазі автор *Гільдесгеймських анналів* (*Annales Hildesheimenses*).

Відповіді на поставлене вище запитання непрості. З одного боку, в розпорядженні дослідників є свідчення *Хроніки Тітмара Мерзебурзького* (*Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*) та *Альтахенських більших анналів* (*Annales Altahenses maiores*), із котрих відомо, що до Кведлінбурга своїх послів надіслали чеський князь Болеслав II та польський – Мешко I⁵. Окрім того, Тітмар чітко відокремлював посольства „Miseco atque Bolizlavo duces” від „legatorum Sclavorum”⁶. При цьому „legati Ruscorum”, тобто послі з Русі, при переліках дипломатичних представництв у текстах зазначених наративів узагалі не згадані⁷. З іншого боку, свідчення *Анналів Ламберта Герсфельдського* дозволяють говорити про те, що руські

MGH. *Scriptores*, t. 8, Hannoverae 1878, p. 23; *Annales Altahenses maiores*, ed. E. ab Oefele [in:] MGH. *Scriptores*, t. 4, Hannoverae 1891, p. 11. Див. також: J. F. Böhmer, K. H. Ritter von Lang, *Sendschreiben*, Nürnberg 1833, s. 7; В. Т. Пашуто, *Внешня політика Древней Руси*, Москва 1968, с. 121; А. П. Власто, *Запровадження християнства у слов’ян. Вступ до середньовічної історії слов’янства*, пер. з англ. С. Полохайла, Київ 2004, с. 126–127; А. В. Назаренко, *Русь и Германия в 70-е годы X века*, „*Russia Mediaevalis*”, 6, 1987, 1, с. 69–70; Idem, *Русь и Германия в IX–X вв.*, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования*, отв. ред. А. П. Новосельцев, Москва 1991, с. 82; Idem, *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.*, Москва 2001, с. 313, 339; С. Brooke, *Еуропа Sredniowieczna 962–1154*, Warszawa 2001, s. 180; Й. Флекенштейн, М. Л. Бульст-Тиле, К. Йордан, *Священная Римская империя: эпоха становления*, пер. с нем. К. Л. Дробинской, Л. Н. Неборской, под ред. И. О. Ермаченко, Санкт-Петербург 2008, с. 96–97; G. Althoff, *Ottonowie. Władza królewska bez państwa*, Warszawa 2009, s. 104; J. Strzelczyk, *Otton III*, Wrocław 2009, s. 18; Idem, *Otton I Wielki*, Poznań 2018, s. 218, 246–247; G. K. Walkowski, *Historia Niemiec w latach 843–1137. Część I: Otton II król Niemiec i cesarz*, Bydgoszcz 2018, s. 218–220.

² „посли (...) також русів”, *Lamberti Annales*, p. 63; *Lamberti Hersfeldensis Annales*, p. 18.

³ Див., насамперед: В. Т. Пашуто, *Внешня політика Древней Руси*, с. 121, а також наші попередні міркування до теми: О. Кардаш, *Проблема поширення церковної юрисдикції Магдебурзького архієпископства на землі Рюриковичів у другій половині X ст. у світлі німецьких латиномовних хронік і анналів*, [in:] *Religions and beliefs of Rus’ (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November 2017*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2018, с. 55 (Серія: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 8).

⁴ *Annales Hildesheimenses*, p. 23.

⁵ *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*, p. 38; *Annales Altahenses maiores*, p. 11. Див. також: Н. Łowmiański, *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e.*, t. 5, Warszawa 1973, s. 552; G. Labuda, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 1, Poznań 1987, s. 329–351; Idem, *Mieszko I*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2002, s. 123–124; J. P. Sobolewski, *Wojna polańsko-wolińska. Epilog w Kwedlinburgu 973 roku*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 96, 1990, 3–4, s. 3–14; А. В. Назаренко, *Русь и Германия в IX–X вв.*, с. 82; H. K. Schulze, *Hegemoniales Kaisertum. Ottonen und Salier*, Berlin 1991, s. 243; J. Strzelczyk, *Otton I*, 246–247.

⁶ *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*, p. 38. Натомість у *Діяннях архієпископів магдебурзьких* (*Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium*) у переліку дипломатичних представництв на Кведлінбурзькому з’їзді згадані лише послі „Poloniae ac Bohemiae ducum” (без імен правителів) поряд із рештою „Sclavorum legatis” та інших посольств, але без посланців з Русі (див.: *Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium*, ed. G. Schum, [in:] MGH. *Scriptorium*, t. 14, Hannoverae 1883, p. 384).

⁷ Див.: *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*, p. 38; *Annales Altahenses maiores*, p. 11.

представники були присутні на імперському з'їзді у Кведлінбурзі 23 березня 973 р.⁸ Як відомо, *Аннали Ламберта* при викладі подій до 1044 р. базувалися на втрачених записах, які велися в Герсфельдському монастирі на межі Саксонії і Франконії⁹; отже, їхні свідчення цілком достовірні й мають виняткове значення для досліджуваної теми та сприймаються в історіографії як достовірні. Так, британський історик Алексіс Пітер Власто, а також німецькі дослідники Йозеф Флекенштейн, Марія Луїза Бульст-Тіле та Карл Йордан вважають, що в імператорському з'їзді, окрім інших слов'янських представництв, брали участь і послы з Русі¹⁰.

Ототожити назву *Rusci* з руським посольством у даному випадку дозволяє й лінгвістичний аналіз етноніма. *Rusci*, згадані у *Анналах Ламберта Герсфельдського*, – одна з південногерманських (верхньонімецьких) форм (*Rusc-* поряд з іншими: *Rusc-ian-*; *Ruzz-/Ruz-/Ruiz-*; *Ruz-en-/Ruz-on-/Ruz-ari-*; *Ruc-/Ruc-en-*; *Rusz-*) назви „Русь”¹¹. Саме під таким найменуванням, окрім *Анналів Ламберта*, Русь згадується також на сторінках інших німецьких латиномовних наративів XI ст.: у *Гільдесгеймських анналах* (*Rusci/Rusciani* (по одному разу) поряд із *Ruizi*)¹², *Кведлінбурзьких анналах* (*Annales Quedlinburgenses*) (*Ruscia* – двічі й один раз – *Rucia*)¹³, *Альтахенських більших анналах* (*Annales Altahenses maiores*) (*Ruscia* – один раз поряд із *Ruzones* – один раз)¹⁴ і *Хроніці* Титмара Мерзебурзького (*Ruscia*

⁸ О. Кардаш, *Проблема поширення церковної юрисдикції*, с. 55–56. Так, на думку українського діаспорного історика О. Прицака, *Аннали Ламберта Герсфельдського* містили „інформацію про Русь, отриману з перших рук” (див.: О. Прицак, *Походження Русі*, т. 1: *Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських sag)*, пер. з англ. О. Буценка, Ю. Олійника, Київ 1997, с. 43; Idem, *Происхождение названия Rūs/Rus'*, „Вопросы языкознания”, 6, 1991, с. 120). Див. також: В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, с. 121.

⁹ А. В. Назаренко, *Русь и Германия в IX–X вв.*, с. 102–103; Idem, *Древняя Русь на международных путях*, с. 29.

¹⁰ А. П. Власто, *Запrowадження християнства у слов'ян*, с. 127; Й. Флекенштейн, М. Л. Бульст-Тіле, К. Йордан, *Священная Римская империя*, с. 96.

¹¹ О. Прицак, *Походження Русі*, с. 43–45; Idem, *Происхождение названия Rūs/Rus'*, с. 117–123; А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях*, с. 27–30, 36. На переконання російського історика О. Назаренка, суфіксальні розширення основи *-ian*, *-on*, *-en* в етнонімах *Rusciani/Ruzones/Ruzeni* „безсумнівно, є спробами передати у латинських формах „слабкий” тип давньверхньонімецького оригіналу” (див.: А. В. Назаренко, *Об имени „Русь” в немецких источниках IX–XI вв.*, „Вопросы языкознания”, 5, 1980, с. 46–57; Idem, *Древняя Русь на международных путях*, с. 27–28).

¹² Див., зокрема, сюжет про прибуття руського посольства („*legati Rusciae gentis*”) від княгині Ольги до Оттона I („*ad regem Ottonem*”) задля християнізації еліт Русі (під 960 р.), а також повідомлення про очікування польським князем Болеславом I війни „*contra Ruscianos*” 992 р.: *Annales Hildesheimenses*, р. 21, 25. Див. також: О. Прицак, *Походження Русі*, с. 43, 55–57; Idem, *Происхождение названия Rūs/Rus'*, с. 121; А. В. Назаренко, *Об имени „Русь”*, с. 51–52; Idem, *Древняя Русь на международных путях*, с. 26.

¹³ Див. ідентичний до Гільдесгеймського анналіста та Ламберта Герсфельдського текст повідомлення *Кведлінбурзьких анналів* від 960 р. про „*legatos Rusciae gentis*” у німецького короля Оттона I: *Annales Quedlinburgenses*, ed. G. H. Pertz, [in:] *MGH. Scriptores*, t. 3, Hannoverae 1839, р. 60, а також запис назви *Ruscia* під 1009 р. стосовно згадки про місіонерську діяльність „на рубежах Русі і Литви” („*in confinio Rusciae et Lituae*”) архієпископа Бруно з Кверфурта (див.: *Ibidem*, р. 80). Див. також: А. В. Назаренко, *Об имени „Русь”*, с. 51–52; Idem, *Древняя Русь на международных путях*, с. 26, 28.

¹⁴ Аналогічно до перелічених вище сюжетів автор *Альтахенських більших анналів* під 960 р. повідомляв про візит „*Rusciae gentis legatos*” до Оттона I („*ad regem Odtonem*”), *Annales Altahenses maiores*, р. 9. Див., зокрема, аналіз даного уривка: О. Прицак, *Походження Русі*, с. 42, 55; Idem, *Происхождение названия Rūs/Rus'*, с. 120. Див. також: А. В. Назаренко, *Об имени „Русь”*, с. 51–52; Idem, *Древняя Русь на международных путях*, с. 27–28.

(тричі) та *Rusci* (двічі) поряд з *Rucia* чи *Ruszi*¹⁵. Врешті *Саксонський анналіст* (*Annalista Saxo*) середини XII ст. найчастіше зі всіх – дев'ять разів записував назву Русі з використанням графеми <sc>, окрім інших форм: *Rutheni*, *Rugi*, *Ruzia/Ruzi*¹⁶. Варто також підкреслити, що у своїх *Анналах* Ламберт Герсфельдський, окрім запису про „legatos Ruscorum” на з'їзді у Кведлінбурзі 973 р., згадував про посольства Русі ще двічі: під 960 р., коли „venerunt legati Rusciae gentis [від княгині Ольги. – О. К.] ad regem Ottonem”¹⁷ та під 1043 р., повідомляючи про невдалу спробу послів руського князя („legati Ruscorum”) Ярослава Володимировича видати його дочку заміж за німецького короля (з 1046 р. – імператора) Генріха III¹⁸. Наведені приклади свідчать про певну систематичність і послідовність у використанні південногерманської (верхньонімецької) назви *Ruscia/Rusci* стосовно Русі загалом та, особливо, руських посольств не лише у випадку повідомлень Ламберта Герсфельдського, але й усіх перелічених вище наративів XI – середини XII ст.

¹⁵ Див. відповідні сюжети, де згадана назва *Ruscia/Rusci*: *Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon*, р. 31, 189, 236, 257; Див. також: А. В. Назаренко, *Об имени „Русь”*, с. 51, 52; *Idem*, *Древняя Русь на международных путях*, с. 26; О. Прицак, *Походження Русі*, с. 43, 57; *Idem*, *Происхождение названия Rūs/Rus'* с. 121 і, зокрема, детальний авторський філологічний аналіз та етимологію назви „Русь” у різних її варіаціях: О. Прицак, *Походження Русі*, с. 37–60; *Idem*, *Происхождение названия Rūs/Rus'*, с. 115–131. Як переконливо довів О. Прицак, графеми <z>, <zz>, <c>, <sc> і <cz> „у верхньонімецькій орфографії були практично взаємозамінні” (див.: О. Прицак, *Походження Русі*, с. 44; *Idem*, *Происхождение названия Rūs/Rus'*, с. 122), а, отже, й перелічені вище форми *Rusc-*; *Rusc-ian-*; *Ruzz-/Ruz-/Ruiz-*; *Ruz-en-/Ruz-on-/Ruz-ari*; *Ruc-/Ruc-en-*; *Rusz-* вважалися такими ж взаємозамінними графічними вираженнями поняття „Русь”. На наш погляд, це вкотре доводить той факт, що згадані у *Вейсбурзьких анналах* й *Анналах Ламберта Герсфельдського* „legati Ruscorum” на Кведлінбурзькому з'їзді 973 р. були, власне, послами з Русі.

¹⁶ Вперше *Саксонський анналіст* використав означену південногерманську форму під 938 р. (насправді ж описана ним подія відбулася близько 941 р.), згадуючи про Константинопольський похід „короля русів Інґера” („Inger rex Ruscorum”, див.: *Annalista Saxo*, ed. K. Nass, [in:] *MGH. Scriptores*, т. 37, Hannover 2006, р. 157). Вдруге – під 1009 р., описуючи вже згадане місіонерське подвижництво архієпископа Бруно Кверфуртського „in confinio Ruscie et Litue” (*Ibidem*, р. 311–312). У решті випадків *Ruscia/Rusci* згадані в контексті русько-польських військово-політичних та міждинастичних відносин 1013, 1017, 1018 і 1039 рр. (див. детальніше відповідні сюжети за вказаною хронологією: *Ibidem*, р. 329, 351, 354, 379), а також під 1068 р., коли німецький король (імператор у 1084–1106 рр.) Генріх IV „відправив того посла [палатина Фрідеріка. – О. К.] до короля Русі” („misit eum legatum ad regem Ruscie”, *Ibidem*, р. 413) та під 1082 р. – у повідомленні про „Євпраксію, дочку короля Русі [Всеволода. – О. К.], яка нашою мовою звалася Адельгейд, яку потім взяв собі заміж імператор Генріх” („Eupracciam, filiam regis Ruscie, que in nostra lingua vocabatur Adelheid, quam postea duxit Heinricus imperator”, *Ibidem*, р. 471). Як додатковий приклад написання назви Русі через <sc>, характерного для *Саксонського анналіста*, наведемо його ж згадку про хрестоносців, які через Східну Римську імперію (Візантію) „попрямували до моря Русі [до Чорного моря. – О. К.]” („tendebant versus mare Ruscie”) у 1097 р. (див.: *Ibidem*, р. 493). Див. також огляд і переклад усіх згаданих фрагментів: О. Прицак, *Походження Русі*, с. 58–60. При цьому автор допустився помилки у кількості згадок назви „*Ruscia/Rusci*” анонімного автора *Annalista Saxo*, виокремивши сім випадків замість дев'яти (*Ibidem*, с. 59).

¹⁷ „прийшли послы народу Русі до короля Оттона”, *Lamberti Annales*, р. 61; *Lamberti Hersfeldensis Annales*, р. 18. Див. також критику і переклад даного фрагмента: О. Прицак, *Походження Русі*, с. 43, 55; *Idem*, *Происхождение названия Rūs/Rus'*, 120.

¹⁸ Див. відповідний сюжет: *Lamberti Hersfeldensis Annales*, р. 26, а також переклад окресленого фрагмента: О. Прицак, *Походження Русі*, с. 43, 55–56. Див. також: А. В. Назаренко, *Об имени „Русь”*, с. 51–52; *Idem*, *Русь и Германия в 70-е годы X века*, с. 73; *Idem*, *Древняя Русь на международных путях*, с. 27.

У цьому контексті сповна вірогідним видається припущення Оме-ляна Прицака про те, що вживання верхньонімецької форми *Ruscia/Rusci*, тобто написання назви Русі саме через графему <sc> замість <z>, „було своєрідною модою в перші десятиріччя XI ст.”¹⁹ Наскільки це помітно зі сторінок *Саксонського анналіста* й багатьох інших наративних, епістолярних й актових джерел, така мода, вочевидь, поширювалася й упродовж XII–XIII ст. – як у німецькій письмовій традиції, так і далеко за межами *Imperium Romanum*²⁰. Тож з упевненістю можна констатувати, що згадані Ламбертом Герсфельдським „*legati Ruscorum*” на імперському з’їзді у Кведлінбурзі представляли саме Русь²¹.

Але якщо згадане посольство прибуло з Русі, то хто з руських правителів і, що не менш важливо, з якою метою, відправив його на Кведлінбурзький з’їзд 973 р.? Відповісти на ці питання з абсолютною впевненістю неможливо, беручи до уваги, по-перше, відсутність будь-яких документальних свідчень про результати руського посольства у Кведлінбурзі, по-друге, зважаючи на брак виваженої та підтверженої джерелами картини історичних подій, які розгорнулися в землях Рюриковичів у 970-х рр. (після смерті Святослава 972 р.)²².

Проте на основі фрагментарних відомостей вищезгаданих наративів, а також виходячи з тогочасної міжнародної ситуації, можна припустити,

¹⁹ О. Прицак, *Походження Русі*, с. 43, 57.

²⁰ Середньовічні наративи подають етнонім „Русь” у різноманітних формах – *Rusci, Ruscia, Rusceni, Ruscienses, Rusciani*. Див. для прикладу: *Хроніка Фрутольфа Міхельсберзького із продовженням Еккхарда (Chronica Frutolfi Michelsbergensis sub Ekkehardi)* з першої половини XII ст.; *Діалог про життя бамберзького єпископа Оттона (Herbordi Dialogus de vita Ottonis episcopi Bambergensis, 1158/1159)*; *Наресхаймські аннали (Annales Neresheimenses)* кінця XIII ст.; *Ієрусалимська історія Альберта Ахенського (Chronicon Hierosolymitanum de Bello Sacro Alberti Aqiensis)* середини XII ст.; продовження Кельнської королівської хроніки (*Chronica regia Coloniensis*) 1240-х рр.; *Пегауські аннали (Annales Pegavienses)* середини XII ст.; *Вишеградське продовження Чеської хроніки Козьми Празького (Canonici Wissegradensi continuatio Cosmae)* середини XII ст.; *Дижонські аннали святого Бенігна (Annales sancti Benigni Divionensis)* XIII ст. та ін. Такі ж різночитання можна віднайти в папських посланнях, зокрема Григорія VII до руського князя-вигнанця Ізяслава Ярославовича та польського князя Болеслава II, а також в актових документах угорських Арпадів. Див.: А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях*, с. 36–38.

²¹ В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, с. 121; G. Labuda, *Studia nad początkami Państwa Polskiego*, s. 333; А. В. Назаренко, *Русь и Германия в 70-е годы X века*, с. 63; Idem, *Русь и Германия в IX–X вв.*, с. 82; Idem, *Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII вв.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований*, [in:] *Славяно-германские исследования*, т. 1, отв. ред. А. А. Гунин, А. В. Циммерлинг, Москва 2000, с. 38; Idem, *Древняя Русь на международных путях*, с. 313, 360; S. Franklin, J. Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200*, London–New-York 1996, p. 151; Idem, *Начало Руси 750–1200*, под ред. Д. М. Буланина, Санкт-Петербург 2009, с. 243; Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 228; Д. В. Донской, *Рюриковичи: Исторический словарь*, Москва 2008, с. 668; Й. Флекенштейн, М. Л. Бульст-Тиле, К. Йордан, *Священная Римская империя*, с. 96; J. Strzelczyk, *Otton III*, s. 18; П. П. Толочко, *Ранняя Русь: история и археология*, Санкт-Петербург 2013, с. 143; А. Карпов, *Владимир Святой*, Москва 2015, с. 74; J. Sochacki, *Niemcy*, Poznań 2016, s. 141 (Seria: *Początki państw*); О. Кардаш, *Проблема поширення церковної юрисдикції*, с. 55–56; G. K. Walkowski, *Historia Niemiec w latach 843–1137*, s. 220.

²² А. П. Власто, *Запровадження християнства у слов’ян*, с. 301; А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях*, с. 360.

що ініціатором відправлення „legatorum Ruscorum” на імперську нараду 973 р. був найстарший син князя Святослава Ігоровича, Ярополк, який вокняжився в Києві після смерті батька в 972 р.²³ Що ж стосується мети цієї дипломатичної місії, то очевидно, що руські послы намагалися знайти нових союзників на Заході на противагу Східній Римській імперії²⁴. Важко не погодитися з твердженням Володимира Пашуто, що Ярополк Святославович „навіть чи мав дружні зв'язки з Візантією”²⁵. Відносини князів Русі з ромеями значно погіршилися внаслідок невдалої завоювницької політики Святослава Ігоровича та, особливо, після його загибелі²⁶. Цілком імовірно, що Ярополк міг знати про безпосередню причетність імператора до вбивства свого батька²⁷, що лише поглибило конфронтацію обох сторін.

У перші роки правління найстаршого Святославовича русько-ромейські відносини *de iure* мали регламентуватися вкрай невідповідним для Русі договором 971 р., за яким Рюриковичі втрачали свої позиції в Причорномор'ї²⁸, а також відмовлялися від усіх завоювань Святослава на Балканах²⁹. Окрім цього, печенізька загроза зі Сходу (особливо після загибелі Святослава Ігоровича) та можливий вплив болгарських біженців у руські землі після окупації Східної Болгарії ромеями в 971–972 рр. змусили Ярополка шукати підтримки в західних сусідів, зокрема при дворі німецького імператора³⁰. Київський князь, очевидно, також ставив собі

²³ Див., для прикладу: А. П. Власто, *Запровадження християнства у слов'ян*, с. 301; А. В. Назаренко, *Русь и Германия в 70-е годы X века*, с. 73–74; Idem, *Русь и Германия в IX–X вв.*, с. 82; Idem, *Древняя Русь на международных путях*, с. 313; Л. Войтович, *Княжа доба*, с. 228; Д. В. Донской, *Рюриковичи*, с. 668; А. Карпов, *Владимир Святой*, с. 73–74; О. Кардаш, *Проблема поширення церковної юрисдикції*, с. 55; G. K. Walkowski, *Historia Niemiec w latach 843–1137*, s. 222. При цьому польський історик Гжегош Вальковський припускає, що на імперський з'їзд у Кведлінбург 973 р. могли прибути „послы Рюриковичів [тобто всіх трьох синів Святослава: київського князя Ярополка, древлянського – Олега і новгородського – Володимира. – О. К.] з якою спільною декларацією братів до Аахенської імперії” Оттона I (див.: G. K. Walkowski, *Historia Niemiec w latach 843–1137*, s. 221). Така концепція видається малоімовірною.

²⁴ А. П. Власто, *Запровадження християнства у слов'ян*, с. 301; М. Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі*, Київ 1988, с. 108–109; О. Кардаш, *Проблема поширення церковної юрисдикції*, с. 56.

²⁵ В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, с. 121.

²⁶ А. В. Назаренко, *Русь и Германия в 70-е годы X века*, с. 86; М. Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі*, с. 108; Л. Войтович, *Княжа доба*, с. 228; О. Кардаш, *Проблема поширення церковної юрисдикції*, с. 56.

²⁷ А. П. Власто, *Запровадження християнства у слов'ян*, с. 301.

²⁸ *Лаврентьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* [далі: ПСРЛ], т. 1, Санкт-Петербург 1846, стб. 31; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 1: *До початку XI віка*, Київ 1991, с. 475; М. Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі*, с. 108; А. Карпов, *Владимир Святой*, с. 63.

²⁹ *Лаврентьевская летопись*, стб. 31; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 475; А. Poppe, *Svjatoslav the Glorious and the Byzantine empire*, [in:] *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, eds. M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Smorag-Rózycka, Cracow 2007, s. 134 (Seria: *Byzantina et Slavica Cracoviensa*, t. 5); А. Карпов, *Владимир Святой*, с. 63.

³⁰ А. П. Власто, *Запровадження християнства у слов'ян*, с. 301; М. Марченко, *Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали*, Київ 2012, с. 42–44; М. Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі*, с. 108–109; П. П. Толочко, *Кочевые народы степей и Киевская Русь*, Санкт-Петербург 2003, с. 49–53; А. Карпов, *Владимир Святой*, с. 77; G. K. Walkowski, *Historia Niemiec w latach 843–1137*, s. 220. Щодо мети руського посольства при дворі імператора Оттона I у Кведлінбурзі 973 р. цілком допустимим є також погляд Леонтія Войтовича, за яким „у військових колах [Русі. – О. К.] ще живою була версія Святослава про християн як

за мету відновити контроль над землями у верхній течії Західного Бугу, в першу чергу над Червенськими градами, що були втрачені в середині X ст. і відійшли, найімовірніше, до складу держави Пжемисловичів, які володіли й Краківською землею (Малопольщею)³¹. Контроль над окресленими територіями мав виключне стратегічне значення для Рюриковичів, оскільки Верхнє Побужжя було розташоване на торговельному шляху, який з'єднував Західну Європу – через Східну (Баварську) марку, Прагу, Краків, Київ – із землями колишнього Хазарського каганату й арабськими володіннями на Сході³².

У зв'язку з усіма переліченими вище факторами найбільш близьким до істини можна вважати висунуте російськими істориками Олександром Назаренком³³, Володимиром Петрухіним³⁴ і Дмитром Донським³⁵

про візантійських шпигунів. Тому київські християни мусили звертатися до противників Візантії” (див.: Л. Войтович, *Княжа доба*, с. 228).

³¹ А. В. Назаренко, *Русь и Германия в 70-е годы X века*, с. 77; Idem, *Русь и Германия в IX–X вв.*, с. 114–115; Idem, *Древняя Русь на международных путях*, с. 363. Див. також: Idem, *Русско-немецкие связи домонгольского времени*, с. 40; V. Rychka, *La Russie de Kiev au X-ième siècle*. [in:] *The Neighbours of Poland in the 10th century*, ed. P. Urbańczyk, Warsaw 2000, p. 198. Див. вичерпну аргументацію на користь належності території Західного Побужжя та Прикарпаття до держави Пжемисловичів у другій половині X ст.: G. Labuda, *Polska, Czechy i Rus' w kraju Łędzian w drugiej połowie X wieku*, „Rocznik Przemyski”, 24–25, 1986, s. 277–279, 291–292; А. В. Назаренко, *Русь и Германия в 70-е годы X века*, с. 75–77; Я. Ісаєвич, *До історії взаємин Київської та Гнезненської держав: Червенські гради*, [in:] *Україна – Польща: історія і сучасність: збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983)*, Київ 2013, с. 84–86 (Серія: *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 13); О. Головка, „Червенські гради” в політичному житті слов'ян Центральної та Східної Європи (IX – перша третина XI століття), „Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність”, 23, 2013, с. 75–77; Idem, *Похід київського князя Володимира на „Перемышль, Червен и иные грады” 981 р. и проблема початку політичних відносин між Польщею та Руссю (кінець X – перша третина XI ст.)*, [in:] *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.)*, pod red. V. Nagirnego, T. Pudłockiego, Kraków 2013, с. 44, 46 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 1); В. Ляска, *Червен та „Червенські гради”: історіографічні міфи на тлі труднощів археології*, „Археологічні дослідження Львівського університету”, 18, 2014, с. 169–171. Див. також: L. E. Havlík, *Morava a Rus v 9.–12. století (K problematice nejstarších moravsko-ruských vztahů)*, „Vlastivědný věstník moravský”, 27, 1975, 2, s. 185–187; J. Strzelczyk, *Zapomniane narody Europy*, Poznań 2015, s. 227. Подібного погляду щодо можливих претензій князя Ярополка на „Хорватську і Дулібську землі” дотримувався й В. Пашуто, що правда „підпорядковуючи” їх політичній владі П'ястів (див.: В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, с. 121).

³² А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях*, с. 363; А. Е. Леонтьев, Е. Н. Носов, *Восточноевропейские пути сообщения и торговые связи в конце VIII–X в.*, [in:] *Русь в IX–X веках. Археологическая панорама*, отв. ред. Н. А. Макаров, Москва–Вологда 2012, с. 386; О. Головка, *Похід київського князя Володимира*, с. 45; С. Темушев, *Территориальные трансформации на русско-польском пограничье в конце X – первой половине XI века*, [in:] *Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publications from the 9th International Scientific Conference, Przemysł, 5th–8th December, 2018*, eds. V. Nagirnyy, T. Pudłocki, Krakow 2019, с. 49 (Серія: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 9). Детальніше про Русь у структурі трансконтинентальних торговельних магістралей див.: А. Е. Леонтьев, Е. Н. Носов, *Восточноевропейские пути сообщения*, с. 383–401; J. Poleski, *Malopolska w VI–X wieku. Studium archeologiczne*, Kraków 2013, s. 47–49; В. Я. Петрухин, *Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры*, Москва 2014, с. 196–202.

³³ А. В. Назаренко, *Русь и Германия в 70-е годы X века*, с. 74–75, 87; Idem, *Проблема христианизации Руси и русско-германские отношения второй половины X в. (до Владимира)*, [in:] *Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси. Сборник тезисов*, отв. ред. Н. И. Толстой, Москва 1987, с. 26; Idem, *Русско-немецкие связи домонгольского времени*, с. 39–40; Idem, *Древняя Русь на международных путях*, с. 361–371; Idem, *Был ли крещен киевский князь Ярополк Святославич, или кое-что об „исторической реальности”*, „Византийский временник”, 65, 2006, 90, с. 68–69.

³⁴ В. Я. Петрухин, *Крещение Руси: от язычества к христианству*, Москва 2006, с. 76.

³⁵ Д. В. Донской, *Рюриковичи*, с. 668.

твердження, що метою посольства Ярополка на Кведлінбурзькому з'їзді 973 р. було укладення військово-політичної угоди з *Imperium Romanum*. Зацікавленим у такому союзі міг бути й наступник Оттона I, молодий Оттон II³⁶ (став правителем імперії після смерті Оттона I, що наступила 9 V 973 р.)³⁷. Проти нього вже визрівала коаліція в складі баварського герцога Генріха II Сварливого, чеського князя Болеслава II та польсько-го – Мешка I, тому згаданий русько-німецький військово-політичний альянс, спрямований, насамперед, проти баварсько-чесько-польської коаліції, мав двосторонній характер і був вигідний для імператора, який теж потребував союзників³⁸.

Сповна вірогідно, що, окрім урегулювання військово-політичних проблем, Ярополк відправив своє представництво до резиденції Оттона I також із метою встановлення (чи, радше, відновлення) церковних відносин Русі з *Imperium Romanum*³⁹. Так, за словами А. Власто, відправлене Ярополком до Кведлінбурга 973 р. посольство „може розглядатися під тим же кутом, що й спроба Ольги 959 р. зміцнити стосунки з Оттоном”⁴⁰. Цей

³⁶ О. Кардаш, *Проблема поширення церковної юрисдикції*, с. 56.

³⁷ Про обставини зайняття трону Оттоном II див.: С. Brooke, *Europa Sredniowieczna*, s. 181; G. Althoff, *Ottonowie* s. 104; J. Strzelczyk, *Otton III*, s. 18; Idem, *Otton I*, s. 249.

³⁸ Див., насамперед: А. В. Назаренко, *Русь и Германия в 70-е годы X века*, с. 74, 77; Idem, *Проблема христианизации Руси*, с. 26; Idem, *Русь и Германия в IX-X вв.*, с. 113; Idem, *Русско-немецкие связи домонгольского времени*, с. 40; Idem, *Древняя Русь на международных путях*, с. 361–371; Idem, *Был ли крещен киевский князь Ярополк Святославич*, с. 68–69. Див. також: G. Labuda, *Mieszko I*, s. 139–142; 151–154; В. Я. Петрухин, *Крещение Руси*, с. 76; О. Кардаш, *Проблема поширення церковної юрисдикції*, с. 57. У зв'язку з цим в історіографії поширилася гіпотеза про укладення між 976 р. і 977 р. двостороннього військово-політичного союзу, спрямованого проти баварсько-чесько-польської коаліції та закріпленого шлюбом Ярополка з третьою дочкою графа Куно з Енінгена, племінницею імператора Оттона II „за кужелем”, згаданої в анонімній *Генеалогії Вельфів (Genealogia Welforum)*, написаній близько 1126 р. (див., насамперед, сюжет про видання однієї з чотирьох дочок графа Куно, отожженого зі швабським герцогом Конрадом, заміж за „regi Rugorum”, якого деякі історики ідентифікують саме з київським князем Ярополком: *Genealogia Welforum*, ed. G. Waitz, [in:] *MGN. Scriptores*, t. 13, Hannoverae 1881, p. 734). Варто також відзначити існування гіпотези про матримоніальний зв'язок Ярополка з племінницею Оттона II (й відповідно онукою Оттона I): А. В. Назаренко, *Русь и Германия в 70-е годы X века*, с. 62–63, 84–87; Idem, *Проблема христианизации Руси*, с. 26; Idem, *Русь и Германия в IX-X вв.*, с. 104–113, 118–119; Idem, *Русско-немецкие связи домонгольского времени*, с. 39–40; Idem, *Древняя Русь на международных путях*, с. 361–371; Idem, *Был ли крещен киевский князь Ярополк Святославич*, с. 68–69; В. Я. Петрухин, *Крещение Руси*, с. 76. Концепція закріплення русько-німецького військово-політичного союзу матримоніальним не отримала належної підтримки істориків, оскільки більш вірогідною є версія шлюбу дочки графа Куно (тотожного швабському герцогу Конраду) й племінниці Оттона II з Володимиром Святославовичем близько 1011/1012 р. (див.: В. Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, с. 122; О. Прицак, *Походження Русі*, с. 48; Idem, *Походження Русі*, т. 2: *Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія*, пер. з англ. В. Шовкуна, П. Тарашука, О. Галенка, Київ 2003, с. 926; Е. В. Пчелов, *Генеалогія древнерусських князів IX – початку XI в.*, Москва 2001, с. 155–158; Л. В. Войтович, *Володимир Великий*, [in:] *Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів*, Київ 1992, с. 20; Idem, *Княжа доба*, с. 242–243; П. П. Толочко, *Рання Русь*, с. 143–145; О. Кардаш, *Проблема поширення церковної юрисдикції*, с. 57).

³⁹ Див., зокрема: А. В. Назаренко, *Русь и Германия в 70-е годы X века*, с. 86; А. Карпов, *Владимир Святой*, с. 74; О. Кардаш, *Проблема поширення церковної юрисдикції*, с. 56–58. Г. К. Вальковський аналогічно припускає, що „у справах руських, ймовірно, йшлося про продовження християнізаційних діянь з попередніх років” (див.: G. K. Walkowski, *Historia Niemiec w latach 843–1137*, s. 220).

⁴⁰ А. П. Власто, *Запровадження християнства у слов'ян*, с. 301.

погляд підтримали й українські діаспорні історики Микола Чубатий⁴¹, Мирослав Лабунька⁴², а також російський – Олексій Карпов⁴³. Британський історик Джонатан Гілл взагалі вважає, що до Кведлінбурга на імперську нараду прибув сам Ярополк із проханням [очевидно, аналогічним меті посольства 959 р. княгині Ольги до Оттона I. – О. К.] відправити на Русь нових місіонерів⁴⁴, хоча присутність князя в резиденції Оттона I 23 березня 973 р. не підтверджується.

Констатувати факт налагодження церковно-політичних зв'язків еліт Русі з *Imperium Romanum* так само проблематично, як стверджувати про християнське віровизнання князя Ярополка⁴⁵. Однак, якщо на порядку денному імперського з'їзду 973 р. стояла проблема утворення Празької єпархії на тлі перерозподілу територіальних меж юрисдикції та місіонерського впливу німецької Церкви⁴⁶, то київський князь міг використати цей момент як привід встановлення церковно-політичних зв'язків з Оттоном I та, особливо, з його сином Оттоном II. Має рацію О. Назаренко, стверджуючи, що східні межі Празького єпископства (чи колишнього Моравського діоцезу) „не могли не турбувати Київ”⁴⁷. Тож

⁴¹ М. Чубатий, *Історія християнства на Русі-Україні*, т. 1: до р. 1353, Рим–Нью-Йорк 1965, с. 192.

⁴² М. Лабунька, *Релігійні центри та їхні місії до Києва і Київської Русі: від Ольги до Володимира*, [ін:] *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 225: *Праці Історико-філософської секції*, Львів 1993, с. 123.

⁴³ А. Карпов, *Владимир Святой*, с. 74. На переконання дослідника, „участь у святкуванні християнського Великодня [на Кведлінбурзькому з'їзді 23 березня 973 р. – О. К.] безумовно свідчить про те, що представники Русі були налаштовані принаймні доброзичливо стосовно християнської віри, а скоріш за все й самі були християнами” (див.: А. Карпов, *Владимир Святой*, с. 74). Таке твердження є цілком допустимим, зважаючи хоча б на доволі впливове християнське оточення князя Ярополка (див.: М. Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі*, с. 108; Л. В. Войтович, *Княжа доба*, с. 228; А. Карпов, *Владимир Святой*, с. 74–75).

⁴⁴ Дж. Гілл, *Історія християнства*, пер. з англ. К. Новикової, Київ 2010, с. 221.

⁴⁵ М. Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі*, с. 108; А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях*, с. 372; О. Кардаш, *Проблема поширення церковної юрисдикції*, с. 56. Див. різні версії щодо віровизнання Ярополка: М. Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства на Русі*, с. 108–109; Е. В. Пчелов, *Генеалогія древнерусских князей*, с. 157; А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях*, с. 379–380; Idem, *Был ли крещен киевский князь Ярополк Святославич*, с. 69; Л. В. Войтович, *Княжа доба*, с. 231; В. Я. Петрухин, *Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков*, Москва 1995, с. 231; Idem, *Русь в IX–X веках*, с. 408; П. П. Толочко, *Ранняя Русь*, с. 139–151; А. Карпов, *Владимир Святой*, с. 73–75; Ярополк, якщо сам не був християнином, то симпатизував християнству, перебуваючи під впливом свого переважно християнського оточення (див.: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 483; Л. В. Войтович, *Княжа доба*, с. 228; П. П. Толочко, *Ранняя Русь*, с. 151; А. Карпов, *Владимир Святой*, с. 74), зокрема в особі княгині Ольги та власної дружини-грекині (див.: М. Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства*, с. 108; Л. В. Войтович, *Княжа доба*, с. 231; А. Карпов, *Владимир Святой*, с. 74–75). З іншого боку, Михайло Брайчевський перебільшував, зважаючи, що „в очах Заходу Русь часів Ярополка була християнською країною” (див.: М. Ю. Брайчевський, *Утвердження християнства*, с. 109), натомість можна стверджувати про наявність християнського та язичницького угруповань, між якими змушений був балансувати князь (Л. В. Войтович, *Княжа доба*, с. 228; А. Карпов, *Владимир Святой*, с. 74).

⁴⁶ А. П. Власто, *Запровадження християнства у слов'ян*, с. 127, 301; А. В. Назаренко, *Русь и Германия в 70-е годы X века*, с. 86; Idem, *Проблема христианизации Руси*, с. 26; Idem, *Русь и Германия в IX–X вв.*, с. 82, 119; Idem, *Русско-немецкие связи домонгольского времени*, с. 40; Idem, *Древняя Русь на международных путях*, с. 313, 372; J. Sochacki, *Niemcy*, s. 141; J. Steinhübel, *Kapitoly z najstarsich českých dejin, 531–1004*, Kraków 2011, s. 125; G. K. Walkowski, *Historia Niemiec w latach 843–1137*, s. 220.

⁴⁷ А. В. Назаренко, *Русь и Германия в 70-е годы X века*, с. 86.

цілком імовірно, що однією з цілей руського посольства у Кведлінбурзі було отримання згоди імператора відрядити латинських місіонерів на Русь, найочевидніше, з Магдебурзького архієпископства, яке продовжувало розглядати володіння Рюриковичів як частину своїх місіонерських теренів⁴⁸.

На жаль, джерела „мовчать” про можливі наслідки візиту послів найстаршого Святославовича до Кведлінбурга в 973 р. та про наступні його кроки в справі русько-німецького релігійного й політичного зближення⁴⁹. Передчасна загибель Ярополка в 978 р. під час міжусобної війни та прихід до влади його молодшого брата Володимира знівелювали окреслені вище плани та цілі „legatorum Ruscorum” на імперському з’їзді в резиденції Оттона I. Проте такий дипломатичний жест, беззаперечно, мав місце в історії міждинастичних відносин середньовічної Русі.

*

Ostap Kardash, Who sent „legatos Ruscorum” at the Congress in Quedlinburg in 973?

On March 23, 973 „legatos Ruscorum (...) cum magnis muneribus” arrived in Quedlinburg, the residence of Otto I, at the imperial congress. Some local German annals of the 11th century contain the fragmentary evidences of this embassy. For instance, among the Roman, Greek, Beneventinian, Hungarian, Danish and other Slavic ambassadors „legatos Ruscorum” are clearly identified in *ALamberti Hersfeldensis annales*. By studying the different variations of the ethnonym „Rusci” and analyzing the testimonies of the above-mentioned annals and comparing them with the data of the other narratives, the author concludes that the mentioned above diplomatic embassy was sent to Quedlinburg in 973 exactly from Rus’ by Prince Yaropolk Sviatoslavovych, most obviously, for the purpose of concluding a military-political agreement. Significantly, that the relations between Rus’ and the Eastern Roman Empire, determined by the treaty in 971 deteriorated, which made Yaropolk seek a support in the West for the confrontation with the Byzantines. On the other hand, *Imperium Romanum* in the person of Otto and especially Otto II considered

⁴⁸ Див.: А. В. Назаренко, *Русь и Германия в IX–X вв.*, с. 82–89; Idem, *Древняя Русь на международных путях*, с. 372; О. Кардаш, *Проблема поширення церковної юрисдикції*, с. 56, 58.

⁴⁹ Довіряти свідченням дуже пізнього *Никонівського літопису* XVI ст., де під 979 р. ідеться, що „придоша послы къ Ярополку изъ Рима отъ папы” (див.: *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никонскою летописью*, [ін:] ПСРЛ, т. 9, Санкт-Петербург 1862, стб. 39), немає підстав. Див. також критику даного літописного повідомлення: В. Я. Петрухин, *Крещение Руси*, с. 75–77; П. П. Толочко, *Ранняя Русь*, с. 142–145; А. Карпов, *Владимир Святой*, с. 73–75. Тому проблема присутності латинських місіонерів на землях Рюриковичів у другій половині 970-х рр. залишається відкритою для дискусій.

the possibility of reestablishing the church-political relations with the Rurik dynasty after the unsuccessful attempt of Bishop Adalbert's evangelizing mission in the Ruthenian lands between 959 and 962. So, precisely these interests of both sides were discussed at the imperial congress in Quedlinburg.

Karolina Madeja
(Kraków)

Problem stosunków dyplomatycznych między Węgrami a Rusią za panowania Jarosława Mądrego (1036–1054)

Informacje o kontaktach dyplomatycznych księcia ruskiego Jarosława Włodzimierzowicza z Węgrami są nadinterpretowane, a zarazem nie w pełni wykorzystane. Szczególnie w środowisku historyków rosyjskich, którzy dowodzą funkcjonowania już wówczas księstwa włodzimierskiego pod rządami jednego z synów Jarosława. Poświadczają one nawiązanie przyjaznych relacji między Piotrem Orseolo (1038–1041, 1044–1046) a Rusią, z powodu których odmówiono pomocy wygnanym z Węgier Arpadom: Leventemu i Andrzejowi. Akceptację zyskał pogląd o zawartym najpóźniej w 1046 r. małżeństwie córki Jarosława z księciem Andrzejem, późniejszym królem Węgier (1047–1060). Mąż dynastyczny miał wiązać się z udzieleniem wygnańcom wsparcia przeciwko Piotrowi Orseolo i odzyskaniem węgierskiego tronu. Konfrontacja tych zapatrywań z przekazami, przy uwzględnieniu specyfiki węgierskich kronik oraz osadzeniu informacji w kontekście politycznym i genealogicznym, nakazuje zakwestionować powszechny w historiografii obraz. Pod znakiem zapytania należy postawić głównie kontakty dyplomatyczne Piotra Orseolo z Rusią, a małżeństwo córki Jarosława z Andrzejem I datować na początek lat 50. XI w.

Źródła ruskie nie zawierają wielu informacji o kontaktach dyplomatycznych Jarosława Włodzimierzowicza z państwami kręgu kultury łacińskiej. Na podstawie *Powieści minionych lat* można by uznać, że były utrzymywane jedynie z sąsiednią Polską i przypieczętowane zostały dwoma małżeństwami dynastycznymi¹. Przekazy łacińskie wzmiankują jednak zabiegi ruskich posłów

¹ *Powieść minionych lat*, przeł. i oprac. F. Sielicki, Wodzisław Śląski 2014, s. 129, informuje o wydaniu siostry Jarosława za Kazimierza Odnowiciela pod rokiem 6551 [1043]. Na temat datacji i motywów zawarcia tego związku zob.: J. Bieniak, *Państwo Mieclawa. Studium analityczne*, Warszawa 2012 (wydanie I – 1963), s. 133–141. O małżeństwie

o wydanie córki Jarosława za króla niemieckiego Henryka III, a także mówią o związkach jego pozostałych córek z królami Norwegii, Francji i Węgier². Mimo że dane te są fragmentaryczne, badacze budują na ich podstawie obraz szeroko zakrojonej dyplomacji Jarosława. Jej najistotniejszym aspektem była orientacja względem niemieckiej Rzeszy: próba utrzymania przyjaznych stosunków ze względu na konflikt z Bizancjum i późniejsze przeciwstawienie się niemieckim dążeniom do dominacji w regionie³. Miało się ono przejawiać poprzez wspieranie Polski i Węgier już od lat 40. XI w. W historiografii rozpowszechnione jest także przekonanie, że w 1046 r. Jarosław osadził na węgierskim tronie swojego zięcia, Andrzeja I, dostarczywszy mu posiłków przeciwko ówczesnemu królowi Węgier, Piotrowi Orseolo, zależnemu od Henryka III. Poprzedzający taką interwencję mariaż córki Jarosława z Andrzejem I rzeczywiście dowodziłby istnienia między Rusią a Węgrami sojuszu przeciw Rzeszy i wyznaczał cezurę zmiany postawy Jarosława. Pytanie jednak, kiedy doszło do zawarcia tego związku – a zatem czy o antyniemieckim odcieniu polityki ruskiej można mówić już w tak wczesnym okresie. Kontakty z Węgrami w dobie samodzielnego panowania Jarosława są zatem kwestią kluczową dla wyklarowania ogólnego obrazu stosunków dyplomatycznych z państwami świata łacińskiego.

Czas samodzielnego rządów Jarosława przypada na burzliwy okres w historii Węgier, jaki określić można mianem kryzysu państwa. Po śmierci Stefana Świętego w 1038 r. królem został jego siostrzeniec, Piotr Orseolo. Już po trzech latach rządów uciekł jednak z kraju w wyniku buntu poddanych, którzy na władcę wybrali Samuela Abę, szwagra lub siostrzeńca Stefana. Piotr Orseolo wystarał się o wsparcie w odzyskaniu tronu u króla niemieckiego Henryka III, dzięki czemu po kolejnych trzech latach i śmierci Aby w bitwie pod Ménfő w 1044 r. powrócił na Węgry. Jego drugie panowanie trwające dwa lata charakteryzowało się pełną zależnością od Rzeszy – złożeniem hołdu lennego, oddaniem insygniów oraz wprowadzeniem niemieckiego prawa (*scita Teutonica*) – dlatego wywołało to ponowny bunt poddanych. W takich okolicznościach, pod koniec 1046 r. do władzy doszedł Andrzej I, jeden z trzech braci wygnanych

Izjasława Jarosławicza z siostrą Kazimierza informacji dostarczają inne ruskie źródła. Ibidem, s. 182–186. Odnośnie do obu polsko-ruskich związków zob.: K. Jasiński, *Rodowód pierwszych Piastów*, Warszawa–Wrocław 1992, s. 131–139, 144–146.

² O poselstwie ruskim do Henryka III: *Lamperti Hersfeldensis Annales*, ed. O. Holder-Egger, [in:] *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum* (dalej: *MGH. SRG in usum scholarum*), t. 38, Hannover–Lipsk 1894, s. 58. O małżeństwach córek Jarosława z norweskim Haraldem i węgierskim Andrzejem: *Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, ed. B. Schmeidler, [in:] *MGH. SRG in usum scholarum*, t. 2, Hannover–Lipsk 1917, s. 153. O małżeństwie córki Jarosława, Anny, z francuskim Henrykiem: *Hugonis Floriacensis liber qui modernorum regum Francorum continet actus*, ed. G. Waitz, [in:] *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, t. 9, Hannoverae 1851, s. 388–389.

³ Najkompletniejszy obraz dyplomacji – polityki małżeńskiej – Jarosława interpretowanej w ten sposób dał M. Hellmann, *Die Heiratspolitik Jaroslavs des Weisen*, „Forschungen zur osteuropäischen Geschichte”, 8, 1962, s. 7–25. Podobnie J. Bieniak, *Państwo Mieclawa* (zob. przypis 1) oraz A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968, s. 124–125, a także historycy rosyjscy – zob. niżej.

jeszcze w latach 30. XI wieku przez Stefana Świętego z powodu odsunięcia od dziedziczenia młodszej linii Arpadów, którą cechować miały pogańskie inklinacje⁴. Do tego czasu wygnańcy bez skutku szukali pomocy w Czechach, Polsce i na Rusi. To właśnie przekaz narracyjny o ich tułaczce w *Gesta Hungarorum* Szymona z Kezy dostarcza informacji odnośnie do istnienia stosunków dyplomatycznych między Rusią a Węgry. Dowiadujemy się z niego, że *dux Lodomeriae* nie przyjął Andrzeja i Leventego *propter Petrum regem* – czyli ze względu na króla Piotra⁵.

Dla F. Makka wiadomość ta poświadcza podejmowane przez Piotra Orseolo starania dyplomatyczne przeciwko konkurentom do tronu węgierskiego. Podobne działania zaowocować miały odmową pomocy przez czeskiego Brzetysława oraz polskiego Kazimierza Odnowiciela⁶. Piotr miałby zatem wpłynąć na decyzję Jarosława jako legalny król Węgier, a odmowa wsparcia wygnanych książąt poświadczałyby dobre stosunki rusko-węgierskie. Informację tę za wiarygodną uznają przede wszystkim historycy rosyjscy, dla których z kolei najistotniejsze jest, że wsparcia książętom odmówił książę Włodzimierza. Przekaz dowodzić ma zatem, że już w końcu lat 30. XI w. istniało na Wołyniu odrębne księstwo włodzimierskie pod rządami syna Jarosława: bądź to Igora, bądź Izjasława, bądź Światosława⁷. Stanowisko to szczególnie silnie wsparł A. Nazarenko. Na zasadzie analogii do osadzenia w Nowogrodzie najstarszego syna Jarosława, Włodzimierza po osiągnięciu przez niego wieku sprawnego (16 lat), badacz uznał, że podobne działy otrzymywali również kolejni synowie. Osiągnięcie tego wieku przez Izjasława i Światosława przypada właśnie na czas rządów Piotra Orseolo, wobec tego A. Nazarenko stwierdza, że węgierski przekaz zachował informacje jak najbardziej wiarygodne⁸. W związku z tym mielibyśmy do czynienia z prowadzeniem odrębnej dyplomacji przez któregoś z synów Jarosława oraz samego Jarosława, ponieważ dla żadnego z badaczy rosyjskich nie ulega wątpliwości, że wygnańcy uzyskali później pomoc wojskową właśnie od zwierzchniego księcia Rusi. Byłaby to sytuacja zadziwiająca w świetle milczenia przekazów ruskich, jednak nie to jest największym problemem. Historiografia rosyjska

⁴ *Annales Altahenses maiores*, ed. W. de Giesebricht, E. ab Oefele, [in:] *MGH. SRG in usum scholarum*, t. 4, Hannoverae 1891, s. 24 i n. Na temat obu panowań Piotra: Gy. Kristó-F. Makk, *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok*, Szeged 2000, s. 58–65.

⁵ „Andreas et Luenta (...) in Rutheniam transierunt. Et dum ibi a duce Lodomeriae **propter Petrum regem** [wyróżnienie moje – K.M.] suscepti non fuissent, ad terram vadunt deinde Comanorum”. *Simonis de Keza Gesta Hungarorum*, ed. A. Domanovszky, [in:] *Scriptores Rerum Hungaricarum* (dalej: *SRH*), t. 1, Budapest 1937, s. 177.

⁶ F. Makk, *Magyar külpolitika (896–1196)*, Szeged 1996, s. 70.

⁷ Я. И. Штернберг, *Анастасия Ярославна, королева Венгрии*, „Вопросы истории”, 1984, 10, с. 180, opowiada się za Igorem. А. Ю. Карпов, *Ярослав Мудрый*, Москва 2001, с. 338–339, stwierdza, że książęta dotarli na Wołyń. А. В. Назаренко, *Об одном эпизоде венгерской политики Ярослава Мудрого*, [in:] *Норны у Источника Судьбы. Сборник статей в честь Е. А. Мельниковой*, Москва 2001, с. 268–281, za księcia Włodzimierza uznaje Izjasława lub Światosława. Zgadza się z tym М. К. Юрасов, *Русско-венгерские отношения второй трети XI в.*, „Мир Истории”, 3, 2002 (https://portalus.ru/modules/politics/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1096459729&archive=1126494249&start_from=&ucat=& (brak numeracji stron) [dostęp: 21.01.2020]).

⁸ А. В. Назаренко, *Об одном эпизоде*, с. 275–276.

pomija zupełnie specyfikę kronik węgierskich, która nie pozwala na zaufanie informacji o istnieniu już wówczas księstwa włodzimierskiego.

Węgierskich przekazów narracyjnych, jakimi dziś dysponujemy, nie spisywano na bieżąco z odwzorowaniem aktualnych stosunków politycznych⁹. Zachowane kroniki z XIII i XIV w. przechowały zapatrywania elit, dla których istotne było akcentowanie praw do ziemi halickiej od możliwie najdawniejszych czasów, a stosunki sobie współczesne rzutowano na dawniejszą przeszłość. Dobitym tego przykładem jest opowieść z *Gesta Hungarorum*, spisanych ok. 1210 r., według której Halicz i Włodzimierz podbić miał księżę Álmos, ojciec Arpada, jeszcze przed wkroczeniem Węgrów do Kotliny Panońskiej w końcu IX w.¹⁰. U historyków węgierskich nie budzi żadnych wątpliwości, że wzmianka o księciu Włodzimierza to anachronizm właściwy dla późniejszych stosunków rusko-węgierskich, podobnie jak anachroniczne są towarzyszące im informacje o Kumanach i prawdopodobnie o konfliktach polsko-pomorskich¹¹. Nie można więc na jej podstawie uznawać istnienia odrębnego księstwa na Wołyniu w pierwszej połowie XI w. Odmówić wsparcia wygnanym książętom mógł wówczas wyłącznie sam Jarosław. W związku z tym pojawia się także inny problem, mianowicie powód takiej odmowy. Według kroniki Szymona z Kezy księżę ruski postąpił tak ze względu na króla Piotra; późniejsze kroniki czter nastowieczne odmowę ruskiego księcia pozostawiają bez komentarza. Żaden z badaczy nie zwrócił w dodatku uwagi, iż fraza *propter Petrum regem* występuje tylko w jednej z wersji tekstu, które stały się podstawą krytycznego wydania źródła¹². Tymczasem ta właśnie wersja, wydana drukiem przez E. Horányiego w 1781 r. (wyd. poprawione 1782), uznawana jest za pełną jego odautorskich rekonstrukcji. Ponieważ wedle zaakceptowanej hipotezy S. Domanovszkyego, wydawcy ostatniej krytycznej edycji kroniki Szymona z Kezy, wszystkie zachowane kopie, również wydanie drukowane, bazować miały tylko na jednym rękopisie – fraza ta powinna zostać uznana za dopisek E. Horányiego¹³. Powód odmowy Jarosława pozostawałby zatem nieznany, a wskazanie na działania Piotra Orseolo wynikać może z faktu, iż jest on największym „czarnym charakterem”

⁹ Na temat najdawniejszych kronik węgierskich zob.: Gy. Kristó, *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*, Budapest 1994, s. 8–22; Idem, *Magyar historiográfia*, t. 1: *Történetírás a középkori Magyarországon*, Budapest 2002, s. 30–36. W języku polskim zagadnienie to przybliżył m.in. R. Grzesik, *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*, Poznań 1999, s. 54–55 oraz D. Bagi, *Królowie węgierscy w Kronice Galla Anonima*, Kraków 2008, s. 33–37; szczegółowo L. Spychała, *Studia nad legendą dynastyczną Arpadów. Między pulpitem średniowiecznego skryby a „warsztatem” współczesnego badacza*, Wrocław 2011, s. 21–33.

¹⁰ *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, wstęp i przypisy R. Grzesik, Kraków 2006, s. 62–65. Występujący w narracji *dux Lodomeriensis* i *dux Galicie* z pewnością nie odpowiadają ówczesnej rzeczywistości.

¹¹ Gy. Kristó-F. Makk, *Az Árpádok*, s. 74; M. Font, *I. András és Bölc Jaroszlav*, „Világtörténet”, 37, 2015, s. 609–610, 614. *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, s. 62, przypis 85 i s. 63–64, przyp. 87 autorstwa R. Grzesika. W kwestii Pomorza zob.: K. Madeja, *Kim był książę „Pomorza”, którego pokonał węgierski książę Béla?*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, 11 (15), 2019, s. 67–81.

¹² *Simonis de Keza*, s. 177, przypis 4.

¹³ Zob.: S. Domanovszky, *Kézai Simon Mester Kronikája. Forrástanulmány*, Budapest 1906, s. 7–18. Wersja łacińska: Idem, *Praefatio*, [in:] *Simonis de Keza*, s. 131–139.

węgierskich przekazów i po prostu dopisano mu kolejną przewinę. To nie jego skuteczne działania dyplomatyczne wpłynęłyby zatem na postawę ruskiego księcia, a może po prostu ówczesne zaangażowanie Jarosława w inne sprawy, np. wyprawy bałtyckie czy wojnę z Bizancjum¹⁴, gdyż niemożliwe jest dokładne wskazanie czasu przybycia wygnanych książąt węgierskich na Ruś. Nie sposób oczywiście w pełni wykluczyć, że fraza przechowana jedynie w wersji kroniki wydanej przez E. Horányiego jest autentyczna i pochodzi z innego rękopisu niż pozostałe zachowane warianty tekstu. Oryginał kroniki Szymona nie zachował się do naszych czasów, wobec czego rozstrzygające rozwiązanie tego problemu przynieść mogłoby tylko odkrycie nieznanej dotąd kopii tego utworu.

Kwestia poświadczona przez źródła odmowy Jarosława nie wpływa jednak na powszechne w literaturze przekonanie badaczy zarówno rosyjskich, jak i węgierskich, że wygnani książęta powrócili na Węgry z silną pomocą ruską. Niektórzy, jak M. Font, dopatrują się wręcz takiej informacji w węgierskich kronikach, chociaż nie wspominają one o tym ani słowem¹⁵. W świetle przekazów to możni węgierscy, zbuntowani przeciw Piotrowi Orseolo, postanowili przywołać na tron wygnanych książąt. W tym celu wysyłali do nich poselstwa pełne darów i zapewnień o swojej wierności. Andrzej i Levente, nie dowierzając tym słowom, wrócić mieli na Węgry w ukryciu, ponieważ obawiali się podstępu. Na miejscu wykorzystali natomiast społeczne nastroje i wybuch tzw. buntu pogańskiego, kiedy Węgrzy tłumnie wystąpili przeciw Piotrowi oraz jego niemieckiemu wsparciu¹⁶. W sprzeczności z tym przekazem kronik stoi współczesny wydarzeniom zapis *Roczników altajskich*, mówiący o przybyciu Andrzeja na Węgry na zawołanie możnych, jednak ze znaczną liczbą najemnego wojska (*conducticius exercitus*)¹⁷. Nigdzie nie ma ani słowa o tym, by była to pomoc ruska. Dopatrując się w ogromnym wojsku najemnym posiłków od Jarosława, badacze nie tylko zmieniają wymowę źródeł, ale przede wszystkim przypisują informatorom rocznikarza ograniczoną wiedzę o zachodzących wypadkach. Niewiedza taka byłaby zaskakująca, ponieważ *Roczniki altajskie* szczegółowo opisują przebieg buntu pogańskiego, a nawet podają dokładną liczbę trzech ocalałych biskupów, którzy ostatecznie koronowali Andrzeja na króla Węgier¹⁸. Informacje o koronacji królewskiej i zniszczeniach Kościoła węgierskiego zdają

¹⁴ Na temat polityki bałtyckiej zob.: E.A. Мельникова, *Балтийская политика Ярослава Мудрого*, [in:] *Ярослав Мудрый и его эпоха*, ред. И. Н. Данилевского, Е. А. Мельниковой, Москва 2008, с. 78–133; na temat stosunków z Bizancjum zob.: A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi*, s. 69–130.

¹⁵ M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, Nagy-Becskerek 1892, s. 115, 121; B. Hóman, *Magyar történet*, t. 1, Budapest 1928, s. 258; (Gy. Györfy), *Előzmények és magyar történet 1242-ig*, red. Gy. Székely, A. Bartha, Budapest 1987, s. 845, 847; F. Makk, *Magyar külpolitika (896–1196)*, s. 80; Idem, *Megjegyzések I. András történetéhez*, [in:] Idem, *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*, Szeged 1998, s. 127; M. Font, *I. András és Bölcs Jaroszlav*, s. 616.

¹⁶ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. A. Domanovszky, [in:] *SRH*, t. 1, Budapest 1937, s. 336–337.

¹⁷ „[Andreas] immensam multitudinem conducticii exercitus secum advexisset”. *Annales Altahenses*, s. 42.

¹⁸ *Ibidem*, s. 43.

się dostatecznie przeczyć, by informatorzy nie mieli pojęcia o rzeczywistym wsparciu nowego króla i nie wiedzieli o jego sojuszu z Jarosławem, jaki niewątpliwie był sprawą wielkiej wagi dla kręgów niemieckich. Skąd zatem wzięło się przekonanie, że Andrzej I powrócił na Węgry dzięki ruskim posiłkom?

W przypadku historiografii rosyjskiej M. Jurasow zauważył, że wcześniejsi badacze powoływali się nie na źródła, a na opracowania węgierskie; mimo to sam pomocy ruskiej dla Andrzeja nie wykluczył¹⁹. Biograf Jarosława, A. Karpow, powoływał się na pracę J. Sternberga, a ten z kolei wykorzystywał napisany w 1954 r. artykuł węgierskiego badacza G. Székelygo pod znamienym tytułem *Sojusze w walkach wschodnioeuropejskich ludów przeciwko feudalnym niemieckim najeźdźcom w wiekach XI– XIV*²⁰. Stosownie do atmosfery epoki odnaleźć w nim można przekonanie o bratniej pomocy Jarosława dla zięcia, Andrzeja I. Nie zmienia to faktu, iż w historiografii węgierskiej pewność odnośnie do ruskiego wsparcia udzielonego Andrzejowi istnieje już od XIX w. Jest ona wynikiem przyjęcia klasycznej piętrowej hipotezy. Składają się na nią następujące fakty: 1) pobyt Andrzeja na Rusi do 1046 r.; 2) małżeństwo Andrzeja z córką Jarosława; 3) istnienie córki Andrzeja, Adelajdy, urodzonej przed 1046 r., a najpewniej ok. 1040 r.²¹ Uznając Adelajdę za dziecko z tego związku, małżeństwo datuje się na lata 1038–1040, więc sojusz rusko-węgierski i wsparcie militarne staje się oczywiste – mimo całkiem przeciwnej wymowy źródeł.

Jedynie K. Jasiński podważał te ustalenia, uznając Adelajdę za córkę z wcześniejszego związku Andrzeja. Świadczyłyby o tym m.in. jej niemieckie imię oraz kilkunastoletnia przerwa między narodzinami jej a znanych synów pary. Małżeństwo z Andrzejem stawałoby się realne dopiero w 1046 r. – wcześniej Jarosław nie miałby żadnych powodów, aby wiązać się sojuszem z „bezdomnym dynastą”²². Wnioski polskiego badacza przejął Sz. Vajay. Za pierwszą małżonkę Andrzeja zaproponował uznać córkę księcia Fryzji Liudolfa, szwagierkę angielskiego księcia Edwarda, który także przebywał wówczas w Kijowie na wygnaniu²³. Propozycja ta nie zyskała jednak uznania w oczach historyków węgierskich²⁴. Wobec tego przyjmuje się, iż mimo odmowy udzielenia wsparcia wygnanym książętom – Jarosław ożenił jednego z nich ze swoją córką i dopiero po paru latach interweniował w jego sprawie. Niektórzy badacze węgierscy

¹⁹ M. K. Юрасов, *Русско-венгерские отношения*, (brak numeracji stron).

²⁰ Gy. Székely, *Kapcsolatok a keleteurópai népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a 11–14. században*, „Had-történeti közlemények”, 1954, 1, s. 146; Я. И. Штернберг, *Анастасия Ярославна*, s. 182, przypis 17; А.Ю. Карпов, *Ярослав Мудрый*, s. 339, прим. 30.

²¹ Na ten temat szczegółowo K. Jasiński, *Filiacja Adelajdy, żony księcia czeskiego Wratysława II*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, 1, 1993, s. 4–5, 7.

²² Ibidem.

²³ Sz. Vajay, *Még egy királynéknak...? I. Endre első felesége*, „Turul”, 72, 1992, s. 17–20.

²⁴ Wnioski badacza przejął jedynie A. Zsoldos, *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*, Budapest 2005, s. 184. Zob. też: P. Báling, *András, Béla és Eufémia. Adalékok az Árpádok 11. századi dinasztikus családi kapcsolataihoz*, „Turul”, 90, 2017, s. 157–158.

uznają – w całkowitym oderwaniu od źródeł – że było to efektem wstawienia się Andrzeja w walkach przeciw Pieczyngom lub Bizancjum²⁵. Stanowiłoby to analogię do losów jego młodszego brata, Béli, który w Polsce odznaczył się w walce i dostał za żonę córkę Mieszka II, a także do małżeństwa Haralda z córką Jarosława jeszcze przed objęciem norweskiego tronu²⁶. Próby wytłumaczenia tej dynastycznej decyzji Jarosława w kontekście dyplomatycznym podejmowali historycy rosyjscy. Przykładowo A. Nazarenko dopatrywał się w małżeństwie jego córki z wygnanym Andrzejem efektu zmiany polityki ruskiej względem Niemiec. Po odmowie przez Henryka III mariażu z ruską księżniczką, Jarosław miałby zacząć tworzyć front antyniemiecki oparty na Polsce i Węgrzech²⁷. Taki obraz dyplomacji ruskiej zakładałby chęć interwencji w wewnętrzne sprawy węgierskie przeciw kolejnym legalnym królom, a zatem stałby w sprzeczności z – przyjmowanym przez badaczy rosyjskich za wiarygodny – przekazem Szymona z Kezy o poprawnych stosunkach z Piotrem Orseolo.

Dodatkowym poświadczeniem zawarcia małżeństwa przez Andrzeja podczas wygnania ma być jego jedyne znane nam imię – chrześcijańskie – w przeciwieństwie do imion jego braci, Béli i Leventego. Chrzesz byłby warunkiem niezbędnym dla poślubienia córki Jarosława, natomiast przyjęte imię odnosi się do patrona całej Rusi²⁸. Poza wyrażeniem wątpliwości, czy aby na pewno święty Andrzej już w pierwszej połowie XI w. uznawany był za patrona Rusi, podnieść należy kwestię imiennictwa wśród młodszej linii Arpadów, z której wywodził się Andrzej. Otóż jego męscy krewni, mimo przypisywania im pogańskich inklinacji, znani są nam właśnie pod imionami jednoznacznie wskazującymi na wpływy wschodniego chrześcijaństwa. Dotyczy to zarówno ojca Andrzeja, Bazylego (Vazula), jak i jego stryja Władysława, skądinąd żonatego z jakąś ruską księżniczką, a także jego dziada – Michała²⁹. Nawet imienia Stefana Świętego nie można jednoznacznie powiązać z kręgiem łacińskim. Imię Andrzeja nie wyróżnia się zatem na tle rodzinnym, co więcej – imię to poświadczone jest jako funkcjonujące na Węgrzech już w początkach XI w., gdyż nosił je eremita Andrzej-Świerad (Wszerad), późniejszy święty, kanonizowany wraz ze Stefanem

²⁵ Za I. Fesslerera scenariusz taki przyjął M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, s. 118, też przypis 1. Za oczywisty uznaje go M. Font, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, Szeged 2005, s. 130–131; Eadem, *I. András és Bölc Jaroszlav*, s. 615–616. Badaczka opowiada się ostatecznie za uczestnictwem Andrzeja w walkach z Pieczyngami w 1036 r.

²⁶ Na temat okoliczności małżeństwa Béli i Mieszkówny zob.: K. Madeja, *Kim był książę „Pomorza”*, s. 77–81. O małżeństwie Haralda i Elżbiety zob.: M. Грушевський, *Історія України-Руси*, t. 2, Львів 1905 (<http://litopys.org.ua/hrushrus/iur20105.htm>) [dostęp: 21.01.2020], przyp. 17 oraz Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, s. 318–320.

²⁷ A. B. Назаренко, *Об одном эпизоде*, s. 270–272.

²⁸ B. Hóman, *Magyar történet*, s. 257; Gy. Kristó-F. Makk, *Az Árpádok*, s. 75; F. Makk, *Magyar külpolitika (896–1196)*, s. 80; Idem, *Megjegyzések*, s. 127; Gy. Kristó, *Magyarország története 895–1301*, Budapest 1998, s. 118; M. Font, *Árpád-házi királyok*, s. 130–131; Eadem, *I. András és Bölc Jaroszlav*, s. 615–616. Stanowisko przeciwne prezentuje jedynie Gy. Györfly, uznający, że w czasach świętego Stefana wszyscy Arpadowie byli ochrzczeni: *Előzmények*, s. 845.

²⁹ Wywód genealogiczny przechowała *Chronicon Zagrabienense cum textu Chronici Varadiensis collatum*, ed. E. Szentpétery, [in:] *SRH*, t. 1, s. 206.

w 1083 r.³⁰ Nie można więc na podstawie imiennictwa dopatrywać się chrztu Andrzeja na Rusi i łączyć go z dynastycznym małżeństwem.

Pozostawiając jeszcze nierozstrzygniętą kwestię filiacji Adelajdy, córki Andrzeja, wypada pochylić się nad wzmiankami dotyczącymi samego małżeństwa. W historiografii córkę Jarosława przyjęło się nazywać Anastazją³¹. Pierwszy raz określił ją tym mianem dopiero Jan Długosz: „Accepit autem prefatus Andreas rex principis Russiae filiam nomine <Anastasiam>, ex qua nati sunt ei duo filii, videlicet Salomon et Daud”³². Imię Anastazji dopisał później Długosz w *Autografie* własną ręką, dlatego operowanie takim imieniem nie jest dostatecznie umotywowane³³. Nie wiadomo, co było w tym wypadku źródłem informacji, toteż żonę Andrzeja należałoby pozostawić bezimienną. Ojcostwo Jarosława poświadcza Adam Bremeński, opowiadając o małżeństwie Haralda Srogiego, innego zięcia ruskiego księcia. Mianowicie jego drugą córkę wziął (*tulit*) za żonę „Andreas, rex Hungarorum”³⁴. Nazwanie Andrzeja królem może być anachroniczne, jednak samo sformułowanie o wzięciu sobie żony – w kontraście do Haralda, który swoją małżonkę dostał (*accepit*) – wskazywałoby na jego liczącą się pozycję i rzeczywiście wskazywać powinno na małżeństwo zawarte już po koronacji. Źródła węgierskie nie przechowały dokładnej filiacji jego żony, określając ją jako córkę księcia Rusinów (*filia ducis Ruthenorum*)³⁵. Przede wszystkim jednak nie wiążą tego małżeństwa z okresem wygnania Andrzeja. Szymon z Kezy nie wspomina o nim w ogóle, natomiast kroniki czternastowieczne robią to dopiero w partii poświęconej jego królewskim rządóm. Najdawniejsze z zachowanych kronik, *Gesta Hungarorum*, informują, że żona Andrzeja chciała mieszkać w pobliżu ojczystej ziemi, gdyż obawiała się zemsty niemieckiego króla za przelaną krew Piotra³⁶. Nie można zgodzić się z twierdzeniem A. Nazarenki, by przekaz ten poświadczał zawarcie małżeństwa

³⁰ Zob.: A. Wędzki, *Andrzej-Świerad [Wszerad]*, [in:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 24–25. Zob. też: *Święty Świerad i jego czasy. Materiały z sympozjum naukowego w Tropiu, 10–11 lipca 1998*, red. S. Pietrzak, Nowy Sącz 2001.

³¹ K. Jasiński, *Filiacja Adelajdy*, s. 3, założył, że skoro imię Anastazji utrzymało się w nauce, to dowodzenie Wertnera w tej sprawie musiało być przekonujące. Niestety, M. Wertner, *Az Árpádok családi története*, s. 122, niczego nie dowodzi, a jedynie przytacza: że po raz pierwszy imieniem tym żonę Andrzeja nazwał Jan Długosz. Podobnej genezy dopatruje się M. Font, *I. András és Bölcs Jaroszlav*, s. 607. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, przypis 19, uznawał tę córkę Jarosława za bliżej nieznaną, natomiast współczesna historiografia ukraińska – Л. Войтович, *Княжа доба на Русі*, s. 311–312 – przyjmuje za badaczami węgierskimi imię Anastazji. Inaczej historiografia rosyjska, która imię Anastazji uznaje za warunkowe i przyjęte za M. Wertnerem zbyt pochopnie, zob.: М. К. Юрасов, *Русско-венгерские отношения*, (brak numeracji stron).

³² *Joannis Dlugossi Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ed. D. Turkowska, ks. 3, Varsaviae 1970, s. 61.

³³ Por. rękopis Biblioteki XX Czartoryskich 1306, k. 180v.

³⁴ „Haroldus (...) filiam regis Ruziae Gerzlef uxorem accepit, alteram tulit Andreas, rex Ungarorum”. *Magistri Adam Bremensis*, s. 153.

³⁵ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, s. 345: „duxit autem sibi uxorem filiam ducis Ruthenorum” – również wskazują na akcję podejmowaną przez Andrzeja; *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, s. 80: „uxor sua [Andree regis] (...) erat filia ducis Ruthenorum”.

³⁶ „(...) diligebat partes illas habitare uxor sua eo, quod proprius ad natale solum esset, quia erat filia ducis Ruthenorum et timebat adventum imperatoris Theotonicorum, ut ne ulturus sanguinem Petri regis Hungariam intraret”. *Anonimowego notariusza króla Béli Gesta Hungarorum*, s. 80.

przed 1046 r. w celu zrzucenia Piotra Orseolo z węgierskiego tronu³⁷. Niemieckie ekspedycje na Węgry – podejmowane już po śmierci Piotra – motywowane były właśnie zemstą za rozprawę z zależnym od Henryka III władcą, zaś Andrzej miał usilnie, acz bezskutecznie, błagać niemieckiego króla o przebaczenie³⁸. Prośby takie byłyby zastanawiające, gdyby król Węgier mógł liczyć na pomoc swojego teścia. Wobec tego to właśnie groźba niemieckiego najazdu po objęciu władzy przez Andrzeja mogła być realnym powodem starań o związek z córką Jarosława, a tym samym o ruską pomoc w nadchodzącym konflikcie. Wszystkie przytoczone źródła nie pozwalają na dokładną datację małżeństwa, jednak jednoznacznie wskazują, iż doszło do niego już wówczas, gdy Andrzej był królem.

Argumentów za późniejszym małżeństwem jest więcej. Przede wszystkim wskazywana przez K. Jasińskiego, a zadziwiająca innych badaczy, kilkunastoletnia przerwa między narodzinami Adelajdy oraz Salomona i Dawida, bez wątplenia pochodzących ze związku Andrzeja z córką Jarosława. Salomon, późniejszy król węgierski, urodził się w 1052/1053 r., natomiast Dawid przed 1055 r.³⁹, co nie dziwiłoby zupełnie, gdyby zawarcie małżeństwa nastąpiło ok. 1050 r., niedługo przed najazdem Henryka III na Węgry. Sama długoletnia przerwa między narodzinami dzieci nie może oczywiście wykluczać, że matką wszystkich znanych, legalnych potomków Andrzeja była jedna kobieta⁴⁰. W zestawieniu jednak z całym opisanym powyżej kontekstem fakt ten powinien budzić zasadne wątpliwości. K. Jasiński zwracał także uwagę na inną poszlakę, która przemawia za tym, że przed 1050 r. Andrzej nie był jeszcze żonaty z córką Jarosława. Mianowicie szukając pomocy w nieuchronnym starciu z Niemcami, Andrzej najpóźniej w 1050 r. przywołał z Polski swojego młodszego brata, Bélé, wydzielając mu trzecią część Węgier oraz obiecując po sobie tron, ponieważ nie miał dziedzica⁴¹. Wypada przychylić się do opinii, że byłoby to zachowanie zadziwiające, gdyby Andrzej był już wówczas zięciem Jarosława i mógł spodziewać się narodzin syna – zaś Béla wiedziałby o takim realnym scenariuszu wypadków. Mając do dyspozycji tak skromny materiał źródłowy, również i w tym wypadku nie można uznać tego spostrzeżenia za rozstrzygające; bliższe okoliczności ustaleń między braćmi pozostają dla nas nieuchwytnie. Jednakże konfrontacja wszystkich wspomnianych dotąd poszlak z najpoważniejszym, zdawałoby się, argumentem na rzecz pochodzenia Adelajdy z rzeczonego małżeństwa – nie pozwala uznać tego związku za zawarty w czasie wygnania. Otóż późniejszy mąż Adelajdy z czeskim Wratysławem, zatem mąż dynastyczny, nie

³⁷ A. B. Назаренко, *Об одном эпизоде*, s. 272–273.

³⁸ Zob.: *Előzmények*, s. 849–850, 855–860; Gy. Kristó, F. Makk, *Az Árpádok*, s. 78–79; F. Makk, *Magyar külpolitika (896–1196)*, s. 85–91; Gy. Kristó, *Magyarország története 895–1301*, s. 120–121.

³⁹ Gy. Kristó, F. Makk, *Az Árpádok*, s. 80.

⁴⁰ Z kronik węgierskich wiadomo, że Andrzej miał również syna Jerzego ze związku z nałożnicą: „De concubine autem, quam habuit de villa Moroth, genuit Georgium”. Zob.: *Chronici Hungarici compositio*, s. 345.

⁴¹ K. Jasiński, *Filiacja Adelajdy*, s. 9; *Chronici Hungarici compositio*, s. 345.

zaświadcza w żaden sposób o pochodzeniu jej matki. Po pierwsze, nie można dla połowy XI wieku zakładać, by warunkiem koniecznym do wydania córki za dynastę było jej pochodzenie od matki z rodu dynastycznego. Po drugie zaś – nawet przyjmując ten warunek za niezbędny, nie wykluczamy w żaden sposób możliwości, iż matką Adelajdy, a pierwszą żoną Andrzeja, była właśnie taka kobieta – choćby proponowana przez Sz. Vajaya córka księcia Fryzji.

Najistotniejszy natomiast i zarazem całkowicie wykluczający zawarcie małżeństwa Andrzeja z córką Jarosława w czasie wygnania książąt jest kontekst genealogiczny, który zdaje się umykać badaczom, gdyż nie pasuje do wykreowanego przebiegu wydarzeń. Andrzej nie był po prostu osobą, z którą Jarosław mógłby wiązać choćby efemeryczne plany polityczne. Nie dlatego, że – jak argumentują badacze – przebywał na wygnaniu, a wszelkie próby odzyskania tronu Węgier nie musiały zakończyć się sukcesem. W razie powrotu na Węgry to nie Andrzej zostałby władcą, a jego starszy brat, Levente. Źródła wymieniają wygnanych braci w kolejności Andrzej, Béla i Levente – czyli bądź alfabetycznej, bądź wynikającej z porządku objęcia przez nich władzy; Leventego zaś dwukrotnie ukazują *explicite* jako najstarszego⁴². Zmarł on przed odzyskaniem tronu, jednak już po powrocie na Węgry w 1046 r. Kroniki przechowały nawet bardzo dokładne informacje o miejscu jego pogańskiego pochówku⁴³. Faktu starszeństwa Leventego nie dostrzegali jeszcze genealog Arpadów, M. Wertner, za którym kolejni badacze datują małżeństwo Andrzeja na lata 1038–1040. Mimo iż mariaż z młodszym z braci zastanawia węgierskich historyków, usiłują oni znaleźć wytłumaczenie dla takiego stanu rzeczy. Byłoby nim pozostawianie Leventego w pogaństwie – w przeciwieństwie do gotowości ochrzcenia się przez Andrzeja⁴⁴. Argumentację taką wypada podać w wątpliwość nie tylko ze względu to, by zdeterminowany do odzyskania władzy wygnany książę nie zdołał poświęcić się dla otrzymania silnego ruskiego wsparcia. Przede wszystkim należy zaznaczyć, że wszelkie dopisywanie potencjalnych motywacji dla wypadków zachodzących na Rusi, wynika z kurczowego trzymania się przez badaczy przekonania, jakoby do małżeństwa Andrzeja doszło w czasie wygnania, bo urodziła się wtedy jego córka Adelajda. Przyjmując *a priori* założenie, że pochodziła ona z małżeństwa z córką Jarosława, wypaczamy całkowicie wymowę źródeł, naginając je pod fakt historiograficzny będący efektem zbudowania piętrowej hipotezy. Tym samym szukamy wytłumaczenia dla problemów wygenerowanych przez tę konstrukcję. Cały scenariusz przebywania Andrzeja i Leventego na Rusi, istniejący tylko w opracowaniach, a nie w materiale

⁴² *Chronici Hungarici compositio*, s. 344, 355. Zob.: S. Tóth, *Levente és András*, „Acta Universitatis Szegediensis”, 82, 1985, s. 31–36.

⁴³ *Chronici Hungarici compositio*, s. 344.

⁴⁴ M. Font, *I. András és Bölcs Jaroszlav*, s. 615. Z kolei Gy. Györfy stwierdza, że Levente został zmuszony do oddania władzy Andrzejowi właśnie ze względu na małżeństwo młodszego brata i uzyskaną przez niego w ten sposób przewagę – *Előzmények*, s. 847–848.

źródłowym, jest skutkiem powtarzania przez kolejnych badaczy przekonań wcześniejszych, bez weryfikowania ich poszczególnych elementów. Tymczasem zgadzając się z K. Jasińskim, że Adelajda była dzieckiem z nieznanego, wcześniejszego związku Andrzeja, nie istnieje już konieczność naginania wymowy źródeł albo wręcz odwracania ich przekazu. Andrzej i Levente nie uzyskali wsparcia od Jarosława, być może z uwagi na jego poprawne stosunki z Piotrem Orseolo i zarazem niechęć do występowania przeciwko Henrykowi III, który stał się zwierzchnikiem Piotra w 1044 r. Ogromne wojska najemne, które bracia przywiedli na Węgry, wytłumaczyć można wsparciem materialnym uzyskanym od możnych, o jakim zaświadczaają węgierskie kroniki. Żaden z braci nie ożenił się też na wygnaniu z córką Jarosława – uczynił to Andrzej, gdy został królem Węgier po śmierci Leventego. Najprawdopodobniej do mariażu tego doszło w roku 1050 lub 1051, czyli po przywołaniu na Węgry młodszego brata jako dziedzica, a niedługo przed atakiem Henryka III.

Czas ten doskonale zbiega się z zawarciem innego związku dynastycznego o jak najbardziej antyniemieckim zabarwieniu. W 1051 r. doszło bowiem do małżeństwa córki Jarosława, Anny, z królem francuskim Henrykiem II, który pozostawał z Niemcami w konflikcie o Lotaryngię⁴⁵. Na ten czas przypada również wystąpienie szwagra Jarosława, Kazimierza Odnowiciela, przeciwko postanowieniom odnośnie do przynależności Śląska – i zbrojne odebranie go Czechom⁴⁶. Wszystkie te wydarzenia wskazywać mogą na tworzenie szerokiego sojuszu przeciw polityce niemieckiej. Przesuwać go wstecz można jedynie opowiadając się za małżeństwem Andrzeja zawartym podczas wygnania, co – jak zostało wyżej wykazane – nie znajduje dostatecznych podstaw. Wypada zatem stwierdzić, że wbrew rozpowszechnionemu w literaturze obrazowi stosunki rusko-węgierskie za panowania Jarosława nie należały do priorytetowych. Z pewnością nie objawiły się wsparciem pretendentów do tronu węgierskiego przeciw legalnemu władcy, wspieranemu przez niemieckiego króla. Niechęć do ingerencji w sprawy wewnętrzne Węgier tłumaczyć można dodatkowo dobrymi stosunkami dyplomatycznymi, jeśli ufać jednostkowym zapisom kronik węgierskich. Niezależnie od tego zaufania należy stwierdzić, że Jarosław wchodził w układy z prawowitymi panującymi, budując dyplomację realną, a nie kreował wydarzenia w regionie poprzez zakładane na przyszłość ingerencje militarne. Sojusz z Andrzejem I, jeśli przełożył się na rzeczywiste wsparcie wojskowe dla Węgier w konflikcie z Henrykiem III, nie znalazł jednak w źródłach żadnego odbicia. Był w dodatku niezwykle krótkotrwały. Zakończył się bowiem wraz

⁴⁵ *Hugonis Floriacensis liber*, s. 388–389. Zob.: M. Hellmann, *Die Heiratspolitik Jaroslavs des Weisen*, s. 22–23; Я. И. Штернберг, *Анастасия Ярославна*, с. 182.

⁴⁶ Zob.: S. Kętrzyński, *Kazimierz Odnowiciel 1034–1058*, [in:] *Idem, Polska X–XI wieku*, Warszawa 1961, s. 481–490 oraz K. Drózd, *Kazimierz Odnowiciel. Polska w okresie upadku i odbudowy*, Wodzisław Śląski 2009, s. 110–112. Działania Kazimierza mogły stanowić wsparcie dla Węgier.

ze śmiercią Jarosława w 1054 r. Już w latach następnych Andrzej I dokonał odwrócenia dotychczasowych sojuszy, zaręczając syna z Judytą, córką Henryka III i doprowadzając tym samym do wojny domowej z młodszym bratem Bělą. To w Niemczech zarówno Andrzej, jak i później jego syn Salomon wraz z matką, córką Jarosława, szukali wsparcia – a nie u swoich ruskich krewnych⁴⁷.

*

Karolina Madeja, *The issue of diplomatic relations between Hungary and Rus' during the reign of Yaroslav the Wise (1036–1054)*

Information about diplomatic contacts of Yaroslav the Wise with Hungary are overinterpreted by researchers, but not fully used. Russian historians prove the existence of the Principality of Lodomeria under the reign of one of Yaroslav's sons. They also testify amiable relations between Peter Orseolo (1038–1041, 1044–1046) and Rus', due to which the support to the Arpads exiled from Hungary, Levente and Andrew was refused. The view that the marriage of Yaroslav's daughter with prince Andrew, who then became king of Hungary (1047–1060), took place no later than in 1046, met with general approval. This dynastic marriage was to grant support to the exiled princes against Peter Orseolo and to regain the Hungarian throne. Confrontation of these views with the sources, as well as the specificity of Hungarian chronicles and political and genealogical context, calls for a new assessment of the concept present in historiography. First of all the diplomatic relations between Peter Orseolo and Rus' should be contested, while the marriage of Yaroslav's daughter with Andrew I should be dated to the beginning of the 50s of the 11th century.

⁴⁷ *Annales Altahenses*, s. 54 i n. Zob. też: Gy. Kristó, F. Makk, *Az Árpádok*, s. 79–82, 93–95.

Мирослав Волощук
(Івано-Франківськ)

Кого відправляли угорські королі XI–XIII століть *in variis legacionibus nostris in Rutheniam*: родинна належність і соціальне становище

Двосторонні міждинастичні зв'язки, що сформувалися між династіями Арпадів і Рюриковичів на рубежі X–XI ст., супроводжувалися не тільки систематичним укладенням шлюбів. Постійний зв'язок між дворами й окремими правителями забезпечували дипломатичні місії. Їхніми завданнями були не лише укладення домовленостей про згадані шлюби, але нерідко – військові союзи. Добір історичних фактів свідчить про незначну дипломатичну ініціативність збоку Арпадів. До середини XIII ст. частіше руські князі відправляли послів до Угорщини, а не навпаки. Разом з тим, з огляду на слабку репрезентативність угорського актового матеріалу до початку XIII ст., нам майже невідомі конкретні особи, відправлені на Русь *in variis legacionibus*. Літописно вони занотовані узагальнено – „мужи”. Однак із другої третини – середини XIII ст. таких стає відомо значно більше. У соціальному плані це, переважно, військовослужила знать: рицарі, сервієнти, йобагіони, комеси тощо. У родинному сенсі абсолютна більшість послів належала до сімей, які контактували з руськими елітами також на рівні сімейних зв'язків, військових кампаній тощо. Йдеться про представників родів Лудан, Гонт-Познан та ін., котрі мешкали в безпосередній близькості до земель Русі: на Спіші, комітатах Ліптов, Шариш тощо. У зворотному напрямі Рюриковичі нерідко відправляли до Угорщини представників свого роду, найближчого й найвірнішого оточення – молодших братів чи синів, як добре відомо за прикладом перемовин київського й володимирського князя Ізяслава Мстиславовича з королем Гейзою II у середині XII ст. Зрідка це були й безпосередньо боярські ініціативи, головно найближче розташованій Галицької землі.

Вивчення русько-угорських відносин доби Середньовіччя вже близько півтора століття присутнє в науковому дискурсі. З даної тематики дослідники підготували немало спеціалізованих монографічних видань¹, десятки статей різними мовами. Однак не можна сказати, що двосторонні дипломатичні відносини були досі вшановані окремим серйозним нарисом. Кілька, начебто присвячених суто дипломатії Русі (це стосується й Угорського королівства), видань здебільшого або оминають предмет нашого дослідження, або окреслюють його частково, або стосуються радше зовнішньої політики². Натомість традиція двосторонніх перемовин, дипломатичних місій, посольських звичаїв по обидва боки династичних володінь Арпадів та Рюриковичів, як добре видно з джерел, насичена великою кількістю сюжетів і, до певної міри, може слугувати взірцем для інших країн так званої Молодшої Європи XI–XIII ст.

Міждинастичні шлюби і приватно-особистісне комунікування між династіями. Відомо, що впродовж XI–XIII ст. було укладено 15 або 16 русько-угорських шлюбів, з яких 11 династичного характеру. Їхня динаміка упродовж століть і статистичний вимір найважливіших показників нещодавно стали предметом наших ретельних, хоча й, вочевидь, не вичерпних студій³. Природно, що намір укласти шлюб мусив супроводжуватися двосторонніми перемовинами, тим паче, що угорські королі й герцоги до початку XIV століття щонайменше в дев'яти випадках брали за дружин представниць династії Рюриковичів та ще кілька разів, хоча й безрезультатно, намагалися це зробити. У більшості випадків нам невідомий не те що угорський посол, котрий

¹ Наведемо найбільш відповідні: К. Грот, *Из истории Угрии и славянства в XII веке (1141–1173)*, Варшава 1889; М. Мургулия, В. Шушарин, *Половцы, Грузия Русь и Венгрия в XII–XIII вв.*, отв. ред. Г. Литаврин. Москва 1998; М. Font, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, Szeged 2005; М. Волошук, *Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством (кінець XII–XIII ст.)*. Дисертація... здобувача наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02. – всевітня історія / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці 2005; Idem, „Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції, відп. ред. Л. Войтович, Івано-Франківськ 2014 (див. також переклад англійською: Idem. *Ruthenians (the Rus’) in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property, and Socio-Political Role*, translated by Y. Prykhodko Leiden–Boston 2021 (Серія: *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, general editors F. Curta and D. Zupka, vol. 76); М. Юрасов, *Венгрия и русские княжества в XII веке*: Дисертація ...доктора исторических наук. 07.00.02 – отечественная история / Российская Академия наук, Институт российской истории. Москва 2017; Т. Сенга, *Галич, Галицька та Руська землі у взаємовідносинах з Угорщиною XI–XIII сторіч*, переклад з угорської М. Волошука, Івано-Франківськ 2020 (Серія: *Галич. Збірник наукових праць*, за ред. М. Волошука, Серія 2, Вип. 5); М. Фонт, *Галич у системі русько-горських відносин XI–XIII ст.*, переклад з угорської М. Волошука, Івано-Франківськ 2021 (Серія: *Галич. Збірник наукових праць*, за ред. М. Волошука, Серія 2, Вип. 7).

² J. Horváth, *Az Árpádok diplomáciája 1001–1250*, Budapest 1935; А. Сахаров, *Дипломатия Древней Руси (IX – первая половина X вв.)*, Москва 1980; Idem, *Дипломатия Святослава*, Москва 1991; М. Котляр, *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*, Київ 2002; І. Паршин, *Дипломатія Галицько-Волинської держави*, Львів 2018.

³ М. Voloshchuk, *Ruthenian-Hungarian matrimonial connections in the context of the Rurik dynasty inter-dynasty policy of the 10th–14th centuries: selected statistical data*, „Codrul Cosminului”, 24, 2018, 3, s. 7–30.

мав домовитися про міждинастичний союз, а й обставини та й деталі його укладення⁴.

У деяких випадках ми можемо хіба здогадуватися про ім'я посланця, котрий подбав про домовленість. Вочевидь укладенню шлюбу третього сина угорського короля Андрія II (1177–1235) герцога Андрія (1210–1234) і Марії Мстиславівни (1210/11 – після 1227) близько 1226–1227 рр. міг посприяти член курії короля Галичини Коломана (1208–1241) боярин Судислав (*Subislaus de genere Ludan?*)⁵ або ж рицар короля Андрія II – Ярош (*miles Jaros*), який, не без співучасті Коломанової мачухи королеви Йоланти (1197–1233)⁶, мав подбати про звільнення полоненого наприкінці березня – на початку квітня 1221 р. в Успенському соборі Галича подружжя з рук князя Мстислава Мстиславовича (1176/80–1128). Причому, судячи з динаміки ведення перемовин упродовж травня – грудня 1221 р. зрозуміло, що про свободу схоплених від імені королівської сім'ї клопотав перед галицьким князем не він один. Але імена цих інших посланців Арпадів – невідомі⁷. Попри те, що донька короля Бели IV (1206–1270) Констанція (до 1237? – після 1286/87) вийшла заміж за Лева Даниловича (1125/29–1301) і першою з представниць династії Арпадів виїхала проживати на батьківщину до чоловіка, саме угорський король клопотав про укладення цього шлюбу. Домовленість про матримоніальний союз із угорського боку вочевидь відбулася за сприяння комеса

⁴ До них зараховуємо, зокрема, шлюби угорського герцога Володислава Лисого (до 997 – до 1030) і Премислави Володимирівни (?) (987/8 – після 1018), укладений близько 1000 р., короля Володислава I (1077–1096) і Предслави Святославівни (1074/76–1116) – після 1090 р., герцога Алмоша (1070–1127) і Предслави Святотополківни (до 1094 – після 1104) – 1104 р., короля Коломана (1070–1116) і Євфимії Володимирівни (біля 1099–1139) – 1112 р. та короля Гейзи II (1130–1162) і Єфросинії Мстиславівни (1123/30 – після 1190) – 1145 р.

⁵ *Хроніка Романовичів XIII століття* чітко артикулює: „Мъстислав[ъ] же | по съвѣтѣ л[ъ]живых[ъ] боляръ галиц[ъ]ких[ъ] | вдасть дѣщеръ свою мен[ъ]шоую за королевича Андрѣа” (*Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*, ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović, [in:] *Monumenta Poloniae historica. Nova series*, (далі: *MPH NS*), t. 16, Kraków–Warszawa 2017, s. 112). При цьому добре відомо, хто очолював цю групу. Судислав залишався однаково наближеним до курії не тільки Коломана за часів його правління в Галичі (1215–1221 рр., з перервами), а й поміж 1221–1227 рр. – Мстислава Мстиславовича та після вигнання з Галича й смерті князя – молодого угорського герцога Андрія (1228–1234 рр., з перервами). Він та його родина володіли значними маєтками в Угорщині й Галицькій землі. Пряма чи опосередкована участь вельможі у звільненні з полону Коломана й Саломеї (1211/12–1268) хоча й не читається *expressis verbis* у джерелах, все ж само собою напрошується (М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві, с. 311). Натомість рицар Ярош, як зафіксовано в *Annales* Яна Длугоша, брав участь у перемовинах щодо звільнення з полону Андрієвого сина Коломана (Dlugossii Joannes, *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*, komit. red. Z. Kozłowska-Budkowa i in., lib. 5–6, Warszawa 1973, s. 209). Як відомо, умовою звільнення стало зречення короля Галичини прав на окреслені в його титулі землі, а також укладення домовленості про шлюб герцога Андрія з донькою князя Мстислава Марією (*Vetera Monumenta historica Hungarum sacram Illustrantia* (далі: *VMH*), t. 1: 1216–1352, ed. A. Theiner, Romae 1859, s. 32–33 № 65), до чого Ярош міг долучитися відповідно до свого мандата.

⁶ Dlugossii Joannes, *Annales*, lib. 5–6, s. 209.

⁷ Про битву за Галич 1221 р. у другій серії збірника наукових праць „Галич” (Івано-Франківськ, Україна) готується до друку окрема праця авторства Мирослава Волощука (Івано-Франківськ) і Андрія Федорука (Чернівці), час появи якої анонсуємо 2022 р.

Вітка з роду Лудан (*Wytk comes filius Zabazlai de genere Ludan*)⁸, хоча в науковій літературі останнім часом у цьому контексті фігурує також ім'я віце канцлера Ахілла (*magister Achilles*)⁹. Вважаємо, що особисто за своїми дружинами з династії Рюриковичів – Анастасією Олександрівною († після 1248) та Марією Романівною (1253/54 – після 1270), у 1249 та 1270 році могли відправлятися вельможний Дмитро з роду Аба († після 1263) та Йоахим Гуткелед († 1277)¹⁰, прямих та опосередкованих доказів чому, однак, немає.

У одному з випадків, ми вважаємо, жодних посланців задля заручин угорська сторона не відправляла, адже наречений перебував при дворі київського князя Ярослава Володимировича (978–1054). Йдеться про майбутнього угорського короля Андрія I (1015–1060), заміж за котрого вочевидь саме в Києві (до 1046 р. з можливостями 1038 або 1043 рр.) руський володар видав свою доньку Анастасію(?) (1023/28 – біля 1096)¹¹.

⁸ Участь комеса Вітка в посольствах Бели IV до Лева Даниловича, мабуть, не тільки з метою укладення шлюбу, а й задля постійного інформування королівського двору щодо планів татар, читається у двох дипломах короля – від 13 жовтня 1246 р. та 7 червня 1253 р. (включно з копією 16 березня 1282 р.) з переліком надань за заслуги (*Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (далі: *CDES*), t. 2: *inde ab anno MCCXXXV usque ad anno MCCLX*, ed. R. Marsina, Bratislava 1987, s. 158, 299). Те, що Вітк з роду Лудан міг посприяти укладенню русько-угорського матримоніального союзу, допускають Даріуш Домбровський (D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1205–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012, s. 268–269), М. Волощук (М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві, с. 352–353), Адріан Юсупович (*Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów, tłumaczenie, wstęp i komentarze* D. Dąbrowski i A. Jusupowicz, Kraków–Warszawa 2017, s. 179). Маргін Гомза вважає Вітка роду Лудан і Вітка зі Спішу різними особами, з яких саме другий був послом у справі укладення шлюбу князя Лева з Констанцією (*Halicko-volyńská kronika. Neznáme rozprávání o rodine kráľov a kniežat východo-strednej Európy v 13. storočí*, ed. M. Homza, N. Malinová, Martin 2019, s. 202).

⁹ Інше прочитання терміна *вицькыи* пропонують російський історик Олександр Майоров (А. Майоров, „*Cum quodam rege Ruscie singulariter in prelio dimicans...*”: был ли Даниил Галицкий участником битвы на Лейте? „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 2016, 4, с. 48) і японський дослідник Т. Сенга. За словами останнього, йдеться про віце-канцлера Бели IV – Ахілла, якого при королівському дворі звали *vice* = *вицькыи* у літописній версії і який саме подбав про укладення матримоніального союзу двох династій (Т. Senga, *Achilles alkancellár Halicsban 1246-ban. Adalék a magyar vice szó történetéhez*, „Magyar nyelv”, 2018, 114, old. 44–58; Idem, *Галич, Галицька та Руська землі у взаємовідносинах з Угорщиною XI–XIII століть*, с. 163–166). Хоча автор навів інші поважні аргументи на користь можливого головування в посольстві до Данила Романовича саме Ахілла (а не, як вважає інша частина істориків, Вітка з роду Лудан), серед перших із яких – особистий авторитет і статус віце канцлера при дворі, ми не схильні поділяти його погляду. Намір видати заміж за князя Лева свою доньку для Бели IV був дійсно першочерговим, однак для домовленості цього можна було підібрати не обов'язково другу особу з королівської канцелярії. Вітко за статусом був комесом, тобто належав до вищої, безпосередньо підпорядкованої королю знаті, цілком підпадаючи на роль очільника місії. А використання під час перемовин травня – грудня 1221 р. Андрієм II із Мстиславом Мстиславичем задля викупу з полону свого сина Коломана з невісткою Саломеєю далеко не найвельможніших осіб королівства (що, як ми допускаємо, було суттєво важливішим, ніж шлюб 1246 р.) дозволяє серйозно заперечити японському історикові.

¹⁰ Про окреслені шлюби див.: D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich* [in: *Biblioteka Genealogiczna*, pod red. M. Górnego, t. 6, Poznań–Wrocław 2002, s. 230–231; Idem, *Генеалогія Мстиславичей. Первое поколение (до начала XIV в.)*, Издание исправленное и дополненное, перевод и вступительное слово К. Ерусалимский и О. Остапчук, Санкт-Петербург 2015, с. 377, 417.

¹¹ Див. з останнього: М. Фонт, *Андраш I и Ярослав Мудрый*, [in: *Polska, Ruś i Węgry: X–XIV w.*, red. D. Dąbrowski, A. Jusupowicz, Kraków 2018, s. 32 (Серія: *Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego*, t. 5); Eadem, *Dinasztikus érdekek nyomában. Árpádok, Piastok, Rurikok az európai politikában*, Budapest 2018, old. 82.

Хоча опублікована в даному збірнику стаття Кароліни Мадеї пропонує дещо інші терміни укладення цього шлюбу¹², ми, відкладаючи, з огляду на обмеженість обсягу даної статті, дискусію з молодією авторкою на потім, апелюватимемо, радше до вже давно прийнятого й усталеного в історіографії погляду. Аналогічно нам не відомо, який дипломатичний супровід мали домовленості герцога Андрія з Романом Мстиславовичем про заручення їхніх дітей (доньки Марії (1203/4–1237/8) за сина Данила (1200/01–1264) відповідно), що могло статися, на наш погляд, лише щонайменше поміж 30 листопада 1204 – 7 травня 1205 р., тобто за правління малолітнього Емерикового сина Володислава III, регентом при якому був дядько Андрій¹³.

І лише в одному випадку ми точно знаємо, що близько 1306 р. за своєю дружиною до королівства Русі особисто вирушив король із династії Анжу – Карл Роберт (1288–1342)¹⁴, що, втім, хронологічно виходить за межі нашого дослідження.

До переліку дипломатичних переговорів матримоніального характеру можна також віднести датовані 1165 р. заручини доньки князя Ярослава Володимирковича (бл. 1130–1187) зі Стефаном III (1147–1172), про які ми знаємо тільки з праці Іоанна Кіннама¹⁵, але які через втручання в перемовини імператора Мануїла I Комніна (1118–1180), а також кілька інших причин зірвалися. Імена осіб, котрі з угорського боку домовлялися про шлюб – невідомі. Аналогічно невдалими були перші спроби упродовж 1239–1241 рр. породичатися з Белою IV князів Михайла Всеволодовича (1179–1246) і Данила Романовича, відомі за красномовними пасажами *Лаврентіївського літопису* і *Хроніки Романовичів XIII століття*: „Взаша Татарове Черниговъ [12 жовтня 1239 р. – М. В.] . князи ихъ . выѣхаша въ Оугры”¹⁶, „Корол[ъ] же не вдасть дѣв[ъ]кы своєѧ и Ростиславоу [Михайловичу, † 1264. – М. В.] и погна | и [з батьком. – М. В.] проч[ъ] [...] Преж[е] того ехалъ бѣ Данило князь къ королеви въ оугры | хотѧ имѣти

¹² K. Madeja, *Problem stosunków dyplomatycznych między Węgrami a Rusią za panowania Jarosława Mądrego (1036–1054)*, [in:] *Diplomacy of Medieval Rus' (10th–16th centuries). Publication from the 10th International Scientific Conference, Krakow, 9th–11th October, 2019*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2021, s. 99 (Серія: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 10).

¹³ М. Волощук, Д. Домбровський, *Князь Данило Романович та угорські королі 1205–1235 рр. (у відповідь Володимирові Александровичу)*. Частина 1, „Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис”, 33, 2020, с. 50.

¹⁴ *Anjou-kori oklevéltár*, szer. L. Blazovics, L. Géczi, Budapest–Szeged 2000, k. 10, old. 60; доповнює зміст королівського диплома: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Anonymus opus Isthmice Europae*, ed. T. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, Београд 2013, с. 131.

¹⁵ *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, [in:] *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, recognovit A. Meineke, vol. 23, Bonn 1836, p. 235. Див. також до теми: М. Юрасов, *Венгерія і руські князства в XII столітті*, с. 507–512. У цьому місці також хочемо подякувати за посильну поміч Ользі Козачок зі Львова.

¹⁶ *Лаврентьевская летопись*, [in:] *Полное собрание русских летописей* (далі: ПСРЛ), т. 1, с предисл. Б. М. Клосса, Москва 2001, стб. 469.

с ним[ъ] любовь сват[ъ]ства, и не бы любовь || межѣ има, и воротисѣ ѿт[ъ] корола”¹⁷.

Військові союзи, укладення договорів, справи полонених. Природно, чимало випадків двосторонніх дипломатичних перемовин пов’язані з перманентними війнами Арпадів і Рюриковичів з кінця XI до першої половини XIII ст. чи в разі потреби залучення котроюсь зі сторін допомоги в протистоянні з третьою силою. Вичленити такі дипломатичні сюжети, а тим паче їхніх конкретних дійових осіб із загальної оповіді наративних історичних джерел доволі непросто, адже вони приховані за загальними фразами прохання про допомогу, втечі представників однієї династії до іншої, перемовин тощо. Додає проблематичності й відсутність у належній кількості впродовж XI–XII ст. супутнього актового матеріалу, більш властивого для XIII ст., коли окремими дипломами королі Угорщини почали винагороджувати своїх посланців за місії на Русь.

Вочевидь, чи не вперше міждинастичного дипломатичного урегулювання вимагали межі володінь молодих, охрещених наприкінці X ст., династій, віддзеркаленого *Повістю временних літ* 996 р.: „и бѣ живѣ [Володимир Святославович (956/58–1015). – М. В.] с князи ѿколными его миромъ . с Болеславомъ Ладъскимъ [966/967–1025. – М. В.] . и съ Стефаномъ . Оугорскимъ [970/75–1038. – М. В.] . и съ Гндроникомъ Чьшкимъ [† 1034. – М. В.] . и бѣ миръ межѣ има и любви”¹⁸. Нам невідомі деталі перемовин, як і складно перевірити свідчення пізнього і з текстологічного погляду непевного *Никонівського літопису*, за яким близько 1000 р. „придоша **послы** [акцент наш. – М. В.] отъ папы Римскаго и отъ королей Чезьских и **Угорскихъ** [акцент наш. – М. В.] [...]”¹⁹. У кожному разі чітко констатуємо, що впродовж майже цілого XI ст. володіння

¹⁷ *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 223, 234–235. Згадка про вигнання Белою IV Михайла Всеволодовича із синою вкладена також в уста печатника Данила Романовича Кирила при розмові з князем Ростиславом під стінами Бакоти восени 1241 р.: „Не помниши ли сѣ, ѿк[о] | корол[ъ] оугорьскыи изгнал[ъ] та бѣ изъ землѣ съ ѿт[ъ]ц[ъ]мъ [акцент наш. – М. В.]” (Ibidem, s. 248).

¹⁸ *Ипатьевская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 2, изд. 2, с предисловием Б. Клосса, Москва 2001, стб. 111 (також: *Лаврентьевская летопись*, стб. 126; *Софийская первая летопись, выпуск первый*, [in:] *ПСРЛ*, т. 5, изд. 2, Ленинград 1925, с. 76). Цілоком можливо окреслений стан справ завершився укладенням поміж 995–1000 рр. шлюбу Володислава Лисого з Премиславою, можливо донькою князя Володимира, адже водночас за допомогою Болеслава Хороброго 997 р. Володислав опанував землі Нітри, котрими керував до 1029 р. (J. Steinhübel, *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska*, Bratislava 2016, s. 349, 388). Слабшою, разом з тим видається версія Ференца Макка про можливість укладення шлюбу Володислава Лисого з якоюсь руською нареченою ще у 80-х рр. X ст. – за наслідком перемог імператора Іоанна Цимісія (925–976) над князем Святославом Ігоровичем (938–972) і союзними йому мадярами (F. Makk, *Magyar külpolitika (896–1196)*, Szeged 1993, old. 33; М. К. Юрасов, *Отражение перемен в политической ситуации Венгрии эпохи Арпадов в генеалогии Ласло Сара*, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье. Генеалогия, как форма исторической памяти. XIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Папуто*, Москва, 11–13 апреля 2001. *Материалы конференции*, Москва 2001, с. 205).

¹⁹ *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, с прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса „Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков”, [in:] *ПСРЛ*, т. 10, Москва 2000, с. 68. Зрозуміло, що Угорське королівство станом на 1000 р. тільки входило в складний і тривалий процес інституалізації, натомість Чеське формально постало лише 1212 р.

Рюриковичів більше не відчували будь-якої загрози з боку угорських володарів²⁰. Принаймні інші казуси досі не були предметом ретельних студій. Радше представники династії Арпадів кілька разів вдавалися до пошуку допомоги на Русі.

Так, відомо, що 1046 р. „quidam magnates Hungarie desolationem regni dementes et liberationem Hungarie e tyrannide Petri [Орсеоло, короля Угорщини, 1038–1041, 1044–1046 рр. – *М. В.*] cupientes Endre, Bele et Leuente, qui de genere Sancti Stephani regis progeniti erant, intemeratam fidelitatem servabant et eis **per nuncios bona** [акцент наш. – *М. В.*], que habere poterant, mittendo fideliter serviebant”²¹. Про склад планованої делегації довідуємося з такого пасажу *Композиції угорських хронік XIV століття*: „Erant autem isti magnates **Visca, Bua et Buhna** [сини, позбавленого 1003 р. Стефаном I влади трансільванського володаря Дюли. – *М. В.*] et alii **eorundem cognate** [акцент наш. – *М. В.*], qui semper cum suspiriis et gemitibus expectabant opportunum tempus, quando Andream, Belam et Leuentam possent reducere in Hungariam [...]”²². Однак король Петро, довідавшись про намір еліт, схопив посланців і піддав тортурам, за наслідками яких „nobiles Hungarie [...] in unum convenerunt, consilioque habito totius Hungarie nuncios miserunt sollempnes in Rusciam ad Andream et Leuentam”²³. Згадка Русі безперечно натякає на сприяння в поверненні вигнанців додому місцевим володарем, яким у 1046 р. був Ярослав Володимирович – з дуже високою імовірністю рідний брат виданої за рідного дядька втікачів Володислава Лисого Премислави(?)²⁴. У кожному разі руське коріння дружини Вазулового брата – поза сумнівом²⁵, і ці родинні зв'язки далися б взнаки в непрості для Андрія і Левенте часи. „За замовчування” джерел варто допускати зустріч князя Ярослава та перемовини із угорськими послами, адже, за *Альтайськими анналами*, Андрій привів до Угорщини „multitudinem conductisii exercitus”²⁶. Більшість учених вважає, що йшлося про руські

²⁰ У даному разі не беремо до уваги наданий вочевидь Володиславом Лисим допоміжний контингент кількістю 500 угорців, якими командував 1018 р. Болеслав Хоробрий під час походу на Київ („Fuerant in auxilio predicti ducis [...] ex Ungariis quingenti”), адже після зайняття польським князем міста їх було відправлено додому („Quos omnes domum remisit”, *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg*, herausgegeben von R. Holtzmann, [in:] *Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series*, Bd. 9, München 1996, s. 531). Про окреме з даного приводу замирення з Арпадами після переходу Києва до рук Ярослава Володимировича невідомо.

²¹ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, [in:] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (далі: *SRH*), edendo operi praefuit I. Szentpétery, vol. 1, Budapestini 1937, s. 336.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, s. 337.

²⁴ „Calvi Ladislai, qui uxorem de Ruthenia dicitur accepisse”, *Ibidem*, s. 344.

²⁵ Див. до теми: J. Steinhübel, *Nitrianske kniežatstvo*, s. 349; P. Hudáček, *Castrum Salis. Sevnenné pograničie Uhorska okolo roku 1000*, Bratislava 2016, s. 130.

²⁶ *Annales Altahenses maiores*, [in:] *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum Scholarum*, ed. W. de Giesebrecht, E. L. B. ab Oefele, Hannoverae 1891, s. 42.

та/або печенізькі контингенти²⁷, бо насправді важко зрозуміти, про кого саме говорить К. Мадея: „велике наймане військо, котре брати привели в Угорщину, можна пояснити отриманою від еліт матеріальною підтримкою, про яку свідчать угорські хроніки”²⁸.

Посольство, можливо, очолював або ініціював єпископ Чанада Геллерт (980–1046) – один з найавторитетніших представників угорського духівництва та водночас найбільш зацікавлений у поверненні синів Вазула до Угорщини²⁹. Його склад мав бути чисельним. Очевидно, саме котрихось із не названих *Композицією угорських хронік XIV століття* за іменами в складі делегації послів одразу „Endre vero et Leuente [...] miserunt [...] in Hungariam”³⁰, а слідом за ними й самі в супроводі певного почту прибули до прикордонного Абова. За якийсь час Андрій I став королем Угорщини.

Наступного разу угорське посольство прибуло на Русь близько 1073/74 р. з метою пошуку союзників проти короля Соломона (1053–1074). Його очолив син Андрієвого брата Бели I (1015/20–1063) – герцог Володислав (король упродовж 1077–1095). Хоча більшість записів свідчить про його

²⁷ Я. И. Штернберг, *Анастасия Ярославна – королева Венгрии*, „Вопросы истории”, 1984, 10, с. 181 („Великий київський князь енергійно підтримував зятя у його боротьбі за престол. Андрія, що відправлявся додому, супроводжувало військо київських ратників та печенігів-найманців”); А. Карпов, *Ярослав Мудрий*, Москва 2001, с. 339 („[...] за угорськими джерелами [в угорських джерелах *expressis verbis* такої інформації немає. – М. В.] Андрій відправився на батьківщину в супроводі київських ратників, а також печенізьких (!) найманців”); А. Nazarenko, *Ungarn und Rus’ um das Jahr 1000*, [in:] *Die ungarische Staatsbildung und Ostmitteleuropa*, herausgegeben von F. Glatz, Budapest 2002, s. 199 („тепер київський князь врешті-решт міг повернутися до угорських справ і надати Андрієві гроші та військо, щоб почати боротьбу з королем Петром”); М. Юрасов, *Русско-венгерские отношения второй трети XI в.*, [in:] *Венгрия и Россия в историческом прошлом. Материалы междисциплинарного семинара 26 января 2002 г.*, под ред. М. Агоштон. Сомбатхей 2003, с. 24 („[...] у джерелах ніде конкретно не згадується про перебування руських і печенізьких загонів у складі війська, яке Ендре і Левенте привели на батьківщину, хоча геть відкидати таку можливість все ж не слід, знаючи практику Ярослава Мудрого допомагати претендентам на престол у сусідніх країнах”); E. Kotlárková, *Obraz panovníka Petra Orseola v uhorských a německých praměnoch*, „Medea”, 7, 2003, s. 56 („у вересні 1046 р. перейшли Вазулові сини Андрій і Левенте з руською дружиною угорський кордон [...]”); М. Font, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, old. 132; Idem, *Андраш I и Ярослав Мудрый*, с. 34 („За даними *Композиції угорських хронік середини XIV століття* [відзначмо, що поклик на с. 343–344 не містить згадок про руські допоміжні загоны угорським вигнанцям. – М. В.] Андраш і Левенте повернулися з Русі в супроводі отриманої від Ярослава дружини. Без свідчень джерел можна припустити, що свита герцогів не була значною, а за етнічним складом відповідала умовам Русі”); М. Гаврилишин, *Київський слід у біографії англійського принца Едварда Вигнанця*, „Княжа доба: історія і культура”, 7, 2013, с. 36 („Ярослав Мудрий із найманою варязькою дружиною допоміг угорському принцу Андрію здобути корону [...]”); J. Steinhübel, *Nitriannske kniežatstvo*, s. 416 („Ярослав Мудрий [...] 1046 р. підтримав їх [Андрія і Левенте. – М. В.] проти Петра Орсеоло, відтак не міг бути з ним умовленим проти них”) та ін.

²⁸ К. Мадея, *Problem stosunków dyplomatycznych*, s. 101. Польська авторка при цьому не бере до уваги ітінераріума Едварда (1016–1057) та Едмунда Етелінгів (1015/17 – до 1054), котрі після 1046 р. вже були при угорському королівському дворі, вочевидь ще раніше потрапивши туди саме з Русі (М. Гаврилишин, *Політичні і шлюбні зв’язки британських династій з Рюриковичами у IX–XI ст.* Дисертація... кандидата історичних наук. 07.00.02 – всесвітня історія / Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015, с. 120–128).

²⁹ Про особливий інтерес у справі Геллерта свідчить хроніст кінця XIII ст. Шимон Кезаї (Simon de Kéza, *Gesta Hungarorum*, ed. A. Domanovszky, [in:] *SRH*, edendo operi praefuit I. Szentpétery, vol. 1, Budapestini 1937, s. 178).

³⁰ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, s. 337.

неуспіх³¹, спадкоємцям Бели I за допомогою надісланих польських і чеських підрозділів вдалося детронізувати Соломона після поразки останнього 14 березня 1074 р. біля Модьборода та в майбутньому геть усунути від влади.

Зауважмо, що впродовж XI ст. угорські володарі не вдавалися до військових нападів на Русь аж до 90-х рр. (можливість короточасного контролю за теренами Галицької землі впродовж 70-х рр. XI ст. залишмо для майбутніх студій). Однак з утвердженням наприкінці XI ст. в Перемишлі, Теревовлі й Звенигороді синів Ростислава Володимировича († 1067) – Рюрика (після 1061–1092), Володаря (після 1061–1125) і Василька (після 1061–1124) змінилася конфігурація військових стосунків Арпадів із цими володарями та зазнала змін їхня дипломатія з волинськими й київськими Рюриковичами. Упродовж кінця XI – середини XII ст. королі Угорщини уклали з давніми київськими союзниками та їхніми волинськими родичами угоди, здебільшого спрямовані проти Ростиславовичів, котрі, задля утвердження у своїх землях, активно заручалися допомогою ворожих іншим руським князям та сусіднім західним володарям номадів.

Після того, як Володислав I у відповідь на інспіровані Ростиславовичами половецькі набіги в Угорщину в 1091/1092 р. „invasit Rusciam [...] Rutheni male coartari, rogaverunt regis clementiam et promiserunt regi fidelitatem in omnibus”³². Зайняття київського престолу 1093 р. Святополком Ізяславовичем (1050–1113), смерть Володислава I 1095 р. і Любецький

³¹ „Ladizlaus autem consilio fratris sui [Гейзи. – М. В.] de civitate Bihor ivit in Rusciam, querere auxilium amicorum suorum, ut contra machinamenta regis [Соломона. – М. В.] sese premunirent”, „Ladizlaus in Rusciam ivit”, „Dux autem [...] fratrem suum Ladislaum misit in Buhemiam, quia iam tunc reverses erat de Ruscia sine subsidio” (*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, s. 377, 380–381), „Ladislao ex suis fratris [Гейзою. – М. В.] consilio in Rusciam proficiscente, auxilium querere volens” (*Chronicon Monacense*, [in:] SRH, edendo operi praefuit I. Szentpétery, vol. 2, Budapestini 1938, s. 76). *Annales* Яна Длугоша натякають про можливість перебування Володислава на шляху з Русі до Польщі в Перемишлі, що, за результатами успішної військової кампанії, знаходився під контролем Болеслава Сміливого, і звідки польський володар „fraters suos Geysam, Wladislaum et Lampertum in Hungariam reducit” (Dlugossii Joannes, *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*, komit. red. Z. Budkowa i in., lib. 3–4, Warszawa 1970, s. 107). До теми також див.: F. Mákk, *Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez*, „Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica”, 84, 1987, old. 31–42; А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.*, Москва 2001, с. 537–538; М. Font, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, old. 134; Eadem, *Перемишль в политике венгерских королей в раннее средневековье*, [in:] *Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.*, pod red. V. Nagirnego i T. Pudlockiego, Kraków 2013, s. 90–91 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, t. 1); Idem, *A Kijevi Rusz és Nyugati szomszédai Szent László korában*, [in:] *Európa és Magyarország Szent László korában*, szer. A. Bárány, L. Pósan, Debrecen 2017, old. 173–174.

³² *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, s. 414–415. Оскільки контекст звістки нарративу нечіткий, в історіографії проблеми пропонуються як 1091 р. (М. Font, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, old. 135), так і 1092 р. (В. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, с. 53; Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліт*, Біла Церква 2006, с. 325; Idem, *Ростиславичі – родичі Арпадів*, „Галичина: науковий і культурно-просвітний, краєзнавчий часопис”, 27, 2015, с. 55; J. Steinhübel, *Nitrianske kniežatstvo*, s. 453). Олександр Назаренко допускає, що нотатка *Композиції угорських хронік XIV століття* про перебування короля того ж року в Хорватії („Rex autem Ladizlaus cum suis in Sclauonia fuerat”, *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, s. 412) дозволяє радше прийняти 1091 р. (А. В. Назаренко, *Древняя Русь на международных путях*, с. 555), утім пасаж *post hec autem*, який відкриває главу 138 під назвою *Rex vadit contra Rutenos* (*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, s. 414), радше натякає, що похід стався наступного – 1092 р.

з'їзд князів 1097 р. остаточно дозволили затвердити за Ростиславовичами їхні володіння, невдовзі, втім, спричинивши чергову, за намовлянням київських посланців („Стополкъ [Ізяславович. – М. В.] же [...] Ірослава [1072/76–1118. – М. В.] посла Оугры . вабл Оугры на Володаря”³³), угорську кампанію скеровану на Перемишль, у якій війська Коломана I 1099 р. зазнали нищівної поразки, він сам був змушений втікати, залишивши половцям на розграбування власні коштовності³⁴. На відміну від руського, нам не відомий угорський дипломатичний сегмент складних міждинастичних відносин 90-х рр. XI століть, однак, як можна побачити з подій першої половини XII століття, союз між Арпадами й київсько-волинськими (почасти Ростиславовичами) князями зберігся та активно розвивався. При цьому, однак, нам майже нічого невідомо про імена та походження відправлених на Русь угорських посланців. Дипломатичні ініціативи у двосторонніх взаєминах переважно виходили з боку зацікавлених в угорській військовій допомозі ворогуючих між собою Рюриковичів³⁵.

³³ *Ипатьевская летопись*, стб. 245–246 (Пор.: *Лаврентьевская летопись*, стб. 270). У контексті окресленого походу вартий уваги візит, як ми припускаємо, матері Володаря Ростиславовича Ланки († після 1099) до короля Коломана („ducissa Rutenorum nomine Lanca eiusdem regis venit obviam regi, pedibus provoluta obsecrabat regem cum lacrimis ne disperderet gentem illam”) (*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, s. 423–424), який не дав бажаного результату. Утім про угорський аспект дипломатичних перемовин напередодні битви на ріці Вягр джерела не повідомляють нічого. До теми див.: А. Hodinka, *Kálmán királyunk 1099-iki Peremysli csatája. Az orosz őskronika nyomán*, „Hadtörténelmi közlemény”, 14, 1913, szeptember, old. 325–346, december, old. 524–544; Э. Иглои, *Повесть временных лет о венграх*, „Publicationes instituti philologiae Slavicae Universitatis Debreciensis”, 1963, 3, old. 97–103; Л. Войтович, *Битва під Перемишлем 1099 р.*, „Український альманах 1999 р.”, 1999, с. 106–111; Idem, *Ростиславичи – родичи Арпадів*, с. 55; Sz. Kovács, *A peremisli csata*, [in:] *Abbrandjaink kora. X Nemzetközi Vémbéry konferencia*, Dunzserdahely 2013, old. 104–117.

³⁴ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, s. 425; пор.: Dlugossii Joannes, *Annales*, lib. 3–4, s. 184.

³⁵ Наведемо лише кілька підтверджених джерелами промовистих прикладів після 1099 р.: „Въѣбже Ірославъ Стополчичъ из Володимера Оугры” (1118 р., *Ипатьевская летопись*, стб. 285; пор.: *Летописный сборникъ, именуемый Тверской летописью*, [in:] *ПСРЛ*, т. 15, Санкт-Петербургъ 1863, стб. 192); „Venit itaque dux Teutonicozum nomine Bezen [Ярослав Святополкович. – М. В.] ad regem [...] Rex autem Stephanus [...] promisit ducem adiuturum et collecto exercitu ivit in Rusciam” (1123 р. *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, s. 437–438). Пор. також „Ірославъ Стополчичъ . съ Оугры . и с Ляхы и с Чехы . и с Володаремъ . и Василкомъ Володимерю и множество вои бѣ с нимъ . и обиступиша городъ Володимеръ” (1123 р., *Ипатьевская летопись*, стб. 287; *Летописный сборникъ, именуемый Тверской летописью*, стб. 193) і „Dantur autem Iaroslao [Святополкович. – М. В.] Wladimiriensi duci ex Hungaris et Polonis septem equestrium milia, cum quibus exercitum Colomanni [насправді Стефана II, 1101–1131. – М. В.] et Boleslai [Кривоустий, 1085–1138. – М. В.], quadrigis et impedimentis gravem, anteibat. Vallata autem sun tab exercitu prefato Belsz, Czyrwyen, Wladimiria et alia castra Iaroslao per Wlodimirium Kyowyensem ablata, que paucis diebus obsidione parumper tolerate Iaroslao deduntur” (1123 р., Dlugossii Joannes, *Annales*, lib. 3–4, s. 297). Також „Clamdestine simultates et odia inter germanos fratres Wlodimirum et Rosczislaum, filios olim Wolodori Premisliensis ducis [...] Et quo id facilius perageret, exterorum subsidia uterque quesit, Wlodimir Pannoniorum, Rosczislaus Ruthenorum” (1127 р., Dlugossii Joannes, *Annales*, lib. 3–4, s. 308), „король [Бела II, 1108/10–1141] Оугры посла . помощь [Ярополкові Володимировичу проти Всеволода Ольговича. – М. В.]” (1138 р., *Ипатьевская летопись*, стб. 301, пор.: *Лаврентьевская летопись*, стб. 305), „того же лѣта ходиша Слговичи на Володимерька [...] а Оугры приведшо емоу . к собѣ в помощь” (1144 р., *Ипатьевская летопись*, стб. 315). Пор.: „Володимеръ весь совкупивъс . к Теревовлю . и Оугры приведъ . Бана королева оуга” (1144 р., *Лаврентьевская летопись*, стб. 311, пор.: *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, с прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса “Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков”, [in:] *ПСРЛ*, т. 9, Москва 2000, с. 167). До теми див.: М. Font, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, old. 147–153, 159, 161; М. Юрасов, *Венгрия и русские княжества в XII веке*, с. 212–218, 223–229, 234–239, 304–307, 333–338.

Єдиним винятком першої половини XII ст. є участь у боротьбі за угорський престол бастарда Бориса (1114–1153/54) та надання йому в 1132 р. військової допомоги тогочасним переяславським князем Андрієм Володимировичем (1102–1142)³⁶, віддзеркалена в сюжеті *Композиції угорських хронік XIV століть* „Borich autem cum magna multitudine Rutenorum et Polonorum castra metatus est prope ad regem. **Proceres autem regni Hungarie** [акцент наш. – М. В.] miserunt ad ducem Rutenorum et Polonorum, qui pro Boricho, dicentes: «Non decet vos contra iustitiam querere regnum homini adulterino, nos enim scimus, quod de iure regnum habere debeat Bela [П. – М. В.], et ipse regnat cum consensus totius regni»”, після чого обое покинули табір Бориса, а той у битві з військами Бели II зазнав поразки³⁷.

Значно активнішою та, з погляду інформативності джерел, конкретнішою видається дипломатична діяльність упродовж 1148–1152 рр. короля Гейзи II, підкріплена укладенням близько 1145 р.³⁸ шлюбом з донькою колишнього київського князя Мстислава-Гаральда Володимировича (1076–1132) – Єфросинією. Брат королеви Ізяслав Мстиславович (1106/08–1154) зумів налагодити з угорським володарем настільки активні дипломатичні зв'язки, що Арпади для досягнення власної мети нерідко використовували й прибулих за наказом київського князя до себе руських посланців. Однією з ключових причин інтенсифікації відносин стала боротьба за Київ зі своїм дядьком Юрієм Володимировичем, прозваним „Долгоруким” (1090-ті – 1057), котрого, зважаючи на матримоніальні зв'язки й політичний інтерес, активно підтримував галицький князь Володимирко (1104–1152/1153)³⁹. Окрім достатньої кількості прямих писемних свідчень функціонування посольської служби князя Ізяслава⁴⁰,

³⁶ До ідентифікації окресленого хронікою руського князя див.: М. Юрасов, *Венгрия и русские княжества в XII веке*, с. 283–288.

³⁷ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, s. 451–452.

³⁸ Д. Домбровский, *Генеалогия Мстиславичей*, с. 175.

³⁹ 1150 р. відбувся шлюб Володимиркового сина Ярослава із донькою князя Юрія Ольгою („В лѣтѣ ѿ ꙗꙑꙑ . ѿ . ѿни . Вда Гюрги дчеръ . свою за Сѣославича за ѿлга . другоую за Володимирича . за Яраслава . в Галичъ”, *Ипатьевская летопись*, стб. 394).

⁴⁰ 1148 р. „Изяславъ [...] из Оугоръ приведе полкъ в помощь собі” (*Ипатьевская летопись*, стб. 360–361), 1149 р. „Изяславъ же [...] **поча са слати** [акцент наш. – М. В.] въ Оугры . къ златю своему королеви” (*Ипатьевская летопись*, стб. 384), „Изяславъ же ѿпять **посла слты своѣ** [акцент наш. – М. В.] въ Оугры . ко королеви [...] с дары великими и с чествомъ” (*Ипатьевская летопись*, стб. 385; пор.: *Лаврентьевская летопись*, стб. 323, а також: *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, т. 9, с. 181), 1150 р. „Володимеру же брату своему Изяславъ ре^а брате ты еси въ Оугрехъ былъ оу злата своего оу короля . ты вѣдаешъ всю мыслъ и думу ихъ . а тобѣ брате и ны^б потрудити^с ѿпять моего дѣла чѣти и своєю и тако **вѣради Изяслава брата своего Володимера** [акцент наш. – М. В.] въ Оугры ко королеви зати своему . помочи дѣла” (*Ипатьевская летопись*, стб. 408), „Изяславъ же **посла** [акцент наш. – М. В.] [п]о Угры . и по Лахи . на ту же весну придоша к нему Оугри” (*Лаврентьевская летопись*, стб. 329; пор.: *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, т. 9, с. 185; *Летописный сборник, именуемый Тверской летописью*, стб. 215), 1151 р. „Оугры ѿрживающе ѣ домовъ въ Оугры . и тако рекоста имъ . поѣдте ко своему королеви . а к нашему златю а въ по васъ слевѣ **снѣа своеѣ Мьстислава** [1132–1170, акцент наш. – М. В.] . а королеви казаста рекуча . Бѣ ти помози брате . ѿже на еси тако помоглъ . толико можеть такъ оучинити братъ роженъи . или снѣа ѿцю како же ты нама еси оучинилъ . въ же пакы тобѣ

володіємо беззаперечними доказами паралельної „таємної дипломатії” до членів королівської курії та угорського духівництва Володимирка Володаревича⁴¹, що, разом з тим, не є прямим предметом наших студій.

Однак окреслений період насамперед якнайчіткіше, порівняно з попередніми майже 150-ма роками двосторонніх взаємовідносин, відображає дипломатичну культуру Арпадів, джерела нотують властиву посольську термінологію, а подекуди й імена посланців. Зокрема, на рубежі 1149–1150 рр., під час чергового загострення конфлікту за київський престол, літописець чітко зафіксував участь угорських послів у перемовинах Ізяслава Мстиславовича з князем Юрієм та його союзниками: „Изяславу же бѣсть велми не любо . сдоума с Болеславомъ [Кучерявим, 1122–1173] и съ Индрихомъ [сандомирський князь, 1131–1166] . и съ Оугры ако же имъ послати моужи своа . к Вячеславу [Володимировичу, 1083–1154] и къ Гюргеви . а Оугре ѿ корола **свои мужи** [акцент наш. – М. В.]”⁴². Дипломатичну платформу переговорів князь Ізяслав готував швидко, але ґрунтовно, що видно хоча б із окремої участі послів відсутнього в поході на Волинь Гейзи II. Це вимагало оперативного відправлення з-під Чемерина (тепер однойменне село Ківерцівського району Волинської області, Україна), де на той час резидували об’єднані війська, до королівського двору гінця з відповідною пропозицією та не менш оперативну реакцію самого Гейзи II. При цьому варта уваги обізнаність оточення Ізяслава Мстиславовича та його угорських союзників щодо місця перебування

брате молвивѣ . ѿтослевѣ . к тобѣ **снѣ своего . Мъстислава с рѣчьми** [акцент наш. – М. В.] . и то рекша ѿпустиста и с великою чѣтѣю къ королеви же въ Оугры [...] Изясла^в **вѣрадиста снѣ своего Мъстислава** [акцент наш. – М. В.] . къ королеви въ Оугры [...] и тако **вѣрадивъ же Мъстислава** [акцент наш. – М. В.] въ Оугры” (*Ипатьевская летопись*, стб. 420–421; пор.: *Лаврентьевская летопись*, стб. 329), „Изяславоу . бѣ бо в то веремѣ **послалъ снѣ своего Мъстислава** [акцент наш. – М. В.] въ Оугры” (*Ипатьевская летопись*, стб. 425), „бѣ бо в то время [князь Ізяслав. – М. В.] послалъ **снѣ своего Мстислава** [акцент наш. – М. В.] въ Оугры” (*Лаврентьевская летопись*, стб. 332; *Лѣтописный сборникъ, именуемый Тверской лѣтописью*, стб. 216–217), „Изяславъ . же . сѣхавъсѣ с Вячеславо^м [Володимировичем, бл. 1083–1154] . и съ бра^тмъ своимъ Ростиславомъ [Мстиславовичем, 1107/09–1167. – М. В.] . и тако оугадавѣше **вѣрадиша** [акцент наш. – М. В.] . ѿпять ко Мъстиславу [до Угорщини. – М. В.]” (*Ипатьевская летопись*, стб. 434), 1152 р. „Изяславъ же пойда къ Киеву а ко королеви **посла мужъ свои** [акцент наш. – М. В.] и повѣдѣ ему . ѿже Володимиръ сѣступилъ хрѣ^тнаго цѣлованіе” (*Ипатьевская летопись*, стб. 454). Союзницькі й близькі родинні відносини між сторонами зберігалися і після смерті князя Ізяслава поміж 13–14 листопада 1154 р., підтримувані одруженням на доньці бана Белуша його молодшим братом Володимиром. Так, під 1156 р. відомо: „Володимиръ ѿтуда [з Перемишля від загонів Мстислава Ізяславовича. – М. В.] . бѣжа въ Оугры . къ королевѣ . затеви своему [Гейзи II. – М. В.]” (*Ипатьевская летопись*, стб. 485).

⁴¹ 1150 р. „Володимеру же баху приятеле въ Оугрехъ . и **послаша** [акцент наш. – М. В.] к Володимеру повѣдаша ему . ѿже король оуже идет на нѣ”, „Володимеръ же то видѣвъ оубоѣсѣ . и **послаша** [акцент наш. – М. В.] архиепѣгу . Кукнишеви . и ко инѣма двѣма пискупома . и къ мужемъ королевемъ . и тако домоливсѣ и вда золото много и оумъзди ѣ . да бѣша воротили корола и тако оумолвиша корола пойти домови” (*Ипатьевская летопись*, стб. 406), 1152 р. „**высласѣ** [акцент наш. – М. В.] Володимеръ къ арцибискупу и къ вѣводамъ и королевемъ и створисѣ своєю волею акы боденъ . и ре^в имъ молитесѣ ѿ мнѣ королеви . раненъ есмь велми . а ѣзъ сѣ каю того королю [...] многы дары высла арцибискупу . и мужемъ тѣмъ . златомъ и сребро^м . и сьсуды златыми . и сребреными и порты . да бѣша оумолили корола” (*Ипатьевская летопись*, стб. 450).

⁴² *Ипатьевская летопись*, стб. 387.

угорського короля, котрий восени 1149 р. вів на підтримку сербів бойові дії проти імператора Мануїла I Комніна (1118–1180). Така обізнаність може пояснюватися постійним циркулюванням інформації – а відтак функціонуванням дипломатичних служб між союзниками – про перебіг кампаній один одного.

Підставою для початку мирних ініціатив, як свідчить літопис, були переважаючі сили супротивників князя Ізяслава, яким він на той час не мав що протиставити, побоюючись втрати частини волинських земель⁴³ та своїх польських союзників. Адже „приде вѣсть Болеславу брату его Индрихови . ѿ брата Межъскы ѿже идуть Пруси на землю ихъ”⁴⁴. Як добре відомо, за результатами ініційованої Ізяславом Мстиславовичем зустрічі, що відбулася до початку лютого 1150 р., „Оугре разъѣхаша^ѣ Изаславъ же иде Володимирю . а Оугре въ Оугры а Лахове в Лахы . и тако сѧ начаша ладити”⁴⁵.

Упродовж 1150 р. *Київський літопис* кількаразово фіксував дипломатичну активність Гейзи II на Русі, спричинену наступними військовими приготуваннями або ж матримоніальними планами. Так, у відповідь на вкотре висловлене прохання шваґра надати допомогу проти Володимирка Володаревича „[...] король и полѣзе на кони . а ко Изаславу **посла мужи свои** [акцент наш. – М. В.] река ему . азъ ти есмь съ брамъ твоимъ с Володимеромъ ѿселѣ оуже пошелъ . а ты поиди ѿтолѣ . скупасѧ весь . а вѣдалсѧ будетъ Володимеръ кого заемъ”⁴⁶. З метою підсилення двосторонніх відносин „В то же верема . Изаславъ сгадавъ съ затомъ своимъ королемъ . и съ сестрою своею королевою [Єфросинією. – М. В.] . и поаша оу бана [Белуша. – М. В.] дчерь за Володимера [Мстиславовича Мачешича, 1131–1171. – М. В.] . и **послаша** [акцент наш. – М. В.] ю къ Изаславу напередъ . Володимирю [...] Изаславъ же видѣвъ брата своего въ здоровьи . и слыша королеву рѣчь . оу брата своего . и любовь королеву”⁴⁷, передані вочевидь усно Ізяславовим братом при особистій зустрічі. Незадовго після укладеного шлюбу „**ѡради Изаславъ брата своего Володимера** [акцент наш. – М. В.] въ Оугры ко королеви зати [...] на Гюрга и на Єлговичѣ и на Галичкого кнѣзѧ”, у відповідь на що „король же то слышавъ . поусту ко Изаславу с Володимеромъ . ꙗ . тысаць добрыхъ

⁴³ „[...] и в то верема приидоста в Пересопницю Дюргевича два . Ростиславъ и Андрѣи . и поч Володимира из Галича и самъ Володимеръ . приступилъ баше ближе к Шюмьску . и оубоашасѧ Лахове и Оугре”, *Ипатьевская летопись*, стб. 386–387.

⁴⁴ *Ibidem*, стб. 387.

⁴⁵ *Ibidem*, стб. 388. Див. також: М. Юрасов, *Венгрия и русские княжества в XII веке*, с. 376–379.

⁴⁶ *Ипатьевская летопись*, стб. 405. Див. теж до теми: А. В. Юрасовский, *К вопросу об аутентичности венгерских грамот XII в. Ипатьевской летописи*, [in:] *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1981 год*, отв. ред. В. Пашуто, Москва 1983, с. 189–194; М. Котляр, *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*, с. 89–96.

⁴⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 407.

людии . ѿ корола же и ѿ Володимера . **поѣхаша послѣ напередѣ** [акцент наш. – М. В.] к Ростиславу брату своему⁴⁸. Бойові дії за участі угорського контингенту допомогли Ізяславові Мстиславовичу опанувати Київ, після чого князь влаштував на Ярославовому дворі бенкет: „тогда же Оугре на фарехъ и на скокохъ . играхуть на Йрославли дворѣ множество . Киане же дивахутсѣ Оугромъ множеству и кметьства [...] Изѣславъ велику чѣть створиста Оугромъ”⁴⁹.

Однак після повернення угорського контингенту до Угорщини князь Юрій відновив бойові дії з Ізяславом Мстиславовичем. Як наслідок спершу „Изѣслав же **посла** [акцент наш. – М. В.] [п]о Угры”⁵⁰, а за деякий час „**посоль . пригна изъ Оугоръ . къ Изѣславу ѿ сѣа еѣ Мьстислава** [акцент наш. – М. В.] . и реѣ сѣѣ ти сѣа кланаеть . и тако молвить се ти являю . король зѣть твои пустилъ ти помочь”⁵¹. Утім, добре відомо, що надіслані війська були розгромлені силами Володимирка Володаревича в розбитому біля Сапогиня Мстиславом Ізяславовичем таборі вранці після звечора важкого перепою вояків (перша декада липня 1151 р.)⁵². Князь Мстислав урятувався втечею, а його батько у відповідь на поразку на початку 1152 р. відправив „сѣа своѣго Мьстислава [акцент наш. – М. В.] в Лѣхы и в Оугры . вабѣ и в помочь на Володимерка”⁵³. У відповідь „король же ако срекъ годъ како поити и [через свого власного N за іменем посла. – М. В.] **посла** [акцент наш. – М. В.] къ Изѣславу и реѣ ему ѣз ти на конѣ оуже всѣдаю же и сѣа Мьстислава съ собою поймаю а ты полѣзи оуже на конѣ”⁵⁴. Відтак десь наприкінці весни 1152 р.

⁴⁸ Ibidem, стб. 408–409.

⁴⁹ Ibidem, стб. 416, 419.

⁵⁰ Ibidem, стб. 329.

⁵¹ Ibidem, стб. 434. Пор.: „В то же время Мстиславу Изяславичю . ведущю ѿцо своему в помощь Оугры” (*Лаврентьевская летопись*, стб. 335).

⁵² *Лаврентьевская летопись*, стб. 336, пор.: *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, т. 9, с. 190; *Летописный сборник, именуемый Тверской летописью*, стб. 218.

⁵³ *Лаврентьевская летопись*, стб. 336. Пор.: „Изѣславъ же посла . сѣа своѣго Мьстислава къ королеви Оугры повести корола на Галичьскаго кнѣзѣ” (*Ипатьевская летопись*, стб. 446, а також: *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, т. 9, с. 191; *Летописный сборник, именуемый Тверской летописью*, стб. 219), „Post hec autem rex Geyscha dedit ducales expensas fratribus suis Ladizlao et Stephano duxitque exercitum in Rusciam super Lodomerium ducem, ut vindicaret iniuriam soeci sui Minosloy, pro quo etiam iam pridem miserat exercitum, qui male tractatus fuerat a Rutenis et Cumanis” (*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, s. 460), а також „Darnach zoh der kung Geysa mit kundicher gewalt gen Reussen auf den herczogen Ludmer und wolt rechen die gewalt seins swehers Czislay (sic) genant. Do selb wart er umbgeslagen und die Vngern fluhlen. Darnach zoh der kunig Geysa zu dem andern mal gen Reussen und streit mit dem herczogen Ludmer, der vor genant ist. Do gesigt der kunig Geysa und der herczog floh in einen deuschen (sic) hack. Do ward er genöt von dem kunig Geysa, daze r daz lant von im enfahen must czu lehen und den vngarischen kungen ymmer dienen scholt” (*Chronicon Henrici de Mügeln Germanice conscriptum*, [in:] *SRH*, edendo operi praefuit E. Szentpétery, vol. 2, Budapestini 1938, s. 198); „Mittit Isaslaus filium suum Msczislau Polonos et Hungaros contra Wlodimirkonem conducturum”, *Dlugossii Joannes, Annales*, lib. 5–6, s. 54.

⁵⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 446.

„Ляхове же не идоша . а Оугри идоша . и приде король съ Оугры . и со Мстиславо⁵⁵”.

Оминаючи добре досліджені військові перипетії кампанії Гейзи II і київського князя літа 1152 р.⁵⁶, зауважмо, що вона сповнена драматичних за змістом дипломатичних перемовин як офіційного, так і „таємного, залаштункового” характеру. Зокрема, як тільки „Изяславъ же приде на Санъ рѣку аже иде[†] подъ Перемъшль . и ажеже прибреде рѣку Санъ и ту пригна ему [N за іменем. – М. В.] **посоль . ѿ короля** [акцент наш. – М. В.] въ стѣ дружины и ре[†] Изяславу зать ти са король кланяеть . и тако ти молвить . се оуже сде є и днѣ стою . жда тебе а поѣди⁵⁷. Похідна дипломатія союзників тривала й надалі. Зокрема, князь Ізяслав змінив власну дислокацію, відійшовши до Ярослава. Тоді ж „присла к нему король **мужа свое[†]** [акцент наш. – М. В.] . боле въ тысячи с полком⁵⁸, а невдовзі прибулі угорські підрозділи на чолі з князем приєдналися до головного війська короля. Однак галицький князь, оцінивши свої можливості, не вступив у бій з відверто сильнішим військом, а симулюючи передсмертний стан, зачинившись у Перемишлі, багатими подарунками зумів найближче оточення Гейзи II переконати короля до примирення. Спершу той, незалежно від своїх київських союзників „начаша[†] с ни[†] [галицьким князем. – М. В.] ладити . и ре[†] король [через N за іменем посла. – М. В.] к Володимеру . на томъ ти цѣловати хрѣтъ⁵⁹. А за якийсь час „Изяславъ же и король съѣхавшиса вси . и с Володимеромъ бра[†]мъ своимъ . и сѣмъ своимъ Мстиславомъ . къ королеви в шатеръ . и почаша . слати **мужи свои** [акцент наш. – М. В.] к Володимеру . съ хрѣтмъ [...] и тако ѡрадиша . мужа своего съ чѣтнѣмъ крѣтмъ к Володимеру Изяславъ посла . Петра Борисовича . а король посла свои мужи . и тако посла мужи свои [...] и рекоша **мужи Изяслави . и королеви** [акцент наш. – М. В.] Володимеру тако ти молвить бра[†] Изяславъ и король . прислалъса еси к нама и своєю вины каеши[†] тобѣ ти того всего ѡдаваевѣ . и волости подъ тобою не взимаевѣ . но на томъ цѣлуи хрѣтъ чѣтнѣи что за тобою городовъ Рускихъ . то ти все възворотити и Изяслава ти са не ѡлучати до живота свое[†] . доколѣ же еси живѣ . но с ни[†] бити на вси[†] мѣстѣхъ⁶⁰”.

⁵⁵ Лаврентьевская летопись, стб. 336.

⁵⁶ М. Юрасов, *Венгрия и русские княжества в XII веке*, с. 419–441.

⁵⁷ Ипатьевская летопись, стб. 447.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem, стб. 452, пор.: *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, т. 9, с. 192–193. Рефлексії на тему перемовин Володимирка Володаревича з Гейзою II див. також: „Et cepit petere Wlodimirko pacem [акцент наш. – М. В.], antequam veniret Isaslaus, a rege Hungarie [...] Et videns se in angustia magna Wlodimirko cepit petere pacis [...] Hungarie rex **dedit ille pacem** [акцент наш. – М. В.]”, Dlugossii Joannes, *Annales*, lib. 5–6, s. 55.

⁶⁰ Ипатьевская летопись, с. 453.

Як добре відомо, дипломатичні навички Володимирка Володаревича допомогли уникнути поразки від об'єднаних військ Гейзи II і київського князя, однак порушена князем присяга на фрагменті Животворящого Хреста завершилася смертю галицького володаря. Прихід у Галичі до влади його сина Ярослава, смерть 1154 р. Ізяслава Мстиславовича, а також, загалом, зміни в другій половині 50–60-х рр. у міждинастичних відносинах володарів так званої Молодшої Європи радше сприяли зближенню з Арпадами Ростиславовичів аніж волинських чи київських князів.

Нам не відомі ініціативи дипломатичних перемовин в останні роки життя з боку Гейзи II чи після вступу на престол його сина Стефана III, радше навпаки. Так, 1158 р. *Київський літопис* занотував намір Ярослава Володимирковича за допомогою якнайширшого кола союзників, зокрема й угорського короля, домогтися видачі від тогочасного київського князя Ізяслава Давидовича († 1161) свого суперника й троюрідного брата Івана Ростиславовича (бл. 1112–1161/1162)⁶¹. З цією метою до Києва відправився численне дипломатичне представництво. Зокрема відіслав також „король [N за іменем. – М. В.] мужа своего [акцент наш. – М. В.]”⁶², втім безрезультатно. Аналогічно безрезультатним виявився згаданий вище проект 1165 р. заміжжя доньки князя Ярослава зі Стефаном III. Свого роду дипломатична пауза (принаймні за відсутності джерельних свідчень), що настала у відносинах Арпадів зі своїми східними сусідами в другій половині 60 – середині 80-х рр. XII століття припинилася зі смертю 1 жовтня 1187 р. галицького князя Ярослава. Постійні міжкнязівські суперечки за престол Галича впродовж наступних десятиліть активізували в цьому напрямі зовнішню політику угорської династії, а разом з нею – все більш і більш досконалу, оперту на найкращі імперські взірці та досвід, дипломатію. Тим паче, що представники роду Рюриковичів не раз самі ангажували Арпадів до участі в конфліктах один з одним⁶³.

⁶¹ „То том же лѣѣ нача Ярославъ Галичьскыи . искати Ивана Ростиславича . стрѣичича своего . Ярославъ бо бѣше **подъмолвилъ князь Рускиѣ . и корола** [акцент наш. – М. В.] и Ладьскияг княз да быша ему бѣли помощныици . на Ивана . и обѣщаша^с ему вси . и послаша послы Киеву къ Изяславу Двѣвичю” (Ibidem, стб. 496–497).

⁶² Ibidem, стб. 497.

⁶³ Варто навести декілька прикладів князівських і боярських посольств (своєрідна „таємна дипломатія”) з метою отримання допомоги угорських королів Бели III (1148–1196) та Андрія II або ж залагодження непорозумінь. 1188 р. „онъ же [галицький князь Володимир Ярославович, 1151–1198/9. – М. В.] оубоавъ^с поймавъ злато и сребро много . с дружиною . и женоу свою пойма . и два сѣна . и еха во Оугры . ко королеви [Бели III. – М. В.] [...] и приде Володимерь ко королеви . король же поймавъ Володимера и со всеми полкы поиде к Галичю [...] король же [...] **крѣтъ целоваль** [акцент наш. – М. В.] к Володимеру” (*Ипатьевская летопись*, стб. 660–661). Пор.: „Quem ob meritorum insignia regno quoque Galiciensium Kazimiri liberalitas insignit, rege ipsorum Laodomiro in exilium profligato. Qui a Bela Pannoniorum rege restitutionis implorat subsidium” (*Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum*, ed. M. Plezia, [in:] MPH NS, t. 11, Kraków 1994, s. 159), „**Ladimirus vero** [акцент наш. – М. В.] a rege Pannoniorum restitutionis implorat auxilium” (Johannes de Dąbrówka, *Commentum in Chronicam Polonorum magistri Vincentii dicti Kadlubek, edidit, praefatione notisquae instruxit M. Zwiercan*, [in:] MPH NS, t. 14, Cracoviae 2008, s. 246) та „Wladimirus vero Haliciensi dux in Hungariam divertit, a rege Hungarorum Bela suffragium supplementumque militum et impensarum pro sua in Haliciensem

Так, 1188/1189 р., на момент опанування Белою III Галича та встановлення в місті своїм намісником сина Андрія, з метою протидії можливим спільним антиугорським заходам інших князів, насамперед Романа Мстиславовича (1155/56–1205) та його тестя Рюрика Ростиславовича (1137/40 – поміж 1210/12 та 1215/16)⁶⁴, „Присла король [N за іменем посла. – М. В.] ко Стославоу [Всеволодовичу, після 1116–1194. – М. В.] . тако река . брате пришли сѣна своего [Гліба, † 1216/19. – М. В.] ко мнѣ чимъ ти сѣ есмь ѡбѣщаль то ти исполню яко ти есмь крѣтъ цѣловаль [...] Рюрикъ [Ростиславович. – М. В.] же оувѣдавъ то [...] тако река [через свого посла до Святослава Всеволодовича. – М. В.] . како еси послалъ сѣна своеѣ ко королеви”⁶⁵. Арпадам не вдалося втриматися в Галичі, котрий 1190 р. повернувся до рук Володимира Ярославовича⁶⁶. Невдачі з опанування Галицької землі за часів Бели III та відносної інертності за його

ducatum restitutione petitur [...] **Primores itaque Ruthenorum** [акцент наш. – М. В.] [...] pro Wladimiro in Hungaria mittunt” (Dlugossii Joannes, *Annales*, lib. 5–6, s. 129, 136). 1190 р. „Всеволодъ же [Юрійович, 1154–1212. – М. В.] Соуждальский . **присла ко всемъ** [акцент наш. – М. В.] княземъ . и ко королеви в Лахты . и води ꙗ ко крѣтоу . на своемъ сестричичѣ Галича не искати николи же под нимъ” (*Ипатьевская летопись*, стб. 667); 1206 р. „Слышав же Галичане . с Романовичема . аже идетъ рать на нѣ силна ѡвсюду . и оубоашасѣ зѣло . и **послашасѣ** [акцент наш. – М. В.] г королеви помочи просѣ оу него” (*Лаврентьевская летопись*, стб. 426–427; пор.: *Летописный сборникъ, именуемый Тверской летописью*, стб. 303; *Московский летописный свод конца XV века*, [in:] *ПСРЛ*, т. 25, Москва–Ленинград 1949, с. 105; *Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись)*, [in:] *ПСРЛ*, т. 28, Москва–Ленинград 1963, с. 44; *Владимирский летописецъ, Новгородская вторая (архивская) летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 30, Москва 1965, с. 81; *Густынская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, отв. ред. В. И. Буганов и Б. А. Рыбаков, т. 40, Санкт-Петербург 2003, с. 110); 1208 р. „мѣтеж[ъ] быс[тъ] межѣ братама | Волѡдимерѡм[ъ] и Романом[ъ] | [Горевичами. – М. В.] . **Роман[ъ] же еха въ оугры** [акцент наш. – М. В.] . и поем[ъ] оугры, и бивса съ братѡм[ъ], и побѣдивъ за Галич[ъ], а Волѡдимеръ бежа во Поутивль” (*Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 16), 1210 р. „Сѣде же [...] С[ъ]ва[т]ославъ [Горович. – М. В.] Перемышля, а с[ъ]нови | своемоу да Теревовль Изаславоу а **Всеволода, с[ъ]на своег[о], | посла** [акцент наш. – М. В.] въ оугры къ королеви съ дары” (Ibidem, s. 26–27, пор.: *Густынская летопись*, с. 112), „**Волудиславъ ж[е] кормилчич[ъ] бѣжа въ оугры, и Сждислав[ъ] | и Филипъ** [акцент наш. – М. В.] . наидоша Данила въ оугор[ъ]ской земли, | дѣт[ъ]ска сѣща, и просиша оу корола оугор[ъ]скаго: «Дай | нам[ъ] ѡт[ъ] чича к Галичю Данила, ать с ним[ъ] прійем[ъ] ѡт[ъ] Игор[ъ]вичевъ»” (*Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 30–31; пор.: *Густынская летопись*, с. 112); 1214 р. „Pannonii apciiores rei huic visi per primores Russorum aditi sunt, et rex eorum Andreas suppliciter a Ruthenis exoratus, ut filium suum Colomannum illis in dominum preficeret” (Dlugossii Joannes, *Annales*, lib. 5–6, s. 204); 1221 р. „ѡтсѣжил[ъ] бѣ Алеѣандръ [Всеволодович, † після весни 1234 р. – М. В.] . | и **створи миръ** [акцент наш. – М. В.] съ Лест[ъ]ком[ъ] [Білим, 1186–1227. – М. В.], и с Коломаном[ъ], и съ Филею | грѣдым[ъ]” (*Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 83); 1231/2 р. „Олеѣандроу [Всеволодовичу. – М. В.] . ѡставив[ъ]шу все имѣнїе | свое, и тако прїиде въ оугры и прїиде къ Сждиславу | Сждиславоу же тогда бѣдоушю въ оугрѣх[ъ] . Сждислав[ъ] же **поими всѣ** [акцент наш. – М. В.] прїиде къ королеви Андрѣви, и възведе | корол[ъ] оугор[ъ]скаго Андрѣа.” (Ibidem, s. 161–162) тощо.

⁶⁴ Докладний аналіз міждинастичних відносин див.: М. Юрасов, *Венгрия и русские княжества в XII веке*, с. 559–560.

⁶⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 662.

⁶⁶ Наведемо спеціальні роботи останніх десятиліть: А. Майоров, *Бояре и община Юго-Западной Руси в событиях 1187–1190 гг. (к проблеме внутриобщинных отношений в домонгольский период)*, [in:] *Средневековая и новая Россия. Сборник научных статей к 60-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова*, Санкт-Петербург 1996, с. 226–243; М. Фонт, *Венгерско-русские политические связи в XII веке (1118–1199 гг.)*, [in:] *Венгры и их соседи по Центральной Европе в Средние века и Новое время. Памяти Владимира Павловича Шушарина. Сборник статей*, ред. кол. Т. Исламов, А. Стыкалкин, М. Юрасов, Москва 2004, с. 103–107; Eadem, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*, old. 179–187; О. Головкин, *Війна за „галицьку спадщину” (1187–1189)*, „Княжа доба: історія і культура”, 3, 2010, с. 116–132; М. Юрасов, *Роль Перемышля в борьбе Владимира Ярославича за возвращение Галича (1189–1190)*, [in:] *Przemysł i ziemia Przemyska*, с. 67–77; Idem, *Венгрия и русские княжества в XII веке*, с. 571–580.

наступників Емеріка (1174–1204) і Володислава IV (1200–1205)⁶⁷, однак, за сприятливих обставин після трагічної загибелі 19 червня 1205 р. під Завихостом Романа Мстиславовича дозволили мобілізувати в східному напрямі не тільки військові сили, а й дипломатію Андрія II.

Вочевидь дипломатичного характеру були переговори угорського короля в липні – серпні 1205 р. із вдовою князя Романа, інформація про які потрапила до *Хроніки Романовичів XIII століття*: „бѣ по см[ь]рти Романовѣ сни[малсѧ корол[ь] съ ѡтровою своею Сѧноцѣ”⁶⁸. Хоча навряд чи ініціатива зустрічі виходила саме з боку угорського короля, добре відомо, що її наслідком став перехід патронату над спадщиною та родиною покійного князя до Андрія II. Ознакували це не тільки його активна „галицька політика” впродовж правління, а й послугування угорськими володарями титулом *Galitiae Lodomeriaeque Rex* включно до 1918 р. Проте укріпитися в окреслених титулом землях було непросто. Спершу угорський володар намагався здійснювати вплив на управління набутими землями через котрогось із руських князів, тому 1206 р. „Баше бо **король с Галичанъ** [акцент наш. – М. В.] здумавъ переже послалъ [N посла, мабутъ із числа галицьких еліт. – М. В.] в Переяславль . по Йрослава Всеволодича [1191–1246. – М. В.] . и ждаша его . ѿ . не^али”⁶⁹. Утім, той не встиг прибути до Галича, а відтак найближчі вісім років Арпади намагалися утримувати місто й землю під своїм впливом іншими методами, не завжди акцептованими представниками династії Рюриковичів.

Особливо додали напруги в стосунки з іншими руськими князями – претендентами на галицький престол заручини 1214 р. за підтримки Папи Інокентія III (1198–1216) Андрієвого сина Коломана з донькою Лешка Білого Саломеєю та його подальше коронування 1215 р. як *Galitiae Rex* (періодично фігурував й інший титул – *Ruthenorum Rex*). *Terminus ante quiet* окресленим врочистостям передувало невідоме за складом посольство галичан (*Galicie principes et populus*), яке зі свого боку запевнило угорського короля в підтримці на престол його сина і про яке Андрій II писав понтифікові в датованому 1216 р. листі⁷⁰. Утім цієї підтримки було

⁶⁷ Єдиним натяком на спробу дипломатичного залагодження взаємовідносин між Володимиром Ярославовичем і Арпадами є повідомлення Вінцентія Кадлубка про перебування в Галичі після 1198/99 р. „Galiciensium satrapas et eubagionum florentissimos”, яких прибулий до міста князь Роман „incautos ac trucidat” (*Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum*, s. 186). Див. також: М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві, с. 132–133.

⁶⁸ *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 7–8.

⁶⁹ *Лаврентьевская летопись*, стб. 427; пор.: *Владимирский летописец. Новгородская вторая (архивская) летопись*, с. 81.

⁷⁰ *VMH*, t. 1, s. 1–2 № 1; пор.: „Pannonii arciores rei huic visi **per primores Russorum** [акцент наш. – М. В.] aditi sunt, et ex eorum Andreas suppliciter a Ruthenis exoratus, ut filium suum Colomannus illis in dominum proficeret, offerentes se illi fide et devocione sincera parituros. In credulitatem rex Hungarie **legacione Ruthenorum** [акцент наш. – М. В.] admissa filium Colomannum cum magnis copiis Rusciam et motus intestinos compressurum et regnum Ruthenorum apud Halicienses accepturus transmittit”, Dlugossii Joannes, *Annales*, lib. 5–6, s. 204.

замало. У результаті бойових дій 1220–1221 рр., а особливо за наслідками облоги Галича Мстиславові Мстиславовичу наприкінці березня – на початку квітня 1221 р. вдалося захопити юне галицьке вінченосне подружжя в полон („Мстиславъ Мстислави⁹¹ . бисѣ с Угрою и побѣди ѿ . и изби множество ихъ . и ко[ро]левича ѿ⁹¹”), що зумовило геть відмінні від 1205 р. дипломатичні перемовини.

Упродовж травня – грудня 1221 р. щодо звільнення з полону Коломана й Саломеї клопотали як сам король, так і королева Йоланта⁹². Таких посольств з боку Арпадів відбулося, за нашими підрахунками, не менше семи, причому в чотирьох випадках чітко відомі імена послів чи імена тих, хто відправляв їх до князя Мстислава. Як вказано виключно у *Annales Яна Длугоша*, лише на останній зустрічі за участю особисто Андрія II „*paх perpetua [...] inter Hungarum et Ruthenum convenit*”, за результатами якого Мстислав Мстиславович звільнив „*ipsum Colomannum et uxorem suam omnesque sue potestatis captives*”⁹³. Підсумки перемовин, що настали

⁹¹ *Лаврентьевская летопись*, стб. 445; пор.: „Фила ж[е] | ст[р]ошесѣ на бран[ѣ], мнѣше же бо, ѿко ник-тож[е] может[ѣ] | стати проти емоу на бран[ѣ], остави ж[е] Каломана в Га|личи и създа град[ѣ] на ц[ѣ]ркви Пр[е]ч[и]стоа Вл[ад]д[ы]ч[и]ца н[а]шеа Б[огороди]ца, || ѿже не стерпѣв[ѣ]шю оскверненія храма своего, **вѣдас[ѣ]ть** и [акцент наш. – М. В.] | рѣци Мъстиславоу. Вѣ бо тоу с Коломаном[ѣ] Иванъ | Лекин[ѣ], и Дмитръ и Бот[ѣ]”: *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 78–79, а також: „Того ж лѣта иде Мстиславъ Мстиславич и князь Володимеръ Рюриковичъ на Галич на королевича [...] и вниде в Галичъ, а королевича и съ женоу ятъ”, *Летопись по Воскресенскому списку*, с предисловием В. М. Кюсса, [in:] *ПСРЛ*, т. 7, Москва 2001, с. 126; *Львотписный сборникъ, именуемый Тверской львотписью*, стб. 329.

⁹² „*Quibus ad consultationem consortis abstertis, militem suum Iarosch [акцент наш. – М. В.] ad Msczislauum ducem Russie mittit, monens, ut filium suum et uxorem suam ceterosque vinctos solveret [...] miciora consilia secutus, mansucioiem legacionem per eundem Iarosch [акцент наш. – М. В.] ad Msczislauum equis condicionibus offerendo pacem et solvi petendo filium transmittit. Consorts insuper Andree regis **specialem legacionem** [акцент наш. – М. В.] ad Msczislauum mittens submissus, quam regine conveniebat, pro relaxatione filii supplicabat [...] Filium suum Colomannum et uxorem eius Salomeam Andreas Hungarie rex de captivitate soluturus, plures cum Msczislao Msczislauicz **per barones et consiliarios suos** [акцент наш. – М. В.] egit tractatus et conventus” (Dlugossii Joannes, *Annales*, lib. 5–6, s. 209, 212). Обставини спорядження до Мстислава Мстиславовича угорських посольств дозволяють допустити участь у них Лаврентія *de Fraaka villa*, якому Андрій II 1224 р. надав *vnus aratri infra Tyciam et Budrug existentem*, котрі той „*ob innumerorum suorum servicia meritorum* [акцент наш. – М. В.], que in Regno et extra Regnum **in Ruscia** [акцент наш. – М. В.] prout locus et tempus exhibuit Serenitati nostre in quamplurimis exercitibus nostris fideliter et devote instanciam sue fidelitatis preostendens promeruit [...]” (*Codex diplomaticus patrius. Hazai okmánytár* (далі: *CDP*), studio et opera A. Ipolyi, E. Nagy, D. Véghely, t. 6, Budapestini 1876, s. 17–18). Утім за браком переліку ще якихось, крім військових, обов’язків не дає змоги підсилити нашу версію. Схожого за змістом штибу диплом короля Андрія II від 1211 р. про надання Фабіанові й Вінцентієві (*Fabianus et Vincencius*) „*terram Gebarth ad septem aratra cum molendinis et nemoribus*”, що в околицях фортеці Зала (тепер частина міста Залаегерсер, Угорщина), за те, що обіє „[...] tam in Ruscia quam in Polonia, in Theutonia eciam Sclauonia, secum hospitalitatem patientes **in suo servio fideliter permansissent** [акцент наш. – М. В.]” (*Zala vármegye története. Oklevéltár*, szer. I. Nagy, D. Véghely, Gy. Nagy, k. 1: 1024–1363, Budapest 1886, old. 4, див. також до теми: М. Фонт, *Венгры на Руси*, с. 93). Останній документ міг постати за результатами якоїсь особливої відзнаки занотованих у ньому осіб у організованому 1210/11 р. супроти князів Ігоровичів походу на чолі з палатином Потом („Корол[ѣ] же с великою любовию посла вол вѣ | силѣ тѣж[ѣ]цѣ и великого дворьского Пота, пороучивъ || емоу воевод[ѣ]ство над[ѣ] всѣми вои”, *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 31).*

⁹³ Dlugossii Joannes, *Annales*, lib. 5–6, s. 212. Суттєво лаконічніше також див.: „кнѣзь велікий Мстиславъ [...] королевича пойма и с женоу . и **вза миръ с королемъ** [акцент наш. – М. В.] а сѣа его пусти . а самъ сѣде в Галичѣ”, *Лаврентьевская летопись*, стб. 502, пор. також під хибною датою 1219 р.: „и **взявъ миръ съ королемъ** [акцент наш. – М. В.] сына его пусти, а самъ сѣде вѣ Галичи”, *Летопись по Воскресенскому списку*, с. 126.

ще до кінця 1221 р., як читаємо у папській буллі Гонорія III (1216–1227) від 27 січня 1222 р.⁷⁴, передбачали тристоронню дипломатичну активність до початку 1222 р. та звільнення бранців незадовго до появи згаданого документа⁷⁵. Тому й не виглядало дивним, коли 1227 р. „Мьстиславъ дасть Галич[ь] | королевичю Андрѣви”⁷⁶, що, як підкреслював Ян Длугош, відбулося „iuxta fedus cum patre suo Andrea initium resignans”⁷⁷. Невдовзі поміж 1228–1229 рр. „бѣ | бѣ королевич[ь] в Галичи и Сждиславъ с ним[ь], **миръ бѣ имѣ|ше** [акцент наш. – М. В.] и съ Волѣдимерѣм[ь] [Рюриковичем, 1187–1239. – М. В.], и Михаилѣм[ь] [Всеволодовичем. – М. В.]”⁷⁸, ініційований, як ми вважаємо, також з боку оточенням галицького князя.

Використання, хоча й невдале, Арпадами посланців бачимо під стінами обложеного молодшим королем Белою Галича влітку 1230 р.: „**посла посоль** [акцент наш. – М. В.] . и възопи посол[ъ] гласом[ъ] великим[ъ], и реч[е]: Слышите слѣвеса | великого короля оугор[ъ]скаго [Андрія II. – М. В.], да не оуставляет[ъ] вас[ъ] Дем[ъ]ань [тисяцький князя Данила. – М. В.], | г[лаго]лѣ: “И – земля измет[ъ] ны Б[ог]ъ”, – ни да оуповает[ъ] вашъ | Данилъ на Г[оспод]а, г[лаго]лѣ: “Не имат[ъ] предати град[ъ] съи королеви | оугор[ъ]скомоу”, – толико ходил[ъ] на иныхъ страны, то кто | может[ъ] съ дръжати ѿт[ъ] рѣжоу моею, ѿт[ъ] силъ полкѣв[ъ] | моих[ъ]?”⁷⁹. Аналогічно угорською мала бути ініціатива відправити до стін обложеного королівськими військами влітку 1232 р. Ярослава шопронського комеса, представника роду Чак зі словами: „Не могоут[ъ] вас[ъ] оуже прілати, ибѣ сѣт[ъ] вел[ъ]ми | бієни”⁸⁰. Успішний перебіг цієї кампанії Андрія II та його синів Бели й Андрія спричинили, як відомо, укладення мирної угоди, яку без відома Данила й Василька (1203–1268/69) Романовичів реалізував боярин Мирослав⁸¹.

Більш вираженого сюзеренного штибу набула дипломатична складова відносин Арпадів з князем Данилом після його участі в коронації Бели IV 14 жовтня 1235 р., під час котрої старший Романович „equum suum [короля. – М. В.] ante ipsum summa cum reverentia ducente”⁸². Певна залежність,

⁷⁴ VMH, t. 1, s. 32–33 № 65.

⁷⁵ Про хронологію взяття князем Мстиславом Галича 1221 р. та дипломатичний супровід звільнення вінченських бранців див. анонсовану працю М. Волощука та А. Федорука, видання якої заплановане на 2022 р.

⁷⁶ *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 118.

⁷⁷ Długossii Joannes, *Annales*, lib. 5–6, s. 229.

⁷⁸ *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 129.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 149–150.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 164.

⁸¹ „Мирослав[ъ] же бѣ въ | градѣ; иногда же храброу емоу сѣщю, Б[ог]ъ вѣдает[ъ], тогда ж[е] | смѣтисл оумѣм[ъ], **сѣтвори миръ** [акцент наш. – М. В.] с королем[ъ] без совѣта | князя Данила и брата его Васил[ъ] ка . Радѣм[ъ] же дасть | Бел[ъ]зъ и Червень Алеѣандроу. Королеви же посадив[ъ]ши | сына своего Андрѣа в Галичи, сѣвѣтѣм[ъ] невѣр[ъ]ных[ъ] галичан[ъ]” (*Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 166).

⁸² *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, s. 467. Дипломатія Арпадів щодо інших руських володарів, починаючи з 30-х рр. XIII ст., за браком джерел майже невідома. Виняток становили лише родичі Романовичів за кужелем з династії Ольговичів – князі Михайло й Ростислав.

попри відсутність на те прямих джерельних доказів, все ж, на нашу думку, залишалася помітною впродовж 1235–1245 рр.⁸³, аж допоки волинські князі не розбили під Ярославом угорсько-польські сили, покликані встановити на галицький престол Ростислава Михайловича⁸⁴. Так, наприкінці 1236 р. „Данил[ъ] же в то время шель блше | съ братѣм[ъ] своим[ъ] въ оутры къ королеви, **бѣ бѣ звалъ его** [акцент наш. – М. В.] на | ч[ъ]сть”⁸⁵. Непростим з погляду визначення хронології дипломатичних перемовин із князем Данилом є повідомлення одного з дипломів Бели IV від 22 квітня 1244 р., за яким посол короля Микола син Обіха (*Nicolaus filius Obichk*) спробував отримати від Романовичів інформацію про наміри монголів щодо Угорщини⁸⁶. Дослідження на цю тему тривають⁸⁷. Невдалою була й спроба Данила

⁸³ До теми участі Данила Романовича в коронаційних урочистостях Бели IV див. також: М. Лабунька, *Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV (Cin Officium Stratoris)*, [in:] *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*, ред. колегія І. Гирич, Я. Грицак, М. Крикун, т. 1, Київ–Львів 2004, с. 554–561; І. Паршин, *Участь князя Данила Романовича в інтронізації угорського короля Бели IV*, „Княжа доба: історія і культура”, вип. 9: *Король Данило Романович 1264–2014*, 2015, с. 23–34; Д. Гарді, *Данило Романович на інтронізації Бейли IV 1235 року – або повернення до королівської сім'ї*, [in:] *Король Данило Романович: культура і державотворча спадщина його доби*, під заг. ред. М. Бевза, Ю. Лукомського, Львів 2016, с. 43–46. Останнім часом із гострою, часом позбавленою належної наукової етики, критикою висновків головно М. Волощука та Д. Домбровського щодо, в цілому, можливості та елементів будь-якої залежності Данила Романовича від Арпадів як після 1205 р., так, особливо, за результатами участі князя в коронації Бели IV 14 жовтня 1235 р. виступив Володимир Александрович (В. Александрович, „Угорське підданство” короля Данила Романовича, „Княжа доба: історія і культура”, 13, 2019, 13, с. 133–190). Готуючи спеціальну розгорнуту контрвідповідь на статтю львівського історика, у актуальній публікації зі зрозумілих причин залишимо це без уваги. Перша частина не містить наших із Д. Домбровським рефлексій на уваги В. Александровича щодо характеру і, особливо, наслідків участі князя Данила в коронуванні Бели IV (М. Волощук, Д. Домбровський, *Князь Данило Романович*, с. 37–59).

⁸⁴ У одній зі своїх робіт ми намагалися виокремити й артикулювати поміж 1235–1245 рр. етапи та характер домінування Бели IV в стосунках не тільки з Данилом Романовичем, але також його небожем – Ростиславом Михайловичем. Див.: М. Волощук, *Вассальна зависимость Данила Романовича от Бели IV (1235–1245 гг.): актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений второй четверти XIII в.*, „Specimina nova. Pars prima. Sectio mediaevalis”, 3, 2005, s. 83–115.

⁸⁵ *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 201–202.

⁸⁶ Ще до окресленого посольства Бела IV мав нагоду отримати звістки про монголів від домініканського ченця Юліана, відправленого втруте 1237 р. до віднайдені кількома роками раніше так званої *Ungarie maiori*. Добре відомо, що під час цієї подорожі він відвідав суздальського князя Юрія Всеволодовича (1188–1238), залишивши рефлексії про розмову з ним на сторінках свого *Листа про спосіб життя татар*. Як відомо, за наслідками перемовин „[...] dux de Sudal **mandavit per me regi Ungarie viva voce** [акцент наш. – М. В.], quod die noctuque consilium habent Tartari qualiter vincant et obtineant regnum Ungarie christianum [...] Unde **legatos misit regi Ungarie** [акцент наш. – М. В.] qui venientes per terram Sudal captivati sunt a duce de Sudal, et **litteras regi missas** [акцент наш. – М. В.] dux ille recepit ab eis; et **legatos ipsos cum sociis** [акцент наш. – М. В.] mihi deputatis etiam vidi; predictas litteras a duce Sudal mihi datas ad regem Ungarie deportavi. Littere autem scripte sunt litteris paganis sed lingua tartarica. Under ex eas qui possunt legere multo inveniunt sed intelligentes nullos invenit. Nos autem cum transiremus per Cumaniam paganam, quondam invenimus qui eas nobis est interpretatus”. У листі, як добре відомо, Бату застерігав Бела IV від ігнорувань його попередніх тридцяти посольств, забороняв надавати притулок половцям та радив підкоритися монголам (Р. Хаутала, *От „Давида, царя Индий” до „ненавистного плеска Саманы”. Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах*, Казань 2015 (Серія: *Язма Мирас. Письменное наследие. Textual Heritage*, вип. 2), с. 380–381).

⁸⁷ Згаданий в акті Микола сына Обіха (*Nicolaus filius Obichk*) був ушанований земельним наданням за те, що „Ad partes Ruscie, et ad partes Bulgarie **in nostra legacione profectus** [акцент наш. – М. В.], ab Illustrissimo Duce Danela, qui Tartarorum Principe uisitato ad propria rediens, vniversum statum Tartarorum, prout viderat et cognouerat” (CDES, ed. R. Marsina, t. 2: *inde ab anno MCCXXXV usque ad anno MCCLX*, Bratislava 1987, s. 101. Див. до теми: E. Lederer, *A Tătărjárás és nemzetközi kapcsolatai*, „Századok”, 86, 1952, 2, old. 352–353; Idem, *Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие*, [in:] *Международные связи России до XVII в.*

Романовича поміж осінню 1240 – початком весни 1241 рр. оженити свого сина з донькою Бели IV, задля чого „ехальт | баше Даниль [акцент наш. – М. В.] въ оугры къ королеви”⁸⁸. Чи окреслений візит був ініціативою саме руського князя, ми не знаємо, однак, окрім перемовин про матримоніальний союз, угорський король, очевидно, розраховував на певну підтримку князя Данила проти монгольського вторгнення навесні 1241 р.⁸⁹

Нам точно відомо, що після вторгнення номадів до Угорщини, поразки королівських військ над р. Шайо 11 квітня 1241 р., спустошення кочівниками впродовж наступних двох років країни погіршилися стосунки Арпадів з князем Данилом, на протигагу якому Бела IV виставив одруженого на своїй доньці Анні упродовж 1242/1243 р. небожа Романовичів „за кужелем” князя Ростислава. Однак остаточна поразка об’єднаних угорсько-польських сил на полі під Ярославом 17 серпня 1245 р. та особливо повернення князя Данила живим із поїздки до хана Бату (1208–1255/1256) 1245–1246 рр. назавжди змінили порядок денний дипломатичних перемовин поміж Арпадами й Романовичами.

Якщо досі майже кожен угорський король рідко ініціював дипломатичні переговори, а, з 1205 р. радше, як *Galitiae Lodomeriaeque Rex* реагував на прохання і пропозиції своїх східних сусідів, від середини 40-х рр.

Сборник статей, ред. колектив А. А. Зимин, В. Т. Пашуто, Москва 1961, с. 192; T. Senga, *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince párához intézett „tatár-levele”, „Századok”, 121, 1987, 4, old. 590; L. Szende, Magyarország külpolitikája 1242–1246 között*, [in:] *Tatárjárás*, szer. B. Nagy, Budapest 2003, old. 556; М. Волошук, *Проблема кількості візитів Данила Романовича in Tartaria: джерелознавчий аналіз угорського диплому від 22 квітня 1244 р.*, [in:] *Дрогощинь 1253. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича*, за ред. О. Жерноклеєва, М. Волощука, І. Гурака, Івано-Франківськ 2008, с. 18–36 (тут також розлогіий дочасний історіографічний огляд); А. Майоров, *Даниил Галицкий и «принц тартар» накануне нашествия Батыя на Южную Русь*, „Русин”, 2013, 1 (31), с. 53–77; T. Senga, *Achilles alkancellár Halicsban 1246-ban. Adalék a magyar vise szó történetéhez*, „Magyar nyelv”, 2018, 118, old. 49; Idem, *Галич, Галицька та Руська землі*, с. 164–166.

⁸⁸ *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 231.

⁸⁹ Ітнерарій Данила Романовича чітко засвідчує його кількамісячне перебування на рубежі 1240–1241 рр. в Угорщині та кількаразові спроби на тлі монгольського вторгнення покинути королівство: „Преж[е] того ехальт бѣ Данило князь къ королеви въ оугры | хотя имѣти с ним[ъ] любовь сват[ъ]ства, и не бы любовь || межѣ има, и воротиса ѿт[ъ] короля, и прѣха в Синевод[ъ]ско во манастирь С[в]а[л]тыа Б[огороди]ца. Наутрѣа же вѣстав, видѣ мнѡж[ъ]ство бѣжащих[ъ] ѿт[ъ] безбожных[ъ] татарь и въ[р]отиса назад[ъ] въ оугры, не може бо проити роус[ъ]кое | земли, зане мало бѡ с ним[ъ] дружины [...] Иде изъ | оугоръ в ляхы на Бордоуевъ и приде в Соудомиръ, | слыша о братѣ си, и о дѣтех[ъ] си, и княгини своєї, | яко вышли сѣт[ъ] из роуское земли в ляхы пред[ъ] безбож[ъ]ными татари, и потчноушас[а] възыскати их[ъ], и обрѣ[т]е а на рѣцѣ, рекомѣи Пол[ъ]цѣ” (*Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 234–236; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi*, s. 223). Натомість після виїзду Данила Романовича ще якийсь час у країні залишався його син Лев („И ѡстави с[ы]на | своего въ оугрех[ъ] и вдасть . и в рѣце галичаном[ъ], вѣдаа | невѣр[ъ]ствѣ их[ъ], про то его не понл и с[ъ] собою”, *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 235–236), який покинув Угорщину ще пізніше, і, що важливо, жоден з них не брав участі в битві на р. Шайо 11 квітня 1241 р. Однак, як інформує у *Нещасливій пісні* Рогерій, Бела IV, скликаючи до свого табору в Пешті війська, „[...] expectans principes [sic! – М. В.], comites et barones” (*Rogerii Carmen Miserabile*, [in:] *SRH: in 2 v., edendo operi praeefuit I. Szentpétery*, vol. 2, Budapestini 1938, s. 562). Хто такі ці *principes*, досі жоден з упорядників критичних видань праці Рогерія відповіді не дав (*Tatársky vpád*, ed. M. Richard, M. Marek, Trnava 2008, s. 80–81; Магістр Рогерій, *Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами*, перевод с латинского А. Досаева, Санкт-Петербург 2012, с. 29, 75). І хоча дане окреслення можна трактувати доволі широко, чи не можемо обережно вбачати в них саме Данила Романовича та його сина Лева?

XIII століття Бела IV систематично відправляв до Романовичів своїх послів, імена й соціальний статус яких відтепер ми можемо поступово реконструювати на підставі аналізу актового матеріалу⁹⁰. Зрефлектували окреслені події і на сторінках *Хроніки Романовичів XIII століття*. Так, 1246 р. „В то ж[е] лѣто присла **корол[ъ] оугор[ъ]скый Виц[ъ]каго** [акцент наш. – М. В.] река: «Поими дъщеръ мою за с[ы]на своего Л[ъ]ва»⁹¹. За результатами перемовин, ключовою фігурою яких з боку Романовичів був ставленик на київського митрополита Кирило, князь Данило „и иде къ королеви и въ Изволин[ъ], и поа дъщеръ его [Констанцію. – М. В.] сын[у] [Левові. – М. В.] си || женѣ. И ѿт[ъ]дасть емоу ѡтыа [за наслідками Ярославської битви. – М. В.] боары»⁹². Угорським посланцем, який подбав про укладення цієї угоди, на наш погляд, був комес Вітк із роду Лудан – наймолодший син боярина Судислава (*Wytka comes, filius Zabazlai de genere Ludan*), котрий за свої заслуги після 13 жовтня 1246 р. отримав від короля землі Горне Штітаре⁹³. Вірогідно, про нього йшлося в іншому королівському акті від 7 червня 1253 р., за яким „ad preces et instanciam petitionum Leonis ducis Rusie dilecti cognate nostri [...] Witkoni **pro seruicia sua** [акцент наш. – М. В.] ab utraque fluuy Hornad prope uillam Kurtues existentem sibi ac heredibus heredumque suorum successoribus contulimus perpetuo possedendam”. Проблемність ідентифікації цього Вітка становить не тільки відсутність належності до конкретної родини, а й контекст згаданого в дипломі при розмежуванні земель вельможі млина: „[...] metas predicti Witk et de illo monte descendit ad fluuium Logina ubi quoddam molendinum fuit patris Witk dicti Muntahas»⁹⁴.

⁹⁰ Посольські місії короля середини – другої половини XIII ст. доволі добре досліджені Мартою Фонт (M. Font, *Einige räpräsentanten des Kleinadels im polnisch-ungarischen Grenzgebieten im 13 Jh. und die Zukunft ihrer Familie*, „Specimina nova universitatis quineeclesiensis”, 1995, 9, s. 241–245; Eadem, *Венгры на Руси в XI–XIII вв.*, [in:] *А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя*, Київ 2002, с. 93–98) та Тору Сенгою (T. Senga, *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”*, old. 590, 593, 603; Idem, *Achilles alkancellár Halicsban 1246-ban*, old. 44–58; Idem, *Галич, Галицька та Руська землі*, с. 163–166).

⁹¹ *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 296. Пор.: *Густынская летопись*, с. 120.

⁹² *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 298.

⁹³ „Proinde ad universorum noticiam tenore presencium volumus pervenire, quod cum Wytka comes, filius Zabazlai de genere Ludan, a nostre ac sue puericie temporibus nobis adherens grata semper et omni acceptione dignissima fidelitatis opera studiosius inpendisset multiplicibus virtutum insigniis per dies singulos accrescendo, tandem maioris zelo fidelitatis accensus inter prospera et adversa pacis ac belli tempore immobiliter nobis assistens sedulus **extitit ad partes Boemie ac Ruthenie in nostris legacionibus deferendis** [акцент наш. – М. В.] [...] Nos igitur, quibus ex officio regie dignitatis incumbit metiri merita singulorum et singulis pro meritis respondere, volentes, ut decebat, tante fidelitatis constanciam [...] quandam terram nomine Chatar a castro Nitriensi exemptam decem et octo aratrorum usui subiacentem cum omnibus utilitatibus suis sibi ac per eum suis heredibus heredumve successoribus duximus perpetuo conferendam”, *CDES*, t. 2, s. 158. Про Вітка також див.: М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві, с. 349–357. Чому окресленим вицьким, на наш погляд, не міг бути віце канцлер Бели IV Ахілл – див. поклик № 9.

⁹⁴ *CDES*, t. 2, s. 299. На наш погляд, *Muntahas* – не обов’язково ім’я Віткового батька, як може випливати зі змісту акта, а назва млина (М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві, с. 351). Якщо б йшлося про людину, коректнішим було б застосувати до імені окреслення *nomine Muntahas*, а не *dicti Muntahas*.

Поряд із Вітком на рубежі 40–50-х рр. XIII ст. король Бела IV відправляв до князя Данила сина Ісабора, абовського сервієнта Германа (*Germanus filius Wysobur* або *Yssabor*), що відомо з двох дипломів за 1251 і 1259 рр.⁹⁵ Термін отримання останнім надань співпадає з підготовкою угорського короля до війни за австрійську спадщину Бабенбергів, до якої той усіляко ангажував Романовичів: „присла корол[ъ] | оугор[ъ]скый [акцент наш. – М. В.] къ Данилоу, проса его на помощь, бѣ бо имѣ | рат[ъ], на бой с нѣм[ъ]ци. Иде емоу на помощь и прїиде къ Пож[ъ]гоу”⁹⁶. До окреслених подій апелює інший пасаж наративу: „Корол[ъ] же оугор[ъ]скый възведе, искаше помощи, хотѣ прїати землю нѣмец[ъ]коюу . и посла [акцент наш. – М. В.] къ Данилови, рекый: | «Пошли ми с[ы]на Романа, да въдам[ъ] на н[ъ] сестроу герцикову, | и вдам[ъ] емоу землю нѣмец[ъ]коюу [...]» Потом[ъ] же | посла къ Данилови, рекый: «Оужика ми и сват[ъ] еси, по[м]оси ми на чехы». И оубѣди и [...]”⁹⁷.

Зрозуміло, що угорських посольств було щонайменше декілька, однак *Хроніка Романовичів XIII століття*, на жаль, у жодному з випадків не називає імен посланців. Ними ж могли бути як Вітк із роду Лудан, Герман син Ісабора, так і син комеса Ќсла комеса Герборт (*comes Herbord filius Osl comitis*), котрого Бела IV 1 травня 1248 р. за активну участь у кампаніях на Русь („de multi fidelitatis eius obsequijs, que longum foret omnia enarrare, presentibus exprimamus, vice quadam in Ruscia, sub magna porta Gallicie, que vocatur Vngarica [...] dehinc eciam super fluuium Denisztur viriliter coram nobis prestitit in conflict”, йдеться про невдалий похід молодшого короля Бели влітку 1230 р.), а також посольствах („serius **legaciones nostras** [акцент наш. – М. В.] detulit extra Regnum”)⁹⁸ із, щоправда не конкретизованими в дипломі країнами, ушанував землями в комітаті Зала. Принаймні на таку можливість натякає хронологія надання комесові Герборту, залучення його до військових кампаній Арпадів у Галицьку землю, обізнаність вельможі з „руськими справами”, а особливо – перебування в полоні після

⁹⁵ 1251 p. „Germanus filius Wysobur de villa Cumlos, servilis Novi castri [...] servitia et fidelitatis opera in legacionibus nostris ad dilectum cognatum nostrum Danilam illustrem ducem Ruthenorum deferendis [...]” (*Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* (далі – RSA), ed. I. Szentpétery, t. 1: 1001–1270, Budapest 1923, s. 296); 18 листопада 1259 p. „[...] quod cum German de uilla Cumlous ad Sarus pertinens in deferendis legacionibus nostris [акцент наш. – М. В.] ad Russciam fidele seruicium exhibuerit [...]”, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* (далі: CDAC), ed. G. Wenzel, vol. 7: 1235–1260, Pest 1869, s. 505; CDES, t. 2, s. 446.

⁹⁶ *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 311. пор.: *Густынская летопись*, с. 121. Див. також останнє з досліджень окресленої зустрічі володарів у Братиславі 1252 р.: А. Мартынюк, „Немци же дивящиеся оружию татарскому”: с кем и когда встречался Даниил Романович в Пожони, [in:] *Rus’ and Central Europe from the 11th to 14th century. Publication after 5th International Conference, Spišská kapitula, 16th–18th Oktober 2014*, eds. V. Nagirnyy and A. Mesiarkin, Krakow–Bratislava 2015, s. 149–160 (Серія: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 5).

⁹⁷ *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 332–334. Пор.: „Bela Hungarie rege socero suo **solicitante et deprecante** [акцент наш. – М. В.] cum potencis gencium equestrium et pedestrium, habens in suo comitatu Danielem ducen Russie et solacia Ruthenica ingressus ipsam populator spoliis et incendiis” (Dlugossii Joannes, *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*, komit. red. Z. Kozłowska-Budkowa i in., lib. 7–8, Warszawa 1975, s. 94).

⁹⁸ CDAC, vol. 7, s. 263.

битви під Ярославом 17 серпня 1245 р. впродовж серпня 1245 – квітня 1247 рр. його брата Беледа/Веледа, якого згодом було викуплено⁹⁹. Не виключено, що саме з метою повернення брата додому Герборт узяв участь у одному з посольств до Романовичів, окресленому в дипломі Бели IV як *extra Regnum*.

У якихось за змістом не з'ясованих посольських дорученнях „*pluribus annis in terra Ruthenorum*” міг брати участь і син Альберта з бігарсько-саболчського відгалуження роду Гонт-Познан, комес Михайло (*Michael comes filius alberti, de genere Huntpazuan*), відповідно вшанований Марією Ласкаріс (1206–1270) одним з дипломів 1266 р. Угорська королева, підкреслюючи його особливі заслуги як „*per dominum nostrum regem*”, так і „*per nos*”, втім не забула згадати „*gravi iactura rerum, et periculis personarum*” комеса Михайла, яких той зазнав з невідомих причин, вочевидь у ході одного з посольств на Русь¹⁰⁰. Обставини окресленого встановити неможливо, хоча мабуть йшлося про регулювання двосторонніх відносин зі смертю Данила Романовича в 1264 р.

Аналогічно 11 січня 1283 р. одним з актів Володислава IV (1262–1290) сучасний йому єпископ Ваца Фома (1278–1289) зі своїми братами Христофором, Іоанном і Стефаном був ушанований королем землями „*duas videlicet Veyceh [...] vocatas de comitatu Simighiensi*”, адже в часі служби королівським нотарем Фома „**In legationibus diuersis** [акцент наш. – *M. B.*] eiusdem Domini regis, Aui nostri, temporibus [Бели IV. – *M. B.*] tam ad partes Rusciae, quam Bohemiae, strenuus deferendis, fascem regiae dignitatis et apicem, sermonum prouidentia, ac rerum efficacia, prae ceteris attolendo”¹⁰¹. Йдеться про часте використання окресленого нобеля в перемовинах між ворогуючими сторонами на різних етапах боротьби за спадщину династії Бабенбергів, а також, можливо, „*in revocatione Ruthenorum ad oboedientiam sedis apostolicae*”, як бачимо з листа Бели IV до Інокентія IV від 9 травня 1252 р.¹⁰²

Цілком вірогідно хтось із названих послів брав участь в активному комунікуванні між Арпадами й Романовичами, віддзеркаленому в так званому татарському листі Бели IV, надісланому Папі Інокентієві IV з-під Шарошпатака 11 листопада 1247 р. та після його появи¹⁰³.

⁹⁹ *CDH*, studio et opera G. Fejer, t. 7, vol. 1, Budae 1831, s. 293. Про родинні зв'язки окреслених осіб див.: A. Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, Budapest 2011, old. 288, 308.

¹⁰⁰ *CDP*, t. 6, s. 139. Див. також: J. Karácsonyi, *A magyar nemzetségék a XIV. század közepéig*, Budapest 2004, old. 220–221; A. Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája*, old. 232.

¹⁰¹ *CDH*, studio et opera G. Fejer, t. 5, vol. 3, Budae 1830, s. 180–184.

¹⁰² *CDH*, studio et opera G. Fejer, t. 4, vol. 2, Budae 1829, s. 144.

¹⁰³ „Nos vero ad id, quod potuimus recurrentes propter bonum christianitatis maiestatem regiam humiliando, duas filias nostras duobus ducibus Ruthenorum et terciam duci Polonie tradidimus in uxores, ut **per ipsos et alios amicos nostros** [акцент наш. – *M. B.*], qui sunt in parte orientis, sciremus nova, que multum latent de Thartharis, ut sic eorundem conatibus et fraudulentis ingeniis utcumque commodius resistere valeremus”, *CDES*, t. 2, s. 244. При

За відсутності в *Хроніці Романовичів XIII століття* конкретніших джерельних звісток про перебіг русько-угорських відносин зі смертю на початку 1264 р. Данила Романовича складно з'ясувати, які саме *terminus ante quem* завдання ставив Бела IV своєму посліві Богомерію синові Лавретія з Ліптова (*Bogomerius filius Lauren de Lypto*), коли 1267 р. вшановував того „*silvam nostram desertam [...] a parte Scepus*”, підкреслюючи водночас його заслуги „*in omni exercitu nostro generali tam in Austria quam in Bochiemia(!)*”, а також „*in nostris legationibus solempnibus* [акцент наш. – М. В.] *tam in Polonia, quam in Ruthenia*”¹⁰⁴. Оскільки станом на 1267 р. серед живих ще був держатель лісових володінь на Спішу Вітк (він же, можливо, комес Вітк із роду Лудан), який набув їх, як згадувалося, *ad preces et instanciam petitionum Leonis ducis Rusie*¹⁰⁵, завдання Богомира, мабуть, не пов'язувалися із забезпеченням комунікації поміж двором угорського короля та його руського зятя. Однак брак нарративних свідчень про двосторонні дипломатичні зв'язки компенсується актовим матеріалом.

Так, про укладення 3 липня 1271 р. миру *in castris apud Posonium* та *Prage* після чергового етапу протистояння за спадщину династії Бабенбергів 1270–1271 рр. поміж Стефаном V (1239–1272) і Пшемислом Оттокаром II (1233–1278) угорське посольство (*transmissis nostris nunciis*) мало повідомити й свого роду гарантів дотримання угоди, зокрема „[...] *Leonem generum nostrum, Ruthenorum Ducem; Mitizlaum fratrem eiusdem; et Wazulem filium Wazule Ducis Rutenorum*”¹⁰⁶, котрі брали участь у конфлікті на боці чеського короля¹⁰⁷. Можливо, послом, котрий поінформував згаданих князів про укладений мир, був нотар Фома (майбутній єпископ Ваца), про якого вже згадувалося в акті 11 січня 1283 р. і який, окрім Бели IV, також встиг послужити і його синові Стефану V¹⁰⁸. Утім із раптовою смертю останнього й приходом до влади Володислава IV бойові дії проти Пшемисла Оттокара II відновилися. Причому, судячи з усього, руські сили могли

датуванні ми опираємося на найбільш аргументовані дослідження Т. Сенги (Т. Senga, *IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”*, old. 606–610; Idem, *Галич, Галицька та Руська землі*, с. 39–48).

¹⁰⁴ RSA, t. 1, s. 476.

¹⁰⁵ М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві, с. 356.

¹⁰⁶ CDAC, ed. G. Wenzel, vol. 3: *1261–1272*, Pest 1862, s. 255. Пор. із текстом чеської версії мирного договору від 14 липня 1271 р., укладеним у Празі: *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*, condidit G. Friedrich. Ediderunt J. Šebánek, S. Duškova, t. 5, fasc. 2: *inde ab a. 1267 usque ab a. 1278*, Pragae 1981, s. 247–260. Див. також до теми: N. Míka, *Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278*, Racibórz 2008, s. 77; P. Roháč, *III. česko-uhorská vojna o babenberské dedičstvo 1270–1271*, „Vojenská história”, 20, 2016, 1, s. 30–31.

¹⁰⁷ 1281 р. „*Dominius Rex Stephanus [...] in conflictu, autem idem pater noster [Володислав IV. – М. В.] inter fluuios Raba et Rabcha contra regem Bohemorum, Capitalem regni nostri habuit [...] per Ruthenos Ducis Leonis, qui tunc comitatum de Vgocha hostiliter deuastarunt*”, CDH, t. 5, vol. 3, s. 87–88. Разом з тим відомо, що „*Rex vero Ungarie Stephanus perditionem terre et diceccioem sue gentis timens, Comanorum, Rutenorum, Grecorum, Bulgarorum, Belachorum, Ungarorum et aliorum suarum terrorum habitatorum inmensa congregata multitudinea*”, *Continuatio Claustro-neuburgensis VI. a. 1267–1288*, [in:] *Monumenta Germaniae historica. Scriptores*, ed. G. Pertz, t. 9, Hannoverae 1851, s. 743. Див. також: P. Roháč, *III. česko-uhorská vojna*, s. 17–18.

¹⁰⁸ CDH, t. 5, vol. 3, s. 180–183.

брати участь по обидва боки конфлікту й угорський король залучав їх цілком офіційно.

Для прикладу, точно відомо, що 1285 р. король Володислав IV надав землі Палудзки (*terram ad duo aratra sufficientem de terra Pallugya excisam iuxta fluuium Lybula*) Іпотові (Іполітові?) сину Бахлора та Левстахіїв сину Аладара з Ліптова (*Ipoth filius Bachlor, et Leustachuis filius Aladarij de Lyptow*), оскільки обоє відзначилися „seruicijs meritorijs [...] specialiter **in deferendis legacionibus nostris** [акцент наш. – М. В.] in Poloniam et Ruteniam”¹⁰⁹. Окреслені заслуги цілком відповідають намірам угорського короля залучити Романовичів до чергової війни з чеським королем Пшемислом Оттокаром II, вирішальна битва якої на Моравському полі 26 серпня 1278 р. завершилася поразкою та загибеллю останнього. Останнім часом Ілля Паршин спробував довести присутність загонів Лева Даниловича якраз на боці чеського короля, водночас, на основі аналізу *Райхенберзьких анналів*, не відкидаючи підтримки якимись русинами (*Brutenos*) Володислава IV. Хоча не зрозуміло – на підставі чого він вважав їх „закарпатськими нобелями”¹¹⁰; вищенаведене королівське надання від 1285 р., радше, свідчить на користь залучення за сприяння угорських послів певних контингентів з держави Романовичів¹¹¹.

Контекст звісток про двосторонні зв'язки останнього десятиліття XIII ст. дозволяє допустити дипломатичні перемовини між Андрієм III (1265–1301) і руськими володарями після власного коронування 23 липня 1290 р. Адже під 1290/1291 р. у *Віденських анналах*, *Анналах монастиря Св. Флоріана*, *Хроніці Австрії* та *Хроніці королівства Римського* Фоми Ебendorфера повідомляється про підтримку якимись русинами (*Ruthenorum, Ruthenos*) угорського короля в поході на Австрію¹¹². Однак як саме і які саме послі останнього представника династії Арпадів подбали про цю підтримку акти Угорського королівства нам відповіді не дають.

Колонізаційна діяльність (господарство, осадництво, вирішення демографічних проблем). У контексті аналізованих випадків відправлення угорськими королями посольських місій на Русь дещо винятково виглядає диплом короля Бели IV від 1256 р., за яким Йордан син Арнольда зі Спішу отримав від короля за участь „[...] **in legacionibus nostris**

¹⁰⁹ CDAC, ed. G. Wenzel, vol. 12: 1274–1300, Pest 1874, s. 442. Добре відомо, що в селах Палудзка та Любела XIII ст. мешкали руські поселенці (М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві, с. 184–187), тому контекст надання двох плугів землі Палудзки залученим до посольств *in Rutheniam* особам виглядає зрозумілим.

¹¹⁰ І. Паршин, *Дипломатія Галицько-Волинської держави*, с. 103. Див. також до теми: А. Федорук, „*Danielem regem Russiae et filios eius*”: військова діяльність у великих битвах періоду війни за „австрійську спадщину” 1246–1278 рр., [in:] *Данило Романович і його часи*, ред. В. Нагірний і М. Волощук, Краків–Івано-Франківськ 2017, с. 236–243 (Серія: *Colloquia Russica. Series II*, vol. 3); P. Roháč, *Bitka na Moravskom poli 1278*, „*Vojenská história*”, 21, 2017, 3, s. 18–19.

¹¹¹ Поп.: *Continuatio Claustroneuburgensis VI. a. 1267–1288*, s. 17–18.

¹¹² І. Паршин, *Дипломатія Галицько-Волинської держави*, с. 106, 108, 129, 134–135.

[акцент наш. – М. В.] in Rutheniam et Poloniam deferendis ac in convocacione populorum ad terram Scepus de circumiacentibus regnis et diversis regionibus congregatis”¹¹³. Ідеться не тільки про поодинокий випадок чіткого окреслення завдань посла, а й про ексклюзивність цих завдань порівняно з „дипломатичним протоколом” запланованих матримоніальних союзів, пошуку військової допомоги чи визволення полонених. Хоча добре відомо, що запрошення гостей (*hospites*) з-за кордону з метою осадницької діяльності, освоєння нових земель активно велося від часів короля Коломана на межі XI–XII століть¹¹⁴, ми не володіємо іншими джерельними підтвердженнями цілеспрямованих закликів на поселення до Угорщини вихідців з володінь Рюриковичів, хоча добре відомо, що впродовж XI–XIII століть таких були тисячі¹¹⁵.

* * *

Отже, дипломатичний супровід складних і різнопланових міждинастичних відносин Арпадів з Рюриковичами XI–XIII ст. відображений джерелами сповна. Можна встановити не тільки динаміку перемовин, а й, починаючи з XIII століття, імена угорських послів та обсяги вшанування їх за результатами успішно проведених перемовин зі своїми руськими *vis-à-vis*. Угорська династія доволі результативно використовувала набутий обома імперіями (Ромейською та Німецькою) дипломатичний досвід. Це добре видно за характером обов’язків послів, їхнім родинним і соціальним походженням. Нерідко делеговані на Русь посланці належали до змішаних русько-угорських родин або тих, котрі володіли землями на кордоні з підвладними Рюриковичам теренами (наприклад Гонт-Пазнан). Такі особи блискуче володіли не тільки „мовою перемовин”, а й знали тонкощі придворного, ба – сімейного – життя руських князів і королів. За соціальним статусом вони, безсумнівно, належали до знаті, будучи рицарями, комесами, займаючи в країні найрізноманітніші уряди.

Підкреслимо, що попри давно й добре вивчений сегмент русько-угорських військово-політичних зв’язків XI–XIII ст. дипломатія досі залишалася дещо „в тіні” масштабніших сюжетів, а відтак, є надія, – ставатиме ще предметом більш спеціальних студій. Наш короткий нарис лише актуалізує найбільш яскраві сторінки згаданих міждинастичних дипломатичних стосунків.

¹¹³ CDES, t. 2, s. 382–383.

¹¹⁴ Gy. Kristó, *Die Bevölkerungszahl Ungarns in der Arpadenzeit*, [in:] *Historische Demographiae Ungarns (896–1996)*, von Gy. Kristó, P. Engel, A. Kubinyi etc., Herne 2007, s. 56.

¹¹⁵ У даному разі варта уваги хоча б наведена нами кількість заснованих за окреслений проміжок часу руськими поселенцями населених пунктів (М. Волощук, „Русь” в Угорському королівстві, с. 143–144), докладне вивчення історії постання і розвитку яких ще попереду.

*

Myroslav Voloshchuk, *Who was sent in variis legacionibus nostris in Rutheniam by Hungarian kings in the 11th–13th centuries: dynastic origin and social status*

Bilateral dynastic connection that was formed by the Arpads and the Rurikids at the turn of the 10th–11th centuries was accompanied by the systematic marriages. Constant contact between the court and individual rulers provided diplomatic missions. Their aims were not only contracting agreements concerning the marriage but creating military alliances. Historical facts show a low level of diplomatic initiative by the Arpads. To the middle of the 13th century Ruthenian princes more often sent ambassadors to the Hungary, and not the other way around. However, a little amount of Hungarian act sources before the early 13th century doesn't give one any particular personalities that were sent to Rus' in variis legacionibus. They are mentioned as „мужи”. But since the second third – the middle of the 13th century they are mentioned much more often. Regarding their social status they were mostly representatives of military nobility – knights, servientes, iobagiones, counts etc. Relating to their dynastic origin the absolute majority of the ambassadors belonged to the families that contacted the Ruthenian elites at the level of family relations and military agreements. It is referred to the representatives of the Ludan, Hont-Poznan etc. that lived in a close proximity to the lands of Rus': in Spiš, Šariš, Liptov counties, etc. The Rurikids quite often sent the representatives of their family to the Hungarian lands. They were mostly the closest relatives – the youngest brothers and sons – as it is well-known from an example of negotiations between the prince of Kyiv and Volodymyr Iziaslav Mstislavich and king Geza II in the middle of the 12th century. Sometimes it could be even boyar initiatives mainly from the closest to the Hungarian kingdom Galician land.

Simon Malmenvall
(Ljubljana)

Pilgrimage as a Factor of (Religious) International Relations: Image of the „Self” and the „Other” in the Travel Diary of the Ruthenian Hegumen Daniel

*This article is based on the East Slavic travel diary titled *Life and Pilgrimage of Daniel, Hegumen of the Land of Rus’* (Житъе и хожденье Даниила, русьскыя земли игумена), written at the beginning of the 12th century. Daniel’s Pilgrimage is placed within the initial period of the Frankish rule over Palestine and it represents the earliest known travel diary in the East Slavic medieval literature; it also shows the existence of a vibrant international network of the time connecting Rus’ with the Eastern Mediterranean and Latin Christendom. The text provides a testimony of Daniel’s self-image and his perception of the “other”, concerning mainly the Catholic-East Orthodox relations in the Kingdom of Jerusalem. Daniel’s travel diary deals primarily with the spiritual dimensions of the pilgrimage, particularly the symbolic entrance of the Rus’ into the process of salvation of history on the Holy Land through transcending its own geographical and cultural borders. However, Daniel’s Pilgrimage also offers a testimony of the Catholic-East Orthodox relations and existence of the various ethno-cultural categories in the Kingdom of Jerusalem. In this context, two aspects deserve special mention: 1) Daniel regards himself not only as an East Orthodox Christian but also a representative of his homeland, the „Land of Rus’” (русьска земля); 2) various ethno-cultural categories in the Pilgrimage are intertwined with confessional terminology (e.g. „Latins/Franks” vs. „Orthodox/Greeks”). The Catholic-East Orthodox relations in the Kingdom of Jerusalem can be defined as ambiguous: on the one hand, a clear distinction between the „Orthodox” and „Latins” is obvious, while, on the other hand, a tolerant coexistence in preserving the memory of the places connected with the Biblical events is noticeable.*

Introduction. The present article is based on the East Slavic travel diary concerning the Christian holy sites in Palestine titled *Life and Pilgrimage of Daniel, Hegumen of the Land of Rus'* (*Житъе и хоженъе Даниила, русьскыя земли игумена*). Daniel's *Pilgrimage* belongs to the context of the early Crusades, i.e. the early Frankish („Latin”)¹ rule over Palestine. It shows the existence of a vibrant international network of the time connecting Rus' with the Eastern Mediterranean and Latin Christendom, and at the same time represents the earliest known travel diary in East Slavic medieval literature. Considering the characteristics corresponding to its literary genre, Daniel's text is focused neither on presenting the social characteristics of Catholic-East Orthodox relations nor on the relations between the different ethnic groups in Palestine at the time, as it primarily highlights the spiritual dimensions of the pilgrimage. Nonetheless, the text under discussion offers, *inter alia*, a testimony of the Catholic-East Orthodox relations and existence of different ethno-cultural categories in the Kingdom of Jerusalem, provided „from the outside”, i.e. by an ecclesiastical writer hailing from the distant Kievan Rus'. With Daniel's perception of his (confessional) „other”, the travel diary also enables to identify his relation to himself, i.e. his establishment of his own identity when faced with the „other”.

Historical circumstances and literary characteristics. One of the most successful personalities among the Catholic Crusade warriors in the first half of the twelfth century, who originated mainly from the territory of present-day France, was Baldwin I (1100–1118), the ruler of the Kingdom of Jerusalem. Baldwin also held a position of an unofficial leader of several „Latin” polities along the Eastern Mediterranean coast from Antioch neighboring the Byzantine Empire in the north to the Red Sea neighboring Egypt in the south². The majority of the population of Baldwin's Palestine belonged to the Arab-, Syriac- and Greek-speaking East Orthodox Christians or Melkites; an important segment of the Christian milieu comprised the Monophysites, i.e. the so-called Syriac Jacobites and Armenians³. The official royal policy towards non-Catholic Christians was twofold: the „Latin” Church, which presented a minority, was granted a higher legal status (e.g. nominal superiority of the Catholic bishops over the East Orthodox ones), while other Christians enjoyed tolerance from the Catholic rulers, were able to live according to their ancient mores and could access public funds for the renewal or building of their churches⁴.

¹ Various pre-modern sources created in the East Christian cultural environment (Greek-Byzantine, Slavic, Middle Eastern) frequently designate members of the Catholic Church and residents of Western Europe with the generalized term „Latins”.

² C. H. MacEvitt, *The Crusades and the Christian World of the East: Rough Tolerance*, Philadelphia 2008, p. 5–7.

³ *Ibidem*, p. 7–9, 110.

⁴ S. Runciman, *A History of the Crusades: The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East 1100–1187*, Harmondsworth 1990, p. 4, 86–87, 100–101; J. Riley-Smith, *The Crusades: A History*, London 2005, p. 53–55, 61–63, 66–69, 72, 75, 83; C. H. MacEvitt, *The Crusades*, p. 21, 134.

Tolerance between Catholic and non-Catholic Christians was particularly obvious in the case of numerous pilgrims coming to Palestine from various European and Mediterranean lands – Eastern Christian pilgrims were not discriminated in relation to the Catholic ones⁵.

Daniel's *Pilgrimage* was written in the first decade of the twelfth century; it is considered the earliest and one of the most copied pilgrimage travel diaries of the Kyivan period of the Eastern Slavic medieval culture⁶. Everything that is known about Daniel can be found only in his travel diary⁷. According to the *Pilgrimage*, he was a hegumen, or superior, of an anonymous monastery on the territory of Rus' and possibly originated (e.g. considering his comparison between the rivers Jordan and Snov, mentioning of Prince Oleg Sviatoslavich) from the city of Chernigov or its vicinity to the north-east of Kyiv⁸.

The largest part of the original Eastern Slavic medieval literature can be considered as a hybrid between historical and theological genres (chronicles, hagiographies). Pilgrimage travel diaries, which usually describe holy sites or cities, such as Palestine, Constantinople or Mount Athos, can also be placed within this group⁹. Essentially, Daniel's *Pilgrimage* represents a personal testimony of a pilgrim overwhelmed by the beauties of Palestine and at the same time a spiritually edifying reading for all those who will (probably) never visit the Holy Land¹⁰. The *Pilgrimage* is composed of three geographically and temporally compact segments: itinerary to the Holy Land and Jerusalem, description of the Palestinian towns and return to Jerusalem; description of Galilee; testimony of the „Easter Vigil light” (fire) miracle in Jerusalem. The largest part of Daniel's *Pilgrimage* is represented by his descriptions and reflections on Jerusalem; his representation of the Holy Land as a whole begins and concludes in Jerusalem, which serves as a reference point to all other sites and events. The narrative core of the *Pilgrimage* can be identified in extensive descriptions of the holy sites various buildings (especially churches) and relics; all this is complemented with the pilgrim's first-person comments and episodes from the Biblical and legendary stories concerning the described holy sites¹¹. When Daniel writes

⁵ C. H. MacEvitt, *The Crusades*, p. 132–133, 135.

⁶ K. D. Seemann, *Igumen Daniil. Chozenie. Abt Daniil. Wallfahrtsbericht*, München 1970, s. VII, IX, XXXI, XLI–XLIII, XLIV; Г. Подскальски, *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.)*, пер. А. В. Назаренко, Санкт Петербург 1996, с. 318, 321; М. Гардзанити, *У истоков паломнической литературы Древней Руси*, [in:] „Хожение” игумена Даниила в Святую Землю в начале XII вв., ред. Г. М. Прохоров, Санкт Петербург 2007, с. 274; Г. М. Прохоров, *Игумен Даниил и его „Хожение” в Святую Землю*, [in:] „Хожение” игумена Даниила в Святую Землю в начале XII вв., ред. Г. М. Прохоров, Санкт Петербург 2007, с. 10, 12.

⁷ K. D. Seemann, *Igumen Daniil*, s. VII; M. Garzaniti, *Itinerario in Terra santa*, Roma 1991, p. 19.

⁸ „Хожение” игумена Даниила в Святую Землю в начале XII вв., ред. Г. М. Прохоров, Санкт Петербург 2007, с. 20, 137; Г. М. Прохоров, *Игумен Даниил*, с. 10.

⁹ K. D. Seemann, *Die altrussische Wallfahrtsliteratur. Theorie und Geschichte eines literarischen Genres*, München 1976, s. 11–13, 76–77, 139, 144, 191; Г. Подскальски, *Христианство*, с. 318.

¹⁰ K. D. Seemann, *Die altrussische Wallfahrtsliteratur*, s. 37–38, 45; Г. Подскальски, *Христианство*, с. 324; М. Гардзанити, *У истоков*, с. 323–324, 327.

¹¹ K. D. Seemann, *Igumen Daniil*, s. XII, XVIII; M. Garzaniti, *Itinerario*, p. 21–24, 30–31; Idem, *У истоков*, с. 277–278, 296.

about the Holy Land, he does not report on the life of the local population, he is also not interested in sociopolitical circumstances of this territory. In this context, it is meaningful that Daniel, among all the inhabitants of Palestine, does not name anyone, except King Baldwin. This is because Daniel is interested in expressing his own participation in the „holy space”, which testifies about the „Divine power” revealing itself through history.

Pilgrimage between confessional and ethno-cultural identity categories.

Daniel's use of ethno-cultural categories of identity is closely linked with terms designating religious or confessional belonging, which indicate the hegumen's devotion to Orthodoxy and his ambiguous attitude towards the Catholic world as well. In the case at hand, these terms concern the writer's indirect treatment of the Catholic, in his words „Latin” or „Frankish” community, and the East Orthodox, or „Greek”, community, which he also calls „true believers”. Daniel's understanding of ethno-cultural categories therefore confirms the commonly held belief in (post)modern historiography that in the Middle Ages, (self-) declaration of faith was—unlike that of ethnicity—one of the most important and most clearly expressed identities¹².

The *Pilgrimage* is opened with the following words: „I, the unworthy hegumen Daniel of the land of Rus”¹³. When, at the beginning of the travel diary, Daniel introduces himself to the reader and gives thanks to God for the completed pilgrimage to the land he wished to see, he perceives himself as a hegumen from the „land of Rus” (*руська земля*). He apparently does not primarily consider himself a representative of a specific place or region, not even a member of a specific monastery; instead, in front of the Rus' intellectual public, he identifies himself with his homeland – the „land of Rus” as a whole. Thus, he views himself as a representative of the wider geographic-ethnic space of his origin. Indeed, on the Holy Sepulchre, he places a lamp „in the name of the whole land of Rus”¹⁴, and he stresses the following in the first person: „In no holy sites have I forgotten the names of Rus' princes and princesses and their children, bishops, hegumens, boyars, and I have never forgotten my spiritual children and all Christians, I remembered them in all holy sites”¹⁵. Daniel feels that his homeland always presents in the Holy Land in spirit. In this context, it is notable that among all the inhabitants of Palestine, he refers to no-one by name, except King Baldwin; he only mentions people from Rus'. Among these, he mentions two pilgrims named Iziaslav Ivanovich and Gorodislav

¹² On the theoretical framework of the study of ethno-cultural categories before the modern „national” age. H. Schulze, *Država in nacija v evropski zgodovini*, trans. A. Mercina, Ljubljana 2003, s. 13–100.

¹³ „Хоженіе” игумена Даниила, с. 15. The excerpts from the *Pilgrimage* have been translated (from Church Slavonic to English) by the author of the present article.

¹⁴ *Ibidem*, c. 122.

¹⁵ *Ibidem*, c. 132.

Mikhailovich Kashichka¹⁶. He also refers to some Rus' princes by name, for whom he specifically prayed when placing the lamp on the tomb of Christ. In doing so, he lists their domestic, Slavic names as well as their Christian names. The following princes are named: Michael-Sviatopolk, Vasili-Vladimir, David Sviatoslavich, Michael-Oleg, Pancratius-Sviatoslav and Gleb of Mensk¹⁷.

The substantive and literary climax of the *Pilgrimage* is the final part of the travel diary, which is dedicated to a testimony about the Easter Vigil in the Basilica of the Resurrection at the site of the Holy Sepulchre. Daniel describes his presence at the holiest site in the Holy Land at the most festive time of the liturgical year. „Then, on that [Good] Friday at the First Hour of the day, I, weak and unworthy, went to that Prince Baldwin and bowed down. And he saw me weak and called me to him with love and said: ‘What is your wish, Rus’ hegumen?’ For he knew me well and loved me dearly; he is a virtuous man and very humble, not at all haughty. And I said unto him: ‘My prince, my lord! I beg you: for the sake of God and the princes of Rus’, allow me, too, to set my lamp on the holy tomb in the name of the entire land of Rus’!’ Then he [...] allowed me to set a lamp on the tomb of the Lord. [...] And with my sinful hands I set [the lamp] beside the legs, where the purest legs of our Lord Jesus Christ rested. A Greek lamp stood beside the head, and the chest held a lamp of the [Lavra] of St. Sabbas and all the monasteries. [...] And then [/at the Saturday night vigil] these three lamps lit up”¹⁸.

The excerpt above represents the theological and patriotic core of the whole *Pilgrimage*. On its basis, it is discernable that Daniel perceives himself primarily as a representative of his homeland, the „land of Rus’”. That is apparently how he was seen by Baldwin I, King of Jerusalem, as well – he addressed him with the phrase „Rus’ hegumen”. Daniel’s belonging to the Rus’ homeland is even more apparent in light of his goal, as he placed the lamp on the tomb „in the name of the entire land of Rus’” and not some specific East Slavic principality, so that his entreaties to God would ensure a blessing to the entire Rus’ ethnic-political community. With the placement of the lamp on the Holy Sepulchre, the central and holiest site in the whole Christendom, Rus’ symbolically joined the hallowed time and space concentrated in the Holy Land. When Daniel, „by God’s grace”, succeeded in setting the lamp „in the name of the entire land of Rus’” along with a „Greek” lamp and a lamp of the Lavra of St. Sabbas, Rus’ symbolically joined those parts or communities of Christendom that, in accordance with the custom of the time and due to their reputation, were allowed to regularly place lamps on the Holy Sepulchre.

¹⁶ Ibidem, c. 34, 130.

¹⁷ Ibidem, c. 134.

¹⁸ Ibidem, c. 122, 124.

Owing to the same „God’s grace”, Daniel’s homeland was awarded an even higher honor the following night at the Easter Vigil, when the lamp placed on the tomb „in the name of the entire land of Rus’” was among those that miraculously lit up. Based on Daniel’s narrative, the miracle of the Easter light was a sign that Rus’ was particularly favored by God. All of the above demonstrates that the composer of the *Pilgrimage* intended the pilgrimage travel diary to prove the following: with its direct contact with the holy Land, the placing of the lamp on the Holy Sepulchre and the Easter miracle, Rus’ became a spiritually equal and full-fledged part of Christendom, included in salvation history¹⁹. In light of other sources marked by religious patriotism in Rus’ literary tradition between the mid-11th and mid-12th century – *Tale of Bygone Years* (chronicle), *Sermon on Law and Grace* (sermon), *Lesson on Boris and Gleb* (hagiography) – it can be concluded that Daniel’s *Pilgrimage* provides a justification of the definitive inclusion of Rus’ in the context of the theological interpretation of world history. Unlike the other mentioned sources, the geographic, historical and theological horizon of the *Pilgrimage* is broader. It is not primarily concerned with the Rus’ experience itself; it enhances the latter with a distinctly universalist experience, as it incorporates it into the general Christian framework of the Holy Land, where all the key Biblical events took place. At the end of his travel diary, Hegumen Daniel highlights that he prayed and made entreaties to God to obtain help for the Rus’ princes and homeland. He claims, *inter alia*, that he prayed for the Rus’ princes first – even before begging for the forgiveness of his own sins. This is another expression that proves he identified with Rus’ and wished to act as its representative in the Holy Land.

As regards the hegumen’s attitude to the Catholic community, his principal „other”, it is primarily worth mentioning his treatment of King Baldwin I, who is shown in a particularly flattering light²⁰. The *Pilgrimage* states that Baldwin knew him very well and loved him dearly²¹. It also describes him as „a virtuous man and very humble, not at all haughty”²². According to Daniel’s testimony, Baldwin’s favor was most strongly expressed when he and his companions were „joyfully invited to join him” on his way to the Sea of Tiberias²³. Thus, the hegumen’s fellowship was able to journey through places that were often subject to incursions of Muslim brigands and Syrian armies „without fear or crime” with the protection of Baldwin’s army²⁴. Safe passage to the Sea of Tiberias

¹⁹ On the concept of salvation history and the (patriotically oriented) reflection upon it in narrative sources of Rus’, see: S. Malmenvall, *Beseda o postavi in milosti metropolita Hilarijona kot primer osmišljanja preteklosti v Kijevski Rusiji*, „Zgodovinski časopis”, 71, 2017, 1–2, s. 8–29; Idem, *Narativni teksti o Borisu in Glebu med posredovanjem političnega zgleada in tolmačenjem zgodovine*, „Slavistična revija”, 70, 2017, 2, s. 312–322.

²⁰ M. Garzaniti, *Itinerario*, p. 38.

²¹ „Хожение” игумена Данишля, с. 122.

²² Ibidem.

²³ Ibidem, c. 92.

²⁴ Ibidem.

also enabled Daniel and his fellow travelers to visit holy sites related to Christ's earthly life – such as Nazareth, Mount Tabor and Cana of Galilee. A passage on Daniel's visit to Nazareth, where he and his companions saw the remains of the house of Saint Joseph, Mary's husband, is written in a very similar spirit. When the travel writer narrates this event, he unequivocally praises the hospitality of the Catholic community – termed as „Franks” (*фрязи*) in this case – and their care for this holy site. „This place was once abandoned, but now the Franks have rebuilt it and put it in good order. And there is a Latin bishop here, very rich, ruling over this holy site. And they honored us with good drink and food and all [the rest]”²⁵.

The most apparent expression of good or at least tolerant relations between the Catholic and East Orthodox communities in the territory of Palestine at the time of Daniel's journey is his testimony about their joint celebration of Easter at the commonly acknowledged holiest site, i.e. the basilica at the Holy Sepulchre. In this context, the travel writer once more points out Baldwin's kindness, as he allowed him to place a lamp on the holy tomb itself, and during the vigil, he sent him to a prominent spot on one of the choirs right above the door to the holy tomb, where he was able to follow the event attentively²⁶. Despite the joint celebration of Easter, Daniel clearly marks a difference between „Latins” (*латинянтъ*) or Catholics, on one hand, and the East Orthodox community, on the other, which he calls „true believers” (*правовѣрнии*), stressing that the true Christian faith is not (entirely) preserved in the Catholic Church, but only in the East Orthodox Church. He reinforces the difference between the „true believers” and „Latins” with a remark ridiculing the singing of Catholic priests. He claims that the East Orthodox priests and monks „sang” vespers over the holy tomb, while the „Latins” at the great altar „screamed” (*верещали*)²⁷. To the greatest extent, the differences between the Catholic and East Orthodox communities are highlighted in the context of the miracle of the „Holy Fire”. Telling the story of the annual miracle of the automatic lighting of a fire during the Easter Vigil in the Basilica of the Resurrection, he does again commend Baldwin for allowing him to hang up and light the lamp at the holy tomb²⁸. However, at the same time, he points out that he saw with his own eyes how at the tomb of Christ, the Greek lamps lit up, including the lamp that he had placed himself in the name of the entire Rus', while the Catholic – or, in his words, Frankish – lamps remained unlit²⁹. This, Daniel is convinced, is a miraculous confirmation of the true belief of the East

²⁵ Ibidem, c. 116.

²⁶ Ibidem, c. 126, 128.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, c. 122.

²⁹ Ibidem, c. 124.

Orthodox Church and a testimony of the imperfection of the Catholic Church. In telling this, the travel writer establishes a tension between the two kinds of defending the Christian relics – the physical defense of Palestine, carried out by the Catholic crusaders, and the spiritual defense of the purity of the Christian faith, carried out only by the East Orthodox Church.

Daniel's „self” and „other”: a wider cultural context. In light of the characteristics corresponding to its literary form (genre), Daniel's *Pilgrimage* is focused neither on presenting the social characteristics of Catholic-East Orthodox relations nor on the relations between the different ethnic groups in Palestine at the time, as it primarily highlights the spiritual dimensions of the pilgrimage. Nonetheless, it must be pointed out that the author of the *Pilgrimage* clearly recognizes the existence of ethno-cultural categories – both in relation to the Rus' community and the population of Palestine. In this respect, Daniel calls himself a „Rus' hegumen” and in general presents himself as a representative of his homeland, the „land of Rus'”. In this way, he uses his Rus' identity as an element of identification or separation, which signifies his position in relation to the „other”, in this case the population and the Catholic authorities of Palestine in the early twelfth century. The travel writer's understanding of himself can thus be linked with the general theoretical conclusions of the German historian Hagen Schulze (1943–2014), whose claim regarding the existence of ethno-cultural categories in pre-modern periods is that, on the one hand, they have not played a decisive role in the formation of the contemporary understanding of reality and the world, and on the other hand, they can occasionally be observed in historical sources when certain individuals or groups were subject to „encounters” with the „other”. Ethno-cultural categories thus situationally created a collective consciousness based on (alleged) ancestral, linguistic or geographic affinity of the members of a given group³⁰. The mechanism of the situational establishment of ethno-cultural categories on the basis of „encounters” with the „other” can further be compared with the fundamental principle of the Russian school of semiotics and its leading representative Yuri Lotman (1922–1993), who centers his theory on the concepts of relation and comparison – the identification and evaluation of any element of culture (from philosophical-theological systems to individual works of art) always happens in relation to the „other”, which is only brought into existence upon „encountering” it, without which the element cannot perceive itself as something independent, something distinct from the „other”³¹.

With regard to Daniel's treatment of the „other”, it must be pointed out that his principal „other” is not a specific ethnic group in Palestinian territory, but the local Catholic community. This is proven, *inter alia*, by the travel writer's

³⁰ H. Schulze, *Država in nacija*, s. 13–100.

³¹ J. M. Lotman, *Znotraj mislečih svetov: Človek – tekst – semiosfera – zgodovina*, trans. U. Zabukovec, Ljubljana 2006.

inconsistent use of names, as he equates „Franks” with Catholics, and terms the latter „Latins” elsewhere. His attitude towards them is ambiguous; he shows his benevolent affection for the „Latins” as defenders of the Christian holy sites, but at the same time stresses their „unorthodoxy” in comparison with his own confessional community. In the context of Catholic-East orthodox relations, Daniel’s travel diary exhibits a certain characteristic reminiscent of the writing of the historical sources or literary texts of the time – e.g. the *Chronicle* of Jacobite Patriarch Michael from the late 12th century – created in the Eastern Christian (East Orthodox, Jacobite, Armenian) cultural milieu in the territory of Palestine and the other lands of the Eastern Mediterranean under „Latin” rule. Like these literary texts, Daniel’s *Pilgrimage* does not avoid mentioning doctrinal and liturgical differences between his own community and the ruling Catholics, advocating his side as the true belief. On the other hand, like the local Eastern Christian texts of the time, he does not focus on the activities of the „Latin” authorities, nor does he shed light on the relations between the Catholics and the Eastern Christians (in this case East Orthodox Christians) at the level of socio-political life³². In a non-confessional context, he even praises Baldwin’s hospitality and the „Latins”’ care for the common holy sites of Christianity. Based on what is presented above, it is reasonable to make the following conclusion: Daniel’s personal experience, the genre limits of a pilgrimage travel diary and the general attitude of intellectuals among Palestinian Eastern Christians towards „Latin” rule have shaped the hegumen’s testimony into a text where the Catholic community could not be portrayed in a negative light. Nonetheless, he wrote about it as his „other”, establishing a value difference between „us” (East Orthodox true believers) and „them” (unorthodox „Latins”).

The above can be compared to a somewhat different, but still similar attitude to East Orthodox and other Eastern Christians expressed by the other side in „Latin” texts (chronicles, royal letters, royal and church documents) created in the 12th century in the territory of the Kingdom of Jerusalem. Frankish sources never explicitly designate the local Eastern Christians as heretics. In this context, the Franks only highlight differences in language, as they usually use the simplified names Greeks (Latin: *Graeci*), Syrians (Latin: *Suriani*) or Armenians (Latin: *Armeni*) for the local Eastern Christians, based on their spoken or liturgical language. Greeks thus mean Christians who speak or perform liturgy in Greek; Syrians mean those who use Arabic or Syriac; and Armenians mean those who use Armenian. The above terms are lacking from a confessional-theological point of view. The name „Syrian” is the most unclear – it means an Arabic- or Syriac-speaking Christian, but they could belong to the East Orthodox (Melkite), Jacobite or Maronite (Uniate) Church.

³² C. H. MacEvitt, *The Crusades*, p. 22–23.

Similarly, „Greeks” could also encompass Arabic- or Syriac-speaking Melkites who frequented churches with Greek as the liturgical language. The terminological inaccuracy presented above is not sufficient to conclude that the Palestinian Frankish elite was not aware of the theological differences between the various Christian communities in real life; rather, it testifies to the fact that it did not wish to emphasize these differences at the textual level, thus consciously avoiding speaking directly of true believers and heretics in the spirit of maintaining social peace³³. Hegumen Daniel exercises similar restraint: Catholic-East Orthodox relations are not central in his travel diary; when he does speak of them, he mostly portrays the Catholic side in a positive light, though at the same time he perceives it as his „other”. The above does not mean that in shedding light on Catholic-East Orthodox relations, Daniel directly followed the example of one of the „Latin” sources; it means that during his pilgrimage, he formed an impression about the complexity of the confessional situation and internalized the atmosphere of a tolerant coexistence of Christian communities in preserving the memory of places related to the life of Jesus Christ, which did not require a clear terminological and theological demarcation.

Conclusion. With Hegumen Daniel, Rus’ established a physical and spiritual link to the homeland of Jesus Christ, which at the time was under the rule of „Latin”, Frankish crusaders. The *Pilgrimage* provides an example of Rus’ self-reflection on own (spiritual) identity in relation to the „birthplaces” of Christianity and reveals encounters of the East Slavic medieval culture with its „other”, having a particularly religious character at the time and place under discussion. Daniel’s *Pilgrimage* adopts an ambiguous attitude towards the Catholic world – *inter alia*, this is reflected in the positive presentation of King Baldwin I and in the testimony about the joint “Latin-Greek” celebration of the Easter Vigil at the site of the Holy Sepulchre. Nonetheless, Daniel clearly introduces a difference between the „Latins” and the East Orthodox; he perceives the Catholic side as his „other”. In doing so, he establishes a tension between the two kinds of defending the Christian relics – the physical defense of Palestine, carried out by the Catholic crusaders, and the spiritual defense of the purity of the Christian faith, carried out only by the East Orthodox Church. The above does not (necessarily) mean that in shedding light on Catholic-East Orthodox relations, Daniel directly followed the example of local „Latin” or Eastern Christian sources of the time, which also reflects an ambiguous attitude towards other Christian communities. It does mean, however, that during his pilgrimage, he formed an impression about the complexity of the confessional situation and internalized the atmosphere of a tolerant coexistence of Christian communities in preserving the memory of places related to the life of Jesus Christ.

³³ Ibidem, p. 101–102, 105.

*

Симон Малменвалл, Паломничество как фактор (религиозных) международных отношений: Образ „своего” и „чужого” в путевом дневнике русского игумена Даниила

Эта статья основана на восточнославянском путевом дневнике под названием *Жизнь и Паломничество Даниила, игумена земли Русской (Житъе и хожденье Даниила, русьскыя земли игумена)*, написанном в начале XII в. Паломничество Даниила охватывает начальный период правления франков в Палестине и представляет собой самый ранний путевой дневник в восточнославянской средневековой литературе; он также показывает существование активных международных связей между Русью, Западным Средиземноморьем и Латинским Христианским миром. Текст предоставляет доказательство самоидентификации (образа самого себя) Даниила и его восприятие „других”, касающегося главным образом католико-восточноправославных отношений в Иерусалимском королевстве. Дневник Даниила связан, главным образом, с духовной составляющей паломничества, в частности – символического вхождения Руси в процесс спасения истории Святой Земли посредством очерчения ее собственных географических и культурных границ. Как бы то ни было, *Паломничество Даниила* также представляет свидетельство католико-восточноправославных отношений и существование разнообразных этно-культурных категорий в Иерусалимском королевстве. В этом контексте два аспекта заслуживают отдельного упоминания: 1) Даниил относится к самому себе не только как к восточному православному христианину, но как к представителю его родины – русской земли; 2) разнообразные этно-культурные категории в *Паломничестве* переплетены с конфессиональной терминологией (например, латиняне/франки и православные/греки). Католико-восточноправославные отношения в Иерусалимском королевстве могут быть определены как двусмысленные. С одной стороны, очевидно яркое разделение между „православными” и „латинянами”, с другой стороны – заметно толерантное сосуществование в сохранении памяти мест, связанных с библейскими событиями.

Андрій Стасюк
(Галич/Івано-Франківськ)

Духовні особи на дипломатичній службі галицьких князів у середині XII – першій половині XIII століть

У статті проаналізовано участь духовенства в дипломатичних місіях галицьких князів впродовж середини XII – середини XIII ст. Попри недостатнє висвітлення подібних місій джерелами, слід констатувати, що роль кліриків у галицьких посольствах була вагомю. Духовні особи часто виконували найбільш важливі доручення князя – як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного характеру.

Понад столітній період історії Галича, який умовно датується 40-ми рр. XII ст. – 40-ми рр. XIII ст., став визначальним у становленні одного з найбільших центрів князівської влади на Русі. Активна зовнішньополітична діяльність галицьких правителів, репрезентована насамперед військовими й династичним союзами, залишила для істориків широке поле досліджень. Усебічне вивчення дипломатичних контактів володарів Галича розпочалося два століття тому, має свою ґрунтовну історіографію і триває досі¹. Втім, заангажованість духовенства в дипломатичні місії галицьких князів не отримала до цього часу достатнього висвітлення.

Після перенесення столиці Ростиславовичів до Галича в 1141 р. князь Володимирко Володаревич розпочав процес заснування тут окремого

¹ Див. основні роботи останніх десятиліть: М. Котляр, *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*, Київ 2002; М. Bartnicki, *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*, Lublin 2005; М. Волощук, *Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством (XII–XIII ст.)*, [Текст] дис...канд. іст. наук: 07.00.02, Івано-Франківськ 2005; О. Головка, *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ 2006; А. Майоров, *Русь, Византия и Западная Европа: из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.*, Санкт-Петербург 2011; W. Nagirnyu, *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*, Kraków 2011; Л. Войтович, *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, Львів 2015; І. Паршин, *Дипломатія Галицько-Волинської держави*, Львів 2018.

єпископства². Відтак, по доконаній фундації нової церковної провінції в складі Київської митрополії, котру, правдоподібно, завершив уже Ярослав Володимиркович *Осмомисл*³, при галицькому княжому дворі протягом 40-х – 50-х рр. XII ст. сформувався єпископський уряд. Заснування єпархії з архієрейським осідком у Галичі безумовно спричинило розвиток церковного життя столичного міста. Побудова значної кількості церков і монастирів⁴, функціонування *кафедри* та *крилоса* потребували достатнього числа духовенства, частина якого перебувала в близькому оточенні князя – для прикладу, єпископ, печатник чи особистий(ті) духівник(и).

Одне з двох достеменно відомих письмових повідомлень про галицького владика Кузьму/Косьму, датоване 1165 р., чітко підкреслює заангажованість архієрея в дипломатичні справи князя Ярослава *Осмомисла*⁵. Отож слід припустити, що місцеві володарі залучали вище галицьке духівництво з довколишніх монастирів та *крилоса* до виконання різного роду дипломатичних завдань. Відтак, аналізуючи та верифікуючи доступні джерела спробую прослідкувати участь і місце духовних осіб у дипломатії галицьких князів 1141–1242 рр.

Достатньо активна політична діяльність Володимирка Володаревича, котрий понад десятиліття княжив на галицькому столі добре, хоча й однобоко⁶, висвітлена на сторінках руських літописів та польських наративів XII–XV ст. За час князювання в Галичі протягом 1141–1153 рр. Володимирко відправив понад пів десятка посольств до різних руських князів та Угорського королівства.

Київський літопис доволі загально описує посольства Володимирка, найчастіше обмежуючись „шаблонними” фразами: „и поча Володимерь слати”, „кнѣзь же Галичьскыи Володимерь болма слашеть к Вячеславу”, „Володимерь же то видѣвъ оубоасл. и послаша архиепѣпу. Кукнишеви”, „Володимерь же поча слатисл. къ королеви мира просл на ту же ночь. высласл Володимерь къ арцибискупу и къ вѣводамъ и королевымъ”⁷. Майже аналогічну інформацію стосовно Володимиркових посольств

² І. Сковчиляс, *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*, Львів 2010, с. 144–157.

³ *Ibidem*, с. 154.

⁴ З понад 15-ти найкраще вивчених середньовічних храмів Галича щонайменше 9 зведено протягом середини – другої половини XII ст., див.: Ю. Лукомський, *Архітектурно-археологічні дослідження пам'яток монументального будівництва княжого Галича XII–XIII ст.* [in:] *Фортеця: збірник заповідника „Тустань”*, кн. 1, Львів 2009, с. 417.

⁵ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* (далі: ПСРЛ), т. 2, Москва 1962, стб. 524.

⁶ Насамперед ідеться про відсутність у сучасній науці комплектного списку(-ів) власне галицького літописання, котре, очевидно, велося при княжих дворах Ростиславичів. Чи не вперше подібну проблему в минулому столітті порушив Євген Перфецький, див.: Є. Перфецький, *Перемиський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша*, [in:] *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, т. 147, Львів 1927, с. 1–54.

⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 316, 392, 406, 449–450.

подає *Лаврентійвський літопис*: „и поча Володимерь слати къ Игоревѣ”, „поча слатисѧ г королеви мира просѧ”, „нача молитисѧ и просити мира”⁸.

Про пряме залучення Володимирком Володаревичем духовних осіб до дипломатичних справ достеменно не відомо нічого. Разом з тим, уважний аналіз деяких джерельних повідомлень опосередковано підкреслює можливість участі священнослужителів у дипломатичних місіях Володимирка. Так, у літописній розповіді 1150 р. князь фігурує як посередник у процесі примирення між претендентами на київський великокняжий престол Юрієм Володимировичем та його племінником Ізяславом Мстиславовичем. Відтак, згідно з текстом літопису, відправлений із Галича посол до старших Мономаховичів – В’ячеслава Володимировича та Юрія Володимировича – передаючи заклик Володимирка, моралізує на богословську тематику й навіть цитує фрагмент *Євангелія від Матвія* (6:12): „Бѣ поставилъ насъ волостели . в мествъ злодѣмъ и в добродѣтели бѣгочѣствымъ то како можемъ молитисѧ къ създавшему насъ . ѿце нашъ ѿстави . намъ прегрѣшениа наша . такоже мы ѿставляемъ прегрѣшениа наша . сѣовець ваю Стославъ . акы ѿ ваю роженъ . передъ вами не творитсѧ правъ . но кланѣтсѧ и млѣти ваю хочеть . азъ же не простъ есмь не простъ ходатаи . межи вами . ангѣла Бѣ не сослетъ . а пррѣка в нашѣ дни нѣтуть . ни апѣла си слышавъ кнѣзь Вячеславъ преклонисѧ на любовь . тѣмъ же речѣтъсѧ . блжнни смиряющесѧ . како тѣ сѣве Бѣи нарекутъсѧ”⁹.

Безперечно, саме тільки використання галицьким послом євангельських висловів, як і загалом їхня поява в тексті, що цілком могла бути витвором уяви авторів чи редакторів літопису, не вказує про духовний сан останнього. Однак, якщо ж усе-таки слова Володимирка Володаревича передані через посланця *expressis verbis*¹⁰, то імовірність релігійного впливу на формування змісту повідомлення доволі висока. Відтак, виконати подібне завдання найкраще могла саме духовна особа з оточення галицького князя. Зрештою, дипломат Володимирка Володаревича не названий у тексті мужем чи будь-яким іншим означенням, яке б чітко вказувало на його світське походження, тому наявний стан джерел залишає певний маневр для таких припущень.

Не менш цікавими в контексті досліджуваної проблеми є посольства Володимирка Володаревича до угорських церковних сановників початку 50-х рр. XII ст. У ході військового протистояння за Погоринську волость з волинським князем Ізяславом Мстиславовичем, котрого підтримував угорський король Геза II, галицький володар двічі за спиною угорського

⁸ *Лаврентьевская летопись*, [ін:] ПСРЛ, т. 1, Ленинград 1926–1928, стб. 312, 337–338.

⁹ *Ипатьевская летопись*, стб. 392.

¹⁰ Стосовно дослівного переказу послами князівських послань див.: Д. Лихачев, *Русский посольский обычай XI–XIII вв.*, „Исторические записки”, 18, 1946, с. 42–55.

короля намагався заручитися підтримкою угорського єпископату та знаті. *Київський літопис*, переповідаючи події походу Гези II до Перемишля восени 1150 р., інформує, що Володимирко, аби уникнути відкритого протистояння, відправив послів до естергомського архієпископа Кукніша, а також двох невідомих єпископів¹¹ та представників знаті з численними дарами й проханням вплинути на короля: „Володимерь же то видѣвъ оубоасѧ. и послаша архиепѣску. Кукнишеви и ко инѣма двѣма пискупома. и къ мужемъ королевѣмъ. и тако домоливсѧ и вда золото много и оумъзди ѧ. да быша воротили корола и тако оумолвиша корола пойти домови”¹². Щедрі дари, відправлені угорським достойникам¹³, спрацювали, адже королівське військо не продовжило наступу й невдовзі повернулося за Карпати.

Аналогічно діяв Володимирко Володаревич у 1152 р. Тоді галицький правитель, зазнавши поразки від Ізяслава Мстиславовича й Гези II та будучи оточеним у перемишльському граді, відправив послів до естергомського архієпископа Мартирія¹⁴ та королівських воєвод: „на ту же ночь. высласѧ Володимерь къ арцибискупу и къ вѣводамъ и королевѣмъ”¹⁵. Отримавши заохочення у вигляді золота, срібла, дорогоцінного посуду й тканин, архієрей разом зі знаттю переконав короля помилувати Володимирка, котрий, до того ж, прикинувся важко поранилим¹⁶.

Така підтримка галицького князя першими духовними особами Угорського королівства виглядає доволі нетиповою для представників династії Рюриковичів. Водночас задокументовані факти свідчать про наявність тісних особистих контактів між Володимирком Володаревичем та архієпископами Естергома. Вочевидь налагодження комунікації з проводом угорського духовенства слід пов’язати з підтримкою Володимирком

¹¹ Найвірогідніше двох неназваних у літописі угорських ієрархів слід ідентифікувати з єпископами Егера Мартирієм (1143–1151, майбутній архієпископ естергомський) та Дюлафегервара – Гаолтерусом II (1143–1162), церковні провінції котрих розташовувалися найближче до володінь Володимирка Володаревича. Принагідно виголошую щирю вдячність проф. Мирославу Волощуку за консультацію.

¹² *Ипатьевская летопись*, стб. 406.

¹³ В історіографії часто можна зустріти необґрунтовану джерелами тезу, запропоновану свого часу Василем Татищевим, буцімто, окрім цінних подарунків, надісланих естергомському архієпископу, Володимирко Володаревич обіцяв прийняти католицький обряд, див.: Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, Москва 2003, с. 252. Інколи, характеризуючи цей епізод, історики вдаються до гіперболізації тверджень російського вченого, говорячи вже не про особисту конверсію князя, а про церковне підпорядкування Галицької землі угорському архієпископу та Папі Римському загалом, див.: Л. Войтович, *Галич у політичному житті Європи*, с. 154. Однак у жодних інших, насамперед тогочасних, джерелах така інформація не підтвержена, отож вважати її достовірною вкрай важко. Огляд наукової критики цього сюжету див. в: М. Юрасов, *Походы войска Гезы II на Русь в 1148–1152 гг.*, [in:] *Средневековая Русь. Проблемы политической истории и источниковедения*, вып. 11, Москва 2014, с. 56–57.

¹⁴ Друге посольство галицького князя вочевидь було надіслане вже до архієпископа Мартирія, адже обіймання ним естергомської кафедри прослідковується в документах від 1151 р., див.: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, ed. F. Knausz, t. 1, Strigonii 1874, p. 105–106.

¹⁵ *Ипатьевская летопись*, стб. 450.

¹⁶ *Ibidem*, стб. 451.

королів Бели II та Гези II в боротьбі з Борисом Коломановичем¹⁷. Разом з тим не виключено, що дружина галицького князя була знатною угоркою – можливо, представницею королівської династії¹⁸, а отже, такі контакти могли бути зумовлені й матримоніальними зв'язками.

Взаємини галицького князя з угорськими архієреями могли частково відобразитися і на сакральній архітектурі Галича XII ст. Зокрема, останні ґрунтовні дослідження фундаменту Успенського собору, проведені на зламі XX–XXI ст. Юрієм Лукомським, підтверджують два будівельні періоди храму, перший з котрих хронологічно співпадає з часом князювання тут Володимирка Володаревича. За результатами таких студій, при закладанні храму (на початку 50-х рр. XII ст.) планувальна структура його інтер'єру мала чіткі риси романської базиліки¹⁹. Разом з тим, Олег Іоаннісян, аналізуючи архітектурно-декоративні деталі й технічно-будівельні особливості галицької кафедри, помітив аналогії з кафедральним собором у Печі (XI–XII ст.) й базилікою у Секешфегерварі (XI ст.). Відтак, петербурзький вчений припустив, що в Галичі в часи Володимирка Володаревича працювали угорські зодчі, зокрема при спорудженні Успенського собору, а також при побудові нетипових для Русі центричних храмів – ротонд і квадрифоліїв другої половини XII ст.²⁰

Наведені вище археологічно-архітектурні студії певною мірою підкреслюють церковний фактор у налагодженні особистісних взаємовідносин між Володимирком Володаревичем та угорським єпископатом. Можливо, ключову роль у подібних контактах відіграв архієпископ Мартирій, котрий між 1143–1151 рр. обіймав єпископську кафедру в Егері²¹, географічно найближчу до кордонів Галицької землі, а в 1151–1158 рр. був примасом Угорського королівства. Таким чином, саме цей архієрей міг двічі зустрічатися з послами галицького князя в 1150 р. як егерський владика, згаданий у літописі серед двох інших єпископів („и ко инѣма двѣма пискупома”), та 1152 р., вже в сані архієпископа Естергома („арцибискуп”). Зважаючи на те, що адресатами посольств Володимирка Володаревича були перші духовні особи сусідньої країни, а характер місії через підкуп єпископату

¹⁷ М. Юрасов, *Венгрия и русские княжества в XII веке. Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук*, Москва 2017, с. 280–282, 294–298.

¹⁸ Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Львів 2006, с. 338; М. Юрасов, *Была ли жена Владимира Володаровича венгеркой?* [in:] „Слово о полку Игоревім” та його доба, Галич 2007, с. 136–139; М. Voloshchuk, *Ruthenian-Hungarian Matrimonial Connections in the Context of the Rurik Inter-dynasty Policy of the 10th–14th centuries: Selected Statistical Data*, [in:] *Codrul Cosminului*, 24, 2018, 1, p. 22–23.

¹⁹ Ю. Лукомський, *Успенський собор давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992–2000 років)*, [in:] *Записки наукового товариства імені Шевченка*, т. 244, Львів 2002, с. 596.

²⁰ О. Иоаннисян, *Польско-русская и венгерско-русская границы в XI–XIII веках и их отображение в развитии средневековой архитектуры*, [in:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, Rzeszów 1996, s. 172–174.

²¹ *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae, quotquot innotuerunt a Beato Petro Apostolo*, ed. P. Pius Bonifacius Gams O. S. B., Leipzig 1931, s. 367.

був доволі делікатним, слід вважати, що такі дипломатичні завдання були дорученні духовенству з князівського оточення. Однак, через скупість та брак джерел, підтвердити запропонований здогад неможливо.

Підсумовуючи проблему заангажованості духовних осіб у дипломатію галицького князя Володимирка Володаревича, слід констатувати, що в письмових джерелах така практика не відображена безпосередньо. Водночас, апріорі така нагода у князя була й цілком могла бути застосована щонайменше в трьох посольствах, скерованих до старших Мономаховичів (князів Всеволода та Юрія) та угорського єпископату.

Вперше факт про залучення духовних осіб до дипломатичних місій галицьких правителів задокументований за князювання Ярослава Володимирковича *Осмомисла*. Під 1165 р.²² *Київський літопис* інформує про втечу на терени Галицького князівства претендента на імператорський престол Ромейської імперії Андроніка Комніна (майбутнього імператора в 1183–1185 рр.): „В лѣтѣ. ѡ.ѡ.ѡ.ѡ. [6673. – А. С.] Прибѣже ись Цѣрѣгорода. братанѣ цѣрѣвѣ кюрѣ. Андроникѣ кѣ Йрославу оу Галичѣ и приѣ и. Йрославѣ с великою любовью. и да ему Йрославѣ нѣколько городовѣ на оутѣшение потом же присла цѣрѣ два митрополита. ваба и к собѣ Йрославѣ же пусти к нему с великою чѣстью. приставивѣ к нему пискупа своего Кузму. и мужа. своа передниа”²³.

У ході цієї дипломатичної кампанії Галич у 1165 р. відвідали два митрополити Константинопольської церкви з метою повернення представника династії Комнінів на терени імперії. Делегація досягла успіху, а Ярослав *Осмомисл* разом з грецькими церковними достойниками відправив власне посольство, очолене галицьким єпископом Кузьмою. Відтак, між Ярославом Володимирковичем та імператором Мануїлом I Комніном, згідно з повідомленнями тогочасного імператорського граматика Іоанна Кіннама, було укладено союз²⁴.

Тривалість, хід подій та остаточний характер місії єпископа Кузьми достеменно невідомі. Вірогідно, що такі галицько-візантійські контакти слід розглядати в більш широкому русько-візантійському контексті. Одним з гострих питань у відносинах Києва й Константинополя початку 60-х рр. XII ст. залишалася проблема поставлення київського митрополита. Церковну кризу, спровоковану в 1147 р. возведенням частиною руського єпископату без патріаршого благословення з Царгорода на митрополічу кафедру

²² Найімовірніше втечу й прибуття Андроніка до Галича слід датувати 1164 р., як про це вказано в *Никонівському літописі*, див.: *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, [in:] *ПСРЛ*, т. 9, Москва 2000, с. 232. Див. також: О. Юркевич, *Андроник I Комнин*, перев. с англ. К. Добринская, Санкт-Петербург 2004, с. 90.

²³ *Ипатьевская летопись*, стб. 524.

²⁴ М. Бибиков, *BYZANTINOROSSICA: Свод византийских свидетельств о Руси. Нарративные памятники*, т. 2, Москва 2009, с. 472–476.

Клима Смолятича, вдалося залагодити в 1165 р. Тоді ж імператор Мануїл заручився військово-політичною підтримкою київського князя Ростислава Мстиславовича й галицького князя Ярослава Володимирковича²⁵.

Ймовірним наслідком налагодження русько-візантійських відносин другої половини 60-х рр. XII ст., головню в церковному аспекті, вважається передача в 1169 р. опустілого монастиря Св. Пантелеймона руській чернечій спільноті Святої Гори Афон²⁶. На жаль, за браком джерел без відповіді залишається питання: чи впливав якимось чином галицький владика Кузьма, перебуваючи в Константинополі, на згадані вище процеси? У списку учасників Константинопольського (провінційного) собору 1166 р. серед 53 єпископів²⁷ відсутнє ім'я архієрея Галича, відтак слід припустити, що місія князя Ярослава Осмомисла до 1166 р. повернулася додому. Подальше архіпастирство Кузьми не відображене письмовими джерелами, тому поодиноким свідченням його діяльності є численний сфрагістичний матеріал. Упродовж XIX–XX ст. археологам вдалося віднайти пів десятка печаток-молівдовул з грецьким написом *Μήτερ Θεού σκέποις Κόσμαν Γαλίτζης*, більшість яких походить із теренів літописного Галича, втім одна з Новгород²⁸.

Власне новгородська знахідка піддається більш конкретизованому хронологічному датуванню, котру історики пов'язують із хіротонією та поставленням місцевого архієпископа Іллі (1165–1186) в 1164 або в 1165 р., здійсненими ймовірно за участю галицького єпископа Кузьми²⁹. Загалом молівдовули галицького владика дослідники поділяють на два типи³⁰, що дає підстави стверджувати про певну тривалість пастирського служіння Кузьми, однак детальне датування інших екземплярів встановити вкрай важко. Відтак, слід констатувати усталену в історіографії думку, що галицький єпископ Кузьма обіймав єпископську кафедру в Галичі щонайменше між 1157–1165 рр. й займав активну позицію в дипломатії князя Ярослава Володимирковича.

Після смерті Ярослава Володимирковича розпочались події, які літописець влучно окреслив висловом „матежь великъ в Галичкои земли”³¹. Впродовж 1187–1189 рр. галицький стіл з різними часовими інтервалами

²⁵ Ibidem, с. 474–476; О. Козачок, *Нижнє Подунав'я в політиці Візантії та Галицького князівства у XII столітті*, [in:] *З історії західноукраїнських земель*, Львів 2015, с. 3–12.

²⁶ М. Бибиков, *BYZANTINOROSSICA*, с. 476, прим. 2.

²⁷ L. Allatii, *De ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione libri tres*, Coloniae 1648, p. 690, lib. II, nr. IV.

²⁸ Детальніше про це див.: І. Скочиляс, В. Фрис, *Духовна спадщина давнього Галича*, [in:] *Київське християнство*, т. 12, Львів 2018, с. 121; І. Коваль, І. Миронюк, *Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі*, Івано-Франківськ 2015, с. 146–147; А. Мусин, *Загадки дома Святої Софії: Церковь Великого Новгорода в X–XVI вв.*, Санкт-Петербург 2013, с. 51–52.

²⁹ А. Мусин, *Загадки дома Святої Софії*, с. 51–52.

³⁰ Я. Пастернак, *Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1943 рр.*, Івано-Франківськ 1998, с. 253–254; І. Коваль, І. Миронюк, *Сучасна археологія княжого Галича*, с. 147.

³¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 657.

займали Олег Ярославович *Насьтасьчич*, Володимир Ярославович, Роман Мстиславович та угорський королевич Андрій (майбутній король Андрій II). Ситуація стабілізувалася на початку серпня 1189 р., коли останній „по мечу” галицький князь з династії Ростиславовичів Володимир Ярославович за підтримки німецького імператора Фрідріха I Барбароси та краківського князя Казимира II Справедливого утвердився в Галичі.

За такий короткий час джерела фіксують щонайменше два посольства відправлені зі столиці Галицької землі в 1189 р. Так, згідно з повідомленнями Яна Длугоша, угорський королевич Андрій, будучи оточеним у Галицькому замку військами краківського воєводи Миколая, відправив кілька делегацій до свого батька короля Бели III за допомогою. Врешті, не дочекавшись підтримки, розпочав переговори з польським воєводою про умови здачі міста³². Інша місія була відправлена Володимиром Ярославовичем одразу після його повернення до Галича. Як інформує *Київський літопис*, Володимир надіслав до володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича посольство з проханням затвердити за ним батьківський стіл, обіцяючи послух і союз: „а язъ Бжи и твои есмь со всимъ Галичемъ. а во твои волѣ есмь всегда”³³.

Згадані джерела жодним чином не вказують, що до складу делегацій угорського королевича чи посольства Володимира Ярославича належали духовні особи. Очевидно, така можливість існувала в обох правителів, хоча їхнє ставлення до місцевого духовенства максимально її мінімізувало. Передовсім ідеться про незаконне співжиття князя Володимира з попадею³⁴ та утиски галицького кліру з боку угорської залози³⁵.

Чергове свідчення про ймовірність залучення духовних осіб як посланців стосується Романа Мстиславовича, котрий біля 1199 р. об’єднав Галицьке та Володимирське князівства. Доволі незвичну інформацію про підготовку останнього походу князя Романа під 1205 р. подає Ян Длугош. За його словами, галицький правитель у ході виправи надіслав до володимирського єпископа спеціальних посланців, щоб отримати благословення, однак владика відмовив Роману дорікаючи, що той зібрався на несправедливу війну. Своєю чергою розлючений князь обіцяв розправитися з ієрархом після повернення³⁶. Цікаво, що згаданий сюжет

³² I. Długosii, *Annales seu Cronicae ingliti regni Poloniae*, lib. 5–6, Varsoviae 1973, p. 143.

³³ *Ипатьевская летопись*, стб. 667.

³⁴ „Въ лѣт . ҃҃҃҃ ѿ х҃҃҃҃ чс . [6696 (1188)] Кнѣзѣщоу Володимероу в Галичкоу земли и бѣ бо любезнивъ питиу многому. и доумъ не любашеть с мужми своими. и поа оу попа женоу и постави собѣ женоу. и родиса оу неа два снѣ”. Ibidem, стб. 659–660.

³⁵ „Оугре же вѣдаюче лелестъ Галичкоюу аже Галичанѣ ищють собѣ князѣ Роуского и почаша насилье дѣвати во всемъ и оу мужии Галичкыхъ. почаша оимати жены и дщери на постелѣ к собѣ. и в божницахъ почаша кони ставлати и в ѳязбахъ . инаа многа насилья дѣвати”. Ibidem, стб. 665.

³⁶ „Prius tamen quam exercitibus et copiis in unum congestis Russie finibus excederet, mittit Romanus Mszczyslawicz dux ad sui scismatici ritus Wladimiriensem episcopum **nuncios speciales** cum donis, rogans, ut sibi in Polonicam

невідомий за походженням³⁷ і ймовірно належить до корпусу незнаних (втрачених) джерел, якими користувався Ян Длугош³⁸.

Певною мірою підкреслення польського хроніста про відправлення до володимирського єпископа спеціальних послів – *nuncios speciales* – дозволяє припускати, що такими могли бути представники духовенства. Серед іншого на це вказує прохання князя про благословення, котре змогли б здійснити особи в сані, а також адресат – єпископ міста Володимира. Слід також зазначити, що окреслений вище приклад можливої заангажованості духовенства в політичні й династичні справи князя Романа не був поодиноким. У перші роки XIII ст. галицько-володимирський правитель домогся постриження в чернецтво своєї дружини Предслави, тестя Рюрика Ростиславовича й теці Анни Юрївни³⁹.

Можна вважати, що здійснити подібний акт Роман Мстиславович міг тільки за погодженням та при співпраці духовенства. З джерел невідомо, у котрому саме з київських монастирів здійснено постриження князя Рюрика та членів його сім'ї, втім очевидно, що подібна церковна процедура, як справедливо відзначають Анна Літвіна та Федір Успенський, відбулася з відомо київського митрополита⁴⁰ або його вікарія⁴¹. Відтак важко заперечити, що безпосередніми учасниками такого унікального, політично вмотивованого еклезіально-династичного казусу, організованого галицьким князем, були духовні особи. Однак про можливість залучення до згаданого прецеденту власне ченців з Галича або Галицької землі за браком джерел говорити нема підстав. Радше навпаки, не виключено, що в контексті згаданих вище подій до Галича разом з Романом Мстиславовичем могла перебратися певна група київського духовенства й чернецтва. Ймовірним підтвердженням цього видається літописна згадка початку XIII ст. про книжника Тимофія, який походив з Києва⁴², проте така версія досить умовна й потребує додаткових студій.

expeditionem processuro et triennio Polonos vastaturo, quo felicius bellum tractet et de hostibus trophea referat, pontificali auctoritate benedicat". I. Długosii, *Annales seu Cronicae*, lib. 5–6, p. 193. Див. також: J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5–6, Warszawa 1969, s. 240–241, przyp. 4.

³⁷ J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki*, ks. 5–6, s. 241, przyp. 4.

³⁸ G. Labuda, *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Proba rekonstrukcji*, Poznań 1983, s. 34–35.

³⁹ *Лаверентьевская летопись*, стб. 420. Див. також: О. Б. Головки, *Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття*, Київ 2001, с. 163; А. Литвіна, Ф. Успенський, *Насильственный постриг княжеской семьи в Киеве: от интерпретации обстоятельств к реконструкции причин*, [in:] *Средневековая Русь*, за ред. А. Горского, вып. 4, Москва 2012, с. 135–169.

⁴⁰ А. Литвіна, Ф. Успенський, *Насильственный постриг княжеской семьи*, с. 162–163.

⁴¹ Вікаріями київських митрополитів вважалися єпископи літописного Білгорода (сучасне село Білгородка, Києво-Святошинського району, Київської області, Україна) – одного з передмість Києва, яке виконувало роль західного форпосту столиці Русі, див.: Я. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.*, Москва 1989, с. 36–37.

⁴² „бѣ бо Тимофѣи в Галичѣ преоудръ книжникъ. ѿчѣство имѣа во градѣ Къевѣ”, див.: *Ипатьевская летопись*, стб. 722; *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, tłumaczenie, wstęp i komentarze D. Dąbrowski i A. Jusupowić, Kraków–Warszawa 2017, s. 23–24.

Після несподіваної загибелі Романа Мстиславовича 19 червня 1205 р. розпочалося майже сорокалітнє протистояння за Галич поміж представниками династії Рюриковичів, Арпадів та П'ястів. Активна боротьба за галицький стіл першої третини XIII століття спровокувала організацію низки дипломатичних місій, відправлених зі столиці над Дністром, у котрих місцеве духовенство відіграло помітну роль.

Так, безпосередній факт доручення посольських повноважень духовній особі зафіксовано в період першого короткого володарювання в Галичі Володимира Ігоровича біля 1206 р. Тоді за порадою галицьких бояр до малолітніх Романовичів, котрі перебували з княгинею Романовою у Володимирі на Волині, було відправлено попа: „И еще же хотащю Володимероу. искоренити плема Романово. поспѣвающимъ же безбожнымъ Галичаномъ Посла же Володимеръ со свѣтомъ Галичкы боаръ . нарѣчь е попомъ. к Володимерцемъ. рекы имъ. не имать ѿстатиса градъ вашъ. аще ми не выдате Романовичю. аще не примете брата моего Стослава. княжити в Володимерѣ”⁴³. Оскільки посольство мало ультимативний характер, імовірно саме тому послом було обрано духовну особу. Однак, не зважаючи на сан, розгнівані володимирці хотіли вбити галицького посла й тільки заступництво місцевих, які не підтримували синів Романа та його вдову, врятувало посланця: „Володимерцемъ же хотащимъ оубити попа. Мьстьбѣ и Мончюкъ. и Микифоръ. и рѣша не подобаетъ намъ оубити посла. имѣахоу бо леств во срѣдцѣ своем . аако предати хотахоу гѣдоу свою и градъ. сѣсенъ же ими быѣ попъ”⁴⁴. Наведений приклад не тільки яскраво засвідчує залучення галицькими володарями та місцевими боярами духовенства в дипломатичні справи князівства, але й ілюструє статус посла як особи недоторканої⁴⁵.

Перші десятиліття XIII ст. в історії Галицької землі позначилися не тільки нестабільною політичною ситуацією, але й спробами запровадження церковної унії, ініціаторами якої був угорський правлячий дім⁴⁶. Вірогідно, що такий складний політико-релігійний крок Андрія II мав певне дипломатичне відлуння – як у середовищі місцевих еліт, так і Римської (Західної) церкви. Листи угорського монарха, відправлені в 1214–1215 рр. до Папи Інокентія III у зв'язку з вінчанням на Галицьке королівство свого малолітнього сина Коломана, засвідчують прагнення частини галицького нобілітету до унії з Римом за умови збереження

⁴³ *Ипатьевская летопись*, стб. 718; *Kronika halicko-wolyńska*, s. 11–12.

⁴⁴ *Ипатьевская летопись*, стб. 718; *Kronika halicko-wolyńska*, s. 12.

⁴⁵ О. Буткевич, *Дипломатичні привілеї та імунітети в середньовічному міжнародному праві*, „Науковий вісник Дипломатичної академії України”, вип. 13: *Зовнішня політика і дипломатія: історичний та сучасний вимір*, 2007, с. 205–207.

⁴⁶ М. Чубатий, *Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії*, [in:] *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 123–124, Львів 1917, с. 11–26.

власного обряду⁴⁷. Відтак у руслі згаданих вище подій король Андрій II обіцяв Папі Інокентію III забезпечити присутність на IV Латеранському соборі руських єпископів⁴⁸.

Собор відбувся впродовж листопада 1215 р. і серед 404 єпископів не фігурують будь-які владика з Русі⁴⁹. Вочевидь обіцянка угорського короля стосовно залучення єпископів з підконтрольної йому на той час Галицької землі до участі в соборі так і не була реалізована, хоча таку ідею цілком реально розглядав Андрій II, тим паче, що під час засідань порушувалося питання церковної єдності⁵⁰. На жаль, джерельний стан не дає змоги з'ясувати, якого саме галицького єпископа прагнув залучити угорський правитель до участі у Вселенському соборі Римської церкви. Не виключено, що це могли бути галицькі владика Антоній (?) або Мелетій (?), присутність яких у Галичі підтверджується реконструйованим диптихом початку XIII століття з Успенської кафедри⁵¹. Втім, *Воскресенський літопис* інформує, що під час встановлення угорської протекції над Галичем у 1214 р. „Въ лѣто 6722. Король Угорскый посади сына своего въ Галичи, а єпископа и попы изгна из церкви, а свои попы приведе Латынскія на службу”⁵². Подібний відгук стосовно діяльності угорців у Галичі залишив і *Галицько-Волинський літопис (Хроніка Романовичів)*, розповідаючи про осквернення, вчинені воєводою Бенедиктом між 1209–1210 рр. „бѣ бо томитель болромъ и гражаномъ и блоудъ твора и ѿсквернахоу жены же и черници и попады в правдоу бѣ антихрсть за сквернаа дѣла его”⁵³. Звісно, літописні свідчення можуть відображати дещо перебільшений і надто конфесіалізований зміст вищезгаданих подій, хоча, як видається, церковна конфронтація угрів з місцевим галицьким населенням дійсно була відчутною. Відтак, з об'єктивних причин залучення Арпадами до руської дипломатії когось із галицького духовенства видається малоімовірним.

Не менш цікавим на тлі угорського володарювання в Галичі між 1214–1221 рр. виглядає роль латинського духівництва. Щоправда, за наявним станом джерел важко говорити про залучення католицького кліру до прямих дипломатичних (посольських) завдань зі сторони галицького короля Коломана та його оточення. Втім можливо, що церковні ієрархи із сусідніх монархій могли перебувати в Галичі, зокрема під час інтронізації та вінчання Коломана на Галицьке королівство. Насамперед ідеться про

⁴⁷ Ibidem, с. 78.

⁴⁸ Ibidem, с. 80.

⁴⁹ S. Kętrzyński, *Wiadomość o udziale Polski w IV Soborze Laterańskim*, „Przegląd Historyczny”, 3, 1906, 1, s. 139–142; *Dokumenty soborów Powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski*, ed. ks. A. Baron, ks. H. Pietras SJ, t. 2: 869–1312, Kraków 2007, s. 211.

⁵⁰ М. Чубатий, *Західна Україна і Рим*, с. 21–26.

⁵¹ І. Скочиляс, В. Фріс, *Духовна спадщина давнього Галича*, с. 125.

⁵² *Летопись по Воскресенскому списку*, [in:] ПСРЛ, т. 7, Санкт-Петербург 1856, с. 130.

⁵³ *Ипатьевская летопись*, стб. 722; *Kronika walicko-wołyńska*, s. 23–24.

естергомського архієпископа Іоанна та краківського єпископа Вінцентія Кадлубка, котрі, згідно з актовими документами й повідомленнями Яна Длугоша, коронували й помазали в Галичі сина угорського правителя королем Галичини⁵⁴. Відтак, участь латинського духовництва в галицькій політиці Арпадів, опосередкована чи безпосередня, простежується джерелами в контексті ідеологічної легітимізації угорської присутності та ймовірно спроби церковної унії.

Не надто вдала релігійна політика угорців, а також наявність серед Рюриковичів інших, більш легітимних спадкоємців галицького столу, привела, зрештою, до утвердження в Галичі (бл. 1221 р.) новгородського князя Мстислава Мстиславовича⁵⁵. Власне з іменем цього правителя пов'язаний черговий безпосередній факт залучення духовних осіб до виконання обов'язків князівського посла. У 1226 р. боярин Жирослав звів на князя наклеп, буцімто той прагне розправитися з галицькими мужами, видавши їх половцям. Частина бояр втекла до Перемишльської землі й звідти надіслала посла до князя. Галицький правитель натомість заперечив усі звинувачення і відправив до знаті своє посольство, очолене особистим духовником Тимофієм⁵⁶: „Мъстиславоу же пославшоу ѿца своего Тимофѣа. іако वोуе ѿклеветал ма ест к вамъ Жирославъ. Тимофею же кленшюса имъ ѿ семъ іако не свѣдоушоу Мъстиславоу. ничто же ѿ семъ”⁵⁷.

Опосередковану інформацію про можливість перебування осіб із числа галицького духовництва на дипломатичній службі князя Мстислава Мстиславовича можна прослідкувати завдяки збереженим графіті храму Св. Пантелеймона. Зокрема, ім'я князя щонайменше двічі фігурує на збережених фрагментах актові документації „кам'яного архіву”⁵⁸. Разом з тим із текстів відомі також імена священників храму („попове ст(вато)го Пантелѣимона”) – Лазар, Олексій, Стефан, Дмитро та Богдан⁵⁹. Цілком вірогідно, що біля цієї святині функціонувала канцелярія князя Мстислава Мстиславовича, принаймні наявність низки судових рішень, виданих від його імені, підтверджує таку можливість⁶⁰.

⁵⁴ М. Волошук, *Естергомський архієпископ в системі русько-угорських відносин кінця XII – першої третини XIII століть*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 3, Львів 2010, с. 104–114.

⁵⁵ О. Головко, *Князь Мстислав Мстиславич „Удатний” і його доба*, Кам'янець-Подільський 2017, с. 133–135.

⁵⁶ Досі не з'ясованим залишається питання про тотожність духовника галицького князя Мстислава Мстиславовича о. Тимофія з книжником Тимофієм, який фігурує на початку XIII ст. у літописному повідомленні про безчинства угорського воеводи Бенедикта в Галичі. Детальніше про це в коментарях Д. Домбровського та А. Юсуповича, див.: *Kronika halicko-wolyńska*, s. 23–24, przym. 83.

⁵⁷ *Ипатьевская летопись*, стб. 747; *Kronika halicko-wolyńska*, s. 108–109.

⁵⁸ В. Корнієнко, *Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.)*, [in:] *Галич. Збірник наукових праць*, за ред. М. Волошука, Серія 2, вип. 3, Івано-Франківськ 2018, с. 142–144, 210–211.

⁵⁹ *Ibidem*, с. 142.

⁶⁰ О. Головко, *Храм Святого Пантелеймона в Галичі у контексті політичного життя Галицького князівства (кінець 80-х років XII – перша чверть XIII століття)*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 13, Львів 2019, с. 123.

Продовження боротьби за галицький престол упродовж кінця 20-х – 30-х рр. XIII ст. провокувало часту зміну правителів. Тільки за десятилітній період з 1227 р. до 1238 р. лише Данило Романович тричі встановлював контроль над містом⁶¹. Поміж тим у Галичі правили угорський герцог Андрій і чернігівські князі Михайло Всеволодович та Ростислав Михайлович. Однак пряма чи опосередкована інформація, яка б вказувала на залучення галицького духовенства в дипломатичні справи згаданих вище володарів, відсутня.

Разом з тим у ході протистоянь за Галич у 1238 р. на сторінках літопису появляється галицький єпископ Артемій, котрий обіймав владичу кафедру впродовж 30-х – початку 40-х рр. XIII ст. Зокрема, перебуваючи в оточеному волинськими військами Галичі, він, спільно з двірським Григорієм, очолив делегацію, яка офіційно запросила Данила Романовича на галицький стіл: „пискоупоу же Артѣмью. и дворьскомоу Григорью. возбраняюще емоу. оузрѣвшима же има. тако не можета оудержати града. ико малодѣна блюдащася. ѿ преданыи града изиидоста слезнама ѿчима и ѿслабленомь лицемь. и лижюща оуста своа. тако не имѣюща власти княженья своего. рѣста же с ноужею. прииди княже Данило приими градъ”⁶². Пізніше, через надто активну протидію Данилові, владика Артемій навесні 1242 р. вимушено покинув Галицьку землю, емігрувавши разом з Ростиславом Михайловичем до Угорського королівства⁶³. Приклад єпископа Артемія чітко не вказує на його участь у князівських посольствах, однак підкреслює політичну заангажованість галицького духовенства й певною мірою демонструє дипломатичний хист самого архієрея.

У період після опанування Галича старшим з Романовичів у 1238 р. й аж до 1244 р. підтвердити використання цим правителем духовних осіб як послів украй важко. Вочевидь єдиним, однак не до кінця обґрунтованим, натяком подібного використання є місія білгородського єпископа Петра⁶⁴ (можливо, від 1242 р. претендента на галицьку єпископську кафедру?)⁶⁵ до Римського Папи Інокентія IV, здійснена поміж 1244–1245 рр. Тоді ж руський архієрей став учасником Першого Ліонського собору (24.06–17.07.1245), де виступив з доповіддю про татар⁶⁶. За останнє століття в історіографії утвердилися три основні версії стосовно ініціатора

⁶¹ М. Волощук, *Князь і король Данило Романович у житті міста Галича XIII сторіччя*, [in:] *Галич. Збірник наукових праць*, за ред. М. Волощука, вип. 2, Івано-Франківськ 2017, с. 139–140.

⁶² *Ипатьевская летопись*, стб. 777–778; *Kronika halicko-wolyńska*, s. 205–206.

⁶³ „и с нимъ бѣжа Артѣмѣи. епѣпъ Галичкыи и инии Галичани”. *Ипатьевская летопись*, стб. 793; *Kronika halicko-wolyńska*, s. 254.

⁶⁴ А. Селарт, *Архиепископ Петр и Лионский собор 1245 года*, [in:] *Rossica Antiqua*, т. 1, Санкт-Петербург 2011, с. 106–108.

⁶⁵ За припущенням Ігоря Скочиляса, білгородський владика Петро, після повернення з Ліона біля 1246 р., міг отримати від Данила Романовича опустілу з часу втечі єпископа Артемія у 1242 р. галицьку кафедру, див.: І. Скочиляс, В. Фрис, *Духовна спадщина*, с. 124–125.

⁶⁶ І. Паславський, *Інформація про татар руського архієпископа Петра, учасника I Ліонського собору (1245)*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 4, Львів 2011, с. 216–231.

такої місії. Згідно з першою, владу Петра розглядають як посла Романовичів до Римського Папи; друга полягає в тому, що ієрарх представляв на соборі інтереси князя Михайла Всеволодовича; третя окреслює його репрезентантом західної політики володимиро-суздальського правителя Ярослава Всеволодовича⁶⁷. Версія про причетність галицько-волинського правителя до появи Петра (*Petrus archiepiscopus de belgrab in ruscia*)⁶⁸ при курії Папи Інокентія IV не виглядає позбавленою логіки. Опосередковано таку можливість підкреслюють галицька караїмська традиція, котра зберегла інформацію про місцевого єпископа Петра, згаданого в 1246 р.⁶⁹, а також факти налагодження тісних контактів між Апостольською столицею та Романовичами впродовж другої половини 40-х рр. XIII ст.⁷⁰ і подальшого залучення духовництва – як латинського, так і грецького обрядів – у переговорах Романовичів з Папою Римським⁷¹. У світлі таких міркувань видається логічним, що білгородський єпископ Петро виконував дипломатичні завдання галицько-волинських князів при папській курії в 1244–1245 рр.

Втрата Галичем статусу князівської резиденції, що відбулася після 1242 р., відчутно позначилась на можливостях використання тутешнього духовенства на князівській дипломатичній службі. Відтак закономірно, що така прерогатива відійшла до кліриків інших столичних центрів держави Романовичів – Холма, Володимира та Львова.

Підводячи підсумки слід зауважити, що попри загальну скупість джерельної бази стосовно окресленої вище проблеми, безпосередні факти використання осіб духовного сану галицькими князями як послів неодноразово зафіксовані на сторінках літописів. Із сімнадцяти посольств, відправлених князями Галича впродовж 1141–1242 рр., щонайменше три очолювали клірики. Втім, низка опосередкованих джерел дає підстави вважати, що кількість таких посольств була значно більшою. Очевидно духовні особи відігравали більш значну роль у князівській дипломатії. Добре розвинута церковна організація Галича середини XII – середини XIII ст. могла забезпечити відповідних осіб для виконання подібного роду завдань. Відтак, залучення духовенства до дипломатичних місій галицьких князів можна вважати досить поширеною практикою.

*

⁶⁷ Основні історіографічні дослідження та власні судження з цього питання попередньо окреслено в статті: А. Стасюк, *Участь Ордену францисканців у переговорах Романовичів з папством у 40-х роках XIII століття*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 8, Львів 2014, с. 259–261.

⁶⁸ А. Селарт, *Архиепископ Петр и Лионский собор*, с. 108.

⁶⁹ Я. Дашкевич, *Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела*, [in:] *Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури*, Львів 2007, с. 35–61; І. Скочиляс, В. Фрис, *Духовна спадщина*, с. 124–125.

⁷⁰ А. Стасюк, *Участь Ордену францисканців*, с. 256–270.

⁷¹ W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna*, s. 253–255, 257, przyp. 188.

Andrii Stasiuk, *Clergy in the diplomatic service of Halician princes in the middle of the 12th – first half of the 13th cc.*

The article concerns the participation and involvement of the clergy in diplomatic affairs of the Halician princes during the middle of the 12th – first half of the 13th cc. Despite the lack of coverage of sources data related to such missions, it should be pointed out that the role of clergy in Halician embassies was quite significant. Clergy often carried out the most important mission of the princes – of both domestic and foreign political character.

Дюра Гарди
(Новый Сад)

Рюрикович в роли дипломата: Ростислав Михайлович в болгарско-никейских мирных переговорах 1256 года

В работе исследуется роль князя Ростислава Михайловича в болгарско-никейских мирных переговорах и заключении так называемого „Регентского мира” 1256 г. Единственным непосредственным свидетелем, описывающим эти события, является греческий историк и участник переговоров Георгий Акрополит. Историография приходит к выводу, что Ростислав заключил невыгодный для Болгарии мир. Тем не менее, автор настоящей работы считает, что сведения, сохранившиеся у Акрополита, также как и донесение о победе ромеев из письма царя Феодора II Ласкариса, являются очень ценными для изучения биографии русского князя и не позволяют считать Ростислава только обычным исполнителем воли венгерского короля. Автор исследования придерживается противоположного мнения и предпринимает попытку доказать, что Ростислав действовал относительно самостоятельно.

Как хорошо известно, одним из самых важных качеств хорошего правителя является дипломатический талант, который позволяет добиться необходимого результата без использования оружия. И здесь не нужно ссылаться на Макиавелли, достаточно процитировать древнеегипетский трактат *Поучение Мерикара*, где автор говорит: „Будь искусным в речах и будет сильным твое правление. В языке царя его могущество, ибо слово сильнее любого оружия...”¹.

В настоящей работе будет рассмотрен один из таких эпизодов, активное участие в котором принимал представитель русского правящего рода, который „отличился” как посередник между двумя воюющими

¹ *Pouka za Merikara: staroegipatski traktat o vlasti, prevod sa srednjoeigipatskog jezika i uvodna studija D. Stefanović, Beograd 2018, s. 33.*

сторонами. Этим князем-дипломатом был Ростислав Михайлович, сын черниговского князя Михаила Всеволодовича и правитель Мачвы. Исследуемый эпизод интересен еще и тем, что миссия Ростислава не была связана с русскими землями. Ростислав, будучи тестем болгарского царя Михаила II Асена, летом 1256 г. оказался посредником на переговорах между Болгарией и Никейским царством, то есть между своим тестем и императором Феодором II Ласкарисом, происходивших на реке Регине (Rēgina; Ergene).

В целом, исторический контекст заключения Регинского мира и его последствий хорошо известен в исторической литературе. О нем писали как исследователи венгерско-болгарских отношений², так и историки Второго Болгарского царства и правления династии Асеней³, а также биографы Ростислава⁴. Вкратце его можно представить следующим образом. Сын могущественного болгарского царя Ивана II Асеня, Михаил II Асень, взшел на болгарский престол, будучи еще ребенком (родился между 1238 и 1241 гг.), в 1246 г. Его малолетство сразу же попыталась использовать Никейская империя, которая стремилась сломить сопротивление Болгарии и занять большие территории во Фракии и Македонии. Лишь смерть никейского императора Иоанна III Ватаца (4 XI 1254) дала возможность тогда еще молодому Михаилу переломить ситуацию в свою пользу. Вначале болгарам сопутствовал успех, так как они захватили ряд областей, находящихся под контролем Никейи. Однако новый император, энергичный Феодор II Ласкарис, лично возглавив войска, перешел Геллеспонт и за относительно короткое время сумел отвоевать почти все потерянные земли, кроме неприступной крепости Цепины, расположенной в Родопах. Весной следующего года союзники болгар половцы опустошили окрестности города Дидимотихон. Вскоре после этого во Фракию с большим войском вторгся Феодор II, который быстро изгнал половцев и расположился лагерем на реке Регине. Ввиду такого развития событий царь Болгарии Михаил решил перевести конфликт

² П. Ников, *Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година. Историко-критично изследване*, „Сборникъ на Българската академия на наукитѣ. Клонъ истори, ко-филологиченъ и философско-общественъ”, 11, 1920, с. 57–110; I. Petkova, *Nordwestbulgarien in der Ungarischenpolitik der Balkanhalbinsel im 13. Jahrhundert*, „Bulgarian Historical Review”, 1, 1983, s. 58–62; X. Димитров, *Българско-унгарски отношения през средновековието*, София 1998, с. 153–166; V. Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimi Arpadieni*, București 2008, s. 141–150.

³ В. Златарски, *История на Българската държава през средните векове*, т. 3: *Второ българско царство, България при Аспъневици (1187–1280)*, София 1940, с. 456–490; И. Божилов, *Фамилията на Аспъневици (1186–1460). Генеалогия и просопография*, София 1994, с. 106–110, 113–114.

⁴ С. Н. Палаузов, *Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII веке*, Санкт-Петербург 1851, с. 31–47; G. Wenzel, *Rostizlaw galiczai herczeg, IV. Béla királynak veje*, Budapest 1887, old. 14–17; M. Wertner, *Boris und Rostislaw, II (Rostislaw von Halics und seine Familie)*, „Vierteljahrsschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie”, 22, 1889, 2, s. 183–186; Idem, *Az Árpádok családi története*, Nagy Becskerek 1892, old. 468–469; В. Г. Прокофьев, *Ростислав Михайлович, русский князь XIII века*, [in:] *Юбилейный Сборник Русского Археологического Общества*, Белград 1936, с. 149–151.

в дипломатическую плоскость и отправил к никейскому императору посольство. Во главе болгарской миссии стал Ростислав Михайлович, дочь которого была замужем за Михаилом. Бывший русский князь был принят в императорском лагере с большими почестями и заключил с Феодором II мирный договор. Согласно этому договору болгары согласились покинуть стратегически важную крепость Цепину, а также вернуться к границам, которые существовали между двумя государствами до начала конфликта. Вскоре после заключения договора Болгария выполнила взятые на себя обязательства⁵.

Все эти события нашли отображение в нескольких источниках⁶. Главным из них является *Хроника* Георгия Акрополита, который был свидетелем самого события⁷. Более того, Акрополит, будучи великим логофетом и видным государственным деятелем, отвечал за дипломатические отношения⁸ и вел переговоры о заключении мира со стороны Никеи. Вторым важным источником является письмо Феодора II Ласкари-са, в котором василевс оповещает подданных о своем триумфе⁹. В конце концов, информацию об этих событиях можно найти и в *Хронике* продолжателя Акрополита – Феодора Скутариота¹⁰.

Приступая к детальному рассмотрению роли Ростислава в переговорах с Феодором II Ласкарисом необходимо подчеркнуть, что ни один из источников не упоминает непосредственно имя Ростислава. У Акрополита главным переговорщиком с болгарской стороны назван „ὁ Ρῶσος Οὐρός“¹¹. В свою очередь никейский василевс писал в своем послании, что посредником в мировых переговорах был известный русский князь (ὁ τῶν Ρῶσων ἄρχων), который от имени болгар дал клятву соблюдать

⁵ Подробнее о ходе болгарско-никейской войны см.: A. Gardner, *The Lascarids of Nicaea, the Story of an Empire in Exile*, London 1912, p. 211–220; В. Златарски, *История на Българската държава*, т. 3, с. 447–464; И. Божилев, *Фамилията на Асеневици*, с. 106–110; Г. Цанкова-Петкова, *България при Асеневици*, София 1978, с. 138–148; И. Г. Илиев, *Регинският мирен договор и средновековният град Цепина*, „Епохи“, 5, 1997, с. 82–90; N. Kanellopoulos, J. K. Lekeai, *The struggle between the Nicaean Empire and the Bulgarian state (1254–1256): towards a revival of Byzantine war tactics under Theodore II Laskaris*, „Journal of Medieval Military History“, 5, 2007, p. 56–69; A. Madgearu, *The Asanids The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185–1280)*, Leiden–Boston 2017, p. 240–243.

⁶ См.: И. Илиев, *Регинският мирен договор*, с. 87, бел. ном. 2; George Acropolites, *The History*, translated with an introduction and commentary by R. Macrides, Oxford 2007, p. 304–305.

⁷ Georgii Acropolitae, *Opera I*, ed. A. Heisenberg, correctiorem curavit P. Wirth, Stuttgart 1978, p. 127–133.

⁸ M. Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Lascarids of Nicaea (1204–1261)*, Oxford 1975, p. 164–165.

⁹ *Theodori Ducae Lascaris Epistulae CСXVII*, ed. N. Festa, Firenze 1898, p. 279–282; См. Г. Баласчевъ, *Писмо отъ императора Теодора II Ласкаръ по сключаванieto мира съ царъ Михаила Асѣна (1256 г.)*, „Минало“, 5–6, 2, 1911, с. 60–66.

¹⁰ Theodoros Skoutariotes, *Ανωνύμου Σύνοψις Χρονική*, ed. K. N. Sathas, [in:] *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, т. 7, Venice–Paris 1894, 525. p. 1–5.

¹¹ Georgii Acropolitae, *Opera I*, p. 127; См.: Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica, Sprachreste Der Türkvolker in den Byzantinischen Quellen*, Bd. 2, Leiden 1983, s. 237–238; Uroš, [in:] *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, CD ROM Version, erstellt von E. Trapp, unter Mitarbeit von R. Walther, H-V. Beyer und anderen, Wien 2001, no. 21194; М. В. Бибилов, *Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси*, т. 1, Москва 2004, с. 614.

договор. Просьбы этого „достойного человека” якобы смягчили василевса, и он отказался от изначальных максимальных требований, которые намеревался навязать „проигравшей стороне”. Более того, если верить витиеватым высказываниям Феодора, этот русский князь присягнул императору и признал его своим господином¹².

На самом деле, для идентификации Ростислава Михайловича как главного представителя болгарского царя решающее значение имеет отчет Акрополита, в котором сообщается, что *Rōsos Uros* был „тестем болгарского царя [Михаила – Д.Г.] и зятем венгерского короля [Белы – Д.Г.]”¹³. Дилемму о том, кто был носителем титула „ὁ Ρῶσος Οὔρος” (*Rōsos Uros*) успешно разрешил Густав Венцел, который показал, что единственным зятем венгерского короля, деятельность которого в это время была связана с Балканским полуостровом, был Ростислав Михайлович. Кроме того, Г. Венцел доказал, что титул Ростислава *Dominus de Machou*, известный, между прочим, из грамоты Белы IV от 28 июня 1254 г.¹⁴, соответствовал старому венгерскому титулу *úr*. Именно этот последний титул нашел свое отображение у Акрополита. Таким образом, словосочетание *Rōsos Uros* или „русский господарь”¹⁵ не оставляет сомнений в том, что во главе болгарского посольства стоял именно Ростислав Михайлович.

Акрополит сообщает, что Ростислав был тестем Михаила Асеня. В историографии хорошо известно, что старшую дочь Ростислава звали Анной (рождена ок. 1243 г.). Ее имя зафиксировано, между прочим, на портрете, помещенном на фасадной фреске храма св. Михаила в Костуре (*Kastoria*)¹⁶. Преставляется достаточно правдоподобным, что она вышла замуж за болгарского царя еще девочкой, примерно между 1253 и 1255 гг. Этот брак обозначил начало венгерско-болгарского союза, направленного в первую очередь против Сербии, а также против Nikei.

Выбор Ростислава в качестве переговорщика был обусловлен еще и тем, что последний не только имел большое влияние на своего молодого зятя, но и был связан родственными узами с никейским двором через мать своей жены, Марию, которая была дочерью никейского императора Феодора I. Таким образом, сам Ростислав приходился родственником

¹² *Theodori Ducae Lascaris Epistulae*, p. 280.34–42.

¹³ Georgii Acropolitae, *Opera* I, p. 127.

¹⁴ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. Gy. Fejér, t. 4, vol. 2, Budae 1829, p. 218.

¹⁵ G. Wenzel, *Rosztizlaw galicziai herczeg*, old. 14–15; См.: П. Ников, *Българо-унгарски отношения*, с. 60–61; К. Лирчек, *Историја Срба, прва књига до 1537. године, (друго, исправљено и допуњено издање, превео Ј. Радонић)*, Београд 1978, с. 180; Gy. Moravcsik, *Bizánc és a Magyarorszag*, Budapest 1953, old. 87–89; Г. Острогорски, *Урум-деспот, Почеци деспотског достојанства у Византији*, [ин:] Г. Острогорски, *Из византијске историје, историографије и просопографије*, Београд 1970, с. 211–214; F. Makk, *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989, p. 87–88.

¹⁶ G. Subotić, *Portret nepoznate bugarske carice*, „Zograf”, 27, 1998/1999, с. 93–102; Idem, *Les compositions votives sur la façade sud de l’église du Taxiarche Michel a Kastoria*, „Зборник радова Византолошког института”, 51, 2014, с. 249–272.

никейской правящей семье¹⁷, что позволяло рассчитывать на успех его миссии.

Что касается хронологии описанных Акрополитом событий, то ее позволяет уточнить информация Феодора Скутариота о том, что император Феодор II Ласкарис ждал передачи Цепины от праздника св. Петра и Павла (29 июня) до конца августа¹⁸. Опираясь на эти данные, Иван Божилов и Василь Гюзелев считали, что договор был заключен в конце июня – начале июля 1256 г.¹⁹ В свою очередь Рут Макридес предполагает, что мир был заключен в течение июня, предположительно, 29 числа того же месяца²⁰. Ее мнение представляется более обоснованным.

В исторической науке вклад Ростислава в заключение мира между Болгарией и Никейской империей оценён негативно. Действительно, Болгария тогда отеклась от Цепины и ещё некоторых областей в Македонии и не оказала никакого сопротивления Никее. На такую историографическую оценку сильно повлияли и слова Акрополита о том, что во время своего пребывания в никейском лагере Ростислав был „подкуплен” богатыми дарами с греческой стороны (конями, тканями и др.), ценность которых должна была составлять ок. 20 000 (гиперперононов?)²¹. Но стоит ли переоценивать влияние последнего факта на действия Ростислава и считать, что именно он склонил его к возможным уступкам? Представляется, что в данном случае речь идет не столько о „подкупе” Ростислава, сколько об обычных дарах, которые были важной составляющей дипломатического протокола и были обязательны в случае приема такого важного лица, как тесть болгарского царя и зять венгерского короля. В качестве сравнения можно привести пример встречи сербского правителя Стефана Неманича с венгерским королем Андреем II, которая произошла в 1215 или 1216 г. в Раванице. Во время встречи Стефан уговорил Андрея отказаться от антисербского союза с латинским императором Генрихом, а венгерский король одарил Неманича богатыми дарами, среди которых были прекрасные иконы, украшенные жемчугом и драгоценные кубки, царские платья из порфира и красные королевские мантии²².

¹⁷ См.: M. Wertner, *Az Árpádok családí története*, old. 460–463, 469.

¹⁸ Theodoros Skoutariotes, *Ανωνύμου Σύνοψις Χρονική*, p. 525. 1–5. См. также: J. Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris, empereur de Nicée*, Paris 1908, s. 92, ref. no. 1. Этот автор считает, что к той дате (29 июня) ромеи уже взяли Цепину.

¹⁹ И. Божилов, *Фамелията на Асеневици*, с. 108, 110; И. Божилов, В. Гюзелев, *История на Средновековна България VII–XIV*, т. 1, София 1999, с. 507; И. Илиев, *Регинският мирен договор*, с. 87; Мнение И. Божилова и В. Гюзелева приняли издатели: Георгий Акрополит, *История*, перевод, вступительная статья и приложения П. И. Жаворонкова, Санкт-Петербург 2005, с. 266, реф. ч. 814.

²⁰ R. Macrides, *George Acropolite*, p. 304; См. D. G. Angelov, *Theodore II Laskaris, Elena Asenina and Bulgaria*, [in:] *Средновековният българин и „другите”*. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов, София 2013, p. 292; A. Madgearu, *The Asanids*, p. 243.

²¹ Georgii Acropolitae, *Opera I*, p. 126–127.

²² См.: Н. Радојичић, *Поклони угарскога краља Андрије II Стефану Првовенчаноме*, „Зборник Матице српске за књижевност и језик”, 1, 1953, с. 26–33.

Против негативного восприятия мирного договора, заключенного Ростиславом, может говорить еще один факт. Как известно, во время ожидания сдачи Цепины Феодор Ласкарис получил известие, что Ростислав обманул ромеев, принеся ложную клятву. Рассерженный император обвинил во всем Георгия Акрополита и приказал нанести ему 24 удара палками, чем прилюдно его унизил. И хотя позже выяснилось, что эта весть оказалась ложной²³, нельзя исключить, что Ростислав действительно мог изменить свое решение. Но, принимая во внимание неготовность Болгарии к войне, он в конечном итоге был вынужден уступить никейским требованиям.

В завершение хочется обратить внимание на еще один интересный момент, связанный с дипломатической миссией Ростислава Михайловича. В конце своего послания Феодор Ласкарис воспользовался определенной аллегорией для подведения итогов войны с Болгарией. По его словам, ведомые зверскими намерениями пёс, львенок и медведица объединились и посягнули на лакомый кусок, напав на Царство Ласкариса. Однако эти звери были поражены Богом, испытав на себе удар ромейского войска. В результате пёс был обезглавлен, львенок спасся бегством, а медведица (ή ἄρκτος) неожиданно выступила посредником и от имени этих двоих попросила мира у василевса²⁴. Историки, начиная с Алисы Гарднер, единогласно пришли к выводу, что медведица в этой истории символизировала именно Ростислава Михайловича, в то время как пёс, судя по всему, олицетворял половцев, а львенок – болгарского царя Михаила II Асена²⁵. Данная аллегория может также косвенно свидетельствовать о том, что Ростислав не только вел переговоры с никейским двором, но и принимал прямое участие в болгаро-никейской войне 1254–1256 гг.²⁶

Регинский мир, возможно, был главной причиной последовавших за ним новых конфликтов в Болгарии, а также дворцового переворота в Велико Тирново и убийства Михаила Асена. В тех бурных событиях Ростислав также сыграл свою значительную роль. В конечном же результате русский князь добавил к своему титулу еще и амбициозное *Imperator Bulgarorum*²⁷. Эти события, однако, выходят за рамки настоящей статьи.

²³ Georgii Acropolitae, *Opera* I, p. 127–133; См. комментарии: J. Pappadopoulos, *Théodore II Lascaris*, p. 93–97.

²⁴ *Theodori Ducae Lascaris Epistulae*, p. 282. 83–94.

²⁵ A. Gardner, *The Lascarids of Nicaea*, p. 218–219 (ref. no. 1, p. 219); См.: В. Златарски, *История на Българската държава*, т. 3, с. 462–463; Idem, *Южна България следъ смъртта на Иванъ Аспъня II и регинският миръ*, [in:] *Сборникъ Б. Дяковичъ*, София 1927, с. 336; М. Андреева, *Статья В. Н. Златарскаго по исторіи Болгаріи*, „Byzantinoslavica“, 4, 1932, с. 446–447.

²⁶ См.: Ђ. Харди, *Итинерариј Ростислава Михаиловича*, Сремска Митровица – Нови Сад 2019, с. 110–111.

²⁷ Ibidem.

*

Dura Hardi, Rjurikovich as a diplomat: Rostislav Mihailovich in the Bulgarian-Nicaean negotiations in 1256.

The paper explores the role of Prince Rostislav Mihailovich in the Bulgarian-Nicaean negotiations and the conclusion of the so-called Peace on the river Regina in 1256. The only direct source for these events is a Greek writer and the participant of the negotiations, Georges Akropolites. Historiography concludes that Rostislav concluded the unfavorable peace for the interests of Bulgaria. The author also considered that the saved data from Akropolitan's letter, as well as the report of the victory of the Greeks from a letter of Emperor Theodore II Laskaris, are valuable for the biography of the Rus' prince. They don't allow to consider Rostislav an executioner of the Hungarian interests. The author of the article opposes this idea trying to prove that the Ruthenian prince acted in a relatively independent way.

Тимур Горбач
(Київ)

Володимирське посольство до Пруссії восени 1325 року

У статті розглянуто обставини прибуття володимирського посольства до Пруссії восени 1325 р. на загальному тлі розвитку міждержавних та персональних контактів правлячої еліти Руського королівства з корпорацією Німецького ордену. З'ясовано його мету та завдання. Реконструйовано ймовірний маршрут руської делегації з Володимира до Цінтена. Висунуто кілька гіпотез щодо соціального й правового статусу русинів, захоплених хрестоносцями неподалік Гродна восени 1324 р., а також їхнього зв'язку з учасниками посольства.

Пізньої години 14 листопада 1325 р. до орденського замку Цінтен прибуло шестеро русинів з Володимира й сьомий з Візни. Посли вимагали звільнити *eorum familiam*, які восени попереднього року були схоплені людьми Ордену неподалік Гродна на шляху під назвою *Cyrenpint*. Володимирці, окрім того, везли з собою запечатаного листа від „короля Русі” для брата Зіґгарда. Такі відомості подає нам лист комтура Бальґи Дітріха фон Альтенбурґа до комтура Кеніґсберґа Генріха фон Ізенберґа¹.

На час захоплення русинів біля Гродна бальґійським комтуром був Альберт фон Ора. Саме він сповістив верховного магістра Вернера фон Орзельна про цей інцидент. Глава Ордену наказав бранців нікуди не продавати, а утримувати їх разом з їхнім майном у замку Бартенштайн.

Документ написано на одному аркуші пергаменту (18,7–19,8×7–6,6 см) асиметричної форми. Письмо – готичний канцелярський курсив, чорнило – темно-брунатне. Текст розміщено на 10 рядках. На звороті вказано адресата: „Commenda(tori) in Kunigsberg”². Листа, мабуть, писали поспіхом,

¹ *Preußisches Urkundenbuch* (далі: *PrUB*), Bd. 2, Lfg. 2: (1324–1331), hrsg. von M. Hein, Königsberg 1935, nr 536.

² *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz* (далі: *GStA PK*), XX. HA, Perg.-Urk., Schiebl. 81, nr 7.

оскільки писар попервах пропустив деякі слова, додавши їх наприкінці тексту як примітку³.

Хронологія документа потребує окремого коментаря. Час появи русинів у Цінтені вказаний як *feria Va infra octavam b. Martini*, тоді як самого листа датовано *feria sexta*. Перший видавець джерела Макс Перльбах не мав певності ані щодо дати прибуття володимирців до Цінтена, ані часу написання листа. Візит русинів до Цінтенського замку, на його думку, відбувся 13 листопада 1325 р. або ж 14 листопада 1326 р., відтак наступного дня (14 XI 1325/15 XI 1326) було підготовлено послання для кенігсберзького комтура⁴. Укладачі другого тому збірника *Пруських грамот* поклали час написання листа на 15 листопада 1325 р., втім не були цілковито впевнені щодо денної дати⁵. Востаннє хронологію означених подій спробував уточнити Олександр Масан, за розрахунками якого руська делегація прибула до Цінтена 15, а листа було написано 16 листопада⁶. Однак, проводячи обчислення, дослідник припустився методичної помилки, адже в цьому випадку для редукції дати слід було визначити день тижня (в документі *feria Va* = четвер), у який сталася подія, а не його порядковий номер відносно свята. Того року четвер в октаві св. Мартина припав на 14 листопада. Увечері цього дня руська делегація в'їхала до Цінтена, а вже наступного дня, тобто 15 листопада, Дітріх фон Альтенбург звелів писати листа до Генріха фон Ізенберга.

Що ж робили володимирці поблизу Гродна восени 1324 р., й кого саме ув'язнили хрестоносці? У історіографії XIX – початку XX ст. цей епізод не отримав належної оцінки, передусім через недостатню вивченість тексту джерела, на чому наголошував ще Генрик Пашкевич⁷. Розмірковуючи над соціально-правовим статусом полонених русинів, дослідник припустив, що це могли бути представники рицарського стану, які мешкали на пограниччі⁸. Схожої думки дотримується Леонтій Войтович, для якого відображені в листі події є свідченням того, що: „замок Візна на далекому мазовецько-волинському кордоні продовжував утримуватися волинським гарнізоном, а його воїни перебували у складі союзного литовського війська під Гродном”⁹. З таким твердженням важко погодитись, адже

³ Пропущено словосполучення „in autumnno”, що є важливим хронологічним уточненням, яке дає зрозуміти, що історія із захопленням русинів сталася восени.

⁴ M. Perlbach, *Königsberger Korrespondenzen aus der Zeit Werners von Orseln*, „Altpreußische Monatsschrift”, 10, 1873, S. 80–81.

⁵ *PrUB*, Bd. 2, Lfg. 2, nr 536.

⁶ О. Масан, *Frater Ywan cum vexillo ordinis (з історії персональних зв'язків між державою Німецького ордену в Пруссії та Галицько-Волинським князівством)*, [in:] *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, т. 1, Чернівці 2001, с. 62.

⁷ H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, Warszawa 1933, s. 272.

⁸ *Ibidem*, s. 272–273, przyp. 2.

⁹ Л. Войтович, *Галицько-Волинська земля і Литва*, [in:] *Idem, Галицько-Волинські етюди*, Біла Церква 2011, с. 384.

в цей час Візна перебувала під владою мазовецьких П'ястів¹⁰. Водночас у джерелах відсутні будь-які згадки про спроби руських володарів відірвати Візнинську землю від Мазовії.

Більшість дослідників, однак, вважала, що йшлося про купців¹¹. Підстави для такого висновку вченим дав ужитий орденським канцеляристом вираз *cum rebus suis*, під яким, на їхню думку, слід розуміти купецькі товари. Проте, слово *res* має й інші значення, як, для прикладу „речі/майно”, відповідно вираз *cum rebus suis* можна перекласти: „з їхнім майном”, тобто особистими речами. До них могли належати коні, гроші, коштовне вбрання, зброя, інакше кажучи, усе, що мало достатню цінність, а отже, заслуговувало на окрему згадку в документі, хоч би й під узагальненим словом *res*. Таке припущення виглядає доволі правдоподібним, якщо звернути увагу на події, що майже в цей самий час відбувалися в Лівонії. Із зізнань Лессе, посла великого князя литовського Гедиміна, виголошених 2 березня 1326 р. в Ризі¹², стає відомо, що, всупереч укладеному 1323 р. мирному договору, брати Німецького ордену продовжували здійснювати військові акції проти литовців, нападаючи на послів та купців. Такого нападу зазнала й посольська місія на чолі із самим Лессе, коли біля Ашерадена її учасників захопили, пограбували, відтак ув'язнили хрестоносці. Завдяки клопотанням папських нунціїв Лессе та його супутники знову здобули свободу й повернули собі відібране майно (*cum rebus nobis*)¹³. Деякі подробиці цього інциденту містяться також в одному з послань (2 VI 1325) Гедиміна, де йдеться про те, що орденські рицарі ув'язнили супутників Лессе, а коней та все їхнє майно утримують (*equos et omnes res eorum detinentes*)¹⁴. Як бачимо, наведена історія дуже схожа на ту, що трапилася з володимирцями восени 1324 р. Отже, можна припустити, що полонені біля Гродна русини так само були учасниками посольства,

¹⁰ У листі до Папи Іоанна XXII від 25 серпня 1325 р. князі Земовит і Тройден згадували, що кордони їхніх земель пролягають за дві милі (бл. 15 км) від Гродна: „opidi, quod dicitur Grodno, [...] a terrarum nostrarum limitibus ad duas leucas positi” (*Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza* (далі: NKDM), cz. 2. *Dokumenty z lat 1248–1355*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś, Wrocław 1989, nr 178). Отже, кордон між Мазовією і Литвою на той час проходив, мабуть, по річці Бебжі (W. Długokęcki, E. Kowalczyk, *Nieznanne opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej*, cz. 2: *Granica komturstwa bałgijskiego (prokuratorstwo piskie i elckie)*, „Kwartalnik Historyczny”, 111, 2004, 1, s. 17). Належність Візни до Мазовецького князівства впливає також з офіційної титулатури Земовита II: у документі, наданому 1324 р. у Раві, князь, надаючи парафіяльному костелу в Міщонуві частину того ж таки села в обмін на село Гздув, ужив титулу „Dei gratia dux Masoviae et Wy(s)nenensis”. 2 січня 1326 р. у Страсбурзі під час укладення союзного договору з Німецьким орденом Земовит II називає себе „Dei gratia dux Mazoviae et dominus Wyznensis” (NKDM, cz. 2, nr 172, 179).

¹¹ K. Forstreuter, *Preußen und Rußland im Mittelalter. Die Entwicklung ihrer Beziehungen vom 13. bis 17. Jahrhundert*, Königsberg 1938, s. 21; В. Т. Папуто, *Образование Литовского государства*, Москва 1959, с. 275; Cz. Brodzicki, *Początki osadnictwa Wizny i ziemi wiskiej na tle wydarzeń historycznych w tym regionie Polski (do 1529 roku)*, Warszawa 1994, s. 64; S. C. Rowell, *Lithuania Ascending: A pagan empire within East-Central Europe, 1295–1345*, Cambridge 2004, p. 83.

¹² *Liv-, est- und curländisches Urkundenbuch* (далі: LECUB), Bd. 6, hrsg. von F. G. von Bunge, Riga 1873, nr 3075.

¹³ Ibidem, Sp. 487.

¹⁴ Ibidem, nr 3074, Sp. 485.

яке прямувало з Володимира до Литви на переговори з Гедиміном¹⁵. Ще раніше таку версію висунув Фелікс Шабульдо¹⁶, але ніяк її не обґрунтував. Згодом проти неї виступив О. Масан, який вважав, що ця справа мала чітко окреслений приватний характер: „Клопочуть за полонених їхні родичі, які ведуть переговори з місцевим комтуром у провінційному замку, посилаючись при цьому на листа, адресованого «королем Русі» іншому комтуру, тобто Зіггарду фон Шварцбургу. Коли би йшлося про полонення офіційних, повноважних представників князя, то переговори мали б вестися з главою держави – В. фон Орзельном у столичному Марієнбурзі, відповідний лист [...] був би адресований теж великому магістрові”¹⁷. Утім, таке пояснення не зовсім узгоджується зі змістом джерела. По-перше, у тексті документа немає жодних вказівок на те, що прибулі русини посилалися на згаданого листа, ба більше, нам достеменно не відомо, чи він узагалі мав якийсь стосунок до звільнення бранців. Так само нічого не знав про зміст листа й комтур Бальги¹⁸. По-друге, коли б лист дійсно стосувався цієї справи, то володимирці, передусім, мали б вирушити з ним до Зіггарда фон Шварцбурга, комтура Грауденца, щоб, заручившись його підтримкою, домагатися звільнення полонених, а не навпаки. Але якщо, все ж, погодитися з думкою про те, що в посланні до Зіггарда „король Русі”, тобто Юрій Тройденевич (Юрій II), клопотав про звільнення своїх підданих, то немає нічого дивного в тому, що у вирішенні цього питання руський князь цілковито покладався на свого кривого. Адже, як відомо, саме Зіггард фон Шварцбург відіграв головну роль у налагодженні дипломатичних контактів між Німецьким орденом і королівством Русі та навіть був ініціатором укладення кількох договорів¹⁹.

А втім, це лише припущення, яке потребує додаткового підтвердження, позаяк ми нічого не знаємо про зміст цього загадкового листа, що міг мати значно ширший політичний контекст. Константин Гельбаум²⁰ навіть спробував ототожнити його з документом Юрія II від 1325 р.²¹, поклавши час написання останнього на жовтень. Незважаючи на те, що ця версія знайшла підтримку в історіографії²², її не можна вважати

¹⁵ Т. Горбач, *Руське королівство й Німецький орден за часів Юрія II*, „Український історичний журнал”, 2017, 2, с. 22–24.

¹⁶ Ф. М. Шабульдо, *Землі Юго-Западної Русі в складі Великого князівства Литовського*, Київ 1987, с. 33–34.

¹⁷ О. Масан, *Frater Ywan cum vexillo ordinis*, с. 63.

¹⁸ *PrUB*, Bd. 2, Lfg. 2, nr 536: „quidquid autem in ea contineatur, ignoramus”.

¹⁹ *Ibidem*, nr 157, 582. Докладніше про родинні зв'язки, що пов'язували предків Зіггарда фон Шварцбурга з Романовичами, а також про його дипломатичну службу див.: В. Włodarski, *Polska i Rus': 1094–1340*, Warszawa 1966, s. 244–247, *przyp.* 5; М. Dorna, *Bracia zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1309. Studium prozopograficzne*, Poznań 2004, s. 326.

²⁰ *Hansisches Urkundenbuch*, Bd. 2, *bearb.* von K. Hölbaum, Halle 1879, nr 434.

²¹ *PrUB*, Bd. 2, Lfg. 2, nr 537.

²² *Ibidem*; О. Купчинський, *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти*, Львів 2004, с. 168.

надійною хоча б тому, що йдеться про документи різного характеру й політичної ваги: з одного боку, запечатаний приватний лист (*littera clausa*) до родича-хрестоносця, з іншого – офіційне послання до верховного магістра та орденської братії²³. Окрім того, якби документ 1325 р. дійсно призначався для Зіггарда, то його ім'я було б вказане на зворотному боці аркуша. Натомість там видніються лише старі сигнатури, а також стислий регестовий запис рукою XV ст.: „herzog von Russian gelobt frede zuhalten”²⁴. Тому немає достатніх підстав вбачати в листі, якого володимирські послы везли Зіггарду фон Шварцбург, князівський документ 1325 р. і, відповідно, датувати його жовтнем.

Отже, шестеро русинів з Володимира, вирушаючи восени 1325 р. до Пруссії, мали виконати два завдання, які, можливо, були пов'язані між собою. Перше з них полягало у визволенні з орденського ув'язнення своїх співвітчизників, друге – у передачі послання Зіггарду фон Шварцбург. З огляду на це, постає логічне запитання: як полонені русини, названі в листі „familia”, були пов'язані з володимирцями, які прибули їх визволити, і ким вони їм доводилися?

У пошуку відповіді на це питання знову стикаємося з проблемою полісемантичності окремих лексем. У добу середньовіччя слово „familia”, спираючись на античну традицію, мало декілька значень: 1) слуги, челядь, клієнтела; 2) родина. Проте в аристократичних спільнотах воно рідко використовувалося для позначення власне кровноспоріднених осіб, що проживали разом, натомість стосувався всіх належних до господарського дому людей, які перебували під владою господаря (*dominus*), тобто на-самперед слуг²⁵. У такому значенні слово „familia”, як і його німецький відповідник „gesinde”, найчастіше фігурують у пруських актових дже-релах XIII–XIV ст.²⁶ Тому цілком можливо, що й захоплені орденськими людьми русини були слугами тих, хто приїхав їх визволити. Потенційна можливість продажу полонених може опосередковано вказувати на те, що вони не належали до привілейованого стану, оскільки за знатних осіб, зазвичай, просили викуп²⁷.

²³ Пор.: Т. Горбач, *Руське королівство*, с. 22, прим. 17.

²⁴ GStA PK, XX. HA, Perg.-Urk., Schiebl. 81, nr 2.

²⁵ *Familia*, [in:] *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. M. Plezia, t. 4, cz. 1, Wrocław 1975, szp. 61; H. W. Goetz, *Familie*, [in:] *Lexicon des Mittelalters*, Bd. 4, hrsg. von R. H. Bautier [et. al.], München 1989, Sp. 256–257.

²⁶ K. Kwiatkowski, *Zakon niemiecki jako „Corporatio militaris”*, cz. 1: *Korporacja i krąg przynależących do niej: kulturowe i społeczne podstawy działalności militarnej zakonu w Prusach (do początku XV wieku)*, Toruń 2012, s. 284.

²⁷ В одній зі скарг Гедиміна проти Ордену мовиться про шістьох литовців, викрадених хрестоносцями заради викупу: „Sinogthones VI seperunt, quos oportebat, ut se ab eis redimerent” (*LECUB*, Bd. 6, nr 3074). З приводу інтерпретації слова „sinogthones” див.: A. Prochaska, *O prawdziwości listów Gedymina*, [in:] *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Serya II*, t. 7, Kraków 1895, s. 249, przyp. 5; *Послания Гедимина. Gedimino laiška*, подг. В. Т. Пашуто и И. В. Шталь, Вильнюс 1966, с. 166; *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans*, ed. S. C. Rowell, Vilnius 2003, p. 350, а також критичні зауваження Олександра Назаренка, який вважає, що тут ідеться про представників литовської знаті: *Послания Гедимина*,

Напад на русинів стався *in via, que Cupenpint dicitur* десь біля Гродна. Назва цього дромоніма має балтське походження й означає „торговий шлях” (*kuppeln* – торгувати; *pintis* – шлях)²⁸. Своєрідною підказкою для його локалізації може слугувати середньовічне поселення Тарговіско (*Thargovisko*), яке було розташоване в районі теперішніх сіл Долістова Старе й Забеле²⁹. Повз Тарговіско проходила дорога Візна – Гродно, частиною якої, напевно, і був вищезгаданий торговий шлях. На перший погляд виглядає так, ніби в полон до хрестоносців потрапили руські купці, чого, звісно, не можна відкидати. Водночас слід пам’ятати про те, що торговими шляхами, які належали до категорії публічних, властиво, користуватися й інші суспільні верстви. Такі дороги вважалися надійнішими й безпечнішими, бо перебували під наглядом держави³⁰. Про захист своїх комунікацій намагалися дбати й литовські князі, зобов’язуючи місцеве населення до сторожової служби на дорогах³¹. Однак русини, незалежно від того ким саме вони були, усе ж обрали не надто безпечний шлях для своєї мандрівки, тому, зрештою, їм не вдалося уникнути нападу. Попри те, що між Литвою і Німецьким орденом уже рік тривав мир, на пограниччі було неспокійно, а надто біля Гродненського замку, який відігравав роль форпосту в мережі оборонних укріплень Великого князівства Литовського, розташованих уздовж верхньої і середньої течії Німану. З кінця XIII ст. Орден здійснював регулярні військові походи проти Литви. Зазвичай це були короткотривалі нищівні вторгнення, спрямовані на спустошення прикордонних земель. До 1325 р. хрестоносці щонайменше десять разів атакували Гродно³². Один з таких наїздів відбувся за кілька місяців до досліджуваних подій, у березні 1324 р., коли орденські рицарі сплюндрували особисті володіння гродненського намісника Давида³³.

Довідавшись про захоплення русинів, верховний магістр, як уже було сказано, розпорядився доправити їх до Бартенштайна, де бранці провели близько року. Чому у Володимирі так довго зволікали з відправленням дипломатичної місії до Пруссії – можна лише гадати. Можливо, це

[in:] В. Т. Паушто, *Русь. Прибалтика. Папство: Избранные статьи*, Москва 2008, с. 559, прим. 68 (Серия: Древнейшие государства Восточной Европы: 2008 год).

²⁸ G. H. P. Nesselmann, *Thesaurus linguae Prussicae. Der preussische Vocabelvorrath, soweit derselbe bis jetzt ermittelt ist, nebst Zugabe einer Sammlung urkundlich beglaubigter Localnamen, gesichtet und zusammengestellt*, Berlin 1873, S. 84, 124, 129; пор.: В. Н. Топоров, *Прусский язык. Словарь. I–K*, Москва 1980, с. 284–287.

²⁹ J. Maroszek, *Jaświły: dzieje obszaru gminy do końca XVIII wieku*, Białystok 2004, s. 6; О. Ліцкевіч, *Гародня і Гарадзенскі рэгіён у другой палове XIII–XIV ст.: назва і межы*, [in:] *Гарадзенскі палімпсест 2012: людзі даўняй Гародні XV–XX стст*, пад. рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж, Гродна 2013, с. 29–30.

³⁰ S. Weyman, *Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Poznań 1938, s. 37, 39.

³¹ Для прикладу, 1364 р. князь Кейстут відрядив 150 литовців „pro custodia viarum” (*Die Chronik Wigands von Marburg*, [in:] *Scriptores rerum Prussicarum* (далі: *SRP*), Bd. 2, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1863, S. 548).

³² *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, [in:] *SRP*, Bd. 1, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1861, S. 147, 160, 162, 163, 170–173, 175–178.

³³ *Ibidem*, S. 189.

було пов'язано з політичними перипетіями, які розпочалися в державі Романовичів після смерті князів Андрія та Лева Юрійовичів, і тривали до інтронізації Юрія Тройденовича. Окрім того, якийсь час, мабуть, було витрачено на те, щоб з'ясувати місце перебування в'язнів, оскільки міста Східної Пруссії не були так добре знайомі на Русі, як, скажімо, Торунь, куди регулярно ходили з товарами купці з Володимира та Львова.

Не з'ясованим також залишається питання ідентифікації сьомого (*septimus*) учасника посольства, названого в листі *de Wysna*. Свого часу Олександр Камінський обстоював думку про його мазовецьке походження: „jasne jest, iż list krzyżacki operuje skrótem: w rzeczywistości przybyło do Balgi [sic!] sześciu Rusinów z Włodzimierza oraz wysłannik z Wizny, oczywiście poddany mazowiecki, a więc prawdopodobnie mazowszanin”³⁴. Таке трактування виглядає непереконливим, тому що базується на недостатньо обґрунтованому доміслі автора. Натомість, пряме (без зайвих інтерпретацій) прочитання тексту джерела радше дає зрозуміти, що *septimus*, як і його супутники, був русином – мешканцем Візни. Розташована на мазовецько-русько-ятвязькому пограниччі Візненська земля, властиво, не була регіоном моноетнічним. Зі сходу до неї впритул наблизилася руська колонізація³⁵. У XII ст. Візна на якийсь час (1145–1149) відійшла до Русі, як винагорода за військову допомогу, що її великий князь київський Всеволод Ольгович надав польському князеві Володиславу II під час його конфлікту з братами³⁶. Протягом такого короткого терміну на цих теренах, звісно, не могла з'явитися значна кількість поселенців з Русі. Утім, усе ж не можна виключати появи тут невеликого руського осередку. На його існування може вказувати село під назвою Русь, розташоване поблизу Візни. Північніше нього, у межах сусіднього села Самбори, розташоване невелике городище XII–XIV ст., яке, ймовірно, відіграло допоміжну роль у системі оборонних укріплень Візни, а його головним призначенням був контроль річкового шляху по Бебжі й Нареву, а також переправи через Нарев³⁷. За припущенням дослідників, мешканці села Русь (можливо полонені русини), якщо воно існувало в середньовіччі, могли становити обслугу обох градів – у Візні та Самборах³⁸.

Мешкаючи на мазовецько-пруському пограниччі, *septimus* мав бути добре обізнаним зі шляхами, що вели до Пруссії, а тому міг виконувати роль провідника для володимирських послів. Покриті густими лісами, озерами й непрохідними багнами терени північно-східної Мазовії та

³⁴ A. Kamiński, *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, „Rocznik Białostocki”, 1, 1961, s. 57–58, przyp. 146.

³⁵ Ibidem, s. 53; Idem, *Pogranicze polsko-rusko-jaćwieskiego między Biebrzą i Narwią*, „Rocznik Białostocki”, 4, 1963, s. 27–39; W. Makarski, *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*, Lublin 1996, map. 4, 5.

³⁶ *Ипатьевская летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 2, Санкт-Петербург 1908, стб. 318.

³⁷ A. i J. Kamińscy, *Grodzisko w miejscowości Sambory, pow. Łomża*, „Wiadomości Archeologiczne”, 23, 1956, 4, s. 364.

³⁸ A. Kamiński, *Wizna*, s. 40.

прилеглої до неї Великої Пущі (*Grosse Wildnis*), мали би становити неабиякі труднощі для мандрівників. Тож перед тим, як в'їхати до Пруссії, шестеро учасників посольства спочатку відвідали Візну, а вже звідти, у супроводі провідника, подалися до хрестоносців.

Реконструкція маршруту, яким руська делегація рухалася до Пруссії, становить значний інтерес не лише для дослідження конкретного сюжету, але й більш широкої теми функціонування шляхів сполучення, що єднали Південну Русь із Балтикою. Але й тут історик стикається з проблемою майже цілковитого мовчання джерел.

Через брак інформації шлях русинів з Володимира до Цінтена можна відтворити лише приблизно. Загальний маршрут поділявся на два умовні відтинки, де центральне місце посідала Візна.

Перший відтинок Володимир – Візна, частково збігався з давнім надбужанським шляхом, що вів із Волині на Підляшшя і далі до Мазовії. Його напрям можна окреслити так: Володимир → Берестя → Мельник → /Дорогичин/ → Візна. Більша частина цього шляху згадана в грамоті князів Кейстута й Любарта від 1341 р. для торунських купців, яким надавалося право вільного проїзду до Луцька через міста Дорогичин, Мельник та Берестя³⁹. Окремі відтинки траси також відомі з літописних згадок про події XIII ст., що містяться на сторінках *Галицько-Волинського літопису*. Так, оповідаючи про відбиття нападу ятвягів на Берестейську землю в 1227 р., літописець зазначив, що руські князі Данило й Василько Романовичі вирушили проти них із Володимира⁴⁰. Цей сюжет засвідчує існування дороги Володимир – Берестя. Про шлях, що єднав Дорогичин з Візною, можна говорити лише на основі непрямих свідчень літописця. Дорогичин, зокрема, декілька разів виступає в літописі як місце збору русько-мазовецьких військ під час походів князя/короля Данила Романовича на ятвягів (1248/1249, 1253), а Візна – як місце переправи цих військ через ріку Нарев⁴¹. За припущенням А. Камінського шлях із Дорогичина до Візни проходив повз гради у Свенцьку та Старому Гродському⁴². Імовірний шлях із Мельника до Візни згадується під 1258 р., коли під час походу на Гродно король Данило, перебуваючи в Мельнику, відрядив до Візни „сторожъ” за провіантом для війська⁴³. Окрім сухопутних, існував також водний шлях із Волині до Мазовії, який проходив по річках Західний Буг та Нарев. Літописець оповідає про цікавий епізод, пов'язаний з використанням цих двох водних артерій. У 1279 р. волинський князь Володимир Василькович на прохання ятвягів, які страждали від голоду,

³⁹ *Грамоти XIV ст.*, упор. М. М. Пещак, Київ 1974, № 8: „а кто поидеть съ сею грамотою. через дорогычнь. чесь мелник. и черес берестие. до лучска. торговать. ис торунъ. азъ князь кестути. не вельо ихъ займати”.

⁴⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 751: „Пвоеваша Атвализи ѿколо Берестиа . оугониста и из Володимера”.

⁴¹ *Ibidem*, стб. 810, 813, 827.

⁴² А. Kamiński, *Jaćwież: terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź 1953, s. 115.

⁴³ *Ипатьевская летопись*, стб. 879.

відправив до них лодії з житом. Човни вирушили з Берестя і пливли спочатку Бугом, а потім угору по Нареву. Біля Пултуська на них несподівано напали місцеві жителі, обслугу вбили, а збіжжя розграбували⁴⁴.

Другий відтинок Візна – Цінтен можна реконструювати лише в загальних рисах. У не датованому орденському документі (орієнтовно походить із другої половини XIV ст.), що містить опис мазовецько-пруського кордону від гирла річки Бебжі до річки Вкри, згадується дорога з Галіндії на Русь (*aus Galinden hin gegen Rewssen*). Ельжбета Ковальчик ототожнила її зі старою „військовою дорогою”, яка проходила околицями орденського замку Ортельсбург і вела до Литви (*die alde herstrassen, die die Littowen czogen*) – до Гродна, пролягаючи через землі Північної Мазовії⁴⁵.

Діставшись околиць Ортельсбурга, володимирці вирушили на північ дорогою, що вела в напрямку Бартенштайна й далі до Цінтена. Вона мала би принаймні частково збігатися з відомим із XVI ст. трактом Кенігсберг – Варшава, що пролягав через міста Бартенштайн, Бішофсбург та Найденбург⁴⁶. Отож, трасу другого відтинку Візна – Цінтен можна окреслити приблизно так: Візна → околиці Ортельсбурга → Бартенштайн → Цінтен.

Кінцевим пунктом призначення володимирських послів, мабуть, усе ж таки була Бальга – головний замок кумтурії і місце осідку тамтешнього комтура. Там володимирці планували зустрітися з Дітріхом фон Альтенбургом. Натомість застали його в Цінтені, куди він прибув, повертаючись із замку Бартенштайн, у якому на день раніше (13 XI 1325) видав привілей для села Вірбільт⁴⁷.

Чи домоглися володимирці звільнення полонених і яка їхня подальша доля? На ці питання джерела не дають відповідей. Наприкінці свого листа Дітріх фон Альтенбург звертається до кенігсберзького комтура з такими словами: „наполегливо просимо вашу всечесність, аби зволила повідомити нам своїми листами, як повинні ми вчинити зі згаданими людьми”⁴⁸. Що на це відповів Генріх фон Ізенберг ми, на жаль, не знаємо, позаяк його листи не збереглися. Можна тільки здогадуватися, що цю справу було якось залагоджено, оскільки в майбутньому Руське королівство зберігало приязні відносини з державою Німецького ордену в Пруссії.

⁴⁴ Ibidem, стб. 847–848.

⁴⁵ E. Kowalczyk, *Szlaki drogowe w puszczy na pograniczu mazowiecko-pruskim w średniowieczu*, „Kwartalnik Historyczny”, 106, 1999, 1, s. 4–5; W. Długokięcki, E. Kowalczyk, *Opis granicy Mazowsza z państwem zakonu krzyżackiego z XIV wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 109, 2002, 2, s. 8–9, 12; E. Kowalczyk-Heyman, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Piszą a Biebrzą)*, Warszawa 2013, s. 106–107.

⁴⁶ *Hansische Handelsstraßen: Textband*, auf Grund von Vorarbeiten F. Bruns; bearb. von H. Weczerka, Weimar 1967, S. 636.

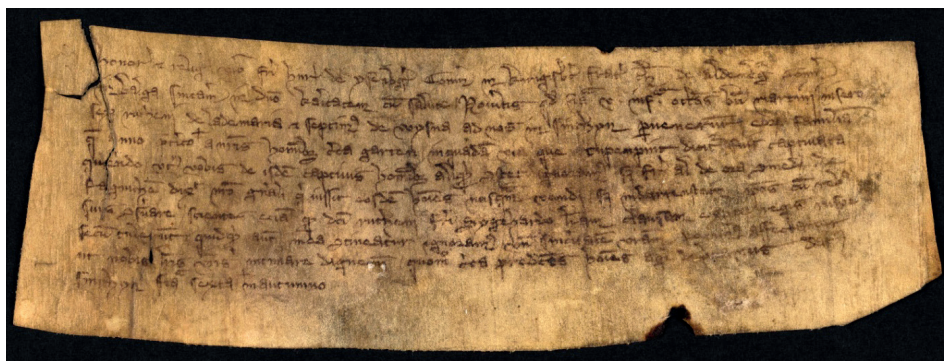
⁴⁷ *PrUB*, Bd. 2, Lfg. 2, nr 535. У документі не зазначено місця його написання, але наявність у переліку свідків пфлегера Бартенштайна може опосередковано вказувати на те, що його складено саме в цьому замку.

⁴⁸ Ibidem, nr 536: „sinceritatem vestram petimus affectanter, ut nobis litteris vestris intimare dignemini, quomodo circa predictos homines agree valeamus”.

*

Tymur Horbach, *The Volodymyr embassy to Prussia in the autumn of 1325*

The article deals with the circumstances of arrival of the embassy from Volodymyr to Prussia in autumn 1325 on the general background of the development of interstate and personal contacts between the ruling elite of Rus' and the Teutonic Order. Its purposes are defined. The possible route of the Ruthenian delegation from Volodymyr to Zinten has been reconstructed. Social and legal status of the Ruthenians captured by the Teutonic knights near Grodno in autumn of 1324, as well as their connection with the embassy participants, are hypothesized.

Лл. 1. Лист комтура Бальги Дітріха фон Альтенбурга до комтура Кенігсберга Генріха фон Ізенберга, від 15 листопада 1325 р., в якому повідомляється про прибуття руських послів з Володимира. GStA PK, XX. HA, Perg.-Urk., Schiebl. 81, nr 7.

Витас Янкаускас
(Каунас)

Между Литвой, Ордой и Москвой: дипломатический „Гордиев узел” 1349–1350 годов

В настоящей статье рассматривается проблема посольства Великого княжества Литовского в Орду. Особое внимание уделено его датировке и поиску ответа на вопрос о том, против кого должен был быть направлен литовско-ордынский союз. Автор приходит к выводу, что указанный альянс имел антипольскую направленность, но вмешательство в переговорный процесс московской стороны вынудило Ольгерда в первую очередь урегулировать отношения с Великим княжеством Московским.

Конец 40-х – начало 50-х гг. XIV века были отмечены интенсивными дипломатическими контактами между Великим княжеством Литовским, Золотой Ордой и Московским государством. Кроме того, в это время Великое княжество Литовское понесло ряд военных неудач, среди которых можно выделить поражения в битве над рекой Стрева (1348)¹ и на псковско-ливонском пограничье в 1348–1349 гг.² Тогда же произошло еще одно важное событие – в 1349 г. польский король Казимир III вторгся в Волынскую землю. Этот поход в ряде русских летописей был представлен как стремление Казимира III обратить местное русское население в латинскую веру³. Из польских источников известно, что поход был

¹ *Scriptores rerum Prussicarum: die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, Bd. 2, hrsg. Th. Hirsch et al., Leipzig 1863, S. 510–512.

² Более подробно см.: А. Мартынюк, *До Герберштейна: Австрия и Восточная Европа в системе персональных связей и культурных контактов (XIII – начало XVI века)*, Москва 2019, с. 298–325.

³ Среди летописей, которые датируют поход польского короля на Волынь 1349 г., выделяется *Новгородская первая летопись*, рассказ которой не имеет продолжения, см.: *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, Москва–Ленинград 1950, с. 361. В остальных летописях после сообщения о волынской компании Казимира III помещена информация о посольстве Ольгерда в Орду: *Новгородская 4-я летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* (далее: ПСРЛ), т. 4: ч. 1, Петроград 1915, с. 279; *Летопись по Воскресенскому списку*, [in:] ПСРЛ, т. 7, Санкт-Петербург 1856, с. 215; *Ермолинская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 23, Санкт-Петербург 1910, с. 109; *Летопись по Типографскому списку*, [in:] ПСРЛ, т. 24, Петроград 1921, с. 119; *Московский летописный свод конца XV века*, [in:] ПСРЛ, т. 25, Москва 2004, с. 177; *Летописный свод 1497 г.*

удачным и полякам удалось занять большую часть Волыни, а под властью Любарта Гедиминовича остался только Луцк⁴. В сложившейся ситуации великий князь литовский Ольгерд отправил посольство к хану Золотой Орды Джанибеку с целью получения от него военной помощи. Во главе этой миссии был поставлен Кориат, брат Ольгерда.

Первый вопрос, который возникает при изучении указанного посольства, это его датировка. В историографии существуют два подхода к решению этой проблемы, и в научных работах можно встретить датирование этого события как 1348 г., так и 1349 г.⁵ Что касается летописных источников, то большинство из них связывают эту дипломатическую миссию именно с волынским походом Казимира III 1349 г. Исключения представляют только те летописи, в которых поход польского короля на Волынь не упоминается. К их числу можно отнести, например, *Рогожский летописец* или *Симеоновскую летопись*⁶. Отдельно стоит упомянуть также *Никоновскую летопись*, которая поход польского короля на Волынь датирует 1349 г., а миссию Кориата – 1348 г.⁷ Но такие разногласия можно частично объяснить тем, что указанный источник является поздней компиляцией и не всегда передает достоверные данные⁸.

В классической историографии в отношении данного вопроса утвердилось мнение, что посольство Кориата было отправлено в Орду в 1349 г.⁹ Долгое время такой подход был доминирующим. Среди его приверженцев можно назвать, например, Льва Черепнина¹⁰ и современного украинского исследователя Бориса Черкаса¹¹. Только относительно недавно против него выступил Владимир Кучкин. По его мнению, датировка миссии 1349 г.

Летописный свод 1518 г., [in:] *ПСРЛ*, т. 28, Москва–Ленинград 1963, с. 72, 233. Особено выделяется *Софийская первая летопись*, в которой описываются посольство московского князя Семена Ивановича в Орду и посольство ВКЛ в Москву: *Софийская первая летопись старшего извода*, [in:] *ПСРЛ*, т. 6, вып. 1, Москва 2000, стб. 428–429. Похожая информация содержится в *Летописи Авраамки*, с той только разницей, что между сообщениями о волынском походе Казимира III и посольстве Семена Ивановича в Орду помещено краткое известие о новгородских делах: *Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки*, [in:] *ПСРЛ*, т. 16, Санкт-Петербург 1889, стб. 82.

⁴ *Monumenta Poloniae historica*, t. 2, wyd. A. Bielowski, Lwów 1872, s. 629.

⁵ См. работы, указанные в сносках 9–15.

⁶ *Рогожский летописец. Тверской сборник*, [in:] *ПСРЛ*, т. 15, Москва 2000, стб. 59; *Симеоновская летопись*, [in:] *ПСРЛ*, т. 18, Санкт-Петербург 1913, с. 96. Необходимо отметить, что для летописной традиции ВКЛ характерна другая тенденция – созданные на его территории летописи не сообщают о походе Казимира III на Волынь, а только о посольстве Кориата в Орду, которое датируют 1349 г. (см. *Супральскую и Академическую летописи*). *Никифоровская летопись*, хоть и не содержит статью за 1349 г., но под 1350 г. отмечает посольство Ольгерда в Москву, которое должно было добиться освобождения Кориата и заключения мира. См.: *Летописи белорусско-литовские*, [in:] *ПСРЛ*, т. 35, Москва 1980, с. 28, 46, 103.

⁷ *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, [in:] *ПСРЛ*, т. 10, Санкт-Петербург 1885 с. 219, 221.

⁸ См. наприм.: Б. М. Клосс, *Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв.*, Москва 1980.

⁹ В. Б. Антонович, *Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV столетия*, вып. 1, Киев 1878, с. 136.

¹⁰ Л. В. Черепнин, *Русские феодальные архивы XIV–XV вв.*, ч. 1, Москва 1948, с. 22.

¹¹ Б. Черкас, *Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.)*, Київ 2014, с. 165.

опирается на летописях, в которых нарушена хронология. Более достоверной В. Кучкин считает версию, изложенную в *Рогожском летописце*, согласно которой посольство отправилось в Орду в 1348 г.¹² Датировку В. Кучкина приняли и другие исследователи, например, Ярослав Пилипчук¹³, Антон Горский¹⁴, Моше Гринберг¹⁵.

Как известно, посольство значительно задержалось при ханском дворе, поскольку сторонам не удалось достичь договоренности, а сами переговоры затянулись. Тогда же о целях миссии Кориата узнали при московском дворе, и великий князь Семен Иванович, посоветовавшись со своим братьями Иваном и Андреем, отправил в Орду своего посла, князя Федора Глебовича¹⁶.

На очередном этапе переговоров, теперь уже трехсторонних, главным стал вопрос о том, против кого будет направлен союз Литвы и Орды. Необходимо отметить, что информация русских летописей не позволяет дать четкого ответа на этот вопрос. Например, *Симеоновская летопись* представляет этот союз как нечто абстрактное¹⁷. *Воскресенская летопись* акцентирует внимание, главным образом, на нападениях литовских отрядов на улус хана¹⁸. И только *Московский летописный свод* придает литовско-ордынскому союзу антимосковскую направленность¹⁹. Нет единого мнения по этому поводу и в исторической науке. По мнению Михаила Грушевского, контекст посольства (т.е. вторжение Казимира III на Волынь) дает основания считать, что военный союз Литвы и Орды был направлен против Польского королевства²⁰. Генрих Пашкевич наоборот, считал, что нет оснований для сомнений в том, что литовско-ордынский альянс был направлен против Москвы²¹. Феликс Шабульдо склонялся к мнению, что главной целью Литвы при заключении союза с Ордой было укрепление своих позиций в Юго-Западной Руси²².

¹² В. А. Кучкин, *Договор 1348 г. великого князя Симеона Ивановича с братьями Иваном Звенигородским и Андреем Серпуховским*, „Средневековая Русь”, 8, 2009, с. 137.

¹³ Я. В. Пилипчук, *Хан Джанибек и князь Любарта-Дмитрий*, „Золотоордынские обозрение”, 2013, 2, с. 78.

¹⁴ А. А. Горский, *Москва и Орда*, Москва 2016, с. 68–70.

¹⁵ М. Гринберг, *Литовское посольство в Золотую орду в 1348 г.: Предпосылки и последствия*, „Золотоордынские обозрение”, 2018, 3, с. 504–525.

¹⁶ Состав посольства великого князя московского известен также из других источников, но информация о его совещании с братьями находится только в *Рогожском летописце*. См.: *Рогожский летописец*, *Тверской сборник*, стб. 59.

¹⁷ См.: *Симеоновская летопись*, с. 96.

¹⁸ См.: *Летопись по Воскресенскому списку*, с. 215.

¹⁹ См.: *Московский летописный свод конца XV века*, с. 177.

²⁰ М. Грушевский, *Історія України-Руси*, т. 4: XIV–XVI віки. *Відносини політичні*, Київ–Львів 1907, с. 33.

²¹ H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1925, s. 119. Г. Пашкевич, ссылаясь на то, что в русских летописях указывается дата 1348 г., считает верной именно ее. Варшавский историк, однако, не привел убедительных аргументов.

²² Ф. М. Шабульдо, *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*, Киев 1987, с. 47–48.

Наименее аргументированной из всех перечисленных версий представляется версия Г. Пашкевича о антимосковской направленности литовско-ордынского союза. Ее поддержал также Антон Горский, который предположил, что Ольгерд мог настроить хана против своего вассала сообщением о активной внешнеполитической деятельности Семена Ивановича, в том числе, связями с Польским королевством и Немецким (Тевтонским) орденом, что могло быть расценено как враждебные действия против Орды²³. Необходимо, однако, подчеркнуть, что такая версия строится только на догадках. Как отметил М. Гринберг, Ольгерд действительно мог жаловаться на великого князя московского, но это еще не дает оснований считать, что между литовским и ордынским правителем был заключен союз против Москвы, которая, как хорошо известно, находилась в полной зависимости от хана. Заключение последним союза с Литвой против своего же собственного улуса является абсолютно нелогичным²⁴.

Отвергая возможность союза Ольгерда и Джанибека против Москвы, М. Гринберг предложил, что их альянс мог быть направлен против Тевтонского ордена²⁵. Такое развитие событий гипотетически возможно. В качестве аргумента здесь мог бы послужить тот факт, что посольство Кориата было отправлено к хану сразу же после поражения литовцев от тевтонцев на реке Стрева в 1348 г. Но проблема в том, что невозможно представить, как такой союз мог быть реализован на практике. Это было невозможно, в первую очередь, по логистическим причинам. Принятие версии М. Гринберга предполагало бы также принятие сложных построений, согласно которым хан должен был влиять на Орден или через давление на Польшу, или посредством своего влияния на восточнославянские княжества. Вероятность обоих этих сценариев крайне мала. Поддержка ханом Литвы на псковско-ливонском театре боевых действий требовала бы вступления Джанибека в войну с княжествами Северо-Восточной Руси, которые, как было подчеркнуто выше, находились в вассальной зависимости от Орды. Невозможно также представить себе, чтобы Золотая Орда действовала против Ордена через Польшу. Во первых, в 1349 г. Казимир III заключил с Орденом договор, которым были определены границы между двумя государствами²⁶. Во-вторых, Орде вряд ли хватило бы сил для настолько глубокого вторжения в польские земли, которое

²³ А. А. Горский, *Москва и Орда*, с. 69–70.

²⁴ М. Гринберг, *Литовское посольство в Золотую Орду в 1348 г.*, с. 512–513; 510–512.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Codex Diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae In Quo Pacta, Foedera, Tractatus Pacis, Mutuae Amicitiae, Subsidiarum, Induciarum, Commerciorum Nec Non Conventiones, Pactiones, Concordata, Transactiones, Declarationes, Statuta, Ordinationes, Bullae, Decreta, Edicta, Rescripta, Sententiae Arbitrales, Infeudationes, Homagia, Pacta Etiam Matrimonalia Et Dotalia Aliaque Monumenta Nunc Primum Ex Archivis Publicis Eruta Ac In Lucem Protracta, Exhibentur*, t. 4, col. M. Dogiel, Vilnae 1764, s. 71–72.

почувствовалось бы в отдаленной Пруссии²⁷. Конечно, можно было бы предположить, что Ольгерд согласился пропустить ордынские войска через свои территории в Пруссию или Ливонию, но такая вероятность крайне мала, поскольку нам неизвестны другие подобные примеры в XIII–XIV веках.

Наиболее вероятным представляется мнение М. Грушевского о том, что союз Ольгерда и Джанибека был направлен в первую очередь против Польского королевства. В таком случае литовский князь должен был отправить свое посольство в Орду после того, как польский король вторгся на Волынь, т.е. в 1349 г. Но каковыми были московские интересы в заключении литовско-ордынского альянса? Наиболее логичным представляется, что великий московский князь Семен Иванович стремился, при посредничестве Джанибека, наладить отношения с Ольгердом. Интересы Литвы и Москвы переплетались в Северо-Восточной Руси, т.е. в Новгородской и Псковской землях²⁸. Военные действия Литвы против Новгорода и претензии на Псков должны были рассматриваться московскими князьями как нарушение их, а также ханских интересов. Именно поэтому московское посольство подчеркивало, что Ольгерд уничтожает ханский улус, т.е. проводит политику, косвенно направленную против интересов московского князя. В результате, московским послам удалось добиться того, что переговоры в Орде прекратились, и представители Семена Ивановича „вотягаша князей Литовских <...> и приведены быше в Москву”²⁹. Это принесло важные политические результаты – в том же, 1349 г., литовцы оставили Псков³⁰. Таким образом, Ольгерд, добиваясь союза с Джанибеком против Польши, оказался вынужден сначала уладить свои отношения с ордынским вассалом, т.е. с великим князем московским.

Продолжение переговоров состоялось в 1350 г. Летописное сообщение о том, что Ольгерд „прося мира и жывота братаи своей”³¹ дает основания считать, что именно он был наиболее заинтересован в таких контактах. В том году Москву посетило три литовских посольства. Результатом первого из них было разрешение ключевых споров и заключение мирного договора, согласно которому Великое княжество Литовское на долгое время отказалось от претензий на Новгород и Псков, а Москва получила возможность спокойно реализовать свои цели и продвигать свое влияние в Северо-Восточной Руси. По заключении договора Семен Иванович отпустил в Литву Кориата с его спутниками.

²⁷ A. Kučinska, *Kęstutis lietuvių tautos gynėjas*, Marijampolė 1938, p. 99.

²⁸ А. А. Горский, *Москва и Орда*, с. 69–70.

²⁹ *Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки*, стб. 82.

³⁰ *Псковские летописи*, [in:] *ПСРЛ*, т. 5, вып. 2, Москва 2003, с. 26–27.

³¹ *Рогожский летописец. Тверской сборник*, стб. 59.

В том же году из Литвы в Москву отправались еще два посольства. Одно из них было отправлено от имени волынского князя Любарта Гедиминовича, который сватался к дочери ростовского князя Константина Васильевича и племяннице московского князя Семена Ивановича (Константин был женат на дочери Ивана Калиты Марфе). Другое посольство представляло Ольгерда, который просил Семена Ивановича о согласии выдать за него Ульяну, дочь великого князя тверского Александра Михайловича. В последнем случае Семен Иванович должен был принять решение после согласования с митрополитом Феогностом, который бы одобрил брак³². Таким образом, договоренность Москвы и Литвы была скреплены двумя династическими браками.

Подводя итоги, необходимо отметить, что литовско-ордынско-московские переговоры проходили на фоне польско-татарских дипломатических контактов 1349–1350 гг.³³ Вполне вероятно, что Казимир III также стремился превратить татар в своих союзников или, по крайней мере, нейтрализовать возможность их вступления в борьбу за наследие галицко-волынских Романовичей на стороне Литвы. В конечном итоге, эти планы польского короля не удалось реализовать. Как известно из буллы папы Клементя VI Казимиру III, в 1351 г. союз Литвы и Орды против Польского королевства вступил в силу³⁴.

*

Vytas Jankauskas, *Between Lithuania, Horde and Moscow: diplomatic „Gordian knot” of 1349–1350*

This article deals with the issue of the embassy of the Grand Duchy of Lithuania to the Horde. The particular attention is paid to its dating as well as to the search for an answer to the question of whom the Lithuanian-Horde alliance should have been directed against. The author comes to the conclusion that this alliance had an anti-Polish orientation, but interference of the Moscow side in the negotiation process forced Olgiert to regulate relations with the Grand Duchy of Moscow at first.

³² См. наприм.: *Летопись по Воскресенскому списку*, с. 215.

³³ М. Грушевский, *Исторія України-Руси*, т. 4, с. 33.

³⁴ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabularis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita*, t. 1: *Ab Honorio PP. III. usque ad Gregorium PP. XII. 1217–1409*, col. A. Theiner, Roma 1860, p. 532.

Янина Риер
(Могилев)

Отображение системы власти в Полоцке в международных договорах и дипломатической переписке XIV века*

В статье рассматривается возможность исследования места и роли правителей Полоцка после его вхождения в состав Великого княжества Литовского на основе изучения международных договоров и дипломатической переписки указанного хронологического периода. Автор проводит анализ употребления титула „великий князь Полоцкий”, встречающийся в письменных источниках в отношении полоцких правителей XIV в. Делается предположение о влиянии династической борьбы в 80-е гг. XIV в. на политическую автономию Полоцка. Автором высказывается мысль о сохранении значительной роли полоцкого нобилитета, духовенства в политической жизни княжества в указанный период времени, а также о ликвидации автономии (политической и дипломатической) полоцких правителей в середине 90-х гг. XIV в.

Полоцк всегда занимал особенное место в истории средневековой Руси. Несмотря на то, что его расцвет приходился на XI–XII века, он продолжал удерживать свои особые позиции и в более поздний период. Разумеется, нельзя оспорить тот факт, что события начала XIII века очень сильно ослабили Полоцкое княжество, изменив его позиции как на международной, так и внутривосточной арене. Тем не менее, даже после вхождения Полоцка в состав Великого княжества Литовского (далее: ВКЛ) он сохранил свой особенный статус, а его правители на протяжении всего XIV века продолжали пользоваться значительным авторитетом и властью, отличавших их позиции от других удельных земель нового государства.

* Данная статья подготовлена в рамках задания гранта БРФФИ по теме: „Механизмы легитимизации верховной власти в ВКЛ в середине XIII – середине XVI в.” (договор № Г20М–074 от 04.05.2020 г.)

Целью данной статьи стало исследование позиций правителей Полоцка в составе ВКЛ вплоть до полного уничтожения их самостоятельности Витовтом в 1396–1397 гг., основанное на анализе международных договоров и дипломатической переписки XIV века. Основные вопросы, которые ставились автором в процессе изучения данной проблемы: определение лиц, являвшихся адресатами и отправителями посланий, их статуса и юридических полномочий; возможность использования печатей и их легенд в качестве материального источника для изучения поставленной проблемы; титулатура правителей, используемая при заключении договоров или отправлении дипломатических посланий, их идентификация и самоидентификация; легитимное право полоцких правителей заключать те или иные договоры, отправлять дипломатические послания, находясь в составе ВКЛ; признание их полномочий великими князьями литовскими; определение статуса и роли полоцких правителей в контексте великокняжеской политики и дипломатии XIV века.

На протяжении всей второй половины XIII века политическая жизнь Полоцка отличалась нестабильностью. Князья сменяли друг друга на престоле, а на протяжении почти четверти века Полоцк был подчинен рижскому архиепископству, хотя сами его правители имели определенную независимость в проводимой ими политике. Ситуация кардинально изменилась в XIV веке после вхождения Полоцка в состав ВКЛ.

Дата присоединения Полоцка к ВКЛ до сих пор является предметом дискуссии. Предшествующие его включению в новое государство события развернулись примерно на рубеже XIII–XIV веков и были связаны с наступлением рыцарей Тевтонского ордена в данном регионе. По всей вероятности, они на некоторое время смогли укрепиться в Полоцке, но под натиском полочан и литовцев были вынуждены покинуть город. Западные источники сообщают, что рыцари ордена смогли проникнуть в город благодаря завещанию местного князя, крещенного в католичество. Этот князь, не имея законных наследников, якобы завещал Полоцк в пользу рижского архиепископства¹. Однако что на самом деле происходило в это время, какой характер носили события, до недавнего времени относимые историографией к 1307 г., доподлинно неизвестно². Контекст сообщений нарративов позволяет высказать предположение о том, что, вероятно, имело место соглашение между Витеном и Полоцком. Известно,

¹ Herman de Wartberge, *Die Chronicon Livoniae*, [in:] *Scriptores Rerum Prussicarum* (далее: SRP), Bd. 2, ed. E. Strehlke, Leipzig 1863, s. 99; В. Воронин, *Полоцк в составе Великого княжества Литовского*, [in:] *Полоцк*, ред. О. Левко, Минск 2012, с. 220.

² В. Воронин, *Полоцк в составе Великого княжества Литовского*, с. 220. См. также: Я. Рьер, *Полацк у складзе ВКЛ: уладары і грамадства ў XIII–XV ст.*, [in:] *Полацк у святле станаўлення гістарычных і нацыянальных форм беларускай дзяржаўнасці (IX–XX стст.): манаграфія*, авт. кол. Д. У. Дук, І. А. Марзалюк, А. А. Агароднікаў, Ю. М. Кежа, А. Л. Коц, Я. А. Рьер, А. А. Салаўёў, Магілёў 2019, с. 40–58.

что в начале XIV века в нескольких походах Витеня на территорию Ордена участвовали русины, т.е. полочане³. Вместе с тем, нет убедительных доказательств, свидетельствующих о вхождении Полоцка в состав ВКЛ в результате его захвата именно в 1307 г. Так, белорусский исследователь Василий Воронин указывает на то, что эта датировка встречается только в более поздних источниках и не имеет обоснования. Она была заимствована из польских источников и связана с ошибкой перевода⁴. Более вероятной является версия, согласно которой Полоцк вынужденно вошел в состав ВКЛ посредством навязанного ему договора⁵. Таким образом, добровольное подчинение более сильным соседям могло оказаться меньшим злом по сравнению с их постоянными набегами и агрессией. Версия В. Воронина, поддержанная также Сергеем Полеховым⁶, кажется вполне обоснованной и объясняет многие феномены, связанные с высоким политическим статусом этой земли в составе ВКЛ, а также идентификацией ее правителей как „великих князей” в последующий период.

Сохранение Полоцком значительной автономии можно объяснить тем фактом, что во главе Полоцкого княжества на протяжении почти всего указанного периода стояли близкие свояки великих князей литовских (братья, племянники, сыновья и т.д.). Как правило, они были последовательными проводниками политики центральной власти, однако это совсем не исключало конфликтов, которые периодически возникали между удельными полоцкими князьями и великими князьями литовскими⁷. Кроме того, нельзя не учитывать давние традиции вечевого строя в Полоцке и сильный исторический и политический авторитет, завоеванный данным княжеством в глазах соседей в течении нескольких предыдущих столетий.

Исследование роли и места правителя Полоцка в составе ВКЛ в XIV веке осложняется малочисленностью и фрагментарностью сохранившихся сведений. Однако очевидно, что данный период характеризуется не только острой нестабильностью политической жизни Полоцка, но и своеобразной формой дуалистического правления.

В начале XIV века наряду с княжеской властью в Полоцке возвышается статус местного духовного владыки. В послании епископа Якова рижскому пробсту, заместителю архиепископа рижского и совету Риги

³ Peter von Dusburg, *Chronicon terrae Prussiae*, [in:] SRP, t. 1, ed. T. Hirsch, Leipzig 1861, s. 379.

⁴ В. Воронін, *Падзеі 1307 года ў Полацку: спроба крытычнага разбору*, [in:] *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Полацк 2009, с. 32.

⁵ Idem, *Палачане: забытая памяць пра мора*, „Arche. Пачатак”, 2009, 4 (79), с. 70.

⁶ С. Полехов, *Власть в Полоцке в XIV – первой половине XV в. Из истории взаимоотношений центра и регионов в Великом княжестве Литовском*, [in:] *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*, т. 3, Киев 2015, с. 75.

⁷ В. Воронин, *Полоцк в составе Великого княжества Литовского*, с. 219.

1299–1305 или 1308 гг. с просьбой „пропустить в Полоцк хлеб, не чинить препятствий полочанам и чинить справедливый суд по торговым спорам между рижанами и полочанами” подчеркивается особый статус данного духовного лица⁸. Написано оно было, судя по всему, после перехода Полоцка под власть верховного правителя Литвы, а именно – Витеня. Здесь не только подтверждается тезис об особых союзнических отношениях между Полоцком и великим князем, но также подчеркивается высокий статус полоцкого епископа, который как бы покровительствовал Витеню, великому князю литовскому⁹. Епископ в данном случае выступал гарантом политических и экономических прав и являлся духовным лидером земли, представляющим интересы политики перед великим князем литовским: „А нынѣ есмь оувѣ|далъ любовь ваша праваа съ | с(ы)номь моимь с Витенемь”¹⁰. Наверное, такое право признавалось и уважалось литовскими правителями, отсюда следовала безконфликтность их взаимоотношений. Кроме того, очевидно подчеркивание давних дипломатических отношений, установленных между Ригой и Полоцком. Необходимо также обратить внимание на печать, которая скрепляет послание. На одной стороне печати образ Божией Матери, на другой – надпись: „Ако|въ еп(иско)п Поло[ч]ьскы”¹¹. Печать епископа была аналогична печати полоцкого князя, что также может свидетельствовать о том высоком статусе, который это лицо занимало в политической структуре Полоцка. Из грамоты Якова видно, что Полоцк пользовался сравнительно большими правами в политических отношениях, так как он заключал договоры с Ригой, имел самостоятельность во внутреннем управлении, в котором большую роль играло вече. Вместе с тем, заключение договора Яковым может свидетельствовать о высокой роли епископа в политической жизни города, а также о возможном отсутствии наместников во время правления Витеня¹².

Некоторые исследователи видят в этой грамоте доказательство того, что в этот период Полоцк представлял собой феодально-теократическую республику во главе с епископом. Тем не менее, форму правления в Полоцке в данное время нельзя трактовать так однозначно. Данный период в целом характеризуется нестабильностью власти в Полоцке и частой сменой правителей. Возможно, как раз в такой период полоцкое духовенство могло взять бразды правления в свои руки. Более того, уже до 1320-х гг. власть князя в Полоцке была восстановлена. Но авторитет духовного

⁸ *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, ред. А. Хорошкевич, т. 1, Москва 2015, с. 60–61.

⁹ *Ibidem*, т. 2, Москва 2015, с. 14.

¹⁰ *Ibidem*, т. 1, с. 61.

¹¹ *Ibidem*, рис. 72, с. 60.

¹² В. Данилевич, *Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия*, Киев 1896, с. 154.

владыки в Полоцке и в дальнейшем был высоким и распространялся в том числе и на политическую сферу¹³. Так, между 1338 и 1341 гг. с согласия Гедимины был заключен договор полочан с Ливонским магистром Эберхардом фон Мунхаймом и рижанами о порядке торговли, в котором со стороны Полоцка выступал не только его правитель, князь Глеб, или Наримонт Гедиминович, но и полоцкий епископ Григорий¹⁴. По сути, он выступал дополнительным гарантом интересов жителей княжества в международных делах, причем, наряду с приглашенным на княжение князем. Можно предположить, что в данное время литовские князья выступали во многом именно как служилые князья, которые сидели на престоле по приглашению местного населения. Именно этим можно объяснить и постоянно подчеркиваемую роль населения города, которое выступало субъектом права в актовых документах, и власть духовного владыки, который также участвовал в международной политике наряду с полоцкими правителями.

Свидетельством этому может стать наличие двух полоцких печатей, прикрепленных к данному документу. На печати епископа Григория изображена с одной стороны Богородица, а с другой – кириллическая надпись: „Пе|чатъ еп(и)с(ко)па| Григо|риѧ”¹⁵. На печати „кнѧ|жа Гле|бо-ва” – изображение всадника, скачущего с поднятым копьём и надпись на кириллице с обратной стороны¹⁶. Здесь стоит отметить, что всадник является одним из ключевых образов правителей эпохи средневековья и встречается на знаках (печатах, монетах, гербах) представителей правящих династий указанного времени. Показательно также, что среди „русских епископов” полоцкий епископ упоминался первым в ВКЛ. Это соответствовало статусу Полоцкой епархии в государстве. Ее роль несколько уменьшилась только с созданием митрополичьей кафедры в Новогрудке в 1316 г.¹⁷

Время правления Гедимины характеризовалось использованием правителем династических традиций своих соперников – князей смоленских. Через систему браков и крещения своих детей в православие ему удалось не только посадить своих наследников на основные княжения в русских землях, но и превратить их в наследственные владения. Лавирование Изяславичей между различными большими княжествами привело к тому, что они, признавая верховную власть Гедиминовичей, сохранили часть своих родовых земель. Однако главные политические центры Полоцкой

¹³ В. Воронин, *Полоцк в составе Великого княжества Литовского*, с. 220.

¹⁴ *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, т. 1, с. 69.

¹⁵ Ibidem. См. также: В. М. Сідаровіч, А. Ф. Красюк, *Пячатка князя Глеба Нарымонта XIV ст. з в. Стары Капыль*, „Беларуская даўніна”, 2016, 3, с. 45–46.

¹⁶ *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, т. 1, с. 69.

¹⁷ М. Філіпович, *Полоцька земля в літописних та актових джерелах XI–XVI століть*, Київ 2014, с. 60.

земли – Полоцк и Витебск – лишились их контроля и окончательно закрепились в составе ВКЛ¹⁸. Великие князья литовские Гедимин и Ольгерд проводили активную наступательную политику, направленную в первую очередь на Русь. Одновременно они были вынуждены вести упорные оборонительные войны против рыцарей Тевтонского ордена. Это требовало огромного напряжения сил всего государства и не могло не отразиться на положении Полоцка. Здесь последовательно княжили сначала брат Гедимины Воин, а со второй половины 30-х гг. – сын и внук Гедимины, князья Глеб (Наримонт Гедиминович) и Андрей Ольгердович¹⁹.

Данные источников свидетельствуют о том, что в 1326 г. в Полоцке княжил Воин, брат Гедимины. Вероятно, что он сел на полоцкий престол только после смерти Витеня²⁰. С его вокняжением в Полоцке начался новый период постепенного перехода от самостоятельного княжеского правления к позиции наместничества. Правда, данная трансформация происходила постепенно, неоднородно и во многом была обусловлена сложной политической ситуацией, сложившейся в ВКЛ. Еще Василий Данилевич отмечал, что с 30-х гг. XIV века полоцкие князья постепенно потеряли свою самостоятельность и получили роль наместников великих князей литовских, которые не только заключали договоры от имени их удела, но и заставляли полочан участвовать в своих походах или отправляли местных князей послами в другие земли²¹. С данным утверждением трудно полностью согласиться, изучив роль и положением отдельных политических личностей, находящихся у власти в Полоцке в середине – второй половине XIV века, вплоть до 90-х гг. указанного столетия. Впрочем, и сам В. Данилевич делает оговорку, отмечая, что во внутреннем управлении они пользовались полной самостоятельностью, что в совокупности с титулом, отличало их от княжеских наместников²².

Подтверждением указанной гипотезе может служить то, что на протяжении XIV века в истории Полоцка появляются фигуры, которые входят в историю как „великие князья Полоцка”, а значит – обладающие гораздо большими полномочиями и авторитетом, нежели служилые князья, а также признаваемые не только самими полочанами, но и великим князем литовским, и его соседями. Несмотря на признание авторитета великого князя литовского в качестве верховного сюзерена, полочане продолжали играть значительную роль в политической и, в том числе,

¹⁸ А. Кузьмин, *Правители Полоцкой земли во второй половине XII – начале XIV века: (актуальные проблемы хронологии и генеалогии)*, [in:] *Ломоносов-2003: материалы Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых по фундаментальным наукам*, ред. В. Сидоренко, Москва 2003, с. 12–14.

¹⁹ Г. Сагановіч, *Нарыс гісторыі Беларусі: ад старажытнасці да канца XVIII ст.*, Мінск 2001, с. 67.

²⁰ С. Полехов, *Власть в Полоцке*, с. 52.

²¹ В. Данилевич, *Очерк истории Полоцкой земли*, с. 155.

²² *Ibidem*.

дипломатической жизни нового государства. Не зря вышеупомянутый договор 1338 г. между ливонским магистром Эберхардом фон Мунхаймом и Гедимином был подписан не только от лица самого великого князя, но и при участии полоцкого нобилитета: „Desse vrede is ghemaket na Ghodes bort dusent iar drehundert jar unde aghte(n)dertigh iar, in alle Ghodes | hilleghe daghe, van vullbort des mesters unde des lantmarscalkes unde vele anderer bedere unde des rades van der Ryghe, de hirup hebbet dat cruce | ghekusset, unde van vulbort des koni(n)ghes van Lettowen unde siner kindere unde alle siner boyarlen, de oc ere hilligh hirup hebben ghedan, unde mit | vulbort des bioscopes van Ploscowe, des koni(n)ghes unde des stades van Ploscowe unde des koni(n)ghes van Vytebeke unde des stades van Vitebeke, de alle uppe desse(n) | vorbenomeden vrede dat cruce hebben ghekusse”²³. Нужно обратить внимание на очередность упоминания представителей Полоцка – сначала епископ, потом король. Кроме того, необходимо отметить, что титул „король” не был закрепленным термином и мог меняться в зависимости от обстоятельств появления того или иного документа, являясь отражением титулатурных и политических реалий адресата.

Здесь необходимо также подчеркнуть значительную роль местного нобилитета, который в документах назван „полочанами”. Несомненно, это является отражением сильных вечевых традиций Полоцка, сохранившихся даже после вхождения княжества в состав ВКЛ. Полочане как субъект права пролжили играть значимую роль в политической жизни города и в дальнейшем. Так, они целовали крест при заключении вышеупомянутого литовско-ливонского договора 1338 г., а в 1380 г. ливонский магистр заключил перемирие с „Ягайло и полочанами”²⁴. Их высокая роль сохранялась вплоть до конца XIV века. В уставе рижского торгового дома в Полоцке от 29 сентября 1393 г. предусматривалось условие, когда купцам нужно было идти со старостой „к королю или к полочанам”²⁵. Актовые источники позволяют однозначно говорить о высокой активности и суверенности полоцкого нобилитета в то время, а также о наличии живой вечевой традиции, которая нашла отражение в формулировке документов: „то есть слово наше всего место Полоцкого”²⁶.

Период с 30-х по 80-е гг. XIV века был для Полоцка эпохой частых войн с соседями. После смерти Ольгерда город был вовлечен в борьбу

²³ „Этот мир заключен по Рождестве Господнем в 1338 году, в день всех Господних святых, с согласия магистра и ландмаршала и многих других сановников Ордена и совета Риги, которые целовали на этом крест, и с согласия короля Литвы и его детей и всех его бояр, которые также присягнули в этом на своих святых, и с согласия епископа Полоцка, короля и города Полоцка, короля Витебска и города Витебска, которые все на этом вышеуказанном мире целовали крест”. *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, т. 1, с. 69.

²⁴ С. Полевых, *Власть в Полоцке*, с. 56.

²⁵ *Idem*, с. 57.

²⁶ *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, т. 1, с. 120–121.

за власть в самом в ВКЛ, на который претендовал в частности Андрей Ольгердович, или Андрей Полоцкий, который с перерывами занимал полоцкий престол с 1342 г.²⁷ Смерть Ольгерда в 1377 г. кардинально изменила расстановку сил в ВКЛ. Андрей Полоцкий оказался отодвинутым от центральной власти. Новым великим князем литовским стал Ягайло. Дальнейший период характеризуется стремлением Андрея повысить свой легитимный статус и не только сохранить свое княжение в Полоцке, но и претензиями на великокняжеский престол. Возможно, поэтому в документах того времени он называет себя „великим князем полоцким” в противовес „великому князю литовскому”²⁸. Именно этот титул встречается в документах, выходящих из его канцелярии. Соответственно, Полоцкое княжество стало называться Великим, а титулом великого князя полоцкого пользовался не только Андрей, но и некоторые его преемники – Михаил, сын Андрея, а также Симеон Лугвень²⁹. Возможность стать полоцким князем открылась для него после того, как зимой 1377–1378 г. армия нового великого князя литовского Ягайло подошла к Полоцку и вынудила Андрея убежать в Псков³⁰. По всей вероятности, Симеон Лугвень принял православное крещение с тем, чтобы стать полоцким князем. Уже в 1379 г. до договора Ягайло и Кейстута была подвешена печать Лугвеня, который выступал в качестве свидетеля, с легендой: „Печать князя великого Семицна Полоцкого”³¹.

Тем не менее, борьба за Полоцк не прекращалась и в дальнейшем. При этом, период с 1377 г. по 1387 г. был особенно трудным для Полоцка. В это время город вновь стал объектом борьбы между различными силами. В течение данного периода Полоцк три раза выдержал осады, две из которых закончились сдачей города. Иногда полочане принимали ставленников великого князя Ягайло, а иногда выгоняли их, управляя городом самостоятельно. К таким моментам относится, в частности, начало 1380 г., когда ливонский магистр заключил краткосрочное перемирие с великим князем Ягайло. Однако вместе с Ягайло этот договор с немцами заключили также полочане – „illi de Ploczek”³². Очевидно, Полоцк в это время признавал верховную власть Ягайло, однако по-прежнему сохранял за собой внутреннее самоуправление и даже возможность участвовать в заключении международных договоров в качестве самостоятельного или, по крайней мере, автономного субъекта. Так, в договоре фигурирует

²⁷ В. Воронин, *Полоцк в составе Великого княжества Литовского*, с. 221.

²⁸ Ibidem, с. 222.

²⁹ Ibidem.

³⁰ В. Воронин, *Вялікія князі полацкія (канец XIV ст.)*, [in:] *Полацк: карані нашага радаводу. Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Полацк, 5–6 верасня 1995 г.*, рэд. А. Мальдзіс, Полацк 1996, с. 45–47.

³¹ *Полоцкіе граматы XIII – пачатак XVI в.*, т. 2, с. 49.

³² В. Воронин, *Полоцк в составе Великого княжества Литовского*, с. 223.

отдельная Полоцкая земля как субъект международного права. Свидетельства о борьбе за Полоцк можно найти в латинскоязычных источниках, в том числе, орденских хрониках. В *Новой прусской хронике* Виганда из Марбурга содержатся два сюжета, рассказывающие о борьбе литовских князей за Полоцк. И хотя эти фрагменты не датированы, можно определить время событий по другим источникам, например, по *Хронике Ливонии* Германа из Вартберга³³.

Следующим ярким этапом в истории Полоцка явилась борьба Скиргайло и Андрея Полоцкого за престол. Скиргайло, поставленный на полоцкий престол своим братом Ягайло, вызвал недовольство местного населения, которое взбунтовалось и изгнало князя-язычника³⁴. А последующее десятилетие характеризовалось нестабильной политической ситуацией как в самом Полоцке в виду отсутствия постоянного князя (Андрей занимал престол с большими перерывами, Скиргайло, возможно, управлял Полоцком не самостоятельно, а через своего наместника, кроме того, его не принимало местное население), стремления полочан поддержать Андрея Ольгердовича в его политической борьбе с Ягайло и Скиргайло, так и внутри ВКЛ в связи с династическим противостоянием Ягайло с Кейстутом и Витовтом³⁵.

Князь Андрей Полоцкий открыто выступил против Кривской унии, самостоятельно заключил военно-политический союз с Орденом. Правда, в итоге все равно был разбит Скиргайлой. Вместе с тем, его активная и смелая политика свидетельствует о высоком уровне его легитимности как правителя Полоцкой земли. Правда, говоря о его высоком статусе и политической независимости в ВКЛ нельзя забывать о династическом происхождении Андрея Ольгердовича, о его родственных связях с Ягайло, о претензиях, пусть и несбывшихся, на великокняжеский престол, а также стремлением как минимум сохранить в политическом и военном противостоянии свой лен, доставшийся ему от отца. По сути, это был первый крупный конфликт между центром и периферией ВКЛ. После убийства Кейстута и нескольких потерь и возвращений полоцкого престола Андрей не мог чувствовать себя в безопасности, поэтому решил обратиться за помощью к Ливонскому ордену³⁶. Об этом свидетельствует ленная присяга, принесенная Андреем Ольгердовичем ливонскому магистру в октябре

³³ Hermann de Wartberge, *Die Chronicon Livoniae*, [in:] *Scriptores Rerum Prussicarum*, ed. E. Strehlke, Leipzig 1863, s. 56; F. Boldt, *Der Deutsche Orden und Litauen 1370–1386*, „Altpreussische Monatsschrift“, 1873, 10, s. 415. В. Матузова, *Борьба за Полоцк в „Новой прусской хронике“ Виганда Марбургского*, [in:] *Норна у источника Судьбы: сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой*, ред. Т. Джаксон и др., Москва 2001, с. 254–258.

³⁴ З. Капыскі, *Беларуска-літоўскія летапісы XV–XVI стст. як помнікі гістарычнай думкі*, „Весті АН БССР“, 1986, 4, s. 84.

³⁵ В. Данилевич, *Очерк истории Полоцкой земли*, с. 165–170.

³⁶ W. Maciejewska, *Dzieje ziemi Połockiej w czasach Witolda (1385–1430)*, „Ateneum Wileńskie“, 8, 1932, s. 14–15.

1385 г.³⁷ Так, в грамоте он просит помощи у Ордена, обещая взамен передачу Полоцка и полоцких земель при условии сохранения там лена для него и его наследников³⁸. Вместе с этим он обосновывает свои права на подобный акт, ссылаясь на волю отца, подтвержденную волей его братьев и зафиксированную в письменной форме: „totum regnum Ploscoviensem, quod pater noster | Algirde, quondam rex Littovie, nobis in vita sua assignavit et dedit, et post patris | obitum fratres nostril nobis dederunt et assignaverunt, sicut in eorundem fratrum nostrorum patentibus”³⁹. В феврале 1386 г., пользуясь отсутствием Ягайло и его родственников, князь Андрей Ольгердович и магистр Робин фон Эльтц двинулись на Литву, а Святослав Иванович Смоленский – на Мстиславль⁴⁰. Таким образом, перед нами предстает картина не противостояния удельного княжества Полоцка, вошедшего в состав ВКЛ, но в первую очередь, династическая борьба сыновей Ольгерда, развязавшаяся после его смерти за великокняжеский престол.

Именно поэтому полоцкий князь в данное время играет особую роль в политической жизни государства, обладая значительной автономией и авторитетом. О высоком статусе князя Андрея свидетельствуют изданные от его лица документы. Титул, которым он себя называет в письменных источниках, созданных в его канцелярии, имеет важное значение для понимания места полоцкого князя в структуре ВКЛ: „всем, кто увидит или услышит эту грамоту, Андрей, король Полоцкий, шлет привет в Господе веке”⁴¹. Таким образом, правитель Полоцка выступает как суверенный государь, который имеет, по существу, равный титул с верховным правителем ВКЛ. Кроме того, высокий статус распространялся не только на самого Андрея, но и его потомков: „Et si quis nos vel nostros heredes a regno Ploscoviensi expellere conetur, ex tunc magister et Ordo in Lyvonia nos seu nostros heredes suo possetenus | adiuwabunt et pro optencione regni nobis seu nostris heredibus suis auxiliis fideliter | assistant”⁴².

³⁷ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в., т. 1, с. 77–79.

³⁸ В. Данилевич, *Очерк истории Полоцкой земли*, с. 167; *Codex diplomaticus Prussicus. Urkundensammlung zur ältern Geschichte Preussens*, Bd. 4, ed. J. Voigt, Königsberg 1853, nr 33, s. 39–40; I. Daniłowicz *Skarbiec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich*, t. 1, wyd. J. Sidorowicz, Wilno 1860, nr 508, s. 256; С. Полехов, *Власть в Полоцке*, с. 52. Подробнее о возможной административной структуре Полоцка в указанное время см.: С. Полехов, *Власть в Полоцке*, с. 51–56.

³⁹ „Полоцкое королевство, наш отец Ольгерд, покойный литовский король, при своей жизни назначил и дал нам, а после смерти отца братья дали и назначили нам, как более очевидно следует из открытой грамоты тех же наших братьев, мы предоставляем и назначаем”. *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, т. 1, с. 77; т. 2, с. 35. См. также: А. Груша *Документальная письменность Великого Княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.)*, Минск 2015, с. 122.

⁴⁰ *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, т. 2, с. 32; С. Полехов, *Литовская Русь в XV в.: единая или разделенная?: (на материале конфликтов между русскими землями Великого княжества Литовского и государственным центром)*, [ин:] *Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства*, ред. А. Доронин, Москва 2017, с. 73.

⁴¹ *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, т. 1, с. 77.

⁴² „И если кто-либо попытается изгнать нас или наших наследников из королевства Полоцкого, тогда магистр и Орден в Ливонии будут всячески помогать нам ли нашим наследникам своим войском для получения королевства”. *Ibidem*, с. 78.

Необходимо подчеркнуть постоянное упоминание правителей в документах великокняжеской канцелярии в связи с их предшественниками, родителями или другими родственниками-монархами, свидетельствующее о их легитимном праве на престол, а также использование данной традиции Андреем. Но несмотря на то, что полоцкий князь идентифицировал себя как верховного правителя по сути суверенной государственной единицы, его титулы не были официально закрепленным термином и могли меняться в зависимости от адресата⁴³. Наверное, он стремился апеллировать к традиции тех, к которому он обращался. Именно поэтому для Андрея Ольгердовича на полоцком престоле мог быть применен как титул „король”, так и „великий князь”⁴⁴. Уже через год после издания вышеописанного документа, а именно в 1386 г., в *Послании совета к купцам Риги*, написанном от имени его жены, он называется „великим князем полоцким”⁴⁵. Надо заметить, что именно этот титул встречается в подавляющем большинстве документов в отношении полоцких правителей данного периода и его самого. Так, „великим князем полоцким” – „вѣлики|и князь вндре|[и] полоцкий” – он называет себя и во вкладной записи, датированной между 1348–1377 гг.⁴⁶, и в жалованной грамоте, изданной между 1370 и 1387 гг.⁴⁷ Данный титул, закрепленный традицией, подчеркивал преемственность власти в Полоцке, ее высокий статус, который ставил правителя княжества на одну ступень с верховным правителем ВКЛ. Более того, он распространялся и на жену князя. В 1386 г. именно от лица „жены великого князя полоцкого Андрея Ольгердовича и ее детей Семена и Ивана” было написано письмо Совету Риги и, более того, скреплено личной печатью с частично сохранившейся до наших дней надписью: „[П]еч(а)ть | княг[и]н|и велико| Аньдре|евъ О[...]”⁴⁸. Данные свидетельства могут также говорить о том, что во время отсутствия князя в городе его полномочия могли переходить к ближайшим родственникам⁴⁹.

Правда, „великим князем” источники эпизодически называют также Скиргайло, хотя так себя он не титуловал. Обычно же Скиргайло фигурирует в документах как „Божьей милостью князь Литовский и хозяин Троцкий и Полоцкий” („*dei gracia dux Lithwanie et dominus Trocensis ac Polocensis*”)⁵⁰. Здесь необходимо отметить, что ситуация с ролью правителя

⁴³ Подробнее о титулатуре Андрея Ольгердовича см.: Y. Ryier, „The Grand Duke of Polotsk” in the 14th century: the narrative title or the political reality?, „Byzantinoslavica”, 7, 2020, p. 173–185.

⁴⁴ М. Філіпович, *Полоцька земля*, с. 67–68.

⁴⁵ *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, т. 1, с. 79.

⁴⁶ *Ibidem*, с. 72.

⁴⁷ *Ibidem*, с. 73.

⁴⁸ *Ibidem*, с. 80.

⁴⁹ С. Полехов, *Власть в Полоцке*, с. 54.

⁵⁰ *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, т. 1, с. 85; А. Дзярновіч, *Тытул Вялікіх князей Літоўскіх: дзе месца рускай традыцыі? [in:] Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князства Литовського*, т. 2, 2013, с. 64.

как внутри полоцкого общества, так и самой административной структуре ВКЛ начинает резко и быстро меняться именно с момента появления Скиргайлы на княжеском престоле Полоцка. Как было отмечено выше, и сложная военно-политическая обстановка, сложившаяся в ВКЛ в 80-е гг. XIV века, и титулатура Скиргайлы свидетельствуют о том, что он, вполне вероятно, не находился постоянно в Полоцке, а управлял им через своего наместника. Таким образом, Полоцкая земля перестала быть местом постоянного пребывания князя⁵¹. Это способствовало ослаблению связи между жителями и правителем, способствовало росту самостоятельности первых на локальном уровне и ослаблением политической роли Полоцка в составе ВКЛ⁵².

Окончательно ситуация изменилась с вокняжением Витовта. На протяжении 1392–1395 гг. были ликвидированы крупные удельные княжества Ольгердовичей⁵³. Наместники, которых Витовт назначал в бывшие княжества, пользовались гораздо меньшими полномочиями и властью по сравнению с удельными князьями. Это касалось, в частности, отношений с соседними государствами, с которыми наместник уже не мог заключить договоры. При этом, он мог быть в любой момент отозван великим князем. Тем не менее, Полоцк входил в новую иерархию правления наместничества постепенно. А первыми полоцкими наместниками были лица, которые имели княжеский титул и очень высоко стояли в иерархии нобилитета ВКЛ. Среди них были, в частности, князья Симеон (Лугвень) Ольгердович и Иван Семенович Друцкий⁵⁴. Высокий статус в Полоцке получил правитель Мстиславского княжества Симеон Лугвень, который служил Витовту в течение нескольких десятилетий, а после его смерти – несколько месяцев великому князю Свидригайло. Он стал одним из самых известных полоцких правителей данного периода времени и, несомненно, обладал значительной самостоятельностью, хотя и отличавшейся от предыдущего периода.

Показательным в этом отношении может стать послание 1394–1396 гг. полоцкого наместника Мантигирда и жителей Полоцка Совету г. Риги с предложением подтвердить мир, заключенный ранее князем Симеоном Лугвеном⁵⁵. Тот факт, что полоцкий наместник мог самостоятельно заключать договор с Ригой, несомненно, говорит о его высоком статусе в ВКЛ, а также определенной автономии в проведении политики Полоцка. Это также в основном подтверждает тезис о призвании князей на

⁵¹ С. Полехов, *Власть в Полоцке*, с. 59; В. Данилевич, *Очерк истории Полоцкой земли*, с. 170.

⁵² С. Полехов, *Власть в Полоцке*, с. 59.

⁵³ *Ibid.*, *Литовская Русь в XV в.*, с. 74.

⁵⁴ В. Воронин, *Полоцк в составе Великого княжества Литовского*, с. 223–224.

⁵⁵ *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, т. 1, с. 101.

княжение в Полоцк в качестве правителей удельных княжеств, а также их договорные отношения с великим князем ВКЛ, основанные на понятиях „службы” и „дружбы” до окончательного установления в княжестве института „наместничества”⁵⁶. Свидетельством высокого статуса Семена Лугвеня может служить также его самоидентификация в качестве „великого князя Полоцкого”, которая нашла отражение в легенде его печати, с помощью которой правитель скреплял документы, выходявшие из полоцкой княжеской канцелярии. Можно предположить, что именно Симеон Лугвень, основатель династии мстиславских князей, является одновременно и последним великим князем Полоцким.

Это позволяет сделать вывод о том, что до 1396 г., то есть до назначения в Полоцк наместником Витовта Мантигирда, Полоцкое княжество продолжало существовать в качестве удельного княжества в составе ВКЛ. Об этом весьма красноречиво говорит и факт особых взаимоотношений полочан с великим князем Витовтом. С одной стороны, именно Витовт ликвидировал Полоцкое княжество и начал управлять Полоцкой землей через своих наместников. С другой стороны, в 1392–1396 гг. он, в качестве компромисса за потерю полочанами статуса удельного княжества, закрепил политико-правовые традиции и автономный характер Полоцкой земли привилегией (уставной грамотой). С. Полехов отмечает 1393 г. в качестве датировки получения Витовтом власти над Полоцком⁵⁷. Тем не менее, нет убедительных доказательств того, что именно с этого времени он полностью ликвидировал самостоятельность Полоцка и назначил туда своего наместника. Очевидно, что в ситуации с Полоцком, имеющим давние традиции автономии и влияния горожан на политическую жизнь княжества, требовалось больше времени и осторожности. Об этом свидетельствует и высокая роль и политическая независимость Симеона Лугвеня, управлявшего Полоцком в данное время.

Только с 1396 г. Витовт делает первые попытки ликвидировать юридическую автономию Полоцка и упразднить право местных властителей на заключение договоров, в том числе подписанных ранее. Именно так можно объяснить его письмо бургомистру и совету г. Риги от 1397 г. о неправомерности князя Симеона Лугвеня и полоцкого наместника Мантигирда заключать договор от имени Литвы: „Wissit, liben frunde, das wir uw(er)n briff wol vornomen | haben, dorynne ir schreibit, das uns(er) hawptman Muntigirde mit uch ein freed uffgnomen habe | in der weise, alz ir yn mit uns(er)m dyner Lyngweynen vormals vieff jar nach deme aldin fre|de hattet uffgnomen, und das w(ir) im geschreb(i)n | het[t]in, das wir den kowpfrede stete und gancz hal[din] wulden. Wissit, das uns gar wol gedenkit, wy | wir

⁵⁶ М. Філіпович, *Полоцька земля*, с. 65, 70.

⁵⁷ С. Полехов, *Литовская Русь в XV в.*, с. 60.

in uns(er)m brive geschrebin habin deme meistir, wenn(e) wir ym mit namen geschrebin habin, wers, | das uns(er) hawptman eynen frede uffgnomen hette von der syden to Ploscow, den welde wir haldin, | bis das wir yn mit uns(er)m brive adir boten besenten... Und auch als ir schreibit, das Lyngweyn mit uch vieff jar ein frede | mit uch uffgnomen habe, und ir doch selbir wol vornemen mogit, das her nicht mechtig was, | eyn jar ane uns(er)n willin und wissin ein ganczin stetin frede uffzunem und zumale unmechtig | was und nach ist, ein halbin tag frede uffzunemen von der Littawen wegin⁵⁸. Несомненно, будучи просто наместником великого князя, Симеон Лугвень не стал бы заключать договор с Риггой от имени всей Литвы. Апелляционное же письмо Витовта можно объяснить его желанием расторгнуть бывшие привилегии полоцких правителей, подорвать их авторитет на международной арене и окончательно показать свой высокий статус единого хозяина всего ВКЛ.

Таким образом, Полоцкая земля занимала особое место в политической системе ВКЛ, а ее правители, хотя постепенно и вошли в центральную иерархию наместничества, имели сильное влияние и самостоятельность. Только в 1407 г. в *Полоцкой уставной грамоте* Копысского мирного договора Витовт впервые называется полочанами князем литовским и „нашим осподарем“. Таким образом, полочане впервые признали полную власть великого князя литовского над своей землей, чего раньше не было, так как у них был свой правитель⁵⁹.

Подводя итоги, можно отметить, что Полоцк входил в административную и политическую структуру ВКЛ постепенно. На протяжении почти столетия его правители пользовались значительными полномочиями и автономностью. Нельзя отрицать дуалистический характер власти в Полоцке в первой половине XIV века. Большую роль во время тяжелой политической ситуации там играло духовенство, которое в некоторых дипломатических документах, а значит – и всей жизни княжества – занимало центральное положение. Следует также подчеркнуть сохранение вечевой традиции в политической системе Полоцка. Неслучайно международные документы на протяжении всего столетия заключались не только от лица князя или епископа, но и от лица полочан. Титулатура

⁵⁸ „Знайте, любезные друзья, что мы вполне поняли ваше послание, в котором вы пишете, что наш наместник Монтигирд заключил с вами договор тем же образом, как вы его прежде заключили с нашим слугой Лугвением через пять лет после старого договора, и что после этого ваш магистр также сказал вам, будто мы ему написали, что хотим твердо и полностью соблюдать торговый договор. Знайте, что мы хорошо помним, как мы в нашем письме написали магистру, именно же ему мы написали, что если бы наш наместник заключил договор от имени Полоцка, то его мы бы соблюдали до тех пор, пока не отправим к нему нашу грамоту или послов. ... А также вы нам пишете, что Лугвень заключил с вами договор на пять лет, то и вы сами вполне можете понять, что он не был правомочен даже на год без нашей воли и ведома возобновлять полный прочный договор, и тем более был и по-прежнему остается неправомочен заключать договор от имени Литвы“. *Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в.*, т. 1, с. 105–106.

⁵⁹ М. Філіпович, *Полоцька земля*, с. 70–73, 122–124.

полоцких правителей в указанный период времени не являлась юридически закрепленным термином и менялась в зависимости от конкретного лица, находящегося на престоле, а также от ряда обстоятельств. Великие князья литовские признавали легитимность полоцких правителей, что было обусловлено, с одной стороны, их родственными связями, поддержкой, часто оказываемой Полоцком центральной власти, с другой – большим историческим и экономическим значением Полоцка, с которым в условиях становления государства приходилось считаться. Исключением является период противостояния Андрея Ольгердовича и Ягайло, обусловленного династическим соперничеством и борьбой за великокняжеский престол, а следовательно – достаточно сложными отношениями центра и удела. Вместе с тем, даже во время политического кризиса в ВКЛ 80-х гг. XIV века, а также частой смены или отсутствия постоянного князя на полоцком престоле, княжество не теряет своей относительной независимости и дипломатических полномочий. Только после значительного укрепления и централизации ВКЛ в эпоху правления Витовта была полностью ликвидирована политическая автономия Полоцка и его правителей.

*

Yanina Ryier, *The reflection of power system in Polotsk in international treaties and diplomatic correspondence of the 14th century*

The article discusses the possibility of studying the place and role of the rulers of Polotsk after the inclusion of the principality into the Grand Duchy of Lithuania, based on the data from international treaties and diplomatic correspondence of this chronological period. The author analyzes the use of the title „Grand Duke of Polotsk”, found in written sources in relation to the Polotsk rulers of the 14th century. The influence of the dynastic struggle in the 80s of the 14th century on the political autonomy of Polotsk is studied. The author expresses the idea of preserving the significant role of the Polotsk nobility, the clergy in the political life of the principality, as well as the elimination of the autonomy (political and diplomatic) of the Polotsk rulers until the mid-90s. of the 14th century.

Marcin Grala
(Kraków)

„Łaciński szantaż”. Problem nowogrodzkiej apelacji do Konstantynopola w sprawie sporów o „sąd miesięczny”

Jedną z najważniejszych zasad patriarchatu konstantynopolitańskiego było utrzymanie jedności metropolii kijowskiej. Zgodnie z zamysłem patriarchy ta jednostka kościelna winna obejmować obszar całej prawosławnej Rusi. Jednak w roku 1370 król Polski Kazimierz Wielki napisał do patriarchy Konstantynopola znane pismo, w którym zażądał odtworzenia prawosławnej metropolii halickiej. Swą prośbę poparł dość bezceremonialną groźbą narzucenia swym prawosławnym poddanym obrządku łacińskiego. Mniej więcej w tym samym czasie do patriarchy dotarło także pismo wielkiego księcia Litwy Olgierda, który skarżąc się na metropolitę Aleksego, prosił o nowego hierarchę. W swym piśmie litewski władca nie sformułował, co prawda, groźby podobnej do tej nadesłanej z Krakowa, ale subtelnie i raczej nieprzypadkowo wspomniał o pograniczu dwóch światów: łacińskiego i prawosławnego. W kwestiach związanych z problemem funkcjonowania ruskiego prawosławia pojawił się specyficzny „łaciński szantaż”, na który patriarcha nie mógł pozostać obojętnym. Stąd do próśb Kazimierza i Olgierda w Bizancjum się ustosunkowano. Kolejna groźba przejścia na obrządek łaciński pojawiła się na początku lat dziewięćdziesiątych XIV w. Tym razem wyartykułowano ją w Nowogrodzie, gdzie domagano się likwidacji zwyczaju „sądu miesięcznego”. Nowogrodzianie chcieli wymusić na patriarsze korzystne dla siebie rozwiązania. Działania te okazały się nieskuteczne, gdyż patriarcha niezależnie od tej groźby podjął szereg środków, by rozwiązać zaistniały problem. Kościelne władze z Konstantynopola nieustannie wspierały metropolitę Cypriana. W jednym z listów patriarcha wyraźnie umniejszył godność nowogrodzkiego władcy. Ponadto patriarcha wysłał na Ruś swego posła, który otrzymał specjalne pełnomocnictwo. Być może zachęcał również władcę Moskwy do podjęcia zdecydowanych działań przeciwko Nowogrodowi.

Niezwykle istotną kwestią w relacjach między Rusią a Bizancjum była forsowana przez konstantynopolitański patriarchat zasada niepodzielności ruskiej metropolii. Choć komplikująca się sytuacja polityczna Rusi nie sprzyjała jej zachowaniu, Bizancjum bardzo niechętnie godziło się na tworzenie odrębnych jednostek kościelnych. W ciągu XIV w. naciski władców dążących do posiadania niezależnych ośrodków cerkiewnych były jednak tak silne, że patriarchat zdecydował się na odejście od stosowanych zasad, co skutkowało powołaniem do życia odrębnych metropolii w Haliczu i na Litwie¹. W latach siedemdziesiątych wspomnianego stulecia miała miejsce kolejna odsłona starań o reaktywowanie tych metropolii, które patriarchat zdołał w między czasie zlikwidować. To właśnie wtedy z Krakowa wysłano znane pismo króla Kazimierza Wielkiego, w którym polski monarcha zażądał od patriarchy Filoteusza odnowienia metropolii w Haliczu, przedstawiając przy tym swego kandydata do tej godności². Swą prośbę władca poparł dość bezceremonialną groźbą narzucenia swym prawosławnym poddanym obrządku łacińskiego: „A jeżeli nie będzie bożego błogosławieństwa waszego dla tego człowieka, wtedy nie utyskujcie na nas, jeśli przyjdzie chrzcic na wiarę łacińską Rusinów, gdy nie ma metropolity na Rusi, albowiem kraj nie może być bez Zakonu”³.

Mniej więcej w tym samym czasie do patriarchy dotarło także pismo wielkiego księcia Litwy Olgierda, który skarżąc się na działania metropolity Aleksego, prosił o nowego hierarchę⁴. W swym piśmie litewski władca nie sformułował co prawda groźby podobnej do tej nadesłanej z Krakowa, ale subtelnie i raczej nieprzypadkowo wspomniął o pograniczu dwóch światów: łacińskiego i prawosławnego. Zarzucając Aleksemu, że zachęcał część ruskich książąt do walki z Litwą Olgierd pisał: „Metropolita powinien błogosławić

¹ D. Obolensky, *Byzantium and the Slavs*, New York 1994, p. 172; I. Ševčenko, *The Policy of the Byzantine Patriarchate in Eastern Europe in the XIVth Century*, [in:] Idem, *Ukraine between East and West. Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century*, Edmonton-Toronto 2009, p. 80; E. И. Малого, *Средневековая Русь и Константинополь. Дипломатические отношения в конце XV в.*, Москва 2018, s. 30.

² *Monumenta Poloniae Historica. Roczniki dziejowe Polski* (dalej: MPH), wyd. A. Bielowski, t. 2, Lwów 1872, s. 626–628; Макарий, *История Русской Церкви*, т. 4, Санкт-Петербург 1886, s. 57–59; S. Smolka, *Kiejstut i Jagiello*, „Pamiętniki Akademii Umiejętności w Krakowie”, 7, 1889, s. 115; J. Fijałek, *Biskupstwa greckie na ziemiach ruskich do połowy w. XV. Na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny”, 11, 1897, s. 22–35; E. Голубинский, *История Русской Церкви* т. 2, Москва 1900, s. 208; K. Chodyncki, *Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 8–10; J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2004, s. 109–110; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 136–137; J. Preiser-Kapeller, *Zwischen Union, Konversion Und Konfrontation: Polen, Litauen, Und die byzantinische Kirche im 14. und 15. Jahrhundert*, [in:] *Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften In Wien*, Bd. 3: 2010–2012, Wien 2012, s. 97–99.

³ MPH, t. 2, s. 627–628.

⁴ *Acta Patriarchatus Conostantinopolitani MCCCXV–MCCCXII*, ed. F. Miklosich, J. Müller, t. 1, Vindobonae 1860, nr 320, s. 580–581; *Русская историческая библиотека* (dalej: РИБ), т. 6: *Памятники древне-русского канонического права*, Санкт-Петербург 1880, *Приложения*, nr 24, стб. 135–140; K. Chodyncki, *Kościół Prawosławny*, s. 19; J. Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A study of Byzantine – Russians relations in the XIV century*, Cambridge 1981, p. 193–195; A. Краўцэвич, *Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага 1248–1377 г.*, Гародня–Уроцлаў 2015, s. 272.

moskwan, aby nam pomagali, gdyż to my walczymy za nich z Niemcami”⁵. Ten niepozorny na pierwszy rzut oka fragment nabiera zupełnie innego znaczenia, jeśli zwróci się uwagę na adresata, którym podobnie jak w przypadku listu Kazimierza Wielkiego był patriarcha Filoteusz. Zacytowane zdanie odwołuje się bowiem do antylacińskiej natury ruchu hezychastycznego⁶, z którego wywodził się ten duchowny⁷. Podkreślona przez Olgierda walka z niesionym przez niemieckie zakony rycerskie łacińskim chrześcijaństwem pokazywała patriarsze, że mimo napiętych relacji z metropolitą Aleksym Litwie mogło być bliżej do prawosławia niż do realizacji obietnicy chrztu łacińskiego⁸.

W kwestiach związanych z problemem funkcjonowania ruskiego prawosławia pojawiło się więc zagadnienie specyficznego „łacińskiego szantażu”, na który patriarcha nie mógł pozostać obojętny. Stąd żądania Kazimierza Wielkiego i Olgierda spotkały się z pozytywną odpowiedzią Bizancjum. W 1371 roku reaktywowano metropolię w Haliczu⁹, a w 1375 r. dla litewskiej części metropolii kijowskiej wyświęcono odrębnego metropolitę Cypriana, co po latach także patriarcha Antoni tłumaczył istniejącą wówczas groźbą przejścia „na wiarę łacińską”¹⁰.

Żądania, które nadesłano do Konstantynopola z Polski i Litwy, gdzie rządzący władcy będący z punktu widzenia Bizancjum „innowiercami”, były dla Filoteusza problematyczne. Patriarcha dał temu wyraz w piśmie skierowanym do rezydującego w Moskwie metropolity Aleksego, któremu wyjaśniał podjęte przez siebie decyzje odnośnie do reaktywacji metropolii w Haliczu i nominacji dla biskupa Antoniego¹¹. W swym posłaniu do Moskwy Filoteusz pisał: „inna sprawa, jeśli by miejscowy władca był prawosławnym i naszej wiary; wtedy moglibyśmy odwlec i odroczyć tę sprawę, chociaż i to nie byłoby dobre, dla

⁵ ἵνα εὐλογῇ τοὺς Μοσχοβίωτας, ὅτι νὰ ἐβροθοῦσάν μας, διότι ἡμεῖς μαχόμεθα μετὰ τῶν Ἀλαμάνων δι' ἐκεῖνους. *РИБ*, т. 6, *Приложения*, nr 24, стрб. 139–140.

⁶ O tym, że linia podziału między zwolennikami hezychazmu, a ich przeciwnikami biegła także w stosunku do Kościoła zachodniego, zob.: Г. М. Прохоров, *Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в.*, [in:] *Идем, Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы*, Санкт-Петербург 2000, s. 53–54; J. Pelikan, *Tradycja chrześcijańska. Historia rozwoju doktryny*, t. 2: *Duch wschodniego chrześcijaństwa*, Kraków 2009, s. 323; *Świat Bizancjum*, t. 3: *Bizancjum i jego sąsiedzi 1204–1453*, pod red. A. Laiou, C. Morrisson, Kraków 2013, s. 331–332.

⁷ J. Meyendorff, *Byzantium*, p. 194; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, vol. 3, New York–Oxford 1991, p. 1662; D. M. Nicol, *The last centuries of Byzantium, 1261–1453*, Cambridge 1993, p. 240.

⁸ Obietnica chrztu w obrządku łacińskim była ważnym orężem w polityce międzynarodowej Litwy, a Olgierd posługiwał się nim niezwykle sprawnie. Najsłynniejszym przykładem działania tego zabiegu jest deklaracja chrztu dana Karolowi IV w Norymberdze w 1357 r. W. Abraham, *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904, s. 224–225. Zagadnienie kwestii chrztu z rąk papieżstwa w polityce Litwy w XIV w. omówił ostatnio J. Nikodem, *Litwa*, Poznań 2018, s. 425–439.

⁹ *Acta Patriarchatus*, t. 1, nr 319, s. 578–580; *РИБ*, т. 6, *Приложения*, nr 23, стрб. 129–134.

¹⁰ *Acta Patriarchatus Conastantinopolitani MCCCXV–MCCCIII*, ed. F. Miklosich, J. Müller, t. 2, Vindobonae 1862, nr 404, s. 119; *РИБ*, т. 6, *Приложения*, nr 33, стрб. 201–202.

¹¹ Analizę wzmiankowanej korespondencji pod kątem przedstawienia okoliczności wysłania Cypriana na Ruś miałem okazję prezentować, przy innej okazji, także w ramach spotkania z cyklu *Colloquia Russica*, zob.: M. Grala, *Обстоятельства появления Киприана на Руси и его назначения митрополитом. Постановка проблемы*, [in:] *Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication after 5th International Conference, Spišska kapitula, 16th–18th October, 2014*, ed. V. Nagirnyy, Kraków–Bratislava 2015, s. 296–301 (Seria: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 5).

Ciebie jednak byśmy tak uczynili. Jeśli jednak on nie nasz, a łacinnik, to czy można było odesłać tego biskupa bez niczego?”¹². Patriarcha wyraźnie zaznaczył, że jego ustępstwa na rzecz Kazimierza Wielkiego wynikały z faktu, że polski władca nie był prawosławnym, podobnie zresztą, jak Olgierd, którego nacisków również w Konstantynopolu nie sposób było ignorować. W przywołanym fragmencie uderza jednak coś innego. Filoteusz sugerował bowiem, że gdyby podobne groźby kierowali do niego władcy prawosławni, wówczas miałyby szersze pole działania. Odpowiedź na to, czy był to tylko rodzaj tłumaczenia swych decyzji Aleksemu, czy świadectwo rzeczywistych możliwości patriarchy, dała częściowo wynika kilkanaście lat później nowogrodzka sprawa sporów „o sąd miesięczny”.

W roku 1385, w momencie największego zamieszania związanego z obsadą tronu metropolitalnego, jaki zaistniał po śmierci Aleksego, nowogrodzianie zebrali się na wiecu w czasie którego uroczyście złożyli przysięgę, że już nigdy nie będą odwoływać się do zwyczajowego sądu metropolity¹³. Gdy w roku 1389 patriarchat ostatecznie uznał metropolitalną godność Cypriana, duchowny rozpoczął porządkowanie spraw metropolii, w której przez kilkanaście lat spierano się o to, kto miał być jej zwierzchnikiem¹⁴. Problem eparchii nowogrodzkiej, w której zanegowano prawo metropolity do sprawowania sądu miesięcznego, był dla niego szczególnie dotkliwym. Droga do tego, aby na Rusi wreszcie uznano jego metropolitalną godność, naznaczona była wieloma trudnościami i na wszelkie przejawy jej negowania duchowny był zapewne szczególnie uwrażliwiony. Oprócz kwestii duchowego zwierzchnictwa nad Nowogrodem nie bez znaczenia było także to, że zaistniały konflikt uderzał w podstawy finansowe metropolity, który nie mogąc sprawować sądu miesięcznego, pozbawiony został niemałych zysków z tytułu opłat sądowych¹⁵. Stąd Cyprian, jeszcze przed swym powrotem na Ruś, wystarał się u patriarchy Antoniego o specjalne pismo, które wysłano do Nowogrodu¹⁶. Gdy napomnienia z Bizancjum dotarły nad Wołchow, wówczas, jesienią 1392 r., na północ udał się także

¹² Άλλως τε και ει ην ο αυθεντης του τόπου ορθόδοξος και της ημετέρας πίστεως, ίσως ιμέλλομεν προσκαρτερίσειν τοϋτο και παρατετάσειν, καιτίγχε ούδέ τοϋτο ην άν καλόν, διά σέ ίσως έποιοϋμεν τοϋτο. Έπει δέ ούκ έστιν ημετέρος, αλλά λατινος, έτρεπεν, ίνα αποπέψωμεν αυτόν κενόν. *РИБ*, т. 6, *Приложения*, nr 25, стб. 143–144. Być może społeczność nadilmeńskiej republiki chciała wykorzystać moment osłabienia autorytetu zwierzchników ruskiej Cerkwi, by rzucić niewygodne procedury świadczące przy okazji o podległości ich Kościoła rezydującemu w Moskwie metropolicie. Nie można też wykluczyć, że zaprzysiężona deklaracja była reakcją na posunięcia Pimena, który w 1383 r. nominował Stefana na biskupa permskiego, co w Nowogrodzie odczytywano jako ingerencję w wewnętrzne sprawy tamtejszej archiepiskopii. Zob.: *Святитель Стефан Пермский. К 600-летию со дня преставления*, под ред. Г. М. Прохорова, Санкт-Петербург 1995, с. 25.

¹³ *Новгородская четвертая летопись*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей* (dalej: *ПСРЛ*), т. 4, ч. 1, вып. 2, Ленинград 1925, с. 342; Е. Голубинский, *История Русской*, т. 2, с. 306–307; В. Н. Бернадский, *Новгород и новгородяка земля в XV веке*, Москва–Ленинград 1961, с. 226.

¹⁴ Dwunastoletni okres zmagania o obsadę metropolitalnego tronu na Rusi Nikolaj Borisow określa jako: „смута на митрополии”. Н. С. Борисов, *Русская церковь в политической борьбе XIV–XV веков*, Москва 1986, с. 97. Tam też (s. 100–131) szczegółowe omówienie zagadnienia z przywołaniem literatury przedmiotu.

¹⁵ А. В. Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 1, Москва 1993, с. 334.

¹⁶ *Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, [in:] *ПСРЛ*, т. 11, Санкт-Петербург 1897, с. 124; J. Meyendorff, *Byzantium*, p. 247.

Cyprian. Jednak ani dokumenty patriarchy, ani osobista wizyta metropolity nie zmusiły nowogrodzian do ustępstw. O determinacji mieszkańców nailmeńskiej republiki świadczy zapis latopisów, w którym podano informację, że gdy Cyprian zaczął ich pouczać w jednej ze świątyń, ci „затыкряюци уши своя”¹⁷. Demonstracyjne odrzucenie napomnień zmusiło metropolitę do opuszczenia miasta i rzucenia klątwy na nowogrodzian¹⁸.

Nałożenie na Nowogród kościelnych kar nie wyczerpało działań metropolity, który postanowił poinformować o całym zajściu patriarchę. W tym też celu z Moskwy wysłano do Konstantynopola Demetriusza z Aten. Oprócz niego nad Bosforem pojawił się także odrębny poseł z Republiki Św. Sofii, którego celem było wyjaśnienie patriarsze nowogrodzkiego punktu widzenia. Odwołanie się do autorytetu Konstantynopola skutkowało sformułowaniem dwóch pism, które jesienią 1393 r. wysłano nad Wołchow¹⁹. W obu posłaniach patriarcha Antoni lojalnie poparł decyzje Cypriana potwierdzając nałożone przez niego kary, a nowogrodzian pouczał, nakazując jednocześnie pojednanie z metropolitą. Wszystko wskazuje, że wyartykułowana nad Wołchowem groźba dotycząca przejścia do Kościoła łacińskiego nie zdołała dostatecznie przestraszyć patriarchy²⁰. Niesubordynacja wiernych kupieckiej republiki poddana została surowej krytyce, która szczególnie mocno dotknęła miejscowego eparchę Iwana. John Meyendorff zaznaczył, że w swoim piśmie do nowogrodzkiego władcy, wbrew jego oficjalnej tytulaturze, patriarcha konsekwentnie nazywał go zwykłym biskupem²¹. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że krytykując Iwana, patriarcha kilkakrotnie podkreślał, że duchowny działał wbrew prawom kościelnym, i mocno piętnował sytuację, w której mimo kar kościelnych w Republice św. Zofii nadal bez skrepowania sprawowano liturgię, czym jeszcze bardziej pograżano się w błędach. W swoim piśmie patriarcha Antoni napisał nowogrodzianom: „metropolita ukarał was sprawiedliwie; on ma bowiem pełną władzę nad wami i nad całym ruskim ludem (...) niczego innego nie możecie od nas usłyszeć”²². Niemniej zdecydowany opór przeciwników Cypriana był mu znany, wobec czego w Konstantynopolu musiano zakładać różne scenariusze wydarzeń.

¹⁷ М. Д. Присёлков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Санкт-Петербург 2002, с. 438.

¹⁸ Ibidem; А. С. Хорошев, *Церковь в социально-политической системе Новгородской феодальной республики*, Москва 1980, с. 80; Н. С. Борисов, *Русская церковь*, с. 135.

¹⁹ *Acta Patriarchatus Conastantinopolitani*, t. 2, nr 446, s. 181–187; *РИБ*, т. 6, *Приложения*, nr 37, стб. 235–252 oraz *Acta Patriarchatus*, t. 2, nr 444, s. 177–180; *РИБ*, т. 6, *Приложения*, nr 38, стб. 253–262.

²⁰ W swoim dokumencie patriarcha przywołał słowa posłów z Nowogrodu, którzy domagali się błogosławieństwa grożąc, że w przeciwny razie odejdą do Kościoła łacińskiego: „ἀπό σοῦ, τοῦ πατριάρχου, καί τῶν ἀρχιερέων, καί ὅτι ἐάν οὐδέν μας εὐλογήσητε, θέλομεν γενέσθαι λατίνοι”. Perspektywa taka skłoniła patriarchę do wyrażenia swej troski o zbawienie dusz Nowogrodzian: „Ἐπεὶ δε καί τόν λόγον τούτον ἠκούσαμεν, ὅτι θέλομεν γενέσθαι λατίνοι, ἐτι πλέον ἔδοξεν ἡμῖν λυπηρόν, ἐπειδή τοῦτό ἐστιν ἀπώλεια παντελής τῆς ψυχῆς σας”. *РИБ*, т. 6, *Приложения*, nr 38, стб. 255–258.

²¹ J. Meyendorff, *Byzantium*, p. 247–248.

²² „ὅτι ὁ μητροπολίτης σας δικαίως σας ἐπαίδευσε, καί ἐξουσίαν ἔχει πάσαν εἰς ὑμάς καί εἰς ὅλον τό ἔθνος αὐτό καί τόν λαόν τῆς Ρωσίας, (...) ἄλλο γάρ παρά τούτο οὐδέν ἐνι δυνατόν ἵνα ἀκούσατε ἀφ’ ἡμῶν”. *Acta Patriarchatus*, t. 2, nr 444, s. 179–180; *РИБ*, т. 6, *Приложения*, nr 38, стб. 259–260.

Patriarsze pisma do Nowogrodu dostarczał arcybiskup betlejemski Michał²³, który na Ruś oddelegowany został wraz z Aleksym Aaronem²⁴. Znamienne jest, że przed rozpoczęciem tej niełatwej misji wspomniany duchowny otrzymał od patriarchy specjalne pełnomocnictwa pozwalające mu wyświęcać duchownych w wakujących eparchiach²⁵. Trudno wytłumaczyć nadanie tego rodzaju plenipotencji, w sytuacji gdy na Rusi funkcjonował posiadający patriarsze zaufanie metropolita. Przykłady samego tylko Tweru gdzie zmieniono „niewygodnego” biskupa Eutymiusza pokazują, że Cyprian radził sobie z obsadzaniem poszczególnych eparchii, także tych o newralgicznym znaczeniu²⁶. Nadanie arcybiskupowi betlejemskiemu upoważnień odnośnie do święceń wynikało więc z założenia, że gdzieś na Rusi może funkcjonować eparchia nieuznająca kościelnego zwierzchnictwa Cypriana. Bezsprzecznie zapis o pełnomocnictwach arcybiskupa Michała musiał więc mieć związek ze sprawą nowogrodzką, gdzie miejscowa cerkiew obłożona wraz ze swym władzą kościelnymi kłótami była w zasadzie kościołem bez pasterza. Można było przypuszczać, że los nowogrodzkiego eparchy, podobnie jak biskupa twerskiego, był przesądzony.

Specyfika eparchii nowogrodzkiej sprawiała, że działania metropolity mogły napotykać pewne problemy formalne. Nawet gdyby Cyprianowi i patriarsze udało się osądzić i złożyć z urzędu tamtejszego eparchę, to pozostawała kwestia wyboru jego następcy. Sprawę tą komplikowały niemające na Rusi precedensu zasady wyłaniania nowogrodzkich władcyków. Od połowy XII wieku w Nowogrodzie funkcjonowała tradycja wyboru arcybiskupów przez zgromadzenie wiecowe²⁷, a od 1359 r. normą stało się losowanie spośród trzech wybranych uprzednio na wiecu kandydatów²⁸. Tego rodzaju procedury do pewnego stopnia wiązywały metropolie ręce i nie pozwalały mu narzucić nowogrodzianom swojego kandydata. Ponieważ każdy spośród wybranych nad Wołchowem pretendentów na arcybiskupstwo musiał zostać wyświęcony przez metropolitę, istniało ryzyko, że w przypadku przedłużania się konfliktu między Cyprianem a Nowogrodem, hierarcha nie będzie skłonny do chirotonii jakiegokolwiek tamtejszego kandydata. Stąd też nadanie arcybiskupowi betlejemskiemu Michałowi specjalnych uprawnień zdradza, że w Konstantynopolu spodziewano się dalszej eskalacji konfliktu i przedsięwzięto kroki, by ograniczyć jego negatywne skutki w przestrzeni pastoralnej.

²³ *Новгородская четвертая летопись*, s. 375.

²⁴ Г. Г. Литварин, И. П. Медведев, *Дипломатия поздней Византии (XIII–XV вв.)*, [in:] *Культура Византии XIII – первая половина XV в.*, Москва 1991, s. 351.

²⁵ *Acta Patriarchatus*, t. 2, nr 438, s. 171–172; *РИБ*, т. 6, *Приложения*, nr 36, стб. 233–234.

²⁶ Szerzej na ten temat zob.: M. Grala, *Sąd nad biskupem twerskim Eutymiuszem. Przyczynek do badań nad orientacją polityczną władcyków ruskich na przełomie XIV i XV w.*, [w:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Kraków 2013, s. 156–166 (Seria: *Colloquia Russica. Series I*, vol. 3).

²⁷ Е. Голубинский, *История Русской*, т. 1, s. 556; т. 2, s. 34. А. С. Хорошев, *Церковь в социально-политической системе*, s. 31.

²⁸ О. Севастьянова, *Древний Новгород. Новгородско-княжеские отношения в XII – первой половине XV в.*, Москва–Санкт-Петербург 2011, s. 209–214.

Spory metropolity i Nowogrodu o „sąd miesięczny” nie ograniczały się jedynie do kwestii cerkiewnych. Oprócz patriarchy sojusznikiem Cypriana okazał się także wielki książę moskiewski Wasyl I, który patrząc na niesubordynację Nowogrodu zaczął obawiać się zbytniego rozluźnienia związków kupieckiej republiki z Moskwą²⁹. Przed moskiewskim władcą pojawiła się perspektywa odmowy wypłaty przez mieszkańców Nowogrodu „czarnego boru”, którego pobór książę planował zarządzić w niedługim czasie. Z tego też powodu, także i ze swej strony Wasyl zaczął nawoływać nowogrodzian do uznania autorytetu metropolity³⁰. Upór Nowogrodu spowodował, że książę Wasyl ruszył z wojskiem na terytorium republiki i szybko opanował Torżek, Wołokołamsk i Wołogdę, łupiąc przy okazji szereg innych miejscowości. Bezsilni wobec wojsk moskiewskiego władcy nowogrodzianie za pośrednictwem swego władcy skontaktowali się z eparchą rostowskim Fiodorem Symeonowskim, który przedstawił Wasylowi skłonne do ustępstw stanowisko Nowogrodu. Zgodnie z wolą księcia republika odesłała metropolicie dokument, w którym spisano wiecowe decyzje z 1385 r., i wypłaciła władcy Moskwy żądane kwoty³¹. Konflikt został zażegnany, wobec czego metropolita zdjął nałożoną na Nowogród klątwę i zwolnił mieszkańców ze złożonej przed laty przysięgi, na którą ci permanentnie się powoływali w sporach o sąd miesięczny³².

Wydarzenia te wskazują na to, że zabiegi metropolity i patriarchy, choć nie pozbawione rozmachu, długi czas okazywały się nieskuteczne, a decydująca okazała się dopiero interwencja moskiewskiego władcy. Na tym etapie konflikt Nowogrodu z Cyprianem został zażegnany. W ciągu kolejnych lat sporów odżywał, pojawił się nawet za metropolity Focjusza³³, jakkolwiek w źródłach nie ma wzmianek, by nowogrodzianie ponownie próbowali grozić patriarsze przejściem na łono Kościoła zachodniego. Stąd też zapewne bierze się brak wzmianek o jakimś zdecydowanym działaniu Konstantynopola w sprawie problematycznej kwestii „sądu miesięcznego”. Być może patriarcha uznał, że na Rusi zadziałał mechanizm owocnej współpracy metropolity z moskiewskim władcą, że kwestia nowogrodzka może być rozwiązana dzięki współdziałaniu władzy duchownej

²⁹ М. Д. Присёлков, *Троицкая летопись. Реконструкция текста*, Санкт-Петербург 2002, с. 438.

³⁰ С. А. Фетищев, *Московская Русь после Дмитрия Донского. 1389–1395 гг.*, Москва 2005, с. 157. Na temat „czarnego boru” – specjalnej opłaty na rzecz Tatarów, do jakiej zobowiązany był Nowogród zob.: Л. Янин, *Средневековый Новгород. Очерки археологии и истории*, Москва 2004, с. 216–219.

³¹ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ред. А. Н. Насонов, Москва–Ленинград 1950, с. 386; *Устюжская летопись*, [in:] ПСРЛ, т. 37: *Устюжские и вологодские летописи XVI–XVIII вв.*, Ленинград 1982, с. 37; *Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XV вв. в двух частях*, т. 2, под ред. Б. Д. Грекова, Л. В. Черепнина, В. Т. Пашуто, Москва 1953, с. 241; Л. В. Черепнин, *Образование русского централизованного государства в XIV–XV веках. Очерки социально-экономической и политической истории Руси*, Москва 1960, с. 696; В. Н. Бернадский, *Новгород*, с. 228.

³² Zgodnie z *Latopiset nowogrodzkim IV*, przyjmując odesłaną z Nowogrodu gramotę Cypriana miał powiedzieć: „не буди сего грѣха на вас, што есте цѣловали на си грамоте, а владыкоу Ивана и весь Новгород прощая и благословляю”. *Новгородская четвертая летопись*, с. 374.

³³ Е. Голубинский, *История Русской*, т. 2, с. 394–395; J. Meyendorff, *Byzantium*, p. 248; В. И. Петрушко, *Между Вильно и Москвой. Русская митрополия и государственно-церковные отношения в 1-й трети XV в.*, „Вестник Церковной Истории”, nr 3–4, 2014, с. 224.

i świeckiej. W historiografii bardzo dobrze znany jest dokument patriarchy Antoniego do wielkiego księcia Wasyla, w którym duchowny poddał zdecydowanej krytyce fakt pojawiającego się na Rusi braku szacunku do patriarchy i cesarza. Moskiewski władca został wówczas napomniany za pomijanie imienia cesarskiego w liturgii³⁴. Uwaga większości badaczy skupiała się na analizowaniu kwestii rodzącej się „niezależności ideowej” Moskwy czy też definiowaniu relacji między Konstantynopolem a Rusią pod koniec XV wieku bądź ówczesnej pozycji bizantyjskiego cesarza w prawosławnej ekumenie³⁵. Są to rzeczy bardzo ważne i w zasadzie były one istotą wysłanego znad Bosforu pisma. Niemniej warto w kontekście niniejszych rozważań podkreślić także i to, że ów słynny dokument rozpoczął się od przywołania sytuacji w Nowogrodzie. Zaznaczenie przez patriarchę Antoniego roli prawosławnego władcy w kontekście kontrowersji nowogrodzkiej nie wydaje się do końca przypadkowe. Trudno w tym miejscu rozstrzygnąć, czy treść tego posłania oprócz napomnienia Wasyla miała także uświadomić mu jego wyjątkową rolę pośród prawosławnych poddanych ani tym bardziej wyrokować, czy mogło ono zmobilizować księcia do zdecydowanych działań przeciw nowogrodzianom. Niemniej skutek interwencji Wasyla był dla metropolity i patriarchy bardzo pomyślny.

*

Marcin Grala, „Latin blackmail”. *The problem of Novgorod’s appeal to Constantinople regarding disputes over the „monthly court”*

One of the most important principles of the Constantinopolitan Patriarchate was to maintain the unity of Kievan metropolis. According to the patriarch’s intention this church unit should have covered area of the whole Orthodox Rus’. However in 1370, the King of Poland, Casimir the Great, wrote a well-known letter to the Patriarch of Constantinople, in which he demanded the reconstruction of the Halician Orthodox metropolis. He supported his request with a rather unceremonious threat of imposing on his Orthodox subjects of the Latin rite. At about the same time, the letter of the Grand Duke of Lithuania Olgierd came to the Patriarch. He was complaining about the metropolitan Alexius and asked for a new hierarchy. In his letter, the Lithuanian ruler did not formulate a threat similar to that sent from Krakow but subtly and not coincidentally he mentioned the borderline between two worlds: Latin and Orthodox. In matters related to the problem of the functioning of the Rus’ Orthodox Church, specific „Latin blackmail” appeared. The Patriarch could not remain indifferent to it. Hence, the requests of Kazimierz and Olgierd were addressed in Byzantium.

³⁴ РИБ, т. 6, Приложения, nr 40, стр. 265–270.

³⁵ D. Obolensky, *Byzantium and the Slavs*, New York 1994, p. 175–176; H. Grala, *Uniwersalizm wschodni (idea Cesarstwa Powszechnego w kręgu cywilizacji bizantyjskiej)*, [in:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, Toruń 1995, t. 1, s. 155–156; D. M. Nicol, *The last centuries*, s. 299–300.

Another threat of transition to the Latin rite appeared in the early 90s of the 14th century. This time it was articulated in Novgorod, where it was demanded to liquidate of the „monthly court” custom (appeals to metropolitan’s judgements). Novgorod residents wanted to force the Patriarch to find a beneficial solution for them. These actions proved ineffective because the patriarch, regardless of this threat, took a number of measures to solve the problem. Ecclesiastical authority from Constantinople persistently supported metropolitan Kiprian. In one of his letters, the patriarch clearly diminished the dignity of the Novgorod lord. In addition, the patriarch sent his envoy to Rus’, who received a special power of attorney. Perhaps he also encouraged the ruler of Moscow to take decisive action against Novgorod.

Oleg Lugovyi
(Odesa)

Byzantine Embassy to Moscow and Lithuania in 1415

*The article is trying to recreate the route and the aim of the Byzantine embassy to the Grand Dukes of Moscow and Lithuania in 1415. It proves the hypothesis that missions, mentioned by Vytautas in his encyclical gramota and by Jan Długosz in his *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, were the same embassy, and that it was not related to the well-known mission of Theodore Chrysoberges to Władysław II Jagiełło at the same year. The supposed aims of the mission were connected with the creation of the separate Kyiv metropolis for Vytautas' Orthodox subjects, as well as with the dynastic alliance between the children of Vasily I of Moscow and Manuel II Palaiologos that concerned Vytautas' interests.*

Two historical records contain information concerning the same event in diplomatic history of the Grand Duchy of Moscow and Byzantine, which remained unnoticed in historiography. This event was replicated in the history of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish crown, but as two different cases and sometimes in absolutely wrong way.

The first, rather clear mention of this Byzantine embassy was made by the Grand Duke of Lithuania Alexander Vytautas in his encyclical *gramota* issued in 1415 for the justification of creation of the special Metropolis for Orthodox eparchies in Lithuanian and Polish possessions and election of the new Metropolitan – Gregory Tsamblak (Camblak). At that time Metropolitan Photius left his residency in Kyiv and moved to Moscow. Vytautas tried to win the full recognition of the Tsamblak candidacy by the Patriarch of Constantinople. In his *gramota* Vytautas explained the reasons of his ultimate decision to call for an election at the Church Council in Nowogródek (Navahrudak) in November 1415 and events which preceded the Council: „И послали есмо послы наши мѣсяца Марта, указали есмо имъ говорити: толко намъ пакъ уже не дасте митрополита по правиломъ, и мы учинимъ такъ, какъ прьво сего было;

и срокъ посломъ нашимъ учинили есмо, быти имъ у насъ на Ильинъ день, а послѣдній рокъ имъ, Успеніе пресвятыя Богородица. И потомъ шель съ Москвы въ Царьградъ посоль царевъ Дасипатъ, а другій посоль Патриаршъ, архимандритъ Гаврило, и просили насъ велми о томъ дѣлѣ, што быхомъ еще рокъ отложили имъ до Филипова дни, доколѣ бы они тамо, дошедъ, о томъ дѣлѣ говорили царю и патриарху”¹.

Hereby the Vytautas embassy left for Constantinople in March 1415. They had to return by the Elijah Day (July 20), in extremis – by the Dormition of the Mother of God (August 15). Greek envoys persuaded Vytautas to delay the final decision till November 14 (St. Philip Day, beginning of the Nativity Fast). It is reasonable to conclude that they faced to Vytautas before August 1415, otherwise their intervention was late and for no purpose. The meeting took place most probably in Trakai, where Vytautas spent the Pentecost of 1415². His report even kept the names of envoys – Archimandrite Gavrylo and somebody of the famous diplomats of the Palaiologoi reign, representatives of the Dishypatoi family – George, Manuel or the Grand Hetairiarch John³.

This report is well known for the researchers of the church history and the church union. It was quoted by Alexander Barbashev⁴, Yevgeny Golubinsky⁵, Platon Sokolov⁶, Ihor Mončak⁷ and Yury Afanasenko⁸. Y. Golubinsky seems to be the first who misdated the event. He believed that the meeting of Byzantine envoys with Vytautas took place already after the Dormition, not earlier.

The second record involved was made by the Polish chronicler and Krakow canon Jan Długosz in his *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae* under the year of 1415. It seems like Długosz based this report on the travel diary or itinerary of the journeys of the Polish king Władysław II Jagiełło. He enumerated very carefully all the places where king Władysław had stopped. Władysław had spent Christmas in his homeland – Lithuania. Then, through Jedlnia, Parczew, Sandomierz, Nowy Korczyn, Tuchów, Krosno, Jasło, Łańcut, Jarosław and

¹ Окружная грамота Литовского великого князя Александра-Витовта, [in:] *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, т. 1: 1340–1560 гг., Санкт-Петербург 1846, с. 36–37: „So We have sent our envoys [to Constantinople] in March and We have ordered them to say: if only you still would not give Us the Metropolitan by rules, We will act the same, as it had been acted before. And We have committed the date for our envoys to return to Us – by the Elijah Day, and the last day for them – the Dormition of the Mother of God. And then the Tsar’s envoy Dasipat and the Patriarch’s envoy Gavrylo went from Moscow to Tsargrad (Constantinople), and they asked us a lot about that case to delay the date for them till the Philip Day, so that they could reach that Tsar and Patriarch and to speak on that matter”.

² *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430*, col. op. A. Prochaska, Cracoviae 1882, p. 316.

³ *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Wien 2001, no. 5529, 5537, 5540.

⁴ А. И. Барбашев, *Витовт. Последние двадцать лет княжения. 1410–1430*, Санкт-Петербург 1891, с. 184–185.

⁵ Е. Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, Москва 1900, с. 378.

⁶ С. Киевский митрополит Григорий Цамблак: *очерк его жизни и деятельности*, „Богословский вестник”, 3, 1895, с. 174.

⁷ I. Mončak, *Florentine ecumenism in the Kyivan Church*, Rome 1987, с. 153.

⁸ Ю. Ю. Афанасенко, *Новогрудский собор 1415 г. в церковной политике великого князя Витовта*, [in:] *Исследования по истории Восточной Европы*, Минск 2015, с. 98–99.

Przemysł he had arrived to Lviv by the Holy Thursday (March 28 in 1415) for celebrating Easter in that city. Just around that time Lithuanian envoys had left for Constantinople. Paying visit to Sanok, the King went on to Hlyniany, Busk and spent the Ascension of Jesus (May 9) in Terebovlia. Next, through Buchach, Halych and Kolomyia he arrived to Sniatyn by the Pentecost. Staying in Sniatyn in these days (May 21 actually) is approved by Antoni Gaşiorowski, referring to the charter, signed by the King on the very same day⁹.

About the Pentecost (May 19 in 1415) Władysław II had an official meeting with Alexander the Good, the Voivode or the Prince of Moldavia. Alexander confirmed his homage to the Polish crown and to the king Władysław personally. Jan Długosz referred here to the letters of Alexander, still being kept in the royal treasury. While describing the whole ceremony the chronicler used formulas actually very similar to the real letter of the Moldavian voivode Alexander, written in 1411¹⁰. This similarity causes even doubts about the trustworthiness of the Długosz information about the meeting with Alexander and about the meeting with the Greeks, analyzed below¹¹.

At the same time Jan Długosz inserted the entrance of the Greek embassy, representing the Emperor and the Patriarch and asking only for the grain supply for the Constantinople, starving because of the Turkish attacks: „Venerant insuper sub eodem tempore ad Wladislaum Polonie regem nuncii patriarche et imperatoris Grecorum cum literis et bullis plumbeis, quatenus dignaretur eis a Turcis multifarie lacessitis et oppressis frumenti tantummodo largicione subvenire. Wladislaus autem Polonie rex necessitati eorum satagens pia commiseracione succurrere, petitam frumenti quantitatem dat et largitur et in portu suo regio Kaczubyeow per eos recipiendum consignat”¹². One can see the similarity between the rhetoric, stated above, and the rhetoric of the Nicholas Eudaimonoioannes in the Council of Constance in March 1416, where he also referred to the Turkish oppression¹³, though this narrow period of the Byzantine history is known as comparatively peaceful.

The record of the meeting in Sniatyn was mentioned by Antoni Prochaska¹⁴ (who ignored the presence of the Patriarch’s representative), Oskar Halecki, Raymond-Joseph Loenertz.

⁹ A. Gaşiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagielly*, 1386–1434, Warszawa 1972, s. 64.

¹⁰ В. А. Уляницкий, *Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV–XV вв.*, Москва 1887, с. 20–22.

¹¹ В. П. Гулевич, *Первое письменное упоминание Качубеева: критический разбор* [in:] *Золотоордынское Наследие: Сборник статей, посвященный 700-летию со дня рождения средневекового татарского поэта Сейфа Сараи*, вып. 4, Казань 2021, с. 262–282. V. Gulevich’s article was published already when this research was finished and was being edited, but it has to be mentioned, because its author disproves the possibility of meeting in Sniatyn.

¹² Johannes Dlugosius, *Historia Polonicae*, lib. 11, [in:] *Johannis Dlugosz Opera omnia*, cura A. Przewdziecki, t. 13, Cracoviae 1877, p. 188–189.

¹³ Н. Г. Пашкин, *Византия в европейской политике первой половины XV в.*, Екатеринбург 2007, с. 61.

¹⁴ A. Prochaska, *Król Władysław Jagiello*, t. 1, Kraków 1908, s. 383–384.

O. Halecki was the first one to compare this episode with the record of assignment of the carriage for the „nuncio, qui venit de Constantinopolitanis” by the city commune of Kazimierz¹⁵. It happened „in vigilia Crucis exaltationis” (at the night watch before the Holy Cross Day, *id est* before September 14, 1415) and was written in the city books of expenses in the sum of 13 grosses¹⁶. Unfortunately magistrates of Kazimierz were not interested in the name or the aims of nuncios. R.-J. Loenertz with the reference to O. Halecki believed that embassy, mentioned by Jan Długosz, attended the king in his residence in Krakow¹⁷. He put the reference to the information on the nuncios in Krakow in September 1415 to the same note with the reference to Greek embassy in May 1415. In such a manner, without the straight identification of the two events, R.-J. Loenertz created the trend to connect them¹⁸. At the same time he was the only one, who tried to restore hypothetically, what was the aim of the Greek embassy. In his opinion Byzantine emperor Manuel II, being aware of the Władysław’s aspiration for the union of churches, tried to use it for some kind of bonuses for his policy. Byzantine envoys had to declare the desire of their master to reach the Saint Union of the churches.

Still, if it is possible to define the nuncios from Constantinople in Kazimierz in September 1415, the closest person to this event was a Dominican monk Theodoros Chrysoberges, one of the main characters of the R. Loenertz article mentioned above. On August 29, 1415, just two weeks before the visit of the nuncios to Kazimierz, Theodoros Chrysoberges had an appointment with the king Władysław in Nowy Korczyn. This date is confirmed by royal accounts. Expenses for the King, the Queen and the Court beginning from August 27 till September 1 were made in *Novam Civitatem* – in Nowy Korczyn¹⁹.

There Chrysoberges received from the King the letter for the Council of Constance, which gave an idea that Chrysoberges was eager to undertake the mediation in the question of the union between Western and Eastern churches. Theodoros brought this letter to Constance and also presented the letters from some other unnamed Christian princes²⁰. The letter was read in the Council on October 7. It is quite realistic to say that in the middle of September Theodoros Chrysoberges had passed Krakow and Kazimierz. He

¹⁵ O. Halecki, *La Pologne et l'empire Byzantin*, „Byzantion”, 7, 1932, p. 53.

¹⁶ *Podwody kazimierskie 1407–1432*, wyd. St. Krzyżanowski, [in:] *Collectanea ex Archivo Collegii Historici – Archiwum Komisji Historycznej*, t. 11, Cracoviae 1909–1913, s. 404.

¹⁷ R. Loenertz, *Les dominicains byzantins Théodore et André Chrysoberges et les négociations pour l'union des églises grecque et latine de 1415 à 1430*, „Archivum Fratrum Praedicatorum”, 9, 1939, p. 18–19.

¹⁸ Н. Г. Пашкин, *Византия в европейской политике*, с. 66.

¹⁹ *Rachunki dworu króla Władysława Jagielly i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420*, wyd. Fr. Piekosiński, [in:] *Monumenta Medii Aevi Historica, res gestas Poloniae illustrata*, t. 15, Kraków 1896, s. 476–485; A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagielly*, s. 64.

²⁰ *Littera missa per regem Poloniae concilio Constanciensi*, [in:] *Acta Concilii Constanciensis* her. von H. Finke, Bd. 3, Münster 1926, p. 281–282; R. Loenertz, *Les dominicains byzantins*, p. 17–18.

was a Dominican, „vicarium ordinis Fratrum Praedicatorum Peregrinantium” and was often attributed as „de Constantinopoli”, being Constantinopolitan by birth. By the visit to Kazimierz he already was the nuncios from the King Władysław II to Constance. So definition „nuncio, qui venit de Constantinopolitanis” suits him perfectly. But, on the other hand, mission of Theodoros Chrysoberges had nothing to do with the event in Sniatyn in May 1415, as well as with the meeting of Byzantine envoys with the Grand Duke Vytautas in the same year. One may only hypothetically suppose that Chrysoberges had some tasks from the Emperor or the Patriarch. Sources give no direct evidences of him being nuncios of Constantinople, not only from Constantinople.

Evidences of Vytautas and Długosz, though being closely related, are not juxtaposed in historiography. Mykhailo Hrushevsky mentioned the meeting in Lithuania in connection with the church policy of Vytautas²¹ and the meeting in Sniatyn – in connection with the development of the Black sea trade²². R.-J. Loenertz mentioned both events, but failed to compare them²³. Franz Dölger²⁴ divided embassies in Sniatyn in the spring and in Krakow in the summer (as he thought) 1415, as two different events in his *Regesten*. Then he dated embassy of Dishypatos and Gabriel at Vytautas even after the Krakow event. Thereby F. Dölger have mentioned all three events but have put them in a wrong order in his guiding reference book for every research on Byzantine diplomacy. The Vytautas event was erroneously moved away from the Sniatyn event.

However the Embassy of Dishypatos and Gabriel visiting the Grand Dukes Vasily of Moscow and Vytautas of Lithuania and the Greek embassy visiting king Władysław II Jagiełło in Sniatyn were more then possible the same embassy. There are four arguments for it:

1) It is well noted in historiography, that Emperor Manuel II almost never commissioned clerics with diplomatic missions at list in his missions to catholic countries²⁵. In both events observed here we can see the rare case of cooperation of the Emperor and the Patriarch representatives.

2) Though Y. Golubinsky and F. Dölger dated the Vytautas event by the summer of 1415, the source itself gives wider period for it to happen – from March to August. So the meeting could have happened in March – April. It is even more likely to choose the earlier date because Dishypatos was most probably sent to Moscow by Manuel before the Emperor left Constantinople for his

²¹ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в., Нью-Йорк 1955, с. 401–402.

²² Idem, *Історія України-Руси*, т. 6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків, Нью-Йорк 1955, с. 59.

²³ R. Loenertz, *Les dominicains byzantins*, p. 18–19, 37–38.

²⁴ F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, T. 5, München 1965, No 3347, 3349, S. 101–102.

²⁵ S. Merciali-Sahas, *A Byzantine ambassador to the West and his office during the Fourteenth and Fifteenth centuries: a profile*, „Byzantinische Zeitschrift”, 94, 2001, 2, p. 599.

long voyage to Morea, which had happened on July 25, 1414. So Emperor's ambassador had spent winter in Moscow before leaving for Lithuania.

3) Routs of embassies, merchants and pilgrims were all the same. Any traveler, moving from Vilnius or Trakai, as well as from Krakow or even sometimes Esztergom to Constantinople, had to take a ship in Belgorod (modern day Bilhorod-Dnistrovskiy, Byzantine Asprokastron, Italian Moncastro), lying on the southern end of the road crossing Moldavian principality from the North to the South. From Lithuania such a traveler would take his way through Minsk, Slutsk, Davyd-Haradok (Dawidgródek) and Lutsk (the way of king Władysław in 1415 and of the pilgrimage made by Epiphanius in the same year²⁶) or through Wołkowysk (Vawkavysk) and Kobryn (the way of the king to the North in the same 1415). In any case further Dishypatos and Gabriel had to enter Moldavia and the most probable point on the border of this principality was Sniatyn. So anyway they were in Sniatyn in 1415 on their way home from Lithuania.

4) Some details of the Sniatyn event, mentioned by Jan Długosz, can approve that this meeting was not planned before and was not the aim of the embassy. „Nuncii patriarche et imperatoris Grecorum” came to king Władysław II „cum (...) bullis plumbeis”. This is the calque of the Greek term *μολυβδόβουλλοι*, the lead hanging seals used by Byzantine offices of different levels, even by the Patriarch and the Emperor. But for the diplomatic correspondence the chrysobull, the golden seal, was expected to be used. So the representative of the Emperor had no official message for the Polish king from his patron. Also nothing is said about the interchange of the diplomatic gifts, while the same ceremony is described in the case of meeting with the Prince of Moldavia. That's why the only gift mentioned, was the grain support for the starving Constantinople, which actually took the form of alms – the most profitable way out from the uncomfortable situation. At last, the decision to give out the grain from the Kaczubeiow (modern Odesa), situated on the sea shore far from Sniatyn and on the very edge of the king's sphere of influence, can be explained by the ambassadors' haste, which prevented the slow journey of the grain train from Galicia or Podolia. This presupposes that some grain supply was meant to be already in Kaczubeiow, ready to be delivered. And the haste conforms very well to the circumstances of the Dishypatos and Gabriel mission.

On the other hand, it means that Jan Długosz knew about the grain only, but he had no verified information about the real discussion during the meeting. This leads us to the question of the aim of this mission to Moscow and perhaps to Lithuania.

²⁶ *Сказание Епифания Мниха о пути к Иерусалиму: 1415–1417 гг.*, ред. и предисл. архимандрита Леонида (Кавелина), „Православный Палестинский сборник”, 5, 1887, 3 (15), с. I–III, 1–6, 3.

The first and the most obvious aim was disclosed by Vytautas himself. Dishypatos and Gabriel negotiated with him a forthcoming election of Gregory Tsamblak as the Metropolitan of Kyiv. The same question had been the basic for the Gabriel mission to Moscow. Already in 1414 Photius directed his complaints to the Patriarch Euthymios of Constantinople and even tried to go there himself. Tsamblak visiting Constantinople as a candidate from Vytautas in the summer of that year was refused and even excommunicated there, as follows from the encyclical letter of Photius²⁷ and from the letter of the next Patriarch of Constantinople Josef II²⁸. The opposite idea is supported by Y. Afanasenko²⁹ – that excommunication came later, after the election in Navahrudak. It is believed, that Euthymios had already got messages from Photius before the visit of Tsamblak and in any case he sympathized with Photius, the legal metropolitan consecrated in Constantinople. Essential that Manuel II had also sent his messages to Photius and Vasily of Moscow³⁰. Emperor's letters had to be brought there by the emperor's ambassador, that is by Dishypatos.

The second aim of the Dishypatos mission was to be negotiations on the matter of the dynastic marriage of the Manuel's son, John (future emperor John VIII) and Anna, the daughter of Vasily Dmitriyevich. This marriage was negotiated already in 1411. That year the Grand Duke Vasily „дал дочь свою княжну Анну въ Царьградъ за царевича Иоана Мануиловича”³¹. Moscow chronicle tradition made Photius one of the main figures in betrothal³². But in reality the marriage took place in 1414. Manuel sent for Anna, daughter „τὸν ῥῆγα Ῥωσίας”, by the words of Byzantine historian Douka, three years before her death. Anna died in 1417 from plague in Constantinople³³.

This marriage concerned also political interests of Lithuania. Anna's mother, Sophia, was the daughter of Vytautas. It was in Lithuania, in the Pozur castle, that Guilbert de Lannoa travelling in 1414 met Sophia and Anna „sa fille, femme

²⁷ *Окружное послание митрополита Фотия о незаконном поставлении литовскими епископами Григория Цамблака на киевскую митрополию*, [in:] *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*, т. 6, Санкт-Петербург 1880, с. 322.

²⁸ *Грамота константинопольского патриарха Иосифа II к митрополиту Фотию о Григории Цамблаке*, [in:] *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*, т. 6, с. 359–360.

²⁹ Ю. Ю. Афанасенко, *Новогрудский собор 1415 г.*, с. 97–98.

³⁰ А. А. Турилов, *Послание митрополита Григория Цамблака великому князю Тверскому Ивану Михайловичу (1415 г.)*, „Древняя Русь. Вопросы медиевистики”, 62, 2015, 4, с. 104–106.

³¹ *Соборная первая летопись старшего извода*, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей (next: ПСРЛ)*, т. 6, вып. 1, Москва 2000, стб. 533.

³² *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, [in:] *ПСРЛ*, т. 11, Москва 1897, с. 217–218.

³³ *Michaelis Ducae nepotis Historia Byzantina*, recogn. I. Bekkerus, [in:] *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (next: CSHB), vol. 20, Bonnae 1834, p. 98; *Annales Georgii Phrantzae protovestiarii ex rec. I. Bekkeri*, [in:] CSHB, vol. 39, Bonnae 1838, p. 110; O. Halecki, *La Pologne*, p. 52; J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425): a study in late Byzantine statesmanship*, Rutgers University 1969, p. 345–347; И. П. Медведев, *Внучка Дмитрия Донского на византийском престоле*, „Труды Отдела древнерусской литературы”, 30, 1976, с. 255–262.

au grant roy de Musco, et la fille de sa fille”, visiting Vytautas undoubtedly on Anna’s way to Constantinople³⁴. Marriage was accomplished before July 25, 1414³⁵. John V. Barker provides interesting thought, that Manuel could have some advantages not only in Vasily’s authority, but also in dowry³⁶. And this is a good subject for further bargaining after the marriage itself.

As for Lithuanian and Polish position on this wedlock, there was very symbolic statement made by the bishop Andreas Lascaris of Poznań on December 13, 1415, in Constance, where he represented the Polish king and his project of the church union. Stretching the truth, he proclaimed: „Ad quod, principes prelati, rex et dux fidei zelatores se offerunt accomodos vestre sanctitati tum racione affinitatis, ex eo quod filius imperatoris Constantinopolitani filiam duxit in uxorem prefati d. ducis et sobolem ex ea procreavit, tum racione confinitatis, quoniam et prope est et sub eorum d. regis et ducis dominiis tanta de dicto Grecorum degit numerositas Grecorum, ut nec per unius mensis spacium per terrarum ambitus poterit in longum vel latum pergirari”³⁷. So Władysław, if not Vytautas himself, tried to win some ground from the marriage of John Palaiologos and Vytautas’ granddaughter, called his daughter by Andreas, for defending his position as the best agent in strengthening the Roman church among his own subjects and among Samogitians, for whom Jagiełło and Vytautas contested against the Teutonic Order in front of the Council³⁸.

Thus both proposed aims of the embassy of Dishypatos and Gabriel brought envoys not only to Moscow, but also to Vytautas as well. Meeting with Władysław II Jagiełło on other side wasn’t necessarily to be the official aim of the mission. But unofficially Dishypatos and Gabriel could be interested in inquiring the position of the Polish king. Being the suzerain of Vytautas, king Władysław profited from the creation of the new Kyiv Metropolitan See not without doubt. Such institution gave new strength to the power of Vytautas over his subjects and could be an obstacle to the union plans of Jagiełło³⁹. So the first reaction of the king could be conducive to delaying the resolving of the question of Tsamblak election. Later on, however, Władysław II obviously understood the advantages of holding the Metropolitan of Kyiv on his side and tried to use him in the Union talks in Constance. There, as it is known from the diary of Guillaume Fillastre, Tsamblak alleged to authority of the Emperor

³⁴ *Voyages et ambassades de Messire Guillebert de Lannoy*, Mons 1840, p. 26.

³⁵ И. П. Медведев, *Внучка Дмитрия Донского*, с. 259.

³⁶ J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus*, p. 153, 345–350.

³⁷ *Der Liber gestorum des Cerretanus*, [in:] *Acta Concilii Constantiensis*, her. von H. Finke, Bd. 2, Münster 1923, p. 268.

³⁸ M. Heppel, *New light on the visit of Grigori Tsamblak to the Council of Constance*, „Studies in Church History”, 13, 1976, p. 224; T. Graff, *Sobór w Konstancji wobec monarchii Polsko-Litewskiej*, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 141, 2014, 2, s. 511–529.

³⁹ I. Mončák, *Florentine ecumenism*, p. 153–154.

Manuel, the Patriarch Josef, as well as to the king Władysław and the Grand Duke Vytautas⁴⁰. This leads researchers to the conclusion, that the conflict between Tsamblak and Constantinopolitan Patriarchy was over by the winter 1417/1418⁴¹.

Hereby, two evidences – one from the Encyclical Letter of the Grand Duke of Lithuania Vytautas, and other recorded by Jan Długosz – give us the possibility to reconstruct one episode in the diplomatic history of Byzantine Empire, Grand Duchy of Moscow, Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland, that have never got much attention from researchers. Dishypatos and archimandrite Gabriel were sent both by secular and church powers of Constantinople to Vasily Dmitriyevich, the Grand Duke of Moscow. Most probably that the court of Vytautas was their next destination.

Compliant of the Orthodox hierarchs from the Grand Duchy of Lithuania about the activity of Photius, the Kyiv metropolitan with the see in Moscow, and Photius' compliant about the Vytautas' plans of creation of the special metropolis for his possessions were the most obvious causes for the mission. Photius enjoyed support of the Patriarch and so Vytautas activity needed urgent reaction.

Second matter for the mission must have been related to the marriage between John, the son of Emperor Manuel II, and Anna, the daughter of Vasily Dmitriyevich and at the same time the granddaughter of Vytautas. This marriage was arranged in 1411 and was concluded in 1414. Friendly terms between Constantinople and Moscow, supported by the dynastic alliance, were an essential factor in the Byzantine policy towards Tsamblak election. But on the other hand Vytautas was a suzerain for the great amount of the Orthodox faithful in the Constantinople sphere of the church jurisdiction and grandfather of the Emperor's daughter-in-law. Naturally the Emperor as well as the Patriarch had to elaborate very balanced policy towards the whole matter. And the mission of Dishypatos and Gabriel played the role in it.

At last, there is every reason to assert that unnamed messengers of the Emperor and the Patriarch of Greeks who had met the Polish king Władysław II Jagiełło in Sniatyn at Pentecost in 1415, were the same Dishypatos and Gabriel, completing their voyage all over the Eastern Europe.

⁴⁰ *Fillastres Gesta concilii Constanciensis*, [in:] *Acta Concilii Constanciensis*, her. von H. Finke, Bd. 2, Münster 1923, p. 164–167.

⁴¹ Е. М. Ломизе, *Константинопольская патриархия и церковная политика императоров с конца XIV в. до Ферраро-Флорентийского собора (1438–1439)*, „Византийский временник”, 55, 1994, с. 106–107; Н. Г. Пашкин, *Византия в европейской политике*, с. 69–72; Б. Н. Флоря, *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье*, Москва 2007, с. 294–295; Ю. Ю. Афанасенко, *Новгородский собор 1415 г.*, с. 104–107.

*

Oleg Lugovyi, Bizantyjskie poselstwo do Moskwy i na Litwę 1415 roku

W artykule dokonano próby rekonstrukcji trasy i celów bizantyjskiego poselstwa do wielkich książąt moskiewskiego i litewskiego w 1415 r. Według autora, wspomniana w gramocie Witolda misję należy utożsamić z poselstwem, opisanym przez Jana Długosza w jego *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*. Jego zdaniem, wspomniane poselstwo nie należy wiązać z misją Teodora Chryzobergesa do Władysława Jagiełły w tym samym roku. Celem analizowanej misji bizantyjskiej było stworzenie osobnej metropolii kijowskiej dla prawosławnych poddanych Witolda a także zawarcie małżeństwa między dziećmi księcia moskiewskiego Wasylego II i cesarza Manuela I.

Алексей Мартынюк
(Минск)

„Налево пойдешь – жизнь потеряешь”: дипломатическое обеспечение поездок иностранцев по землям Руси в первой половине XV века и казус 1438 года

Первая половина XV в. была „темным временем” в истории восточно-славянских земель, временем их наибольшей изоляции от Латинского мира. Однако контакты Руси с Западом никогда полностью не прерывались. Одним из источников по истории этих контактов являются документальные материалы Тевтонского ордена, сохранившиеся в фондах Тайного государственного архива Прусского культурного наследия в Берлине (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin). Данные документы позволяют проследить конкретные механизмы дипломатического обеспечения поездок иностранцев по землям Руси. Эти материалы немногочисленны, но крайне интересны как свидетельства политических и культурных контактов Руси со странами Латинского мира. В центре статьи находится история поездки Герхарда, графа в Марке (zur Mark), в Новгород в 1438 г. Поездка закончилась неудачей и спровоцировала войну Новгорода с Ливонией (1443–1448). Данный сюжет неоднократно привлекал внимание исследователей, но в своей „русской” части: сам конфликт и его последствия. В представленной статье будет рассмотрена „немецкая” часть вопроса, а именно подготовка поездки. Анализ документов позволяет предположить существование некоторой дипломатической „интриги”, связанной с подготовкой поездки графа Герхарда.

XV столетие является, вероятно, самым „темным веком” восточнославянского Средневековья. Не в последнюю очередь это объясняется тем, что данный период чрезвычайно плохо обеспечен источниками, при этом нарративы иностранного происхождения отсутствуют почти полностью. Не повезло XV веку и в историографии Нового и Новейшего

времени. Он часто оказывается заслонен драматическими событиями предшествующих ему XIII–XIV веков (монгольское нашествие и кризис Средневековой Руси, формирование новых „центров силы” в лице Москвы и Литвы, символические фигуры Александра Невского и Даниила „Галицкого”, Гедимины и Дмитрия Донского и т.д.) и эпохой „большого XVI века”, который является „вещью в себе” для историков Московского государства, Великого княжества Литовского и ранней Речи Посполитой.

Сведения о поездках иностранцев по землям Руси в XV веке крайне скудны¹. Для первой половины этого столетия практически единственным нарративным источником, позволяющим составить представление об обстоятельствах и конкретной организации таких путешествий, являются записки бургундского рыцаря и герольда Жильбера де Ланнуа². Его сведения о поездках в 1413–1414 гг. (Пруссия, Ливония, Новгород, Псков, Литва) и в 1421 г. (восточнославянские земли Польского королевства и Великого княжества Литовского и далее на восток) уникальны и давно введены в научный оборот. Записки дают нам возможность получить некоторое представление о практических аспектах организации путешествий в восточноевропейском регионе: Жильбер постоянно упоминает о получении и вручении сопроводительных писем правителям государств, ко двору которых он прибывал³.

Сведения Жильбера де Ланнуа находят свое подтверждение в материалах делопроизводства Тевтонского ордена, ныне находящихся в фондах Тайного государственного архива Прусского культурного наследия в Берлине (*Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin*)⁴. Подчеркнем, что в рамках данной статьи нас интересуют не памятники дипломатических сношений Ордена с его соседями, прежде всего с Польским королевством и Великим княжеством Литовским, в это время чрезвычайно активных⁵, а лишь дипломатическое обеспечение путешествий в этом регионе Восточной Европы. Два комплекса документов из архива Тевтонского ордена подтверждают, что описанная Жильбером де Ланнуа система действовала в первой половине XV века и для выходцев из русских земель.

¹ Общий обзор представлен нами в публикации: А. В. Мартынюк, *Они в киммерийской тьме: путешествия по Восточной Европе в XV веке*, „Новое прошлое/The New Past”, 2020, 3, с. 36–51.

² См. последнее издание памятника: Д. Н. Черкасов, *Жильбер де Ланнуа и его „Voyages et ambassades”*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, вып. 8, Минск 2015, с. 195–241.

³ *Ibidem*, с. 220 (получение у ландмаршала Ливонии грамоты для проезда в Литву), с. 224 (прошение к королю Польши о получении охранной грамоты, отправленное из Торуня), с. 225 (получение данной грамоты и прибытие к королю Польши; получение от него письма к королю Франции), с. 228 (представление писем великому магистру Ордена), с. 229 (получение писем от короля Польши к правителю Турции), с. 230 (получение писем от Витовта на татарском, русском и латинском языках).

⁴ *Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz*. XX. Hauptabteilung (Königsberger Archiv) (далее: GStAPK).

⁵ См. работы современного российского исследователя Сергея Полехова.

Первый комплекс состоит всего из двух документов. 23 июля 1413 г. великий магистр Ордена Генрих фон Плауэн направил письмо королю Богемии Вацлаву IV, в котором рекомендовал его покровительству некоего „герцога Василия из Руси” (*herzog Wayssel von Russen*)⁶. Этим же днем датировано и сопроводительное письмо, выданное самому „герцогу Василию” для обеспечения его беспрепятственного проезда по землям Священной Римской империи ко двору чешского короля⁷. Оба письма сохранились в виде копий в книге исходящей корреспонденции Ордена.

Второй комплекс документов более обширный, он относится к событиям, которые развивались практически одновременно с „казусом графа Герхарда”, речь о котором пойдет далее. Весной 1438 г. через земли Тевтонского ордена проследовал Исидор, митрополит Киевский и всея Руси, направлявшийся на церковный собор в Италию, где он 5 июля 1439 г. подписал во Флоренции акт о церковной унии. Проезд митрополита и его свиты сопровождался активной перепиской, часть которой сохранилась в архиве Ордена⁸. Путешествие митрополита Исидора оставило заметный след и в русской культурной традиции⁹.

Таким образом, в первой половине XV века в данном регионе Восточной Европы функционировала система дипломатического обеспечения поездок иностранцев по землям Руси и выходцев из последних по владениям Ордена и иных государств Латинского мира. Данная система включала в себя выдачу сопроводительного письма, адресованного правителю того государства, куда направлялся путешественник. Дипломатическая практика Тевтонского ордена отвечала в этом вопросе тем нормам, которые были приняты в это время в иных странах Латинского мира¹⁰. Чрезвычайно интересный казус представляет история поездки Герхарда, графа в Марке, на которой мы остановимся подробнее.

⁶ GStAPK. Ordensfoliant 6, S. 314.

⁷ Ibidem, S. 315. Под именем „герцога Василия” скрывается князь Федор Юрьевич из рода смоленских князей. Данной исторической личности нами посвящено монографическое исследование, которое в настоящее время готовится к изданию: А. В. Мартынюк, *Жизнь и смерть князя Федора Юрьевича, отчича Смоленской земли, герцога Белой и Красной Руси*.

⁸ GStAPK. Ordensfoliant 13, S. 486–487, 487–488 (латиноязычный вариант предыдущего послания), 513, 514–515 (все – нижняя пагинация; в данном томе корреспонденции Ордена наличествуют одна нижняя и две верхние пагинации, все три являются неполными и не охватывают весь том).

⁹ В историко-географическом плане интерес представляет, прежде всего, *Хождение*, составленное анонимным автором из свиты Исидора и подробно описывающее путь из Москвы в Феррару/Флоренцию и обратно: Н. А. Казакова, *Первоначальная редакция „Хождения на Флорентийский собор”*, [in:] *Труды отдела древнерусской литературы*, т. 25, Москва–Ленинград 1970, с. 60–72.

¹⁰ Реконструкцию и анализ комплекса документов, который был необходим для обеспечения поездки знатного путешественника в XV в., дал недавно на конкретных примерах немецкий исследователь В. Паравичини: W. Paravicini, *Ehrendvolle Abwesenheit. Studien zum adligen Reisen im späten Mittelalter*, hrsg. von J. Hirschbiegel und H. von Seggern, Ostfildern 2017, S. 145–169 (путешествие Альфонсо Мударра), 257–288 (путешествие Георга фон Эхингена).

Неудачный вояж графа Герхарда и „неисповедимые пути исто-риографии”. Герхард был представителем династии графов Клеве и Марка, младшим братом правящего графа Адольфа (1394–1448). Отношения между братьями были сложными, речь о чем пойдет ниже. В 1437 г. между братьями было заключено соглашение, согласно которому Герхард получил право именоваться „графом в Марке” (*graffe czu der Marke*). Под этим титулом, а также как „молодой господин Клеве” (*jungher von Cleve*) он фигурирует и в документах Ордена.

Летом 1438 г. граф Герхард прибыл во владения Ордена. 25 июля великий магистр Тевтонского ордена Пауль фон Русдорф выдал Герхарду сопроводительное письмо для проезда по землям Руси¹¹. Письмо было адресовано „герцогу Йоргу” (*herczog Jorje*), правителю Великого Новгорода (*vorweser czu Grosse Nuwgard*). Под этим именем подразумевался князь Юрий Лугвенович, князь мстиславский и служилый князь в Новгороде, интересная фигура восточноевропейской истории первой половины XV века¹². Великий магистр просил князя оказать содействие „предъявителю сего письма” (*disser beweiszer*), дабы он безопасно проехал в Святую Землю, а затем и обратно.

Имея на руках необходимые документы, знатный паломник из Марка направился в Ливонию, а затем предпринял попытку проехать через русские земли. Однако путешествие прервалось в самом начале: в пограничном городке Ям в Новгородской земле случился конфликт, во время которого был убит переводчик графа. Возмущенный Герхард вернулся обратно и развернул широкую кампанию с требованием наказания Новгорода за свою „обиду”; в эту кампанию оказались втянуты Орден, города Ливонии и Ганзы, епископы Риги и Дерпта и др. Последовала эскалация конфликта, которая привела в 1443 г. к открытому военному конфликту Ливонии с Новгородом. Осенью этого года отряды ливонского отделения Ордена и собравшихся наемников совершили нападение на пограничные земли Новгорода, которое оказалось совершенно неожиданным для новгородцев, давно позабывших про инцидент с заморским путешественником: „Тои же осени пришедши Нѣмцѣ у Ямѣ города посад пожьгоша и берегъ повоеваша, а в Новѣгород прислаша: «мы вас не воюемъ, а воюеть васъ князь Григории изъ заморья Клевѣвский про своего проводника Итолка Ругодивца»; а то все лгаша Нѣмци”¹³.

¹¹ GStAPK. Ordensfoliant 13, S. 121 (первая верхняя пагинация). Опубликовано: *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch* (далее: *LUB*), begründet von F. G. v. Bunge, fortgesetzt von H. Hildebrand, Band 9, 1436–1443, Riga–Moskau 1889 [Neudruck: Aalen 1981], S. 209.

¹² См. посвященное ему монографическое исследование: В. А. Варонін, *Князь Юрай Лугвеневиц Мстислаўскі. Гістарычны партрэт*, Мінск 2010.

¹³ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, под. ред. А. Н. Насонова, Москва–Ленинград 1950, с. 423–424.

Начавшаяся война считается последней войной независимого Новгорода с Ливонией. Справившись с первоначальным замешательством, новгородцы сравнительно легко отбили все нападения немцев и сами совершили несколько успешных походов на земли Ливонии.

Интересно отметить „неисповедимые пути” историографии. Данная война достаточно хорошо освещена в новгородском летописании и получила отражение у российских историков, начиная с классиков – Николая Карамзина¹⁴ и Сергея Соловьева¹⁵. Однако специальное внимание войне и ее дипломатической предыстории было уделено лишь недавно, причем все три статьи – эстонского медиевиста Анти Селарта¹⁶, российской исследовательницы Марины Бессудновой¹⁷ и белорусского историка Филиппа Подберезкина¹⁸ – вышли в одном и том же 2012 г. Такой „взрывной интерес” к событию, которое было известно исследователям давно (в данном случае два столетия, если отсчитывать от Николая Карамзина), но всегда оставалось на периферии их внимания, принадлежит к парадоксам развития историографии. Не останавливаясь подробно, кратко отметим те акценты, которые расставили историки. Анти Селарт рассматривал события 1438 г. в широком контексте истории Ливонии; Марина Бессуднова видела в них отражение долгосрочной политики ливонского отделения Ордена в отношении Новгорода; Филипп Подберезкин проследил эскалацию конфликта от случайной гибели переводчика к войне, в которой, по сути, никто не был заинтересован. Последняя точка зрения представляется нам наиболее обоснованной источниками.

Все названные выше исследователи сосредоточили свое внимание на развитии событий *после* „инцидента” в Яме и начала конфликта графа Герхарда с Новгородом. Лишь А. Селарт уделил внимание личности графа Герхарда и положению дел в его владениях в Вестфалии, однако и для него „вестфальский бэкграунд” был важен в первую очередь для понимания позиции, которую заняли орденские власти в Ливонии в ходе конфликта графа Герхарда с Новгородом¹⁹. В рамках нашей статьи мы

¹⁴ Н. М. Карамзин, *История государства Российского*, кн. 2, т. 5, Москва 2001, с. 337–338.

¹⁵ С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. 2, т. 4, Москва 1993, с. 488.

¹⁶ A. Selart, *Ein westfälisch-russischer Krieg 1443–1448? Bemerkungen zum Krieg des livländischen Deutschen Ordens gegen Novgorod*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung”, 61(2), 2012, S. 247–262. В своей более ранней научно-популярной публикации А. Селарт уже кратко обращался к данному сюжету и был склонен рассматривать конфликт 1438 г. в контексте конфессионального противостояния между латинским и православным мирами, однако затем отказался от этой точки зрения: А. Селарт, *Принудить к унии? Тевтонский орден, Новгород и Флорентийская уния*, „Родина”, 2009, 9, с. 41–42.

¹⁷ М. Бессуднова, *Война Ливонского ордена с Новгородом 1443–1448 гг.*, „Вестник Воронежского государственного университета. История, Политология, Социология”, 2012, 1, с. 79–83.

¹⁸ Ф. Д. Подберезкин, *Частная война графа Герхарда фон Клеве*, [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, вып. 5, Минск 2012, с. 116–128.

¹⁹ Данные наблюдения эстонского исследования представляются нам важными и обоснованными, о роли „вестфальского фактора” в событиях в Ливонии подробнее см. ниже.

обратим внимание на события, *предшествующие* появлению графа в Ливонии и его неудачной попытке проехать через земли Новгорода.

Два письма и две дороги в Святую Землю. Вернемся в Мариенбург в момент получения графом Герхардом сопроводительное письмо для поездки по землям Руси. В тот же день (25 июля 1438 г.) великий магистр Пауль фон Русдорф написал и другое письмо, также касавшееся пути в Святую Землю. Письмо было выдано на руки рыцарю из Гельдерна Энгельбрехту фон Орсбаху (*Engelbrecht von Orsbach*)²⁰ и адресовано великому князю литовскому Сигизмунду Кейстутовичу. Магистр просил великого князя оказать всяческое содействие „благородному и важному господину” (*der edle und strenge here*) рыцарю Энгельбрехту, этим путем затем должен был проследовать и сюзерен рыцаря – герцог Гельдерна (*herzog zu Gellern*). Письмо остается неопубликованным до настоящего времени, хотя оно находится в книге исходящей корреспонденции Ордена буквально на той же странице, что и письмо „герцогу Йоргу”²¹. Следует отметить, что герцог Гельдерна (Арнольд из рода Эгмонт, правил в 1423–1465 и 1471–1473 гг.) уже обращался ранее к великому магистру с соответствующим запросом, и последний (в письме от 3 сентября 1437 г.) крайне не рекомендовал герцогу следовать через владения Ордена в земли Руси и Литвы, а советовал избрать себе другой путь в Святую Землю²².

Итак, в один и тот же день 25 июля 1438 г. великий магистр выдал два документа и направил двух благородных господ в Святую Землю двумя разными путями: „налево” (если смотреть из Мариенбурга на восток) – на земли Ливонии и Новгорода и „направо” – на земли Великого княжества Литовского. Как мы видели выше, путь „налево” оказался сопряжен с рисками и привел графа Герхарда на „опасные земли”. Можно ли увидеть в решении великого магистра какую-то логику? Для ответа на данный вопрос нам необходимо обратиться к политической ситуации сначала на Нижнем Рейне, а затем в Ливонии.

В Империи: вражда на берегах Нижнего Рейна. Политическую „повестку дня” в этом регионе Священной Римской империи определяли в первой половине XV века два конфликта. Первым из них была ситуация

²⁰ Представители рода фон Орсбах были ленниками архиепископов Кёльна и играли важную роль в политической жизни Кёльна, Гельдерна и других княжеств данного региона. Энгельбрехт фон Орсбах известен по источникам как наместник герцогов Гельдерна в городке Штраелен (*Straelen*). Он неоднократно упоминается в документах Ордена, известно и его собственное письмо (недатированное) великому магистру, в котором Энгельбрехт говорит о своем желании посетить последнего. Неустойчивое написание имени в источниках привело к тому, что в известном издании регестов Тевтонского ордена рыцарь Энгельбрехт оказался представлен в виде двух персон: как *Engelbrecht v. Orsbecke (Orsbach)* и *Engelbrecht v. Oersbeck*, см.: *Regesta historica-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525*, bearb. unter Mitwirkung zahlr. anderer von E. Joachim, hrsg. von W. Hubatsch, Register zu Pars 1 und Pars 2, Göttingen 1965, S. 257, 261.

²¹ GStAPK. Ordensfoliant 13, S. 121 (первая верхняя пагинация). Заголовок письма („великому князю Литвы”) находится на предшествующей странице.

²² *Ibidem*, S. 457–458 (нижняя пагинация).

в графствах Клеве и Марк, располагавшихся по обоим берегам Нижнего Рейна. Графства оказались объединены в 1368 г., когда представитель династии графов Марка наследовал по женской линии и графство Клеве. Объединение графств Клеве и Марк в руках одной династии открывало перспективу формирования нового сильного имперского княжества на Нижнем Рейне (в 1417 г. получившего статус герцогства). Однако путь к этой цели не был простым. С конца XIV века графом Клеве и Марка был Адольф, его младший брат Герхард изначально выбрал духовный путь и стал священником Кёльнской диоцезии. Но, начиная с 1409 г., Герхард начал требовать свою долю в отцовском наследстве, а затем и сложил с себя духовный сан. Адольф пытался удовлетворить брата небольшими владениями, но эта политика не принесла успеха. Борьба, а затем и открытая война братьев, продолжалась несколько десятилетий и дестабилизировала весь регион; при этом оба брата искали поддержки у соседних имперских князей. Внутренний конфликт в герцогстве Клеве-Марк стал одной из доминант политической жизни региона. Позднее данный конфликт нашел свою кульминацию в так называемой „вражде за Зост” (*Soester Fehde*) в 1444–1449 гг., в которой приняли участие не только соседние имперские княжества, но и Саксония, Тюрингия и даже отряды наемников-гуситов из Богемии²³.

Вторым узлом противоречий в данном регионе стал вопрос о герцогствах Гельдерн и Юлих на левом берегу Нижнего Рейна. Оба герцогства находились в руках одной династии, которая пресеклась в 1423 г. со смертью герцога Рейнальда IV. Новым герцогом Гельдерна стал Арнольд из рода Эгмонт, внук Жанны – сестры последнего герцога; герцогство Юлих отошло к герцогу Адольфу Бергскому, который был двоюродным братом Рейнальда. Обе стороны оспаривали права друг друга и стремились овладеть „гельдернским наследством” целиком. Данный конфликт также затянулся на несколько десятилетий. В этой борьбе герцога Арнольда решительно поддержал герцог Адольф Клевский, на дочери которого, Екатерине, Арнольд был женат²⁴.

Таким образом, в интересующее нас время в данном регионе Империи сложились две коалиции. В первую входили герцог Арнольд Гельдернский и герцог Адольф Клевский, ее можно условно назвать „рейнской”, поскольку Гельдерн и Клеве находятся недалеко от Рейна, на левом берегу реки. Во вторую коалицию входили герцог Адольф Бергский, граф Герхард

²³ „Вражде за Зост” посвящена обширная литература, см., например: W.-H. Deus, *Die Soester Fehde*, Soest 1949. Здесь же дана и предыстория конфликта в Клеве и Марке, а также развернутый анализ позиции архиепископов Кёльна и графов фон Мёрс, упомянутых ниже в прим. 25.

²⁴ Подробнее см. в обобщающей монографии по политической истории герцогства Гельдерн в период позднего Средневековья и раннего Нового времени: M. Böck, *Herzöge und Konflikt. Das spätmittelalterliche Herzogtum Geldern im Spannungsfeld von Dynastie, ständischen Kräften und territorialer Konkurrenz (1339–1543)*, Geldern 2013.

и их союзники²⁵, эту коалицию можно определить как „вестфальскую”, так как герцогство Берг и графство Марк входят в историческую область Вестфалия. Оба конфликта были тесно связаны между собой; периоды вражды сменялись периодами мира. Один из таких периодов наступил в 1437 г.: в результате достигнутого компромисса Герхард получил большую часть Марка и титул „граф в Марке”, который на время удовлетворил его²⁶.

Очевидно, что именно период мирных отношений дал возможность герцогу Арнольду Гельдернскому и графу Герхарду подумать об исполнении своего христианского долга – совершить паломничество в Иерусалим.

Путь в Иерусалим: проблема выбора маршрута. Поездка в Святую Землю не была чем-то необычным для представителей знати, рыцарства и купеческого сословия немецких земель в интересующую нас эпоху. В классическом издании немецкого медиевиста XIX века Райнхольда Рёрихта за период с 1400 по 1450 гг. учтено 72 путешествия в Святую Землю, при этом свита знатных путешественников могла достигать нескольких десятков человек²⁷. Многие из этих путешествий хорошо документированы благодаря наличию описаний и итинерариев²⁸. Как правило, паломники отправлялись в Иерусалим морским путем – через Венецию, Геную и иные итальянские города.

Однако почему в 1438 г. граф Герхард и герцог Арнольд Гельдернский решили отправиться в Святую Землю столь странной дорогой – через владения Тевтонского ордена? Подробное рассмотрение данного вопроса требует отдельного исследования, которое будет предпринято нами в иной работе (см. ниже). В рамках данной статьи мы кратко обозначим

²⁵ Дабы не перегружать статью избыточной информацией, не останавливаемся подробно на других участниках конфликта, личности которых не имеют принципиально значения для темы данного исследования. Отметим лишь, что активную роль в событиях играл архиепископ Кёльна Дитрих фон Мёрс. Архиепископы Кёльна были старыми врагами графов Клеве. Особую остроту вражда получила при архиепископе Дитрихе из рода графов фон Мёрс, поскольку их владения были зажаты между землями Клеве и Марка и существовала угроза их поглощения. Представители рода Мёрс занимали в рассматриваемое время целый ряд кафедр – Кёльна, Падерборна, Мюнстера, Оснабрюка, Утрехта, – что позволило архиепископу Дитриху создать обширную „церковную” коалицию против герцога Адольфа Клевского. Таким образом, граф Герхард имел сильных союзников, которые были при этом наследственными врагами его собственного рода. Все это придавало вражде на Нижнем Рейне чрезвычайную остроту.

²⁶ См. договор между братьями Адольфом и Герхардом, заключенный 27 июня 1437 г.: *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark, und der Reichstifte Elten, Essen und Werden*, hrsg. von Th. J. Lacomblet, Vierter Band (erste Hälfte: die Urkunden von 1401 bis 1500), Aalen 1960 [Unveränderter Neudruck der Ausgabe 1840–1858], S. 266–268. См. также подробное изложение военных действий и дипломатической активности в данном регионе в 1425–1447 гг.: М. Böck, *Herzöge und Konflikte*, S. 404–424.

²⁷ R. Röhrich, *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Aalen 1967 [Neudruck der neuen Ausgabe Innsbruck 1900], S. 100–122.

²⁸ См. сводное справочное издание, в котором учтены более 100 итинерариев путешественников из немецких земель, относящихся к XV в.; в подавляющем большинстве случаев это описания путешествий в Святую Землю: *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters: eine analytische Bibliographie*, hrsg. von W. Paravicini, Teil 1: *Deutsche Reiseberichte*, bearb. von Ch. Halm, Frankfurt a.M.–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2001.

в качестве предположения два фактора, которые могли повлиять на принятие решения о выборе маршрута через земли Ордена.

Первым из них был „новгородский” фактор. 8 ноября 1414 г. оба представителя династии графов Клеве-Марк – Адольф и Герхард – присутствовали на коронации короля Сигизмунда Люксембургского в Ахене. На этой коронации присутствовал и некий „Теде, герцог Руси” (*Téde duc de Roussie*)²⁹. Под этим именем скрывается уже упоминавшийся выше князь Федор Юрьевич Смоленский, который в 1413 г. выехал из Новгорода „в Нѣмцѣ” и до своей смерти в 1420 г. у находился в свите короля Сигизмунда. По нашему мнению, контакт представителей клевской династии с новгородским князем мог стать основанием для выбора столь необычного маршрута в Святую Землю.

Вторым предполагаемым фактором является „бургундский”, а именно влияние уже упомянутых выше путешествий Жильбера де Ланнуа. Жильбер прожил долгую жизнь († 1462 г.), совершил много дипломатических миссий, в том числе и на немецких землях³⁰, передавал письменные отчеты о своих путешествиях правителям государств (королю Англии, герцогу Бургундии)³¹. Герцогства Гельдерн и Клеве исторически были тесно связаны с Бургундией. Особенно интенсивной была эта связь в рассматриваемое нами время: герцог Адольф Клевский был женат на Марии, дочери бургундского герцога Жана Бесстрашного, дочь от этого брака, Екатерина, была женой герцога Арнольда Гельдернского. Влияние Бургундии на дела нижнерейнских герцогств еще более возросло после конгресса в Аррасе осенью 1435 г., когда герцог Филипп Добрый урегулировал свои отношения с французским королем Карлом VII и предпринимал активные действия по расширению своего влияния в этом регионе. Отметим в этом контексте одно обстоятельство. Мы уже упоминали выше перемирие между братьями Адольфом и Герхардом, заключенное 27 июня 1437 г. Это перемирие стало следствием другого перемирия, заключенного 10 марта 1436 г. между герцогами Арнольдом Гельдернским и Адольфом Бергским при посредничестве представителей бургундского герцога³². Среди свидетелей данного перемирия названо и имя графа Герхарда³³. Таким образом, у представителей правящих династий Гельдерна и Клеве – герцога Арнольда и графа Герхарда, которые в скором времени

²⁹ *Deutsche Reichstagsakten*, Band 7: *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*, erste Abtheilung: 1410–1420, hrsg. von D. Kerler, München 1878, S. 248.

³⁰ В своих автобиографических записках Жильбер де Ланнуа упоминает и Гельдерн, через который он проехал в 1421 г., направляясь в свое большое путешествие на Восток: Д. Н. Черкасов, *Жильбер де Ланнуа и его „Voyages et ambassades”*, с. 228.

³¹ *Ibidem*, с. 195.

³² Подробнее см.: М. Böck, *Herzöge und Konflikt*, S. 415–417.

³³ *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, S. 257–258.

отправились в путешествие на восток Европы, – была возможность получить информацию о вояжах знаменитого бургундского рыцаря и герольда. По сути, маршруты, предложенные в 1438 г. двум знатым путникам из Империи, повторяли маршруты двух путешествий Жильбера де Ланнуа в 1413–1414 гг. и 1421 г. соответственно: „налево” – в Ливонию и Новгород (туда направился граф Герхард), „направо” – на земли Великого княжества Литовского (этой дорогой хотел поехать герцог Арнольд).

Таким образом, информация о путешествиях Жильбера де Ланнуа могла быть доступна и графу Герхарду. Такое предположение высказал в своей работе и А. Селарт³⁴. Помимо вышеизложенных наблюдений, мы дополним предположение эстонского исследователя указанием на то, что и путешествие Жильбера де Ланнуа, возможно, было инспирировано князем Федором Юрьевичем: весной и летом 1413 г. русский князь и бургундский рыцарь одновременно находились в Пруссии при дворе великого магистра Тевтонского ордена³⁵. Указав на возможный „русский след” путешествия графа Герхарда, оставим его обоснование для отдельной публикации³⁶.

Итак, в июле 1438 г. граф Герхард и посланец герцога Арнольда Гельдернского – рыцарь Энгельбрехт фон Орсбах – оказались в Мариенбурге при дворе великого магистра Пауля фон Русдорфа. Для понимания дальнейших событий нам необходимо рассмотреть политическую ситуацию на землях ливонского отделения Ордена.

В Ливонии: вражда на краю Христианского мира. В первой половине XV века государство Тевтонского ордена в Пруссии и его отделение в Ливонии переживали не лучшие времена. Великая эпоха рейз – крестовых походов на Балтике, – когда Орден был форпостом всего Христианского мира против „язычников и схизматиков”, отошла в прошлое. Поворотными вехами для немецких крестоносцев стали поражения тевтонцев в битве под Грюнвальдом в 1410 г. и ливонцев в битве под Вилькомиром в 1435 г., после которых Орден утратил положение ведущей военной силы в регионе.

С внешними поражениями совпали и внутренние трудности Ордена, которые впоследствии привели к кризису и упадку орденского государства. Для первой половины XV века было характерно резкое возрастание противоречий – как между Орденем и сословиями Пруссии и Ливонии, так и в самом Ордене. Среди орденского рыцарства сформировались две

³⁴ A. Selart, *Ein westfälisch-russischer Krieg*, S. 253.

³⁵ Подробнее см.: А. В. Мартынюк, *Кто подал Жильберу де Ланнуа идею поехать в Новгород, или о важности сопоставления источников*, [in:] *Актуальные проблемы источниковедения. Материалы IV Международной научно-практической конференции*, Витебск 2017, с. 149–151.

³⁶ Данная проблематика рассматривается нами в работе, посвященной князю Федору Юрьевичу: А. В. Мартынюк, *Жизнь и смерть князя Федора Юрьевича, отчича Смоленской земли, герцога Белой и Красной Руси*.

партии, которые получили в историографии наименование „рейнской” и „вестфальской”. В интересующее нас время „рейнцы” сохраняли власть в Пруссии, но утратили контроль над Ливонией; великий магистр Пауль фон Русдорф тщетно пытался переломить данную ситуацию.

Уже само название партий указывает на области, откуда рекрутировались рыцари Ордена. Вопрос о происхождении членов Ордена в Ливонии был обстоятельно рассмотрен в предисловии к справочному изданию *Братья-рыцари ливонского отделения Тевтонского ордена*³⁷, а также в специальной монографии Сони Найтман, одного из авторов данного коллективного издания³⁸. Количество „вестфальцев” увеличивалось на протяжении всего XIV века, а в первой половине XV века они уже составляли абсолютное большинство среди братьев в Ливонии, численно превосходя рыцарей из всех других немецких земель вместе взятых³⁹. В свою очередь в составе „вестфальцев” тотально доминировали выходцы из графства Марк. Уроженцем графства Марк был и лидер „вестфальцев” в Ливонии в 1438 г. Гейденрейх Финке фон Оверберг⁴⁰. В этом контексте становится понятным, почему позднее он так решительно поддержал графе Герхарда в его „обиде” на Новгород и в 1443 г. довел дело до войны, несмотря на сопротивление ливонских городов⁴¹.

Толчком к кризису в ливонском отделении Ордена стали события 1435 г. Орден ввязался в междоусобную войну в Великом княжестве Литовском между князьями Свидригайло Ольгердовичем и Сигизмундом Кейстутовичем⁴². 1 сентября этого года ливонское войско приняло участие в походе Свидригайло и вместе с ним потерпело сокрушительное поражение в битве под Вилькомиром⁴³. Это поражение резко изменило ситуацию в самой Ливонии. В битве пала верхушка ливонского отделения Ордена, состоящая из „рейнцев”, что открыло путь к власти „вестфальской” партии⁴⁴. Противостояние, а затем открытая борьба между партиями заняла несколько последующих лет. Своей кульминации эта борьба достигла

³⁷ *Ritterbrüder in livländischen Zweig des Deutschen Ordens*, hrsg. von L. Fenske und K. Militzer, Köln–Weimar–Wien 1993, S. 18–49.

³⁸ S. Neitmann, *Von der Grafschaft Mark nach Livland. Ritterbrüder aus Westfalen im livländischen Deutschen Orden*, Köln–Weimar–Wien 1993.

³⁹ См., например, обобщающие таблицы, иллюстрирующие динамику изменений в региональном происхождении братьев-рыцарей: *Ritterbrüder in livländischen Zweig des Deutschen Ordens*, S. 19–22, 24, 25, 32, 35, 37, 40, 41, 44, 45.

⁴⁰ О Гейденрейхе Финке фон Оверберге см.: *Ritterbrüder in livländischen Zweig des Deutschen Ordens*, S. 677–678; S. Neitmann, *Von der Grafschaft Mark nach Livland*, S. 288–291.

⁴¹ Подробнее см.: Ф. Д. Подберезкин, *Частная война графа Герхарда фон Клевве*, с. 120–123. Значение „вестфальского фактора” в позиции ливонского магистра отмечает также А. Селарт: A. Selart, *Ein westfälisch-russischer Krieg*, S. 260–261.

⁴² С. В. Полехов, *Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века*, Москва 2015.

⁴³ *Ibidem*, с. 388–409.

⁴⁴ S. Neitmann, *Von der Grafschaft Mark nach Livland*, S. 129–130.

летом 1438 г., когда в ливонском отделении Ордена действовали одновременно два претендента на должность магистра: „рейнец” Генрих фон Нотлебен⁴⁵, которого поддерживал великий магистр Пауль фон Русдорф, и „вестфалец” Гейденрейх Финке фон Оверберг. Большинство сановников и рыцарей Ливонии стояло на стороне „вестфальцев”; позиции „рейнцев” были сильны только в Курляндии, где к этой партии принадлежали комтур Гольдингена (совр. Кулдига в Латвии) и фогты нескольких городов и замков: Митавы, Кандавы, Цабельна и др. События „жаркого лета” 1438 г. в Ливонии хорошо известны по документам, опубликованным в *Собрании актов по истории Лифляндии, Эстляндии и Курляндии*⁴⁶.

Великий магистр Пауль фон Русдорф был прекрасно осведомлен о ситуации в Ливонии. Летом 1438 г. комтур Гольдингена Маттиас фон Бонинген буквально засыпал его письмами, требуя решительных действий (письма от 13 и 26 июня, 10 июля, еще одно письмо за июль без точной даты)⁴⁷, вплоть до незамедлительной военной интервенции (письма от 19 и 22 июля)⁴⁸. По мнению комтура, необходимо было немедленно отправить 200 конных воинов по суше, чтобы усилить гарнизоны курляндских замков, а также высадить морской десант в 300–400 человек с пушками в Виндаве (совр. Вентспилс в Латвии) и Пернове (совр. Пярну в Эстонии); за этим должно было последовать прибытие самого великого магистра с основными силами, чтобы довершить разгром „вестфальской” партии⁴⁹. Это был в целом неплохой план, при условии быстрых действий: „будет лучше, если мы на них нападём, чем они нападут на нас [первыми]” (*so is id beter, dat wi see overvallen, wen see uns*), – писал Маттиас фон Бонинген⁵⁰. Пауль фон Русдорф колебался: применение военной силы против „братьев” в Ливонии явно не было популярным решением и вызвало бы негативный резонанс в самом Ордене и на немецких землях. Однако магистр постепенно склонялся к военному решению „ливонского вопроса”: он запросил у великого князя литовского Сигизмунда разрешение на проход войск через земли Жемайтии⁵¹. Великий магистр воспользовался и проездом графа Герхарда: под предлогом защиты графа от возможного нападения жемайтов он отправил с ним в Курляндию небольшой военный отряд⁵². Кроме того, как показывают документы, великий магистр

⁴⁵ О Генрихе фон Нотлебене см.: *Ritterbrüder in livländischen Zweig des Deutschen Ordens*, S. 480–484. Собственно, он был уроженцем Тюрингии, однако принадлежал к „рейнской” партии.

⁴⁶ *LUB*, Band 9; в предисловии к данному изданию подробно рассматривается хронология конфликта: S. XVI–XXIII. См. также: S. Neitmann, *Von der Grafschaft Mark nach Livland*, S. 131–144.

⁴⁷ *LUB*, Band 9, S. 180–182, 189–192, 194–195, 198–199.

⁴⁸ *Ibidem*, S. 199–200, 200–203.

⁴⁹ *Ibidem*, S. 202–203.

⁵⁰ *Ibidem*, S. 203.

⁵¹ Великий князь Сигизмунд Кейстутович ответил отказом: *Ibidem*, S. 226–227.

⁵² *Ibidem*, S. 255–256.

возложил на него миссию посредничества между двумя партиями в Ливонии⁵³. Фактически магистр „втягивал” знатного заезжего паломника во внутренние „дрязги” в Ливонии. Вместе с графом Герхардом отправился в Ливонию и посланник гельдернского герцога Энгельбрехт фон Орсбах, он, однако, должен был из Ливонии вернуться в Пруссию.

Колебаниями великого магистра воспользовалась „вестфальская” партия. В середине августа 1438 г. Гейденрейх Финке фон Оверберг двинул в Курляндию военные отряды и занял замки Кандава и Цабельн (об их захвате сообщается 19 августа)⁵⁴, а затем и Гольдинген (не позднее 24 августа)⁵⁵. „Рейнская” партия не смогла оказать серьезного сопротивления, ее предводители бежали в Пруссию или сдались на милость победителя.

Именно в этот момент в Курляндию прибыл и граф Герхард: 19 августа он был в лагере Гейденрейха Финке фон Оверберга в Цабельне⁵⁶. „Дорогой мой господин, я нашел здесь совсем другую ситуацию, чем я ожидал и как мне ее описали в Пруссии” (*besonder lyeve here, en vynden wy dye sake also nycht, as wy waell gemeynt ind ouch in Pruysen verstanden hadn*), – написал граф Герхард великому магистру из Цабельна 23 августа⁵⁷. Граф честно попытался выполнить возложенную на него посредническую миссию, однако она уже потеряла свой смысл, поскольку „рейнская” партия в Ливонии капитулировала. Несколько позже сложившееся положение дел вынужден был признать и великий магистр: в письме от 1 октября 1438 г., адресованном бывшему главе „рейнской” партии в Ливонии Генриху фон Нотлебену, он утверждал, что никогда не имел планов военного вмешательства в дела Ливонии⁵⁸.

Вместо выводов: „провокация” в Мариенбурге и ее значение. Вернемся к событиям 25 июля 1438 г. в Мариенбурге, где великий магистр Ордена Пауль фон Русдорф занимался делами двух знатных паломников, которые ожидали его решения. Как мы видели выше, магистр был хорошо информирован о ситуации в Ливонии. В этой ситуации великий магистр принял следующее решение: гельдернского рыцаря и его

⁵³ Об этом свидетельствуют письма самого Герхарда, которые он по прибытии в Ливонию отправил курляндскому епископу Иоганну с просьбой о встрече, а затем и великому магистру – с изложением той ситуации, которую он застал в стране: *Ibidem*, S. 221, 226, 227–228.

⁵⁴ *Ibidem*, S. 225–226.

⁵⁵ *Ibidem*, S. 229–230. О переходе Гольдингена под власть „вестфальцев” великому магистру сообщил в письме от 24 августа сам комтур Маттиас фон Бонинген: он был вынужден сдать замок, оставить комтурство и принять из рук победителя значительно более низкую должность фогта Розиттена. Несколькими днями позже (26 августа) он направил магистру еще одно письмо, оправдывая свою капитуляцию тем, что не получил помощи из Пруссии ни воинами, ни даже деньгами: S. 234–235. Это письмо бывший комтур передал с рыцарем Энгельбрехтом фон Орсбахом, который отправлялся обратно в Пруссию.

⁵⁶ *Ibidem*, S. 226.

⁵⁷ *Ibidem*, S. 227–228.

⁵⁸ *Ibidem*, S. 255–256. Уже издатели 9-го тома *Собрания актов по истории Лифляндии, Эстляндии и Курляндии* отметили, что это заявление магистра не соответствовало действительности: *Ibidem*, S. 256, Anm. 1.

сюзерена он направил „направо” – по безопасному пути, а графа из Марка „налево” – где, как показали последующие события, жизнь паломника оказалось под угрозой. У нас нет *прямых письменных свидетельств*, что магистр совершил сознательную „провокацию”, поэтому берем это слово в кавычки. Однако политическая логика в действиях великого магистра видна невооруженным глазом: „рейнец” (Пауль фон Русдорф) обеспечил „рейнцу” (Энгельбрехту фон Орсбаху) безопасный путь, а раньше давал добрый совет другому „рейнцу” (герцогу Арнольду Гельдернскому) вообще не ездить в Иерусалим по землям Восточной Европы; „вестфальца” (графа Герхарда) же он направил к „вестфальцу” (Гейденрейху Финке фон Овербергу) и далее во владения „схизматиков”. Версия о политической подоплеке данного решения имеет право на существование в статусе гипотезы.

Граф Герхард поехал по предложенному ему пути и испытал опасности в землях „схизматиков”. В соответствии с русской пословицей, давшей название статье, он „пошел налево” – и потерял если не „жизнь”, то по крайней мере „коня” – своего переводчика. Попытка графа Герхарда проехать через владения Новгорода была интересным экспериментом в области организации средневековых паломничеств в Иерусалим и породила политический кризис и войну, которая вошла в историю как последняя война Новгорода с Ливонией. Изучение „казуса графа Герхарда” приоткрывает нам завесу над одной из страниц взаимоотношений между Русью и Латинским миром, а именно позволяет увидеть практику дипломатического обеспечения поездок иностранцев по русским землям в период „темного” XV века. Одновременно обращение к данному эпизоду показывает перспективность медиевистических исследований в широком надрегиональном и межкультурном контексте: анализ „казуса графа Герхарда” демонстрирует, что за ним скрывается сложное переплетение политических факторов – на Нижнем Рейне, в Пруссии и Ливонии, на Руси.

В завершение скажем несколько слов о Герхарде, вошедшем в историю как „граф в Марке”. Граф Герхард был интересной личностью эпохи „Осени Средневековья”. Как младшего сына в семье, его готовили к духовной карьере: он получил посвящение в сан и соответствующее образование – изучал теологию в Париже. Однако Герхард сложил с себя духовный сан и более полувека упорно боролся за причитающиеся ему титулы и владения. Эта борьба была столь же драматической, сколь и бессмысленной: у графа не было законных наследников, и после его смерти в 1461 г. все отошло к Иоганну, сыну его брата и соперника Адольфа. У Герхарда остались незаконнорожденные дети, которым он передал свой „интерес

к Востоку”: по крайней мере один из потомков графа, также носивший имя Герхард, был в XVI веке рыцарем Ливонского ордена⁵⁹.

Автор данных строк оставляет за собой право обратиться к небанальной фигуре графа Герхарда в более обширной публикации. Интерес автора обусловлен также тем, что к владениям графа Герхарда относился и город Бохум, в университете которого через пятьсот с лишним лет после смерти графа автор обратился к изучению истории Средневековья.

Эпилог: встреча в Риме. Весной 1450 г. герцог Иоганн Клевский, сын герцога Адольфа и племянник графа Герхарда, отправился в паломничество в Иерусалим⁶⁰. Герцог отказался от экспериментов с маршрутами – свое путешествие он совершил „классическим” морским путем через Венецию. На обратном пути он встретился в Риме с герцогом Арнольдом Гельдернским, который также следовал в Святую Землю и также избрал путь через Италию⁶¹. Оба путешествия прошли благополучно – на этой раз герцоги с Нижнего Рейна смогли без препятствий и интриг реализовать свои благочестивые замыслы.

*

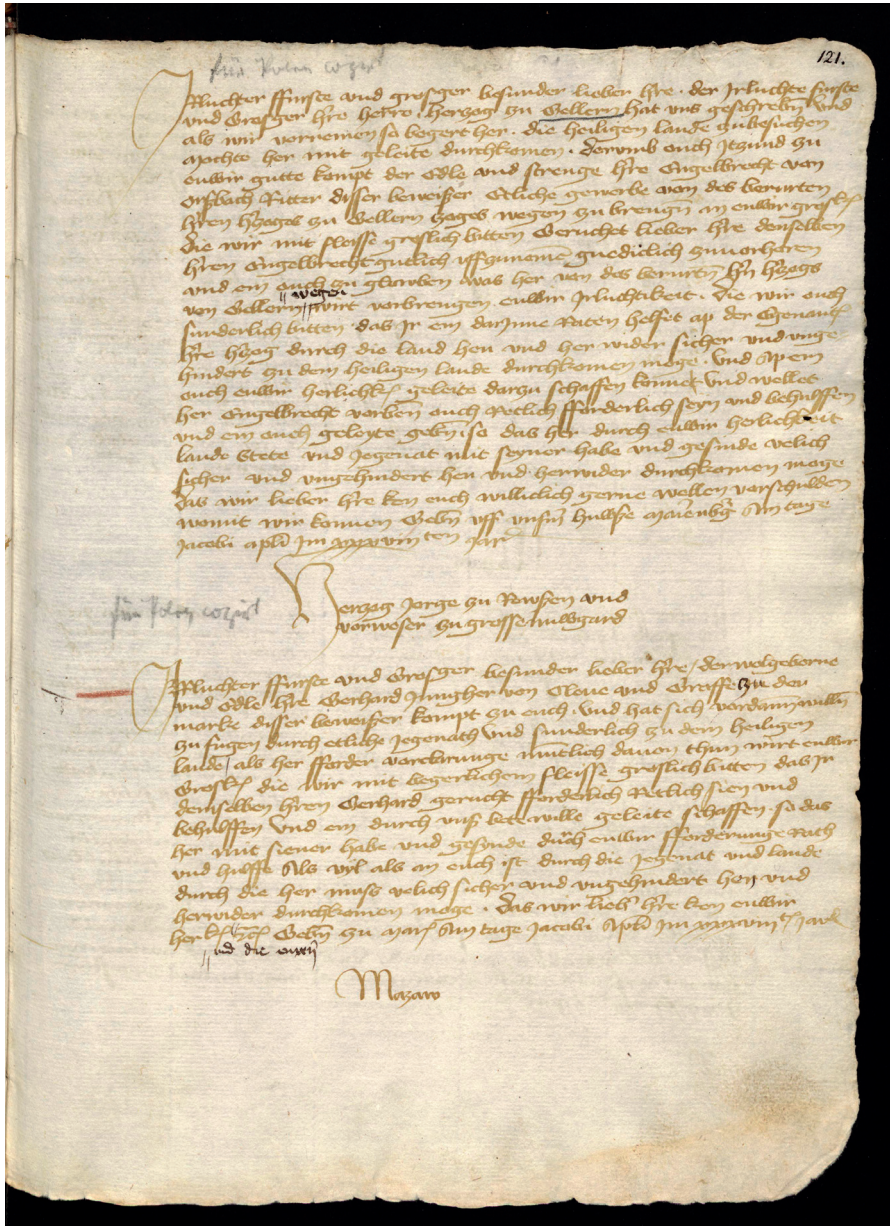
Aleksey Martyniuk, „If you go to the left, you will lose your life”: the diplomatic support of foreigners’ trips across the lands of Rus’ in the first half of the 15th century and the incident of 1438

The first half of the 15th century was the „dark time” in the history of the Eastern Slavic lands, the time of their greatest isolation from the Latin world. However, contacts between Russia and the West have never been completely terminated. One of the sources on the history of these contacts is the acts of the Teutonic Order, preserved in the collections of the Prussian Privy State Archives in Berlin (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz). These documents allow us to trace the specific mechanisms of the diplomatic support of foreigners’ trips across the lands of Rus’. These acts are few, but they are extremely interesting as evidence of the political and cultural contacts of Russia with the countries of the Latin world. A journey of Gerhard, Count of Mark to Novgorod in 1438 is the main topic of this article. This diplomatic trip failed and provoked the war between Novgorod and Livonia (1443–1448). This episode has repeatedly attracted the attention of researchers, but in its „Ruthenian” part: the conflict itself and its consequences. The presented article will consider the „German” part of the issue, namely the preparation of the trip. The analysis of the documents suggests the existence of a certain diplomatic „intrigue” connected with the preparation of Count Gerhard’s trip.

⁵⁹ *Ritterbrüder in livländischen Zweig des Deutschen Ordens*, S. 438–439.

⁶⁰ R. Röhricht, *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, S. 119–121.

⁶¹ *Ibidem*, S. 120, 122.

Ил. 1. Страница книги исходящей корреспонденции Ордена с письмами великого магистра Пауля фон Русдорфа великому князю Сигизмунду Кейстутовичу и князю Юрию Лугвеновичу. GStAPK. Ordensfoliant 13. S. 121 (первая верхняя пагинация)

Филипп Подберёзкин
(Минск)

„Почесть” или „ошибка переводчика”? Как понимали „юрьевскую дань” ливонские дипломаты (1474–1554)

По мнению ряда исследователей, из-за „ошибки переводчика” в немецком тексте русско-ливонских соглашений 1554 г. требование дани было неверно понято в Ливонии (в смысле „исследовать”, а не „сыскать” дань), что было причиной карательной акции русских войск в Ливонии (1557/1558 гг.). Ливонцы назвали пункт о дани лишь „почестью” для царя, не подразумевавшей конкретных обязательств. Требование включалось в псковско-дерптские договора с 1474 г. На основании данных жалоб магистра Немецкого ордена в Ливонии и епископа Дерпта друг на друга 1475 г. автор заключает, что пункт о „юрьевской дани” был включен в сепаратный псковско-дерптский договор 1474 г. в обстановке конфликта епископа Иоганна III фон Берткова и магистра Бернда фон дер Борха. Во время русско-ливонских переговоров 1503 г. возник вопрос о дани, которую „епископ Дерпта долгие годы не выплачивал”. Ливонские послы пробовали пересмотреть пункт о дани, однако великий князь московский Иван III настоял на сохранении обязательства. На основании сообщения 1503 г. автор утверждает, что задолго до переговоров 1554 г. в Ливонии знали, что русская сторона настаивает на реальных долговых обязательствах. Из содержания переписки руководителей Ливонской конфедерации с прусским герцогом Альбрехтом (50-е гг. XVI в.) автор заключает, что непосредственно после переговоров 1554 г. в Риге и Дерпте понимали, что царь требует платежа дани а не „исследования” вопроса. Подмена русского выражения „сыскати дань” на „исследовать” дань в немецком варианте русско-ливонского соглашения 1554 г. является умышленной ошибкой ливонских дипломатов для затягивания переговоров по истечении 3 лет царского ультиматума (1557 г.). Вывод о начале Ливонской войны из-за „ошибки переводчика” следует признать несостоятельным.

Постановка проблемы. Во время переговоров о продлении перемирия между Московским государством и Ливонской конфедерацией в 1554 г. дьяк Иван Висковатый и окольный Алексей Адашев от имени царя Ивана IV потребовали уплаты „юрьевской дани” – древнего налога епископа Дерпта в пользу династии Рюриковичей¹. Ввиду отсутствия прямых указаний источников сущность и происхождение „юрьевской дани” остаются предметом научной дискуссии². По версии ряда исследователей³, из-за „ошибки переводчика” в немецком тексте русско-ливонских соглашений 1554 г. царское требование было неверно понято в Ливонии (в смысле „исследовать”, а не „сыскать” дань), что могло послужить причиной карательной акции русских войск в Ливонии (1557/1558 гг.) и начала Ливонской войны 1558–1583 гг. Сами ливонцы назвали пункт о дани лишь „почестью” для царя, не подразумевавшей конкретных обязательств. Требование включалось в псковско-дерптские договора ещё с 1474 г.⁴ Поэтому важно выяснить, что в Ливонии думали о „юрьевской дани” на протяжении 80 лет до переговоров 1554 г.

¹ *Копенгагенские акты, относящиеся к русской истории*, вып. 1: 1326–1569, изд. Ю. Щербачёв, Москва 1915 (далее: *Копенгагенские акты*), с. 25; *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*, изд. С. Платонов, [in:] *Полное Собрание Русских Летописей*, т. 13, 1-я половина, Санкт-Петербург 1904, с. 240; И. Шаскольский, *Русско-ливонские переговоры 1554 г. и вопрос о ливонской дани*, [in:] *Международные связи России до XVII в.*, ред. А. Зимин, В. Пашуто, Москва 1961, с. 376–399.

² В литературе существуют три основные версии происхождения „юрьевской дани”: „медовой дани”, „дани правой веры”, „дани Толовы”. Согласно версии „медовой дани”, псковичи брали деньги с жителей округа Нейгаузена за пользование медовыми деревьями, находившимися во владениях Пскова, см.: Т. Schiemann, *Rußland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert*, Bd. 2, Berlin 1887, S. 143–144; Г. Форстен, *Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях (1544–1648)*, т. 1, Санкт-Петербург 1893, с. 86; L. Arbusow, *Grundriß der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, Riga 1918, S. 173–174; Немецко-балтийский историк Карл фон Штерн считал, что истоки „юрьевской дани” в обязанности властей Дерпта платить на содержание тамошних православных церквей (С. Stern, *Der Vorwand zum grossen Russenkriege 1558*, Riga 1936). По мнению Ивана Юрьенса, требования „ливонской дани” Иваном IV имеют прецедент в дани Толовы – латгальской области, где псковичи собирали дань еще в XIII в., см.: И. Юрьенс, *Вопрос о ливонской дани*, „Варшавские университетские известия”, 6, 7, 8, 9, 1913, с. 1–57.

³ E. Tiber, *Die Politik Moskkaus gegenüber Alt-Livland: 1550–1558*, „Zeitschrift für Ostforschung”, 25, 1976, S. 577–617; В. Попов, *Ошибка переводчика. Как в Новгороде стартовала первая война России и Европы*, „Родина”, 9, 2009, с. 52–53; А. Филюшкин, *Русско-ливонские договоры 1554 г.*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 1 (7), 2010, с. 115; А. Филюшкин, В. Попов, *Как начиналась Ливонская война: Грамоты об объявлении войны Ливонскому ордену в 1557 г.*, „Единорог: материалы по военной истории Восточной Европы эпохи средних веков и раннего нового времени”, 2, 2011, с. 192–201; А. Селарт, *Тайна купцов, забота дипломатов: русский язык в средневековой Ливонии*, [in:] *Лотмановский сборник*, вып. 4, ред. Л. Киселева, Т. Степанищева, Москва 2014, с. 55.

⁴ Начиная с XV в. были заключены три русско-ливонских соглашения: между всей Ливонской конфедерацией и Новгородом, между Ливонией и Псковом, отдельно между Псковом и Дерптским епископством. Пункт о „юрьевской дани” прописывался только в договорах Пскова и Дерпта. Кроме договора 1474 г. в дерптском архиве сохранились сведения о 4 последующих псковско-дерптских договорах (1493, 1509, 1531, 1535 гг.). Долгое время в историографии договор 1535 г. ошибочно датировался 1534 г. (Н. Казакова, *Русско-ливонские договоры 1509 г.*, [in:] *Вспомогательные исторические дисциплины*, вып. 4, ред. С. Валк, Ленинград 1972, с. 193–212; И. Шаскольский, *Русско-ливонские переговоры 1554 г.*, с. 380–381; Idem, *Русские источники по истории Восточной Прибалтики IX–XVII вв.*, [in:] *Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики*, ред. А. Биронс, Рига 1970, с. 16; Н. Бантыш-Каменский, *Обзор внешних сношений России (по 1800 год)*, ч. 3, Москва 1897, с. 65; С. Каштанов, *Борьба за Углич и древнейшие писцовые описания Угличского уезда*, [in:] *Восточная Европа в древности и средневековье*, ред. Л. Черепнин, Москва 1978, с. 215; С. Каштанов, *Договор России с*

Псковско-дерптский договор 1474 г.⁵ Первое упоминание „дани” в тексте псковско-дерптского договора 1474 г.: „а дани благоверных великих князеи русских цареи, старые залогы, а то честному бискупу юрьевскому за осьмь лет отдати в тот час, по крестному целованью, а сего времени, благоверным великим князем руским царем на чесном бискупе юрьевском дань своя имати, по старине, по тому крестному целованью”⁶. На текст данного соглашения ссылались русские дипломаты во время переговоров 1554 г.⁷ Почему в 1474 г. дерптский епископ обещал платить дань великим князьям московским?

В 2018 г. в многотомном издании *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch* были опубликованы два документа 1475 г. – жалобы епископа дерптского Иоганна фон Берткова и магистра Немецкого ордена в Ливонии Бернда фон дер Борха друг на друга. Обе стороны подчеркивали, что текст псковско-дерптского договора должен был соответствовать „старине” мирного договора 1448 г.⁸, однако соглашение 1474 г. оказалось „губительным” для земель Дерптского епископства. По мнению магистра, это объяснялось тем, что епископ вёл сепаратные переговоры с псковичами.

Ливонией 1535 г., [in:] *Проблемы источниковедения*, вып. 1 (12), ред. С. Каштанов, Москва 2006, с. 170–174). Эти трактаты были заключены во времена Ивана III, Василия III и в малолетство Ивана IV (*Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch: nebst Regesten* (далее: *LUB*), Abt. 2, Bd. 2, hrsg. L. Arbusow, Moskau, Riga 1905, S. 406). Из них до нас дошел только текст соглашения 1509 г. Пункт о „юрьевской дани” договора 1550 г. почти не отличается от формулировки 1474 г. и последующих соглашений (*Грамоты Великого Новгорода и Пскова* (далее: *ГВНП*), ред. С. Валк, Москва–Ленинград 1949, с. 133; А. Филшюкин, *Русско-ливонские договоры 1554 г.*, с. 109–130, 178; С. Stern, *Der Separatvertrag zwischen Pleskau und dem Stift Dorpat vom 25. März 1509*, „Mitteilungen aus der baltischen Geschichte”, Bd. 1, 1939, Heft 3, S. 23–43; И. Шаскольский, *Русско-ливонские переговоры 1554 г.*, с. 382).

⁵ В статье не рассматривается псковско-дерптский договор 1463 г., где упоминается „послина великих княжеи, что в Юрьеве” (*Псковские летописи*, вып. 2, изд. А. Насонов, Москва–Ленинград 1955, с. 155–156). Текст договора известен в пересказе *Строевского списка Псковской третьей летописи*, в сюжетах о заключении договора *Псковской первой и Псковской второй летописей* пункт о „послине” и тем более „дани” отсутствует. *Строевский список* является оригиналом летописного свода игумена Псково-Печерского монастыря Корнилия (1567). Поэтому понятно опасение исследователей о возможной „летописной интерполяции, навеянной русско-ливонской войной” (Н. Казакова, *Русь и Ливония 60-х–начала 90-х годов XV века*, [in:] *Международные связи России до XVII в.*, ред. А. Зимин, В. Пашуто, Москва 1961, с. 323; Idem, *Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец XIV – начало XVI в.*, Ленинград 1975, с. 136; А. Selart, *Der „Dorptener Zins” und die Dorpat-Pleskauer Beziehungen im Mittelalter*, [in:] *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*, hrsg. B. Jähnig, K. Militzer, Münster 2004, S. 14). На наш взгляд, „послина” является неоднозначным понятием и может означать определенные права великого князя московского в Дерпте (Ф. Подберёзкин, „Юрьевская дань” как место памяти в исторических дискурсах Русского государства (XI–XVI века). [in:] *Studia Historica Europae Orientalis–Исследования по истории Восточной Европы*, вып. 11, ред. А. Мартынюк, Минск 2018, с. 115). Об обстоятельствах заключения псковско-дерптского соглашения 1474 г. см. работы Александра Баранова и Марины Бессудновой: А. Баранов, *Магистр Ливонского ордена Бернд фон дер Борх и Псковская земля в контексте ливонских внутривосточных отношений (1471–1474)*, [in:] *Археология и история Пскова и Псковской земли*, ред. Н. Лопатин, Москва, Псков 2013, с. 113–142; Idem, *Русско-ливонские мирные договоры 1474 г.: предпосылки, переговоры, последствия*, „Средневековая Русь”, 12, 2016, с. 266–281; М. Бессуднова, *Псковско-ливонские переговоры 1472–1474 гг. в свете ливонских документов из иностранных архивов*, [in:] *Археология и история Пскова и Псковской земли*, ред. Н. Лопатин, Москва, Псков, Санкт-Петербург 2014, с. 116–124.

⁶ *ГВНП*, с. 133.

⁷ *Копенгагенские акты*, с. 36.

⁸ *LUB*, Abt. 1, Bd. 13, hrsg. M. Mahling, K. Neitmann, M. Thumser, Köln–Weimar–Wien 2018, S. 288).

Зная, что епископ „сам по себе господин, а Орден сам по себе”, псковичи могли оказать давление на епископа и вынудить его подписать мир не по „старине”⁹. Иную версию случившегося представил епископ. В то время, как послы епископа собирались заключить мир по „старине”, в дело вмешались послы магистра. В противоречии с инструкциями епископа послы магистра подписали с псковичами „крестоцелование”, которое оказалось весьма тяжелым для „церкви и всей земли”¹⁰.

Несмотря на то, что в жалобах прямо не говорится о пункте „юрьевской дани”, есть основания полагать, что негативная характеристика соглашения 1474 г. в числе прочего подразумевала и этот пункт. Договор заключался на условиях русской стороны (псковичи возвращали себе спорные территории) и от имени великого князя московского. Пункт о „юрьевской дани” был только одним из „губительных” последствий договора и потому мог не оговариваться в жалобах отдельно. Строевский список *Псковской первой летописи* подтверждает, что во время переговоров имел место конфликт между делегациями магистра и епископа. По замечанию Александра Баранова, летописный текст опровергает оправдание епископа о якобы вынужденном мире на условиях магистра¹¹. Вероятнее всего псковичи воспользовались тем, что остались с послами епископа „один на один”, чтобы заставить последнего подписать долгосрочные обязательства в свою пользу. В жалобе епископ впервые связывает Псков с Москвой¹², переговоры о „губительных” пунктах велись от имени наместников „благочестивых великих князей”. Трудно сказать, что подразумевает фраза о долге епископа за „осмь лет” (1466–1474), т.к. нет сведений о каких-либо псковско-дерптских договорах за этот период¹³.

На мой взгляд, проблема понимания пункта о „дани” ливонцами должна рассматриваться в связи с другими положениями договора 1474 г., которые прописывались, но впоследствии носили лишь формальный характер. Помимо дани в числе новых требований русской стороны было обязательство епископа дерптского подтвердить отдельной печатью ливонские договоры с Новгородом¹⁴. Впервые в договоре появилась формула „челобития”¹⁵. Во время переговоров делегаций Великого княжества Литовского и Ливонской конфедерации с Москвой в 1503 г., ливонские послы безуспешно пробовали отменить все три названных

⁹ Ibidem, S. 333.

¹⁰ Ibidem, S. 340.

¹¹ А. Баранов, *Русско-ливонские мирные договоры*, с. 258.

¹² „Darna so entsatten de Moßkowere Pleskow”. *LUB*, Abt. 1, Bd. 13, S. 340.

¹³ 18 марта 1466 г. городские власти Дерпта и Ревеля подписали договор с Новгородом, однако о каких-либо обязательствах дерптского епископа там не сказано. *Hanserecense*, Abt. 2, Bd. 5, bearb. von G. von der Ropp, Leipzig 1888, S. 538–539.

¹⁴ „А чесному бискупу юрьевьскому рука дати и печать прыложити за вси юрьевьскии городы”. *ГВНП*, с. 135.

¹⁵ Ibidem, с. 133;

пункта¹⁶. Однако до этого времени требование отдельной печати не исполнялось¹⁷, а „дань” не платилась „многие годы”¹⁸. Таким образом, пункт о „юрьевской дани” воспринимался как неприятная формальность, а не реальное обязательство. Для сравнения: „челобитие” представителей Ливонской конфедерации по отношению к великому князю московскому не подразумевало вассальный статус первых. Во время переговоров 1554 г. ливонские посланники объясняли неуплату дани тем, что „дань” в предыдущих псковско-дерптских договорах понималась только как „почесть, а не обязанность государю всея Руси”¹⁹. Как в соглашении 1474 г., так и в последующих договорах вплоть до 1554 г. конкретные размеры дани не указывались. Следовательно, „юрьевская дань” договора 1474 г. действительно понималась как „дань величия”, а московская сторона не настаивала, чтобы почетная обязанность превратилась в реальный правовой прецедент.

Вопрос о „юрьевской дани” во время русско-ливонских переговоров 1503 г. В марте 1503 г. в Москве послы великого князя литовского и короля польского Александра, союзные ему представители Ливонской конфедерации вели мирные переговоры с людьми великого князя московского Ивана III. В начале апреля от имени великого князя были подписаны грамоты о перемирии между Новгородом и Ливонией, Псковом и Ливонией, Псковом и Дерптским епископством. Текст псковско-дерптского договора не сохранился²⁰. Однако сам ход переговоров хорошо известен – прежде всего, из содержания подробного отчёта ливонских дипломатов Йоганна Хильдорпа и Клауса Хольтцеверса²¹. В отчёте „юрьевская дань” упоминается дважды²². Неизвестно, обсуждался ли пункт о „юрьевской дани” во время ландтага в Вольмаре в январе 1503 г., когда люди дерптского епископа участвовали в составлении инструкций послам для переговоров в Москве²³. Во время переговоров представители Ивана III первыми затронули проблему дани, говоря, что „дерптский епископ должен возместить установленную дань за многие годы”²⁴. В тексте отчёта ничего не сказано о реакции послов, что может объясняться объективным обстоятельством: возможности вести переговоры напрямую были ограничены²⁵,

¹⁶ LUB, Abt. 2, Bd. 2, Riga–Moskau 1905, S. 346, 350, 351.

¹⁷ Н. Cosack, *Livland und Rußland zur Zeit des Ordensmeisters Johann Freitag*, „Hansische Geschichtsblätter”, 28, 1923, S. 11.

¹⁸ LUB, Abt. 2, Bd. 2, S. 350.

¹⁹ „des keisers und herschers aller Reussen ein herligkeit und nicht ein pflicht”. *Копенгагенские акты*, с. 31.

²⁰ Н. Казакова, *Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения*, с. 239.

²¹ LUB, Abt. 2, Bd. 2, S. 335–355.

²² Ibidem, S. 350, 353.

²³ *Akten und Rezesse der livländischen Ständetage* (далее: AR), Bd. 3, bearb. von O. Stavenhagen, Riga 1910, S. 71–81.

²⁴ „und de biscop van Darpte will gelden den verseten tynsz van so velen jaren”. LUB, Abt. 2, Bd. 2, S. 350.

²⁵ Великий князь был разгневан на ливонцев, которые нарушили мир с Россией в 1501 г. и протестовали против формулы „челобития”. R. Kentmann, *Livland im russisch-litauischen Konflikt. Die Grundlegung seiner Neutralitätspolitik. 1494–1514*, „Beiträge zur Kunde Estlands”, 14, 1929, 3–4, S. 114.

ливонские дела обсуждались с польско-литовскими послами. Вероятно, королевские послы пытались возразить на требование „юрьевской дани”. Это объясняет аргумент русских дипломатов, переданный ливонцам: „дань Дерпта должна быть уплачена великому князю, т.к. это является отчиной великого князя”²⁶. Неясно, что в данном случае имелось ввиду под „отчиной” – сама дань либо Дерптское епископство²⁷.

Ливонские послы не пытались опротестовать аргумент „отчины” – наиболее важными представлялись вопросы о спорных территориях на границе Пскова и Дерптского епископства, формула „челобития” и сепаратный статус епископа Дерпта при подписании русско-ливонских договоров. Возможно, что при попытке дискуссии на тему дани великий князь выдвинул бы встречные требования с указанием конкретных сумм. Данной вероятностью можно объяснить молчание ливонцев. С другой стороны, упоминания дани в отчёте позволяют говорить, что уже в 1503 г. великий князь московский расценивал „юрьевскую дань” как обязательный к уплате налог по „старине”.

В *Истории о делах великого князя московского* князь Андрей Курбский писал, что во время переговоров 1554 г. царь Иван Васильевич „начал упоминаться дани, яже еще дед его в привилю воспомянул о ней, и от того времени аки пятьдесят лет не плачено было от них”²⁸. По всей вероятности, Андрей Курбский имел ввиду, что согласно псковско-дерптскому договору 1503 г. епископ всё же заплатил дань. Такой вероятности противоречат два обстоятельства. Во-первых, окольный Алексей Адашев при молчаливом согласии ливонских послов в 1554 г. заявил, что дань, утвержденная в 1474 г., „никогда не взималась”²⁹. Во-вторых, воевода начал работу над составлением *Истории* не ранее 1579 г.³⁰ и поэтому не мог реконструировать детали переговоров „по горячим следам”. С другой стороны, свидетельство Курбского косвенно подтверждает слова ливонского хрониста Франца Ниенштедта о том, что в 1554 г. царь Иван IV потребовал дань, установленную („auffgerichtet”) в перемирной грамоте Ивана III и магистра Немецкого ордена в Ливонии Вольтера фон Плеттенберга 1502 г. (вероятно, имелся ввиду 1503 г.). Как видим, „ошибочное” мнение некоторых авторов³¹, связывавших начало взимания „юрьевской дани” с псковско-дерптским договором 1503 г. может подтверждаться

²⁶ „Und hedden in vorlopen worden gesproken tegen des koniges baden, de tynsz van Dorpte moste her wedder, vor dat wer dat vaderlike erve” (*LUB*, Abt. 2, Bd. 2, S. 353).

²⁷ A. Selart, *Livland – ein russisches Erbland? [in:] Russland an der Ostsee. Imperiale Strategien der Macht und kulturelle Wahrnehmungsmuster (16. bis 20 Jahrhundert)*, hrsg. von K. Brüggemann, B. Woodworth, Wien-Köln-Weimar 2012, S. 36.

²⁸ Андрей Курбский, *История о делах великого князя Московского*, изд. К. Ю. Ерусалимский, Москва 2015, с. 84–86.

²⁹ *Копенгагенские акты*, с. 31.

³⁰ Андрей Курбский, *История*, с. 842.

³¹ И. Шаскольский, *Русско-ливонские переговоры*, с. 380.

двумя независимыми источниками русского и ливонского происхождения (данный вопрос требует дальнейшего изучения). В любом случае можно утверждать, что в 1503 г. великий князь московский Иван III актуализировал требование „юрьевской дани” в буквальном соответствии с текстом псковско-дерптского договора 1474 г.

Пункт о дани в псковско-дерптских договорах 1509, 1531, 1535, 1550 гг. Формулировка „дани” в псковско-дерптском договоре 1509 г. звучала почти так же, как и в договоре 1474 г.: „А дань Благоверного Господара, Царя Руского, и старые залогии – и то честному бискупу Юрьевскому давать по старине по крестному целованью”³². Следует полагать, что также пункт о дани был сформулирован и в соглашении 1493 г. Сохранились документы ливонского делопроизводства, в которых обсуждаются условия соглашения 1531 г. до и после ландтага в Вольмаре, который проходил в феврале-марте 1532 г. Ливонцы были озабочены сохранением „старинны” договора, стремлением русских внести „новинки”. Однако прямо о „юрьевской дани” в этих источниках не говорится³³. По всей видимости, этот пункт присутствовал без изменений в договорах 1531 и 1535 гг.

В договоре псковских наместников с дерптским епископом 1550 г. среди прочих „неисправлений” ливонцев бегло упоминается дань: „за порубежные дела и за гостей новгородских и псковских безчестья, и за обиды, и за торговые неисправления, и за дань, и за старые залогии”³⁴. Очевидно, что речь идет о „юрьевской дани”, которая во всех дошедших до нас соглашениях упоминается вкуче со „старыми залогиями”. Возможно, данный вопрос в очередной раз вызвал острую дискуссию во время переговоров 1550 г. Тем не менее, пункт о „юрьевской дани” договора 1550 г. почти не отличается от формулировки 1474 г. и последующих соглашений: „а дань благоверного великого государя, царя рускаго, и старые залогии – и то честному бискупу Юрьевскому давати по старине, по крестному целованью”³⁵.

Есть основания считать, что пункт о „юрьевской дани” присутствовал во всех 6 псковско-дерптских договорах 1474, 1509, 1531, 1535 и 1550 гг., которые предшествовали соглашению 1554 года и составлялись по сходному формуляру. До нас дошли тексты 3 соглашений (1474, 1509, 1550 гг.), которые и являются теми „крестоцелованиями”, на которые ссылался дьяк Иван Висковатый во время переговоров 1554 г.

³² Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, кн. 2, изд. М. Погодин, Д. Дубенский, Москва 1843, с. 163; С. Stern, *Der Separatvertrag*, S. 27.

³³ *Monumenta Livoniae antiquae: Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's dienen* (далее: MLA) hrsg. von E. Napiersky, G. Tielemann, Bd. 5, Riga–Leipzig, 1847, S. 240; AR, Bd. 3, S. 741.

³⁴ А. Филюшкин, *Русско-ливонские договоры 1554 г.*, с. 112.

³⁵ И. Шаскольский, *Русско-ливонские переговоры*, с. 382.

„Ошибка переводчика”: „юрьевская дань” в 1554–1558 гг. Исследователи обращали внимание на то обстоятельство, что ливонские послы (преднамеренно либо умышленно) неверно перевели пункт о „юрьевской дани” в немецком варианте псковско-дерптского договора 1554 г.³⁶ В немецком варианте договора выражение „сыскати бископу та дань” из русского оригинала договора новгородских наместников с магистром Ливонского ордена в Ливонии и договора псковских наместников с дерптским епископом³⁷ переведено как „должен епископ дань исследовать/изыскать”³⁸. Подробнее остановимся на работе российского исследователя Вадима Попова, специально посвятившего этому вопросу статью в журнале *Родина*.

В. Попов отмечает, что переводчики договоров Пскова и Дерпта (Ганс Фогт) и договора новгородских наместников с ливонским магистром (Мельхиор Гротхузен) „перевели русское выражение „сыскати дань” (то есть „востребовать её сбор, выплату”) как „исследовать вопрос о дани” („denselbigen Zinss untersuchung thun” и „den Tinss undersocken” соответственно“). Отсюда делается вывод, что руководители Ливонской конфедерации (то есть магистр Немецкого ордена в Ливонии, рижский архиепископ и епископ Дерпта) „благодаря” своим послам невольно обязались выплатить задолженности по „юрьевской дани” в 1554 г. и обещали платить её впредь. То есть, епископы и магистр попросту „не поняли” русских и поэтому на протяжении трех лет до истечения срока действия договора (1557) не предприняли никаких шагов по выплате необходимых сумм. Подмена слов в договоре могла объясняться нежеланием ливонских послов признаваться в провале переговоров, результатом которых было принятие тяжелого пункта о ежегодной дани.

Во время миссии келаря Терпигорева в Дерпт (1555) епископ Герман, по мнению В. Попова, „не все понял” и утвердил договор 1554 г. с обязательством дани. После этого ливонцы занимались поисками истоков дани в городских архивах Дерпта, затем в начале 1557 г. отправили посольство в Москву. В Москве ливонские представители безуспешно пытались убедить дьяка Ивана Висковатого, что должны были исследовать вопрос о дани, а не „давать дань царю всея Руси”. В подтверждение

³⁶ А. Филюшкин, *Русско-ливонские договоры 1554 г.*, с. 115; А. Селарт, *Тайна купцов, забота дипломатов*, с. 55.

³⁷ „А что благоверный царь и великий князь Иван Васильевич всеа Руси дань свою Юрьевскую, и старые залого со все Юрьевские державы со всякие головы по гривне по немецкой положил на бископове душе, сыскати бископу та дань со все Юрьевские державы, как изстари бывало”; „и бископу Юрьевскому та дань сыскати самому в правду по крестному целованью, как истстари бывало”. А. Филюшкин, *Русско-ливонские договоры 1554 г.*, с. 119, 125.

³⁸ „und wath deme loffw. key. undt grothf- Iwan Wassilewitz aller Russen, synen Tinss van Dorpt, und olde achterstendige uth aller dorptischen beholdinge van Islichem houede eyne duitzche margck, hefft up gelecht up des Bischops sele, des schall de Bishop undersocken den Tinss ut aller siner holdinge edder wath van oldinge gewesen iss”. *MLA*, Bd. 5, S. 509.

своей гипотезы исследователь приводит текст из отчета ливонских послов о переговорах 22 февраля 1557 г. и сентябрьскую инструкцию дерптским послам в Москву (1557 г.). В первом документе ливонские дипломаты пишут, что поняли текст договора как „расследование, наведение справок (нем.: nachforschung, erkundigung), а не „собрание” (samlung), как это толкует царь и государь всея Руси”. В инструкции ливонцы сожалеют, что „из-за глупого недопонимания одного слова всё зашло так далеко”. Однако, по мнению историка, „было уже поздно: в ноябре будет подготовлена царская грамота об официальном объявлении войны Ливонскому ордену, а в январе 1558 г. конница Ивана Грозного перейдет реку Нарову, и начнется первая война России и Европы”³⁹. Таким образом, В. Попов объясняет начало конфликта недопониманием руководителей Ливонской конфедерацией тех пунктов о дани, которые (намеренно?) неверно были переведены в немецком варианте договора 1554 г.

На наш взгляд, в вопросе о понимании сущности русских требований ливонцами посольские документы являются довольно сомнительным источником. Согласно отчету для магистра Немецкого ордена в Ливонии Генриха фон Галена (после 22 февраля 1557 г.), послы попытались убедить Ивана Висковатого, что неверно поняли пункт о дани⁴⁰. Вполне вероятно, что этот отчет (как и немецкий текст договора 1554 г.) оправдывал самих послов в глазах магистра.

Сам В. Попов в своей статье приводит рассказ о миссии келаря Терпигорева (1555 г.), во время которой новгородский посол потребовал выплаты дани. Согласно хроникам Бальтазара Рюссова и Франца Ниенштедта, Терпигорев приехал с „письмом о дани” и потребовал обещанных выплат⁴¹. По совету канцлера Юргена Хольтшюра дерптский епископ „подтвердил дань печатью”⁴². Таким образом, уже в 1555 г. в Дерпте имели точное представление о сути царских требований и содержании договора. Значит, в 1557 г. во время переговоров с Висковатым послы не имели оснований утверждать, что „неверно поняли российского государя”.

Наиболее достоверным источником в вопросе о понимании российских требований является переписка рижского архиепископа Вильгельма с прусским герцогом Альбрехтом. 8 июля 1554 г. канцлер архиепископа Рижского Кристоф Штуртц писал своему начальнику, что „царь хочет сам

³⁹ В. Попов, *Ошибка переводчика*, с. 53.

⁴⁰ *Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562*, Bd. 5, hrsg. von F. Bienemann, Riga 1876, S. 462–463.

⁴¹ *Scriptores rerum Livonicarum: Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland* (далее: SRL), Bd. 2, hrsg. von A. Hansen, Riga und Leipzig 1848, S. 49; *MLA*, Bd. 2, hrsg. von E. Napiersky, G. Tieleman, Riga Leipzig 1839, S. 45.

⁴² SRL, Bd. 2, S. 49.

придти за данью”⁴³. Та же формулировка „придти за данью” встречается в письме Георга Таубе герцогу Альбрехту в июле/августе 1554 г. В письме сказано, что Орден готов вести войну с царем вместо того, чтобы платить дань⁴⁴. Следовательно, непосредственно после переговоров руководители ливонской конфедерации понимали пункт „сыскати дань” в буквальном смысле („selbst holen”), а не как „исследование” („untersuchung”) в немецком тексте договора 1554 г. В июле 1555 г. шведский король Густав I Ваза в своем письме архиепископу Вильгельму говорил, что ему известно, что епископ Дерпта „обещал ежегодную дань ввиду тех разрушений, которые причинил ему царь”⁴⁵. Данное сообщение является современным свидетельством, удостоверяющим сведения из хроник Рюссова и Ниенштедта.

Из вышесказанного следует, что рижский архиепископ, магистр Немецкого ордена в Ливонии и епископ Дерпта знали реальное значение пункта „сыскати дань” уже в 1554 г., а в 1555 г. келарь Терпигорев имел возможность еще раз уточнить его в Дерпте. Возникает вопрос: для кого послы приготовили неверный перевод пункта „сыскати дань” (вместо „Zins suchen” „Zins untersuchen”)? Вероятно, „ошибка переводчика” была неудачной попыткой обмануть собственное руководство. По-видимому, руководители узнали точные формулировки из других источников либо сравнили устные рассказы нескольких послов еще летом 1554 г. А „неверный” перевод впоследствии мог быть использован в дипломатической полемике против русских, что видно из содержания отчета о переговорах в Москве в феврале 1557 г.

Заключение. На основании данных прежде малоизвестных источников – текстов жалоб магистра Немецкого ордена в Ливонии Бернда фон дер Борха и епископа Иоганна фон Берткова – можно утверждать, что „юрьевская дань” и другие „губительные” пункты псковско-дерптского договора 1474 г. (требование сепаратного мира с дерптским епископом, формула челобития) обсуждались русскими и ливонскими дипломатами в контексте внутреннего конфликта между делегациями епископа и магистра. Полагаю, что пункт о „юрьевской дани” был включен в договор в результате давления, оказанного наместником великого князя московского Ивана III на делегацию епископа, подписавшего сепаратное соглашение с русскими. Формула „челобития” декларировала вассальный статус представителей Ливонской конфедерации, однако не подразумевала выполнения епископом дерптским своих обязательств, в том

⁴³ „der Zar will sich das Geld selbst holen”. Текст перестя: *Herzog Albrecht von Preußen und Livland. Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußischen Folianten*, Th. 4, bearb. von S. Hartmann, Köln Weimar, Wien 2005, S. 108.

⁴⁴ Ibidem, S. 114.

⁴⁵ Ibidem, S. 179.

числе, и регулярных платежей дани. Ни в одном из псковско-дерптских договоров до 1554 г. не прописывались суммы дани. Поэтому ливонцы могли считать обязательство дани „почестью” и „данью величия” царю, т.е. пустой формальностью.

Ливонский протокол московских переговоров 1503 г. является единственным источником до 1554 г., где упомянута посольская дискуссия о „юрьевской дани”. Благодаря отчету Клауса Хольтцеверса и Иоганна Хильдорпа мы знаем, что Иван III требовал реальных платежей, впервые применив аргумент „отчины”. Однако русская сторона не предоставила данные о конкретной сумме задолженности, а ливонские послы не комментировали реплики русской стороны. В результате пункт в похожих формулировках прописывался в псковско-дерптских договорах 1509 и 1550 гг. и продолжал оставаться лишь „данью величия”. Тем не менее, свидетельство 1503 г. позволяет утверждать, что за полвека до переговоров с дьяком Иваном Висковатым в Ливонии знали, что великий князь московский требовал регулярных платежей (хоть конкретные суммы и не указывались). Отсюда неслучайно, что два независимых источника – хронист Франц Ниенштедт и князь Андрей Курбский писали, что царь Иван IV в 1554 г. „вспомнил” о дани, „установленной” в 1503 г. Данное событие стало „точкой невозврата” дерптского епископа.

Историографическая гипотеза о „ошибке переводчика”, обусловившей невыполнение пункта о „юрьевской дани” в 1554–1557 гг. строится исключительно на дипломатических документах и находится в прямом противоречии со сведениями из переписки архиепископа рижского Вильгельма и описанием миссии келаря Терпигорева у Бальтазара Рюссова и Франца Ниенштедта. По всей вероятности, миф о „непонимании” пункта о дани был изобретен самими ливонскими послами. Следует исходить из того, что в Ливонии в 1554 г. пункт о „юрьевской дани” поняли так же, как и в Москве.

*

Pilip Padbiarozkin, „Homage” or „translator’s error”? The „tribute of Dorpat” in perception of Livonian diplomats (1474–1554)

Some researchers suggest that due to the „translator’s error” in the German variant of the treaty of 1554 the Russian claims were misunderstood (in the sense of „research the tribute” not „pay the tribute”). This „error” caused the Russian punitive action against Livonia (1557/1558). The Livonians interpreted the paragraph concerning the tribute as a „homage” of the Tsar, without implying any specific obligations. The requirement for the „Dorpat tribute” had been included in the Pskov-Dorpat treaties since 1474. Based on the texts of the complaints of the Master of the Teutonic order in Livonia and the Bishop

of Dorpat (1475) the author states, that the article about „Dorpat tribute” was included in the Pskov-Dorpat treaty of 1474 in the context of conflict between the Bishop Johann von Bertkow and Master Bernd von der Borch. During Russian-Livonian negotiations of 1503 a question of the „tribute of Dorpat”, „which had not been paid by the Bishop of Dorpat for a long time” was raised. The Livonian diplomats tried to review the article about the tribute but this aim failed and the Grand Duke of Moscow Ivan III insisted on keeping this paragraph. According to the report of 1503 the author states, that long time before negotiations of 1554 the representatives of Livonian confederation understood, that the article of „the tribute of Dorpat” was viewed by Ruthenians as the long-term debt obligation. Based on the correspondence between the leaders of the Livonian confederation and the Duke of Prussia Albrecht (50s of the 16th century) the author states, that in the immediate aftermath of the negotiations of 1554 the political elites in Riga and Dorpat understood that Tsar demanded the real payment of the tribute. The Livonians intentionally made an incorrect translation of „research the tribute” in German variant in comparison with the original Russian variant „syskati dan” („collect the tribute”) in the treaty of 1554 in order to prolong negotiations after the expiry of the Tsar’s ultimatum (1557). Therefore, the conclusion about the „translator’s error” as the reason of Livonian war should be recognized as untenable.

Dana Picková
(Prague)

The First Treaties between Moscow Grand Princes and the Habsburg Emperors of the Holy Roman Empire: Project and Reality*

The article deals with the first two treaties between the Moscow Grand Princes and the Habsburg Emperors of the Holy Roman Empire. They are analyzed on three levels. The first is the actual text of the treaty as the result of difficult diplomatic talks, during which some consensus between the interests of the allies had to be achieved. The second aspect discussed is the discrepancy between the signatories' actual intentions and the commitments declared in the treaty. Finally, the authoress presents a comparison of the treaty obligations with their fulfilment, that means how reality differed from the theory represented by the terms agreed in the treaty.

The statement about the Russian Tsar Peter I the Great, who opened a window to Europe, is the frequently used cliché by historians. It is bound to Peter's efforts to europeanize Russia and to place it among European powers. These merits cannot be denied to the first Russian Emperor. However, if we ask who, as the first of his predecessors, had tried to establish contacts with Western European monarchs, and thus de facto opened Russia a window to Europe again after a long period of political decentralization and isolation during the Tartar rule, the answer is the Moscow Grand Prince Ivan III. During his reign, Russia was virtually once again politically united and it was escaped from the tax dependency on Tatars after endlessly long centuries.

So a large state was formed in Eastern Europe, which began to attract the attention of the rulers of other European countries, who considered it as a potential ally. The Habsburgs were one of the first who made efforts to conclude an alliance with Moscow. The Roman King and the Austrian

*This work was supported by the Cooperatio Program, research area „History”.

Archduke Maximilian I concluded a treaty with the Grand Prince of Moscow, Ivan III, in 1490–1491. In 1514, he signed, already as an Emperor of the Holy Roman Empire, a similar treaty with the successor of Ivan, Vasily III.

Many documents on the diplomatic relations between the Grand Princes of Moscow and the Habsburgs have been preserved in the archive of the Posolskij prikaz (Ambassadorial office) in Moscow. This is a comprehensive set of sources of great value which is may be more abundant compared to the scarce official Austrian archives¹. There were preserved protocols on negotiations, the diplomatic correspondence or reports of Russian ambassadors in it. The oldest documents available are the protocols of the official Moscow mission of the first imperial ambassador to Moscow in the years 1488–1489.

A large series of published volumes of documents relating to the international relations of the Russian state since the end of the 15th century entitled *Памятники дипломатических сношений России с державами иностранными* began to be implemented in the middle of 19th century. Its first two volumes were dedicated to the Moscow-Habsburg relations and became the main source for all researchers dealing with the issue². The monograph of the Austrian historian Hans Uebersberger *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts* still remains one of the most valuable works dealing with relations between the Moscow Grand Princes and the Habsburg Emperors³. Russian researchers dealt with the initial stage of these relations mainly during the study of the complexity of international political ties, which the Moscow state maintained under the reign of Ivan III and Vasily III⁴. Vladimir Zenchev and Walter Leitsch summarized the key moments of the first 300 years of relations in the journal *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchiv*, dedicated to the 200th anniversary of the Russian Foreign Ministry⁵. Polish historian Krzysztof Bojko gave a deeper insight into this problematic in his monograph *Stosunki dyplomatyczne Moskwy z Europą Zachodnią w czasach Iwana III*⁶. While Bojko paid attention to diplomatic

¹ It was chronologically arranged by Ukrainian historian N. Bantysh-Kamensky and his work on Russia's foreign relations includes the overview of funds. Н. Н. Бантыш-Каменский, *Обзор внешних сношений России (по 1800 год)*, т. 1: Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания, Москва 1894.

² *Памятники дипломатических сношений России с державами иностранными. Памятники дипломатических сношений с Римскою империею*, т. 1: 1488–1594, Санкт-Петербург 1851; т. 2: 1594–1621, Санкт-Петербург 1852. Both treaties of Maximilian I and the Grand Princes of Moscow were also published in this edition. *Памятники дипломатических сношений России*, т. 1, с. 37–38; т. 2, с. 1446–1448. See also J. Fiedler, *Die Allianz zwischen Kaiser Maximilian I. und Vasilji Ivanovič Grossfürsten von Russland von dem Jahre 1514*, Wien 1863, no IV, p. 67–70.

³ H. Uebersberger, *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts*, Wien–Leipzig 1906.

⁴ К. В. Базилевич, *Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века*, Москва 1952; А. Л. Хорошкевич, *Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в.*, Москва 1980; *Международные отношения в Центральной и Восточной Европе в конце XV – первой половине XVI столетия*. [in:] Сигизмунд Герберштейн, *Записки о Московии*, изд. А. Л. Хорошкевич, Москва 2008, с. 9–148.

⁵ V. G. Zenčev, *Der Beginn der russisch-österreichischen Beziehungen*, „Mittelungen des österreichischen Staatsarchiv (200 Jahre russisches Aussenministerium)“, 50, 2003, s. 29–42; W. Leitsch, *Die ersten 300 Jahre in den Beziehungen Russlands zu Österreich*, ibidem, s. 65–77.

⁶ K. Bojko, *Stosunki dyplomatyczne Moskwy z Europą Zachodnią w czasach Iwana III*, Kraków 2010.

relations between the Moscow State and the political subjects of Western Europe (the Habsburgs, King of Hungary Matthias Corvin, Livonia, Prussia, Roman curia, Italian cities, Scandinavian states), the author of this paper dealt with the Moscow's relationship only with Maximilian I Habsburg, but much deeper and in a wider context. The main result of her research is the monograph *Habsburkové a Rurikovci na prahu novověku*⁷.

The content of first two treaties between the Moscow Grand Princes and the Habsburg Emperors of the Holy Roman Empire will be elaborated in this paper on three levels. The first is the actual text of the treaty, the result of difficult diplomatic talks, during which some consensus between the interests of the allies had to be achieved. However, their goals were not the same, and both sides were selfishly trying to enforce their highest demands without committing themselves to accomplish overly burdensome obligations. This discrepancy between the signatories' actual intentions and the commitments declared in the treaty is another aspect of the issue under consideration. Finally, the third and the most important level describes a comparison of the treaty obligations with that how or whether they were fulfilled. In other words, how reality differed from the theory represented by the terms agreed in the treaty.

From the first point of view, it is clear that the first two Moscow-Habsburg agreements were directed against the Jagiellons – more precisely, against the King of Poland and Grand Prince of Lithuania Casimir IV, and later against his youngest son Sigismund I the Old. The interests of Maximilian and the Grand Princes of Moscow clearly coincided in this, because they had a good reason to consider them to be their main enemies. On the one hand, the Jagiellons were serious rivals of the Habsburgs in their attempt to gain hegemony in Central Europe, first of all, to get the Hungarian throne, which the Habsburgs considered their rightful legacy⁸.

On the other hand, for many decades the Jagiellons ruled the Western Ruthenian principalities, which were originally the part of the Rus' state and were settled by the Orthodox. In the situation where Northern-East Rurikids principalities were united under the rule of Moscow, which prestige was growing, it was only a matter of time before the Grand Moscow Princes were to capture the initially Ruthenian territory that at mentioned time belonged to Lithuania. In fact, during the reign of Ivan III and his son Vasily III, there were four Ruthenian-Lithuanian wars⁹.

⁷ D. Picková, *Habsburkové a Rurikovci na prahu novověku. Příspěvek k dějinám rusko-habsburských vztahů na přelomu 15. a 16. století*, Praha 2002 (Seria: Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica, Monographia, vol. 154).

⁸ K. Baczkowski, *Habsburgowie i Jagiellonowie w walce o Węgry w latach 1490–1492*, Kraków 2014, s. 152–162.

⁹ D. Ostrowski, *The Growth of Moscow (1462–1533)*, [in:] *The Cambridge History of Russia I From Early Rus' to 1689*, ed. M. Perrie, Cambridge 2006, p. 213–239.

Maximilian I can be considered the initiator of the conclusion of both treaties, although in the end the final text of the agreements was drawn up in the Moscow Prince's court on the basis of negotiations with the imperial ambassadors. Maximilian decided to create a wider allied system against the Jagiellons, which was supposed to be an analogy of the allied system that he had already created in Western Europe against France¹⁰. He sought to advance his maximalist demands avoiding any obligations. In 1490 he suggested Ivan III to join an offensive military alliance against the Jagiellons and to attack the powers of the Polish monarch if he decided to oppose the Habsburg inheritance right to the Hungarian kingdom. This was a completely one-sided proposal, because he did not mention in what way he would be able to help his ally.

There is a certain ambiguity in the activities of the newly elected Roman King. While he sent his ambassador Jörg von Thurn¹¹ to Moscow, he tried to meet with Hungarian King Matthias Corvin, who ruled not only over the Kingdom of Hungary but also occupied the Habsburg hereditary lands – Styria, Carinthia and Lower Austria, including Vienna at that time. Unlike his father, Emperor Frederick III, he was ready to abandon the crown of St. Stephen in exchange for return of these lands. At the same time, Maximilian tried to protect himself through an alliance with Moscow in case of the premature death of Matthias and the subsequent collision with one of the sons of Casimir IV in the struggle for Hungary. This scenario really took place in the near future – the Hungarian King died in April 1490, when Yuri Delator was still heading to Moscow. It cannot be assumed that they knew about this in the Moscow court while they were preparing a treaty.

The Russian side accepted Maximilian's proposal, formulated its requirements and embodied them in the text of the draft of the treaty. A prerequisite for helping an ally was not only starting the struggle of the Roman King for Hungarian kingdom, which Maximilian I considered his legacy, if any of the Jagiellons would want to prevent him from it, but also if Ivan launched a war for the return of the Kyiv principality, now owned by Casimir IV. In these circumstances, after the death of Matthias Corvin, Maximilian could not wish for anything better, so he approved the contract without any reservations.

Soon it became clear that Maximilian did not intend to participate in the struggle for the Hungarian kingdom personally, because he prepared to attack the French who had invaded Brittany. But he was not going to retreat from Hungary. He was a monarch with great political imagination, so then he

¹⁰ W. Höflechner, *Zur Entwicklung der europäischen Bündnissysteme und des Gesandtschaftswesen bis zur Zeit Herbersteins*, [in:] Siegmund von Herberstein, *Kaiserlicher Gesandter und Begründer der Rußlandkunde und der europäische Diplomatie*, Graz 1989, s. 17–25.

¹¹ Юрий Делатор in Russian sources.

was developing a grandiose plan to create a wider eastern coalition based on the Moscow-Habsburg treaty, the main function of which was to block the military activity of the Jagiellons. Under the leadership of Moscow, the Teutonic knights in Prussia and Livonia and even the Swedish regent Sten Sture the Elder had to unite in order to block the military forces of the Jagiellons in the north. It was further assumed that as a result of the alliance of Ivan III with the Moldavian prince Stefan the Great and Mengli I Giray, Moldova and the Crimean Tatars would do the same in the south. Under such conditions, Maximilian was hoping too optimistically that the Jagiellons should surrender the Hungarian kingdom, but it did not happen.

In my opinion, even Ivan III did not enter into an agreement with Maximilian with a sincere intention to participate in the affairs of Hungary and did not even think about a direct attack on Casimir Jagiellon and his children, as it was set out in the text of the treaty. For many years there had been border clashes on the Moscow-Lithuanian confines, which even intensified in the late 1480s. So Ivan III probably assumed he could claim to have already entered war with Casimir Jagiellon. In fact, the troops of the Grand Moscow prince had not directly participated in these conflicts yet. These disagreements between the true intentions of the signatories and the obligations specified in the treaties are the second important aspect of the studied problem.

Finally, the third and most important level in my research, is a comparison of the obligations arising from the treaties with the way in which they were implemented, if at all, which means how reality differed from the theory, which were the conditions stipulated in the treaty.

The first treaty between the Moscow Grand Prince and the Habsburg emperor remained only on paper. The Czech ruler Vladislav II Jagiellon became the Hungarian King and Maximilian I made peace of Pressburg with him in November 1491. After that, he lost interest in the further development of diplomatic relations with Moscow, not to mention the involvement of other coalition partners in the Moscow-Habsburg alliance. He managed to secure the Habsburgs the potential right of succession in Hungary by peaceful means and completely began to engage in the political affairs of Western Europe and fight the French King again.

It cannot be assumed that fears about the possible impact of the Moscow-Habsburg union could affect Vladislav's wish to make peace with the Habsburgs. He suggested Maximilian to start negotiations much earlier than the alliance between Ivan III and Maximilian I was agreed upon.

However, it cannot be ruled out that the agreement could have had some influence on the course of the Moscow-Lithuanian war at a later stage, from the beginning of the 90s. In any case, Casimir IV could never afford to participate directly in military operations, but now he had to reckon more

with the fact that his Moscow opponent was in alliance with the Roman King. After Casimir's death in 1492, his successor in Lithuania, the Grand Prince Alexander, suggested Ivan III to start peace negotiations. Afterwards, they lost interest in the Moscow-Habsburg union also in Moscow.

The stagnation in relations between the Moscow court and Maximilian I lasted, with the exception of minor episodes, for many years. Contacts were restored only when the Habsburg claims for the crown of St. Stephen, which the Emperor was trying hard to strengthen, were threatened by the King of Poland and the Grand Prince of Lithuania Sigismund I the Old, the youngest son of Casimir IV.

In 1514 Emperor Maximilian I invited the Moscow Grand Prince Vasily III to participate in the coalition against Sigismund Jagiellon, who was defying claims of the Habsburgs to the Hungarian crown and damaging the Teutonic Order in Prussia, whose protector had been the Emperor. Members of these coalition were to be Saxony, Brandenburg, Denmark and the Teutonic Order in Prussia and Livonia, but Maximilian was not going to join it personally, because he had been busy with the wars in Western Europe¹². The Emperor sent his ambassador George Schnitzenpaumer to Moscow to negotiate closing this alliance, but the diplomatic talks in the court of the Grand Prince were very different from his expectations.

The problems of the Teutonic Order were removed from Vasily¹³, although he welcomed concluding an alliance against Sigismund. Moscow had waged a war against Lithuania for two years, but it did not result in the desired outcome – two attempts to conquer Smolensk failed. Vasily, however, wanted to close an alliance directly with the Emperor and succeeded. Also, at this time, the text of the Moscow-Habsburg treaty was drawn up at the Moscow court, and the Emperor's ambassador guaranteed that his ruler would ratify it, although it would contradict his instructions¹⁴.

Maximilian was unpleasantly surprised by an initiative which Schnitzenpaumer developed in Moscow, and strongly disagreed with it. However, if he did not want to lose face before the Russians, he could not openly declare that he had not been interested in the pact with Moscow, so he ratified the treaty¹⁵ and thereby pledged to wage war against Sigismund. On the other hand, at the same

¹² This resulted from the Emperor's instructions for his envoys to the Moscow Court Georg Schnitzenpaumer. J. Fiedler, *Die Allianz*, no I, s. 57–59.

¹³ More about the beginnings of the relationship between the Teutonic Order in Prussia and the Grand Prince of Moscow, see: M. Sach, *Hochmeister und Großfürst. Die Beziehungen zwischen dem deutschen Orden in Preussen und dem Moskauer Staat um die Wende zur Neuzeit*, Stuttgart 2002 (Seria: *Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa*, Bd. 62).

¹⁴ *Памятники дипломатических сношений России*, т. 2, с. 1446–1448; J. Fiedler, *Die Allianz*, s. 6. It was later declared by Vasily the ambassador alone even proposed the text of the treaty. *Памятники дипломатических сношений России*, т. 2, с. 1445–1446; J. Fiedler, *Die Allianz*, no VI, s. 77.

¹⁵ J. Fiedler, *Die Allianz*, no VII, s. 82.

time he prepared a revised version of the document and tried to exchange the ratified documents.

The second Russo-Habsburg treaty essentially repeated the provisions of the first agreement. The goal of the Russian side, as in the previous case, was to conquer West Russian territories, however, the main difference was that Maximilian no longer wanted to fight for the crown of St. Stephen, but to return the Prussian cities which the King of Poland had been controlling after signing Second peace of Thorn with the Teutonic order in 1466. However, at that time Moscow was in a different relation with the Grand Duchy of Lithuania in comparison with the early 1490s, when there were only border conflicts between the Moscow state and Lithuania. At that time the Russians were in an open war. Consequently, they needed an active ally.

In a new version of the treaty Maximilian changed the conditions under which he was willing to provide military assistance to Moscow in the fight against Sigismund I the Old. Now it was necessary to negotiate with the King of Poland at first, and only in case if it was unsuccessful, to take military action. In addition, he wanted to extend the planned alliance with other participants, trying to bring the coalition with Moscow, at least partially, to the original idea¹⁶.

The events following the conclusion of the second Moscow-Habsburg treaty were strikingly similar to those that became reality after the ratification of the first pact. Even in this case, the fulfilment of the conditions of the agreement was not implemented – imperial troops did not attack the positions of the King of Poland. On the other hand, there is no doubt that if the originally planned alliance of the countries of North-Eastern Europe led by Denmark could be put in place, the Polish-Lithuanian state could be seriously endangered. Therefore, King Sigismund I, who was informed of these intentions¹⁷, tried to prevent his country from getting into the enemy grip. Finally, he was willing to give way to the Emperor in the matter of Hungarian heritage and to accept the dynastic marriages of Maximilian's grandchildren to the children of his brother Vladislav, King of Hungary and of Bohemia. At the same time, his consent was, however, conditioned on Maximilian's concessions. The Emperor was to give up close contacts with the Teutonic order in Prussia and with Moscow ruler. In 1515, Maximilian concluded the Vienna treaties with the both Jagiellonian rulers¹⁸, which represented the result of a dynastic policy that he consistently pursued during his reign. The second Moscow-Habsburg alliance fell victim to these treaties. Nevertheless, in this case we can state the conclusion of the second Moscow-Habsburg treaty influenced the further development of international

¹⁶ Ibidem, no V, s. 73–76.

¹⁷ *Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, ex archivis ac bibliothecis extraneis deprompta*, eds. I. Grigorovič, B. Komovskij, Petropoli 1848, no CXLVII, p. 362.

¹⁸ K. Baczkowski, *Zjazd wiedeński 1515. Geneza, przebieg i znaczenie*, Warszawa 1975.

relations significantly and without fulfilling its conditions. Sigismund the Old, under his pressure, changed his long-standing hostility towards the Habsburg dynasty and retreated in the Danube area.

The signing of the second Moscow-Habsburg treaty in 1514 became the starting point for further diplomatic contacts between the imperial and Grand Prince courts in the last third of Maximilian's rule. However, they evolved in a different direction than how the content of this pact had been directed. Maximilian indicated this by modifying the original text of the treaty. He moved the function of the Moscow-Habsburg alliance, originally conceived as an offensive and defensive pact of two rulers against all enemies and especially against the King of Poland, only to a defensive position. The Habsburg party was unable to provide its ally with effective aid against Sigismund so the Emperor proposed at first to negotiate with the enemy for a peaceful settlement and only then in the case of a failure to drag into battle. The alliance lost the immediate effect which they had given to it in Moscow.

The exchange of already ratified treaty documents was a very special and absolutely unusual matter in diplomatic practice. However, it allowed Maximilian not to reject the offered alliance directly. On the other hand, the treaty with the amended content no longer met the interests of the Moscow court. Vasily, therefore, did not show any comprehension for Maximilian's intention to change the function of the recently concluded alliance. The Grand Prince of Moscow as well as the Emperor showed the intention to obtain only unilateral advantages in their concept of alliance. His goal was to achieve immediate military aid against Sigismund, so he refused peace talks with him immediately after he got the opportunity to enter an alliance with the Habsburgs. In the autumn of 1514, only shortly after the conquest of Smolensk, the Lithuanians heavily defeated the Russian troops near Orsha, so the need to start allied operations became urgent for the Moscow state.

The first two Moscow-Habsburg treaties played an important role in Russian history owing to their brand-new character. For the first time the Russian rulers entered an alliance with a geographically distant country, with purely political intentions to conquer the original Russian principalities being under domination of Lithuania and Poland. So, they presented themselves as modern monarchs in the long run. However, soon just created alliance lost importance for Maximilian as a consequence of further development and change of circumstances in both cases for and the Emperor renounced association with the Moscow rulers. This change was represented both in 1491 and 1515 mainly by concluding an agreement with one of the Jagiellonian monarchs, who were presented in the Russo-Habsburg treaties as the main enemies of the allies. This did not mean that Ivan III or Vasily III would, on the contrary, become Maximilian's enemies by this change. In the first case, the Emperor simply lost interest in his Moscow ally

and stopped contacting him. In the second case, he even engaged in mediation of Moscow-Polish peace or at least a truce, because Sigismund I the Old asked him to do so¹⁹. So the first phase of Moscow-Habsburg relations confirmed the position of the young Moscow state as a new phenomenon of European politics with its own power interests, which the Western European states had to count on as either as a political ally or as a competitor.

*

Dana Picková, *Pierwsze kontakty między wielkimi książętami moskiewskimi a cesarzami Świętego Cesarstwa Rzymskiego: projekty i rzeczywistość*

W artykule rozpatrzono pierwsze kontakty między wielkimi książętami moskiewskimi a władcami Świętego Cesarstwa Rzymskiego z dynastii Habsburgów. Autorka skupiła swoją uwagę na analizie tekstów zawartych traktatów, będących wynikiem skomplikowanych rokowań dyplomatycznych, w trakcie których osiągnięty został kompromis między interesami obu stron. Ponadto pokazana została różnica między planami sojuszników a rzeczywistymi warunkami zawartych traktatów.

¹⁹ The Emperor Maximilian I entrusted this difficult task to Sigismund Herberstein, later one of the most important diplomats of the first half of the 16th century. In spite of that Herberstein failed in finishing his task, because both rulers, Sigismund I the Old and Vasily III, did not want to give up strategically important Smolensk and were very stubborn. The Russo-Polish peace was concluded only three years after Maximilian's death and brought greater benefit to the Moscow State.

Irina Koluzaeva
(Warszawa)

Poselstwo w drodze. Moskiewscy dyplomaci w pogranicznej Orszy w XVI wieku

Niniejszy artykuł skupia się na jednym z aspektów stosunków litewsko-moskiewskich XVI w., związanych ze smoleńsko-orszańskim odcinkiem granicy, mianowicie, na procedurze przekroczenia granicy przez moskiewskie misje dyplomatyczne. Zdobycie Smoleńska przez Moskwę (1514) i ustalenie w 1522 r. linii granicznej, przebiegającej między Orszą a Smoleńskiem, doprowadziły do powstania stałej drogi poselskiej pomiędzy Moskwą a Wilnem i do wypracowania zasad przekroczenia granicy przez dyplomatów moskiewskich. Porządek i ceremoniał przekroczenia granicy ulegał zmianie w przeciągu całego XVI w.

W wyniku wojen i przejścia księstw wierchowskich pod władzę Moskwy litewsko-moskiewska granica w końcu XV – na początku XVI w. była bardzo niestabilna. W tym okresie w omawianym regionie rolę pogranicznych miast pełniły Możajsk, Wiaźma, Dorohobuż, Smoleńsk. Przez nie również przebiegała droga, którą przejeżdżały misje dyplomatyczne, kierujące się do Moskwy lub Wilna¹.

Orsza stała się istotnym punktem na drodze poselskiej już na początku XVI w., kiedy pomiędzy nią a Smoleńskiem przebiegała litewsko-moskiewska granica. Nastąpiło to w 1514 r. po zajęciu Smoleńska przez Moskwę, ale ostatecznie taki stan rzeczy zaczął obowiązywać po zawarciu pokoju w 1522 r. Jan Natanson Leski podkreślał, że granica, która została uchwalona mocą rozejmu była skutkiem znalezienia kompromisu pomiędzy historycznym rozgraniczeniem ziemi witebskiej, smoleńskiej i mściśławskiej a faktycznym stanem posiadania².

Wiadomo, że przejście graniczne pomiędzy Orszą a Smoleńskiem funkcjonowało jeszcze przed rozejmem z 1522 r. W zachowanych sprawozdaniach poselskich z tego okresu nie znajdujemy jednak jego opisów. Trzeba także

¹ Czasem poselstwa używały innej drogi – przez Nowogród i Psków.

² J. Natanson Leski, *Dzieje granicy Wschodniej Rzeczypospolitej*, cz. 1: *Granica Moskiewska w epoce Jagiellońskiej*, [in:] *Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, t. 1, z. 3, Lwów–Warszawa 1922, s. 114.

podkreślić, że do lat czterdziestych XVI w. opis procedury przekroczenia granicy i pobytu posłów moskiewskich w Orszy zajmował nieistotną część dokumentacji poselskiej. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy mogło być to, że sprawozdania poselskie z pierwszej połowy XVI w. zachowały się w znacznie gorszym stopniu, niż sprawozdania z drugiej połowy tego stulecia.

Opis procedury przekroczenia litewsko-moskiewskiej granicy znajdujemy u Zygmunta Herbersteina, który przekraczał ją w 1517 r. Co prawda, jego misja odbywała się w odwrotnym kierunku i opisuje on tylko moskiewski poselski zwyczaj. Informuje m.in. o tym, że po przybyciu na granicę moskiewską i spotkaniu z przystawami poseł, według moskiewskiego zwyczaju, miał zejść z konia i przywitać urzędnika, zdejmując czapkę³. Z późniejszych sprawozdań poselskich wynika, że te same wymagania litewska strona stawiała posłom moskiewskim. Jednak posłowie obu stron niechętnie wykonywali ten gest, ponieważ w ich rozumieniu świadczył on o „poniżeniu” swojego władcy. W wyniku tego tradycyjnym zjawiskiem były dyskusje wokół tego gestu pomiędzy posłami a stroną przyjmującą⁴.

Już w latach dwudziestych XVI w. w moskiewskich instrukcjach poselskich dotyczących przekroczenia granicy pojawiają się takie stałe zalecenia, jak konieczność komunikacji wojewodów smoleńskich z urzędnikami orszańskimi w sprawie wymiany poselstw, przedstawienie się miejscowej administracji przez posłańców po przybyciu do Orszy, a także wysłanie z Orszy w czasie drogi powrotnej listów ze sprawozdaniami o przebiegu poselstwa.

Jednak już wówczas w Moskwie dostrzegano aktywną wywiadowczą działalność orszańskich urzędników, dlatego, na przykład, w 1529 r. do moskiewskiego posła na Wołoszczyźnie został wysłany goniec Wasyl Uszakow, który otrzymał sekretną instrukcję, według której miał przekazać posłowi aby w państwie polsko-litewskim zachowywał szczególną czujność i aby wszystkie dokumenty, które poseł miał przy sobie, zostały zaszyte w suknie. Wasyl musiał także nauczyć się na pamięć tej instrukcji i zniszczyć ją przed przyjazdem do Orszy⁵.

Instrukcje z lat trzydziestych XVI wieku nie zawierają nowych informacji o procedurze przekroczenia granicy, dopiero instrukcja przekazana posłańcowi wielkiego księcia moskiewskiego Sawwie Omelianowowi (1537) zawiera zapis o tym, jak należy odpowiadać na pytanie litewskich urzędników w Orszy o to, gdzie i w jakim celu został wysłany⁶.

Ważne zmiany dotyczące procedury przekroczenia granicy przez posłów moskiewskich zachodzą w latach czterdziestych XVI w. Strona formalna

³ Сигизмунд Герберштейн, *Записки о Московии в двух томах*, латин. и нем. тексты, рус. пер. с латин. А. И. Малеина и А. В. Назаренко, ред. Т. П. Гусарова и др., т. 1, Москва 2008, с. 525–527.

⁴ Л. А. Юзефович, *„Как в посольских обычаях ведется...”*, Москва 1988, с. 71.

⁵ *Сборник Императорского Русского исторического общества. Памятники дипломатических сношений Московского Государства с Польско-Литовским* (dalej: СИРИО), ред. Г. Ф. Карпов, т. 35, Санкт-Петербург 1882, с. 805.

⁶ СИРИО, т. 59, Санкт-Петербург 1887, с. 135–136.

instrukcji rozbudowuje się, odzwierciedlając zasady, według których, podobnie jak w instrukcji danej Omelianowowi, odbywało się przedstawienie orszańskim urzędnikom celu i kierunku misji. Po przybyciu do Orszy i oznajmieniu celu poselstwa, w przypadku gdyby administracja orszańska zamierzała odprowadzić moskiewskich posłów do senatorów zamiast króla, posłowie nie mogli kontynuować misji i musieli powrócić do swojego państwa. Oprócz tego, już jako stały element w instrukcjach funkcjonuje zalecenie zbierania informacji. Na przykład poselstwo z lat 1543–1544 na czele z Borysem Sukinym otrzymało instrukcje o tym, jak ma się zachowywać w czasie pobytu w Orszy i kontaktów z miejscowymi urzędnikami. Według tej instrukcji na wszystkie pytania poseł musiał odpowiadać, że został wysłany do króla⁷. Podobne polecenie otrzymało poselstwo Wasyla Bereczyńskiego, które wyruszyło z Moskwy na Litwę we wrześniu 1544 r. w celu uregulowania spraw pogranicznych. Po przybyciu do Orszy na pytanie orszańskich urzędników Wasyl musiał oznajmić, że idzie do króla, po czym w Orszy zdecydowano, dokąd trzeba odprowadzić posła – do Wilna czy do Krakowa⁸.

Poza sprawozdaniami posłów, kolejnym źródłem informacji o pobycie poselstw na granicy i w Orszy były wiadomości i opowieści smoleńskich przewodników, którzy prowadzili dyplomatów na drodze do Orszy, najczęściej do momentu spotkania z przystawami królewskimi. O pobycie w Orszy poselstwa Michała Morozowa z 1549 r.⁹ informują wiadomości przewodników smoleńskich, którzy towarzyszyli posłom w ich przejściu przez granicę. Poselstwo dotarło do Orszy 13 sierpnia, znajdowało się tam 2 dni, pierwsze spotkanie z litewskimi przewodnikami odbyło się na granicy, a z przystawami królewskimi już przed Orszą. Według instrukcji, od razu po zakończeniu misji posłowie powinni wysłać z Orszy sprawozdanie i list z nowinami litewskimi¹⁰.

W latach pięćdziesiątych XVI w. taki porządek figuruje w coraz większej liczbie sprawozdań poselskich. Przewidywał on, że na granicy spotykali posłów orszańscy (niekiedy dubrowieńscy) przewodnicy, dopiero przed Orszą odbywało się spotkanie dyplomatów z przystawami królewskimi, którzy mieli towarzyszyć im przez całą drogę. Instrukcje zachowują obowiązujące wcześniej wytyczne co do możliwości przerwania misji w przypadku odmowy prowadzenia dyplomatów w potrzebnym kierunku przez starostę orszańskiego albo w przypadku próby zabrania dokumentów dyplomatycznych¹¹. Niedostarczenie podwód przez przyjmującą stronę jednak nie było przyczyną przerwania misji –

⁷ Ibidem, c. 263.

⁸ Ibidem.

⁹ O początku poselstwa zob.: Ibidem, c. 307.

¹⁰ Ibidem, c. 320, 328.

¹¹ Instrukcja Fiodorowi Wokszerinowi (1554): Ibidem, c. 448; Instrukcja Romanowi Olrefjewowi (1558): Ibidem, c. 540; Instrukcja Romanowi Piwowowi: Ibidem, c. 581–582; Instrukcja Andrzejowi Kłobukowowi (1563): Ibidem, t. 71, Санкт-Петербург 1892, c. 153.

do końca XVI wieku instrukcje poselskie zawierały nakazy kontynuowania misji na moskiewskich podwodach.

W latach pięćdziesiątych XVI w. pojawiają się nie tylko rozbudowane instrukcje, ale również szczegółowe sprawozdania zawierające dokładne informacje o terminach przekroczenia granicy, o składzie osobowym przystawów i przewodników, drodze misji, miejscach postojów, ilości dostarczanego wiktów i całym przebiegu spotkania na granicy.

Po raz pierwszy tak rozbudowana część sprawozdania, opisująca drogę posłańca od granicy i pobyt w Orszy, znajduje się w sprawozdaniu wysłannika metropolity moskiewskiego Sawłuka Turpiejewa (1555), który podaje dokładnie lokalizacje miejsc postojów: pierwszy przy cerkwi „Пречистое на Взрубѣ”, drugi we wsi leżącej poniżej Orszy o jedną wiorstę¹².

W sprawozdaniach z lat pięćdziesiątych znajdujemy coraz więcej informacji o zaopatrzeniu, przekazywanym posłom przez przystawów. W 1554 r. Fiodor Wokszerin relacjonował, że dostał od swego przystawa Bohdana Dederki „по двадцати колачей пенезных, по сороку хлебов, по яловице, по десяте куров ит.д. корму конского по четыре телеги сена и по пяти селянок овса”¹³. Kolejny posłaniec moskiewski, Roman Piwow, w 1559 r. opisywał w swoim sprawozdaniu braki w zaopatrzeniu, co, zdaniem Anny Choroszkiewicz, było odzwierciedleniem złego potraktowania w Moskwie misji litewskiego posła Wasyla Tyszkiewicza¹⁴.

W znacznie trudniejszych warunkach odbywały się późniejsze moskiewskie poselstwa, takie jak poselstwo Fiodora Umnogo-Kołyczewa (1567)¹⁵ i Iwana Kanbarowa (1571)¹⁶. Sprawozdania z tych poselstw dokładnie opisują ich drogę od samej granicy, co prawda, nie wymieniając miejsc postojów poselstw, oprócz tego, że poselstwu Iwana Kanbarowa przydzielono kwatery w Kutiejnie pod Orszą. W przypadku tegoż poselstwa zdarzył się tradycyjny spór z przystawami królewskimi o to, kto powinien był przywitać się pierwszy, wyjść z sani i zdjęć nakrycie głowy; posłowie skarżyli się również na niedostateczne wyżywienie¹⁷.

Od końca lat sześćdziesiątych XVI w. większość nakazów poselskich przewidywała komunikację posłów z Filonem Kmitą Czarnobyłskim, który zajmował stanowisko starosty orszańskiego od końca 1566 r.¹⁸ Instrukcje kolejnych

¹² Ibidem, т. 59, с. 484.

¹³ Ibidem, с. 454.

¹⁴ А. Л. Хорошкевич, *Россия в системе международных отношений середины XVI века*, Москва 2003, с. 232.

¹⁵ *СИРИО*, т. 71, с. 497, 525.

¹⁶ Ibidem, с. 791–793.

¹⁷ Ibidem, с. 792.

¹⁸ Filon Kmita stał się bardzo znany w Moskwie podczas bezkrólewia, zwłaszcza po tym, jak w 1572 r. po śmierci Zygmunta Augusta napisał list bezpośrednio do Iwana Groźnego, w którym obiecał poparcie dla jego syna Fiodora w walce o tron Rzeczypospolitej. *Описи Царского архива XVI века и Архива Посольского Приказа 1614 года*, под ред. С. О. Шмидта, Москва 1960, с. 79. Większość historyków uważa, że intencje Kmity nie były szczerze, gdyż list ten był próbą odwrócenia uwagi moskiewskiego cara. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie*

moskiewskich wysłanników¹⁹ Bastanowa (1575) i Nowosilcewa (1576) nie tylko są adresowane do Filona Kmity, ale kładą szczególny nacisk na przestrzeganie „dawnego obyczaju”²⁰. Starosta orszański ze względu na doświadczenie stawał się w postrzeganiu strony moskiewskiej swoistym gwarantem przestrzegania ustalonych zasad, co było bardzo istotne zwłaszcza w okresie bezkrólewia.

Podczas bezkrólewia charakter spotkania dyplomatów w Orszy był dla Moskwy pierwszym wskaźnikiem ewentualnych zmian w polityce zagranicznej państwa polsko-litewskiego, natomiast imiona osób towarzyszących dyplomatom mogły powiedzieć stronie moskiewskiej o zmianach układów politycznych, dążeniu różnych wewnętrznych facji do kontroli przejścia granicznego i przepływu informacji²¹.

Tuż przed wyprawą połocką Stefana Batorego ratyfikować kolejny rozejm pomiędzy Rzeczpospolitą a Moskwą miało poselstwo Michała Karpowa, Piotra Gołowina, i Kurbata Gramotina (wysłane w 1578 r.)²². Tradycyjnie po zawarciu rozejmu już z Orszy posłowie mieli napisać list o przebiegu poselstwa do wielkiego księcia moskiewskiego i wysłać go z którymś z dzieci bojarskich²³. Poselstwo wracało w lipcu 1579 r., doświadczając znacznych trudności zarówno na granicy, jak i podczas samych negocjacji. Po przekroczeniu granicy – 7 czerwca 1578 r. – posłowie musieli przez dwa dni czekać w Orszy na przeprawę przez Dniepr. Ich przystawowie tak długie oczekiwanie wytłumaczyli tym, że posłowie za szybko przyszedli na granicę i strona przyjmująca nie zdążyła się przygotować²⁴. Posłowie konsekwentnie skarżyli się na niewystarczające zaopatrzenie²⁵.

Wraz z nasileniem wojennych akcji przeciwko Moskwie przez Stefana Batorego nie tylko negocjacje stawały się trudniejsze, ale już samo przejście granicy niosło w sobie liczne komplikacje i niebezpieczeństwa dla dyplomatów. Już w styczniu 1579 r. w trakcie misji posłańca Andrieja Timofejewa strona moskiewska bała się prowokacji na granicy, dlatego poza standardową instrukcją o przesłaniu nowin, otrzymał on rozkaz zabrania pięćdziesięciora dzieci bojarskich, które miały towarzyszyć mu podczas przekroczenia granicy²⁶.

w latach 1569–1588, Warszawa 2002, s. 144; B. Floria, *Wschodnia polityka magnatów litewskich w okresie pierwszego bezkrólewia*, [in:] *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 20, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 66.

¹⁹ Niestety, instrukcja Fiodorowi Jelczaninowi z 1574 r. nie jest znana.

²⁰ Instrukcja Bastanowowi: *Посольская книга по связям России с Польшей 1575–1576 гг.*, [in:] *Памятники Истории Восточной Европы*, т. 7, ред. И. Граля и др., составитель тома Л. В. Соболев, Москва–Варшава 2004, s. 33–39; Instrukcja Nowosilcowowi: *Ibidem*, s. 59–70.

²¹ B. Floria, *Magnateria litewska a Rosja w czasie drugiego bezkrólewia*, [in:] *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, t. 22, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, s. 149.

²² Российский государственный архив древних актов (dalej: РГАДА), ф. 79, оп. 1, д. 10, л. 415; H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, s. 313.

²³ РГАДА, ф. 79, оп. 1, д. 10, л. 468 об.

²⁴ *Ibidem*, д. 11, л. 30.

²⁵ *Ibidem*, л. 69.

²⁶ *Ibidem*, д. 10, л. 532 об. – 533.

Instrukcja wydana kolejnemu moskiewskiemu posłańcowi – Leontijemu Stremouchowowi przewidywała nawet możliwość tego, że starosta orszański Filon Kmita nie pozwoli mu na przejazd do Panów Rady. Jeśliby Filon Kmita nie uległ prośbom o pozwolenie na przejazd, Stremouchow musiałby oddać mu hramotę i prosić, żeby starosta orszański, nie zwlekając, sam przesłał ją do Panów Rady²⁷. Leontij Stremouchow w pierwszym sprawozdaniu opisał skład osobowy przystawów litewskich²⁸. Spotkania na granicy dla Stremouchowa litewska strona nie przygotowała – pierwsi przystawowie spotkali posłańca dopiero nieopodal Dubrowni²⁹. Podobnie za kilka miesięcy kolejny posłaniec, Jelizarij Błagowo Szemiakin, według instrukcji miał kontaktować się ze starostą orszańskim o podwozy, ale nawet w przypadku ich niedostarczenia musiał kontynuować swoją misję w państwie polsko-litewskim, w razie potrzeby samemu zapewniając wyżywienie³⁰.

Napięcie w komunikacji pomiędzy pogranicznymi urzędnikami a moskiewskimi dyplomatami wzrosło również ze względu na nadanie staroście orszańskiemu Filonowi Kmicie tytułu wojewody smoleńskiego (18 X 1579)³¹. Dzięki tej nominacji Filon Kmita stał się jednym z Panów Rady, co mogło zwiększyć jego uprawnienia wobec przybywających do Orszy misji dyplomatycznych, czego oczywiście nie chciała strona moskiewska. Z tego powodu kolejny moskiewski wysłannik, Griaznoy Shubin, w marcu 1580 r. po raz pierwszy otrzymał rozszerzoną instrukcję, która przewidywała możliwość tego, że starosta orszański może rozkazać wysłannikowi oddać mu listy przeznaczone dla Panów Rady³².

Moskwa nie uznała tytułu Filona Kmity, dlatego jego nominacja na wojewodę smoleńskiego została zignorowana w dokumentach Urzędu Poselskiego, chociaż bez wątpienia, o niej było wiadomo już na początku 1580 r. w momencie przygotowywania instrukcji dla posłańca Szubina. W Orszy moskiewski posłaniec został przywitany przez podstarościego orszańskiego Wasyla Ciapińskiego już w imieniu „wojewody smoleńskiego” Filona Kmity³³.

Aktywne działania wywiadu płytkiego w pogranicznej strefie również narażały dyplomatów na niebezpieczeństwo. Podczas powrotu z Litwy Grigorija Naszczokina (1580)³⁴ na granicy moskiewska strona porwała jednego z towarzyszących posłańcowi litewskich przewodników, Maksymkę Chochoła³⁵,

²⁷ Ibidem, д. 11, л. 165 об.

²⁸ Ibidem, л. 171 об.

²⁹ Ibidem, л. 254 об. Na posłańca czekało jeszcze kilka przystawów – w Kropiwnie, i wreszcie, nieopodal Orszy.

³⁰ Ibidem, л. 229.

³¹ Urząd ten miał charakter nominalny, dlatego że po 1514 r. Smoleńsk znajdował się pod władzą Moskwy: *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией*, т. 3: 1544–1587, Санкт-Петербург 1848, с. 249.

³² РГАДА, ф. 79, оп. 1, д. 11, л. 277 – 277 об.

³³ Ibidem, л. 290 об.

³⁴ Misja Grigorija Naszczokina: Ibidem, л. 295–357.

³⁵ Ibidem, л. 398.

będącego jednocześnie informatorem strony moskiewskiej³⁶. W związku z tym wydarzeniem instrukcja kolejnego wysłannika na Litwę Fiodora Szyszmario-wa przewidywała możliwość porwania jednego z jego przewodników przez litewską stronę³⁷.

Wraz z sukcesami wojsk Stefana Batorego w walce przeciwko Moskwie jeszcze bardziej zmieniał się charakter przyjęć moskiewskich posłów w pogranicznej Orszy. Dobrze znaną w historiografii jest misja Iwana Sickingo, Romana Piwowa i Fomu Petelina, która miała miejsce podczas oblężenia Wielkich Łuków przez Batorego. 14 sierpnia 1580 r. spotkali ich przystawowie starosty orszańskiego, którzy po raz kolejny przywitali posłów w imieniu wojewody smoleńskiego Filona Kmity. Tym razem posłowie odpowiedzieli według instrukcji, w „kaśliwym” stylu, mającym na celu poniżyć samozwańczego wojewodę. Szczegóły tego spotkania opisuje sprawozdanie posłów: „Oto Filon zachowuje się nieprzystojnie, że nazywa się wojewodą smoleńskim. Jeszcze on nie jest tamtym Filonem, co był u Aleksandra Macedońskiego. Władzę Bóg daje, komu chce. A bezmiernej pychy Bóg jest przeciwnikiem. Smoleńsk jest ojcowizną Hosudara naszego cara i wielkiego księcia. A z łaski Bożej Hosudara naszego w Smoleńsku na zamku odźwiernych Filonów jest wiele. A jeżeli Filon tych Smolnan wojewodą jest, co za Orszą wioska, i on człowiek średni, tego my jemu nie zaprzeczamy”³⁸.

W Orszy na posłów czekał cały oddział wojskowy – 400 jeźdźców i 200 pieszych z rusznicami, na czele z kniazem Aleksandrem Połubińskim i starostą orszańskim Filonem Kmitą. Ostatni zażądał od posłów spotkania, w taki sposób wydłużając ich pobyt w Orszy³⁹. W wyniku tego poselstwo dotarło do króla, kiedy on z wojskiem znajdował się już na zajętych terenach moskiewskiego państwa. W trakcie powrotu (marzec 1582 r.) posłów odprowadzali już tylko poddani Jana Hlebowicza⁴⁰.

Kolejne poselstwo (Ostafiego Puszkina, Fiodora Pisemskiego i Iwana Andrejewa) w maju 1581 r. również było spotkane na granicy tylko przez poddanych Jana Hlebowicza, którzy odprowadzili posłów do Orszy⁴¹. Posłowie opisali swoją

³⁶ Ten fakt potwierdzają doniesienia wywiadowcze wojewodów smoleńskich, t.zw. „stolbcy”. W lutym 1580 r. Maksymko Chochoł spotkał się na granicy z moskiewskimi szpiegami w celu przekazania im informacji: *Ibidem*, ф. 79, оп. 1, столбец 1, 1579 год, л. 74–75.

³⁷ *Ibidem*, д. 11, л. 399–399 об.

³⁸ „а литвину про Смоленеськ говорили по Государеву наказу то Филон затевает безлепицу называецца воеводоу Смоленским. Ещо онъ не тот Филон что был у Олександра у Макидонсково. Власть Богъ дает ему ж хошет. А гордости безмерной всякой Богъ противникъ. Смоленеськ вотчина Государя нашего царя И великого князя. А Божию милостью Государя нашего в Смоленску Филонов много и по острожным воротам. А будет Филон тех Смолнян воевода что за Оршею деревня и он человек средней и мы у него тово не отымаем”. *Ibidem*, ф. 79, оп. 1, д. 12, л. 21. С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. 2, т. 6, Санкт-Петербург 1896, стб. 275–276.

³⁹ РГАДА, ф. 79, оп. 1, д. 12, л. 20 об. – 26.

⁴⁰ *Ibidem*, л. 177.

⁴¹ *Ibidem*, д. 13, л. 138 – 147 об.

drogę, jako przebiegającą przez Bajewo, Zaruby, Dubrownę, Kropiwnę, i wreszcie Orszę. Poselstwo musiało zejść z głównej drogi, dlatego że znajdowały się na niej przeszkody w postaci zasiek. Posłowie opisują spotkanie z przystawami i kolejny konflikt o zdjęcie czapki. Dano im postój w tradycyjnym miejscu postoju moskiewskich posłów – w Kutiejnie pod Orszą⁴². W drodze powrotnej posłowie znowu nie zostali odprowadzeni przez przystawów królewskich, lecz tylko przez dubrowieńskich ziemian, co zostało przyjęte jako znieważenie.

Właśnie w tym okresie pojawiają się najbardziej szczegółowe sprawozdania „посольских вестей” – wiadomości otrzymane od przystawów, przewodników. Sprawozdania te odnotowują upadek pogranicznego miasta po wojnie: posłaniec Semion Ododurow wspominał, że w Orszy było bardzo mało ludzi⁴³. W 1582 r. poselstwo Dmitrija Jeleckiego poruszało się przez granicę standardową drogą, ale później posłowie skarżyli się na braki w zaopatrzeniu, które, według opinii przystawów litewskich, również były związane z wojną⁴⁴.

Jednak i w tym czasie nie zabrakło konfliktów pomiędzy dyplomatami a miejscowymi urzędnikami: podczas poselstwa Fiodora Trojekurowa, Michaiła Beznina i Fomu Petelina (1585) moskiewska strona była niezadowolona nie tylko z tego, że starosta orszański Filon Kmita wyznaczył posłom datę stawienia się na granicy, ale także z tego, że później, gdy posłów spotkali litewscy przystawowie, jeden z nich, pisarz orszański Andrzej Woropaj, zapytał ich o zdrowie cara Fiodora Iwanowicza, nie będąc do tego upoważnionym, co również było złamaniem obowiązującego protokołu i zostało odebrane jako znieważenie⁴⁵.

Niektóre spośród zachowanych wykazów „tajnych nowin”, które posłowie, powracając, dostarczali do Urzędu Poselskiego, zostały uzyskane w Orszy. Wśród nich znajdują się wiadomości Grigorija Naszczokina i Fiodora Szyszmarewa z 1580 r. o przygotowywanej ofensywie Litwinów w kierunku Smoleńska⁴⁶. Instrukcje również przypuszczały możliwość nawiązania tajnej współpracy administracji orszańskiej z moskiewskimi posłami⁴⁷. Taki przypadek został odnotowany w sprawozdaniu poselstwa Trojekurowa, Fiodora Pisemskiego i Fomy Petelina (1586). *Wykaz tajnych nowin*⁴⁸ tego poselstwa odnotował na powrocie nawiązanie kontaktu z pisarzem orszańskim Andrzejem Woropajem, który otrzymał od posłów wynagrodzenie i opowiedział o stanowisku litewskich i polskich panów wobec zjazdu na granicy z Moskwicinami⁴⁹.

⁴² Ibidem, д. 14, л. 375 – 375 об.

⁴³ Ibidem, л. 701–702.

⁴⁴ Ibidem, л. 375–376.

⁴⁵ Ibidem, д. 15, л. 530 об. – 532.

⁴⁶ Ibidem, д. 11, л. 346 – 347 об., 400 об. – 401.

⁴⁷ Instrukcja Griażnoja Szubina przypuszczała możliwość nawiązania przez orszańskiego starostę Filona Kmitę współpracy z moskiewskimi bojarami: Ibidem, л. 277 об.

⁴⁸ *Список тайных вестей*.

⁴⁹ РГАДА, ф. 79, оп. 1, д. 16, л. 433 – 440 об.

Dla strony litewskiej przyjęcie posłów wiązało się z dużymi kosztami, z których część związana z przejściem granicy, często obciążała starostę orszańskiego. Odpowiedzialny za odcinek przygraniczny starosta orszański po otrzymaniu wiadomości o nadchodzącym poselstwie moskiewskim natychmiast wysyłał wiadomość do hetmana, opisując skład i liczebność misji⁵⁰. Jak wynika również ze sprawozdań poselskich, zazwyczaj naprzeciw posłom najpierw wysyłani byli przystawowie orszańscy, którzy odprowadzali dyplomatów do Orszy i przekazywali ich w ręce przystawów królewskich. Miejscowych przystawów również opłacał starosta orszański. Dodatkowo musiał on utrzymywać dla pełnienia funkcji dyplomatycznych i komunikacji z wojewodą smoleńskim licznych gońców⁵¹. Był również odpowiedzialny za organizację kwater dla dyplomatów. Z rozkazu hetmanów starosta musiał organizować spotkania posłów. W 1573 r. Filon Kmita otrzymał od litewskich senatorów list, w którym rozkazywali oni zorganizowanie spotkania posłów na granicy i wskazali liczebność oddziału, który miał w nim uczestniczyć. Według instrukcji na ten oddział miało składać się łącznie 250 koni pod dowództwem wojewody witebskiego, starosty ulskiego księcia Łukomskiego, starosty dzisieńskiego Borkołaba Korsaka i starosty orszańskiego Filona Kmity⁵². W przypadku braku pieniędzy na zaopatrzenie dla posła zdarzało się, że sam starosta orszański zapewniał wyżywienie moskiewskim dyplomatom, jak w przypadku gońca Piotra Dawydowa, który w 1574 r. jechał z Moskwy do Fiodora Jelczaninowa, znajdującego się w Rzeczypospolitej⁵³.

Podsumowując należy podkreślić, że w ciągu XVI w. zwyczaj poselski, dotyczący przejścia posłów przez granicę ulegał zmianie. Na początku stulecia więcej obowiązków spoczywało na samych posłach, w późniejszym okresie ważniejszą rolę w tym procesie przejęli pograniczni urzędnicy. Stopniowo zwiększał się udział starosty orszańskiego, który z jednej strony często odpowiadał za wymianę korespondencji przez granicę, z drugiej właśnie na orszańskim staroście i smoleńskim wojewodzie od lat czterdziestych XVI w. spoczywał obowiązek organizacji wspomnianych przejść. Do takiego porządku przyczyniło się również to, że strona moskiewska sama nawiązywała i inicjowała

⁵⁰ *Archiwum Księżąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (Dyplomatariusz gałęzi niesuchojeńskiej, t. 2: 1554–1572)*, t. 7, Lwów 1910, s. 118 (Hrehory Chodkiewicz do Romana Sanguszki, 1 kwietnia 1567 r., o poselstwie Umnogo-Kołyczewa); *Źródła do dziejów polskich*, t. 2, Wilno 1844, s. 280–283 (Filon Kmita do Mikołaja Radziwiłła, 30 czerwca 1574 r.); *Ibidem*, s. 302–303 (Filon Kmita do Panów Rady 20 września 1574 r.); *Ibidem*, s. 304 (Filon Kmita do Panów Rady 22 września 1574 r.).

⁵¹ Rejestr wydatków Filona Kmity Czarnobylskiego z lat 1567–1570 informuje, że jego osobiste wydatki, związane z przyjazdem i pobytem do Orszy posłańców wojewody smoleńskiego w ciągu czterech lat wyniosły 48 kop groszy litewskich, dodatkowo w tym okresie wydał on 27 kop 34 groszy na utrzymanie własnych posłańców i wysłanie ich do Smoleńska: *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, t. 4, Вильна 1867, s. 249.

⁵² *Ibidem*, t. 1, Вильна 1867, s. 150.

⁵³ *Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці*, уклад., уступ. артыкул і камент. А. Ф. Коршунава, Мінск 1975, s. 101.

kontakt smoleńskich wojewodów z orszańskimi starostami, często za pomocą instrukcji, wymuszając na orszańskich urzędnikach postępowanie według określonego protokołu.

Główne zmiany i cechy charakterystyczne etapu przejścia granicznego na drodze dyplomatów moskiewskich to konieczność kontaktu z administracją orszańską przez smoleńskiego wojewodę, wpływ wojen i konfliktów na sposób spotkania i potraktowania dyplomatów na granicy i w Orszy. Pod tym względem znacznie wyróżniają się na tle pozostałych misje epoki batoriańskiej, zwłaszcza te z czasów wojny, kiedy wymagania moskiewskiej strony nierzadko były nieprzestrzegane, a instrukcje dyplomatyczne dopuszczały możliwość oddania ważnych dokumentów dyplomatycznych w ręce orszańskiego starosty. Jednak nawet nieustające konflikty nie zawsze były przeszkodą w próbach nawiązania kontaktu z pogranicznymi urzędnikami i miejscową ludnością, które to próby konsekwentnie obserwujemy na granicy w XVI w.

*

Irina Koluzaeva, The embassy on its way. Muscovite diplomats in border Orsha in the 16th century

The main purpose of this article is to study one of the aspects of Muscovite-Lithuanian diplomatic relations in the 16th century concerning the stage of the border between Orsha and Smolensk, namely the procedure of its crossing by Muscovite diplomatic missions. The capture of Smolensk (1514) and setting the demarcation line between Orsha and Smolensk in 1522 resulted in establishing relatively stable diplomatic route connecting Vilnius and Moscow, as well as development of the rules concerning crossing the border by the Muscovite diplomats. Order and ceremonial of crossing the border by ambassadors underwent changes during the 16th century.

Изабелла Корчагина
(Варшава)

Алкоголь в дипломатическом этикете московского двора XVI века в описаниях иноземцев: символы и ритуалы

В статье рассматривается каким образом иноземцы описывали алкогольные ритуалы русского двора в XVI в. и какие описательные модели были ими использованы. В качестве источников были выбраны описания XVI в. – как дипломатические источники, так и выдержки из трактатов, содержащих описание русского придворного церемониала: Записки о Московии Сигизмунда фон Герберштейна (1549), Доношение о Московии Франческо да Колло (1558), О посольстве Павла Иовия (1521), О нравах татар, литовцев и москвитян Михалона Литвина (1550е), Рассказ Ричарда Ченслера (1589), Путешествие Энтони Дженкинсона (1562), Краткое сказание Альберта Шлихтинга (1571), Путешествие в Московию Рафаэлло Барберини (1565), Письмо о России Иоганна Кобенцля (1570), Путешествие в Россию Якоба Ульфельда (1578), О посольстве Антонио Поссевино (1586), О государстве русском Джайлза Флетчера (1591) и реляция Никласа фон Варкоча (1590е). Автор статьи пытается ответить на вопрос, почему „питейная” тема так интересовала иноземцев и какое место они отводили алкоголю в своих описаниях дипломатического этикета московского двора в XVI в.

Описания иноземцев как источники по истории московского дипломатического этикета интересны тем, что в отличие от документов Посольского приказа дают больше возможностей изучить эмоциональный опыт, связанный с дипломатическим ритуалом. Ритуал здесь важен, так как он является одним из способов общества и человека выразить себя, присутствуя в каждой из сфер их жизни. Кроме того, ритуал – т.е. символическое действие, не имеющее практического назначения, и церемония – т.е. совокупность упорядоченных ритуалов,

являлись наиболее частыми составляющими повседневности русского посла, если речь идет о способах коммуникации. Немногие источники напрямую говорят о мире эмоций и чувств людей, живших в XVI веке, зачастую приходится восстанавливать картину по отдельным признакам, косвенным упоминаниям. Источники, оставленные иностранными дипломатами и путешественниками, немного приоткрывают завесу тайны над чувственным миром москвитя, однако стоит помнить: каждый из иноземцев рассматривает московскую жизнь с точки зрения своего культурного опыта, не всегда правильно понимая отдельные символические жесты, характерные для русской культуры, и не всегда отделяя практическое от символического.

Питейный ритуал интересен тем, что его основой является довольно понятная практика, этим он похож на ритуал дарения. Примечательно, что в последних также часто использовался алкоголь. Как писал польский историк Хероним Граля, подобные ритуалы по цели и средствам исполнения являются наиболее общими для всех европейских культур¹. Именно питейному ритуалу, как полю наиболее интенсивной интеграции, стоит посвятить внимание в данном случае.

Можно выделить три типа дипломатических ритуалов, связанных с алкоголем. Первый – приветствие делегации. Это ритуал принятия, в котором хозяин, вернее, определенное лицо от его имени, встречает гостя, переводя его через черту между „чужим” и „своим” миром. Второй – совместное питье на пиру. Принимающая сторона также старается интегрировать гостей в „свое” культурное пространство. Третий – проведение делегации и закрепление установленных связей. Кейсы всех трех типов стоит рассмотреть по отдельности.

Знакомство иноземцев с „питием на Руси” начиналось с доставки первого корма, т.е. обязательного содержания и пропитания делегации, которые полностью обеспечивались принимающей стороной на все время миссии. Эта практика, встречавшаяся в Московском государстве и Речи Посполитой, в других европейских странах не применялась или же действовала с оговорками и местными особенностями. Если понимать поставку корма в первую очередь в качестве ритуального действия, то речь идет не о дарении. Таким образом монарх-хозяин демонстрировал гостеприимное и покровительственное отношение к гостям, что, в свою очередь, способствовало выстраиванию вертикальной иерархии через положительное действие – возвышение через заботу о ком-то социально или финансово более уязвимом. Корм стоит рассматривать и с экономической точки зрения, как способ частично перевести иноземца – в быту

¹ Х. Граля, *Дипломатия даров*, [in] *Консул*, вып. 2 (2), Санкт-Петербург 2005 [Электронный ресурс (06.10.2019)].

зачастую сильно зависимо от государевой милости – в статус человека „обязанного”². Определение „зависимый”³ здесь весьма точно. Необходимо помнить, что многие послы тратили огромные суммы денег, едва не оставаясь без гроша в кармане, чтобы купить поминки, дары для принимающего их монарха. Без передачи поминков посольство просто не могло состояться, иностранным гостям приходилось возвращаться домой ни с чем. Таким образом, передача корма и поминков оказываются связаны не только символически (на уровне „ты мне – я тебе”), но и в экономическом плане; они не могут существовать отдельно друг от друга. При этом ритуальным аналогом вручения поминков поставка корма не является, в качестве символического продолжения здесь выступают ответные дары, которые, предназначаясь для монарха („брата нашего”) и для самих дипломатов, вручаются в конце миссии, при отпуске посольства.

В составе корма всегда находились различные алкогольные напитки. Как сообщает имперский посол Сигизмунд фон Герберштейн, впервые посетивший Москву в 1517 г., на посольский двор доставлялось три сорта меда и два сорта пива⁴. Итальянский дипломат Франческо да Колло⁵ и англичанин Джайлс Флетчер⁶, бывшие на Руси в 1518–1519 гг. и 1588 г. соответственно, называли эти напитки в числе главных произведений Руси. Именно пиво и мед появлялись в большинстве ритуалов, и, по словам епископа Павла Иовия Новокомского, они подавались на каждом пиру⁷.

В XVI веке, особенно в первой его половине, редко можно встретить упоминание виноградного вина в составе кормов, в основном это будет „горячее” или „хлебное вино”, т.н. полугар – продукт неполной дистилляции, младший брат водки, или, как называли ее в то время, аквавиты. Из-за дороговизны изготовления, транспортировки, хранения и почти полного отсутствия производства виноградных вин внутри страны эти напитки на Руси были в основном привозными и весьма дорогими, они закупались специально для литургических нужд, для праздничного стола государя⁸. Во времена Ивана Грозного его также могли получать ближайшие придворные, опричники⁹. Вино, однако, появлялось позднее в других

² Л. А. Юзефович, *Путь посла. Русский посольский обычай*, Санкт-Петербург 2007, с. 108.

³ Л. Юзефович использует термин „подданный”, уточняя, что такое превращение было чисто символическим; во время пребывания на территории Московского государства иноземец находился на содержании не своего монарха, а русского государя, т.е. за все издержки был обязан именно ему. *Ibidem*.

⁴ С. Герберштейн, *Записки о Московии*, т. 1, Москва 2008, с. 543.

⁵ Ф. да Колло, *Доношение о Московии*, Москва 1996, с. 60.

⁶ Дж. Флетчер, *О государстве русском*, Москва 2002, с. 23.

⁷ П. Иовий, *О посольстве*, Санкт-Петербург 1836, с. 50.

⁸ А. Поссевино, *Исторические сочинения о России XVI в.*, Москва 1983, с. 207–208.

⁹ *Ibidem*, с. 207.

ритуалах, уже в качестве конкретно подарка¹⁰, притом эксклюзивного. Аквавита, широкое производство которой началось, предположительно, в XV веке, не была столь редка, но также имела особый статус.

До приема в Кремле делегацию могло ожидать питье на пиру вне дворца, где роль хозяина от имени великого князя или царя исполнял русский посол, демонстрируя не просто гостеприимство монарха, но изобилие и богатство своей страны¹¹. Еще один имперский дипломат, Никлас фон Варкоч вспоминал, как во время его путешествия, в девяностые года XVI века, представитель государя угощал делегацию медами в дорогих чашах, подавая посуду из собственных рук¹², как сделал бы при дворе и монарх, обращаясь к особо важным гостям. Позже угощавший становился на колени, держа над головой серебряную чашу с угощением, чтобы порадовать гостей. На примере данного ритуала мы видим, что коленопреклоненная поза и опущенная голова далеко не всегда являлись жестами негативными, „рабскими” (как трактует их, к примеру, Герберштейн, а следом за ним и некоторые другие авторы) – для русского человека это было нормальным и повседневным выражением приязни, гостеприимства, в иных случаях – благодарности; этот жест является первым моментом, когда в символическом языке возможны довольно сильные разночтения для двух сторон действия.

Итак, в начале пира, когда присутствующие занимали места, гости должны были сесть первыми. Это удивляло Варкоча и Герберштейна, прибывших из Империи, где обратный порядок¹³ объяснялся иной логикой ритуального символизма, хотя суть при этом не менялась, смысл данного действия – оказание гостям соответствующих почестей. Если трапеза совершалась в Кремле, присутствие государя было обязательным, без него, „господина” в доме, пир при дворе просто не мог начаться¹⁴. На этом примере очень хорошо видна строгая иерархичность, выстраивание четкой вертикали, характерные для многих аспектов русской культуры в целом и для XVI века в особенности¹⁵: государь всегда занимал центральное место, как бы над всеми, по правую и левую руку от него сидели братья, далее другие родственники, князья, придворные, всегда согласно возрасту и положению. Столы в палате были расставлены вдоль стен, так, чтобы стоящий в середине мог легко привлечь внимание

¹⁰ С. Герберштейн, *Записки о Московии*, т. 1, с. 207.

¹¹ Л. А. Юзефович, *Путь посла*, с. 51.

¹² Н. Варкоч, *Путешествие в Москву посла Римского Императора Николая Варкоча с 22 июля 1593 года*, Москва 1875, с. 22–23.

¹³ *Ibidem*, с. 18.

¹⁴ Л. А. Юзефович, *Путь посла*, с. 209.

¹⁵ H. Grala, *Człowiek wobec władzy na Rusi Moskiewskiej (XVI–XVII w.)*, [in] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, Warszawa 1997, s. 429.

присутствующих, и по традиции, живой до конца столетия¹⁶, иноземцы располагались за отдельным столом.

Тот факт, что иностранцев усаживали отдельно, не стоит трактовать однозначно, особенно в негативном ключе. Неприязнь к иноверцам, представление об иноземном как о нечистом, неприятном – данные стереотипы уже появлялись в истории со знаменитым государевым рукомошкой, якобы нужным, чтобы отмыться от прикосновений „грязных” нерусских людей. Во-первых, как верно заметил Леонид Юзефович, Герберштейн – автор самого первого сообщения о рукомошке, не называл правдивыми подобные истории, передавая лишь существующий в то время слух. Во-вторых, злокозненное „отсаживание” нечистых и противных православному человеку „латинян” и „лютеран” совершенно не вяжется с приведенной выше историей Варкоча. Стал бы человек, тем более, обладатель высокого статуса, становиться на колени перед теми, кого считает грязными, неравными себе? Примечательно, что члены значимых делегаций (как это было в случае польского посольства, описанного Пельгжимовским) в качестве почетных гостей занимали место с правой стороны от монарха¹⁷. В-третьих, и это напрямую связано с алкогольной темой, виноградное вино, считавшееся угощением для дорогого желанного гостя, ставилось и жаловалось иноземцам, о чем сообщают авторы сказаний¹⁸. В данном случае важную роль играет не положение иноземцев за отдельным столом или же вперемишку с русскими, а положение стола относительно самого высокого, государева места.

По рассказу Герберштейна, во время обеда сначала еда и водка (ак-вавита) подавались гостям, а не царю, что было для посла удивительным – относительно подачи на его родине также был принят обратный порядок, т.е. от приглашающего к приглашенным. У Пельгжимовского тоже зафиксирован порядок подачи различных напитков: после кваса на стол ставили меды, затем водку, заморские вина и горилку¹⁹. Чтобы усилить аппетит, крепкие напитки пили перед едой²⁰. Последнее, вполне вероятно, служило не только гастрономическим целям, а помогало в самом начале застолья разрядить обстановку.

И хотя питье сначала ставилось на столы гостей, первым начинал пить государь: один из четырех стольников подавал ему полную чашу – для

¹⁶ Р. Бредероде, *Посольство*, [in] *Проезжая по Московии*, Москва 1991, с. 224.

¹⁷ Elias Pielgrzymowski, *Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Moskwą. Poselstwo do Zygmunta Trzeciego*, Warszawa 2010, s. 204.

¹⁸ С. Герберштейн, *Записки о Московии*, т. 1, с. 207, 218, 568–569; А. Дженкинсон, *Путешествие*, [in:] *Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке*, Ленинград 1937, с. 79; *Донесение о Московии Иоанна Пернштейна, посла императора Максимилиана II при Московском дворе в 1575 году*, Москва 1876, с. 13–14; Н. Варкоч, *Путешествие в Москву*, с. 18.

¹⁹ Elias Pielgrzymowski, *Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Moskwą*, s. 206.

²⁰ *Ibidem*, s. 40.

подобного ритуала обычно использовали мед – затем монарх приглашал подойти к своему месту послов, которые следовали по старшинству. Правитель обращался к ним по именам с пожеланием хорошо провести время: „пей, и выпивай, и ешь, а потом отдохнешь”, – так говорил Василий III Герберштейну²¹.

Весьма важная для патриархального сознания связь хозяина и гостя также может интерпретироваться как связь отца с детьми: именно таким образом описал происходящее папский легат Антонио Поссевино, бывший на Руси в 1581–1582 гг. Он отмечал, что князь во время пира исполнял роль *отца семейства*, следящего, чтобы никто за столом не был обделен²². Если же пир происходил не в Кремле, а на посольском дворе и без участия самого монарха, тот в любом случае считался хозяином праздника. В здравицах, по словам Пельгжимовского, монарха также именовали кормильцем, благодаря которому на столе есть и угощенье, и питье²³.

Кроме прочего, на важном месте в центре палаты находился специальный поставец (*abacus*) со множеством кубков. Их государь „жаловал” их гостям вместе с напитками на протяжении всего пира. По словам имперского посла Иоанна Кобенцля, чье путешествие пришлось на 1575–1576 гг., разной посуды (речь идет только о выставленной на обозрение и самой лучшей) внутри было так много, что тридцать венских повозок с трудом могли бы ее вместить²⁴.

Питейная посуда играла не последнюю роль, символизируя богатство дома и исключительность повода, по которому ее выставляли. То, что посуде для алкоголя выделялось столь важное место, свидетельствует о значении питейного процесса в жизни русской элиты.

Иноземцы часто и развернуто описывали праздничную посуду. Михалон Литвин, имевший дело с русскими дипломатами, предположительно в конце сороковых годов упоминал золотую посуду для пира²⁵, англичанин Ричард Ченслер, бывший на Москве в 1553–1554 гг., также описывал множество драгоценных кубков (золотых, серебряных, украшенных жемчугом и драгоценными камнями), находившихся на упомянутом поставце²⁶. Там выставлялись не только произведения кремлевских мастерских, но и дары, принадлежащие монарху. Энтони Дженкинсон, неоднократно посещавший столицу в пятидесятые-семидесятые годы, вспоминал, что среди даров находились золотые и серебряные бочонки,

²¹ С. Герберштейн, *Записки о Московии*, т. 1, с. 562–563.

²² А. Поссевино, *Исторические сочинения о России*, с. 197–198.

²³ Elias Pielgrzymowski, *Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Moskwą*, s. 41.

²⁴ *Донесение о Московии Иоанна Пернштейна*, с. 16.

²⁵ Михалон Литвин, *О нравах татар, литовцев и москвитян*, Москва 1994, с. 76.

²⁶ Р. Ченслер, *Рассказ капитана Чанселлора о его первом плавании, записанный Клементом Адамом, учителем королевских пажей*, [in:] *Открытие России при поиске северного пути в Китай, 1553*, Архангельск 1998, с. 46.

его также поразил чеканный золотой кубок с драконовыми головами и башнями, высотой в 2 ярда (ок. 1, 8 м.)²⁷.

Питейную посуду можно назвать одним из главных действующих лиц пира. У некоторых иноземцев, например, у флорентийца Рафаэля Барберини²⁸, чье путешествие пришлось на 1564 г., не найти упоминания питья при дворе без описания различных богатых сосудов. По сообщению Пельгжимовского, иные, особенно искусно сделанные кубки, использовались только для того, чтобы впечатлить иностранных гостей²⁹, и это не просто фигура речи. В то время наиболее дорогой подарок действительно был средством показания престижа, как для дарящего, так и для получающего, и изготавливался, зачастую, без какой-либо практической ценности, как в случае с огромным „драконовым” кубком – из посуды подобного рода нельзя было пить, она предназначалась для выставления на видном месте.

Основным же назначением различных кубков и других видов „алкогольной” посуды было питье заздравных чаш – здравиц, которое также строго регламентировалось придворным обычаем. Если гость исполнял все предписанные ему действия, он мог получить благосклонность хозяина: Герберштейну, как весьма вдумчивому исследователю русской жизни, это удалось, и Василий III оказался весьма радушен – лично объяснил послу порядок питья, показав на собственном примере, как следует подносить чашу. После великий князь разделил с дипломатами здравицу в честь „брата нашего Максимилиана”, отправившего посольство.

По обыкновению здравица состояла из двух частей – инвокации (посвящения) и аппрекации (пожелания). Она была весьма длинной; адресаты выбирались не случайно, а следовали друг за другом, согласно размещению за столом, т.е. по порядку от старшего и наиболее знатного. Здравницы гостей начинались с пожеланий государю и его семейству, а когда говорил монарх, с пожелания самому почетному гостю. Данный порядок на протяжении столетий оставался неизменным, сохранился он и во время Смуты при дворе Лжедмитрия I³⁰.

При инвокации обязательным было произнесение всех государевых титулов, и особенно важно это было в случае с послом – признает ли он, как представитель своего монарха, царский титул московского государя, т.е. принимает ли его власть в полной мере? Во время правления Ивана IV использование полной титулатуры начинает играть еще более значимую

²⁷ А. Дженкинсон, *Путешествие*, с. 79.

²⁸ Р. Барберини, *Путешествие в Московию Рафаэля Барберини в 1565 году*, [in:] *Сын отечества*, вып. 6, Санкт-Петербург 1842, б.п., отд. 1.

²⁹ Eliaasz Pielgrzymowski, *Poselstwo i krótkie spisanie rozprawy z Moskwą*, s. 204.

³⁰ *Дневник Марины Мнишек*, Санкт-Петербург 1995, с. 41.

роль, т.к. развивается, в том числе, идеологическая база царской власти как власти, во-первых, данной исключительно Богом, во-вторых, власти абсолютной, которая требовала абсолютного же признания³¹.

Гости, вне зависимости от занимаемых мест, должны были встать во время поднесения чаш. Герберштейн отметил, что произносящий всегда выходил в центр между столов с непокрытой головой – именно так считалось единственно приличным находиться в присутствии монарха. Данный жест служил выражением покорности, как в случае с прибыванием в церкви или в гостях, и лишь после снятия головного убора гость мог приступить к произнесению задравной чаши и непосредственно питию. Поссевино, к примеру, описывал весьма короткий пир, длившийся около двух часов (торжественный же длился ок. шести, как вспоминал Кобенць³²), на том пиру было произнесено более 60 здравиц, следовательно, перерыва в них практически не было, и чаши следовали одна за другой на протяжении всего застолья³³, почти не оставляя времени на праздные разговоры.

В рассказе Герберштейна описана и заключительная часть этого ритуала: закончив пожелания, произносивший здравицу пил чашу, затем опрокидывал и касался ею макушки, показывая, что выпил до дна. По сообщению посла, питие до дна было обязательным, оно подтверждало, что говорящий поистине желает добра адресату. Отказаться же от здравицы в свою честь или в честь другого человека, по словам Герберштейна, было немислимо³⁴. Также, если во время пира монарх посылал еду и напитки тому или иному лицу³⁵, никто не имел права отказаться. Соблюдение русского застольного обычая показывало, что гость, во-первых, желал приобщиться к обычаям хозяев, во-вторых, понимал свое место в чужом доме, стараясь встроиться в уже существующую в нем иерархию.

Само пожалование происходило так: стольник передавал государю чашу, взятую с поставца, наполняя тем или иным напитком по желанию монарха, и тот, в свою очередь, жаловал питие одному из гостей. Именно этот ритуал оказания милости и выражения гостеприимства открывал пир. Пожалованный благодарил в ответ кивком головы и немедленным опустошением кубка³⁶. Иногда напиток мог бы слишком крепким, особенно для людей, прибывших из стран культуры вина, но Кобенць предупреждал, что отказываться от предложенного алкоголя было неприлично, даже если пившему могло стать дурно³⁷.

³¹ H. Grala, *Człowiek wobec władzy na Rusi Moskiewskiej*, s. 428–429.

³² *Донесение о Московии Иоанна Пернштейна*, с. 14.

³³ А. Поссевино, *Исторические сочинения о России*, с. 198.

³⁴ С. Герберштейн, *Записки о Московии*, т. 1, с. 219.

³⁵ *Ibidem*, с. 565–567.

³⁶ *Ibidem*, с. 216.

³⁷ *Донесение о Московии Иоанна Пернштейна*, с. 15.

Ченслер и Поссевино отмечали, что при самой передаче кушанья или напитка, когда стольник произносил „Государь жалует тебя тем-то и тем-то со своего стола”, все присутствующие должны были встать в знак почтения монарху³⁸. Причем стольник, по словам Кобенцля, мог обратиться к иноземцу по его „русскому” имени³⁹, например, не Иоганн, а Иван, не Энтони, а Антон и т.д., что в XVI веке являлось повсеместной практикой.

После легкого поклона принимающий жалованное благодарил государя, обращаясь к нему не напрямую, а также через стольника со словами: „Бью ему челом”⁴⁰. Ритуал дарения с участием монарха для русских считался самой значимой частью пира. В конце государь подзывал послов к руке и, наконец, отпускал, в случае благосклонности – с питьем и угощением. Покинуть пир каким-либо иным способом было невозможно, разве что, воспользовавшись уловкой, о которой ранее писал Герберштейн – притвориться пьяным или спящим и быть вынесенным из палаты слугами⁴¹. Примечательно, что глубоко пьяное состояние и показание его на публике осуждалось на Руси точно также, как и в Европе, и даже считалось преступлением⁴², однако во время пира оно было позволено и даже являлось единственной нормой; так как человек подчинялся здесь более древним, прадедовским законам и не пьянствовал бесцельно, но исполнял необходимые ритуальные действия, служащие интеграции, сближению и общению.

Питие было связано и с прощальным подарком, который завершал торжественный пир в честь отъезда посольства. Варкоч описывает дарение весьма подробно: в числе прочего, драгоценные подарочные кубки, чаши и братины вручались гостям, будучи наполненными медом или вином. Послы же должны были принять сосуды и тут же осушить, а затем поцеловать руку монарха⁴³. Так, череда символических жестов, объединенная в различные группы ритуалов и начинавшаяся с дарения, дарением и заканчивалась.

Сам по себе алкоголь также мог быть подарен царем через послов другим правителям, например, в знак примирения. По сообщению Герберштейна даром Василия III крымскому хану Мехмет-Гирею, отправленным после Крымского похода на Москву в 1521 г. был сытный мед⁴⁴.

³⁸ Р. Ченслер, *Рассказ капитана Чанселлора*, с. 47; А. Поссевино, *Исторические сочинения о России*, с. 198.

³⁹ *Донесение о Московии Иоанна Пернштейна*, с. 13.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ С. Герберштейн, *Записки о Московии*, т. 1, с. 219.

⁴² Г. Штаден, *О Москве Ивана Грозного*, [in:] *Источники истории*, Рязань 2005, с. 453–454.

⁴³ Н. Варкоч, *Путешествие в Москву*, с. 18, 28–29.

⁴⁴ С. Герберштейн, *Записки о Московии*, т. 1, с. 417.

Большинство описаний содержат информацию именно о тех ритуалах, где обе стороны понимали ожидания друг друга и читали символические жесты, по большей части, одинаково. В то же время можно прочесть и о незначительных курьезных случаях, когда иностранные послы, не слишком знакомые с русским обычаем, могли показаться в чем-то смешными или невежливыми. Гораздо меньше можно встретить упоминаний о грубом и злонамеренном нарушении ритуального порядка. Одним из характерных примеров является история об удушении Дмитрия Овчины Телепнева-Оболенского, описанная наемником Альбертом Шлихтингом, служившим при дворе Ивана IV с 1564 по 1571 г. Примечательно, что в данном случае нарушение традиции было вызвано отнюдь не ошибкой или незнанием, а было сознательным решением. Князю Дмитрию, впадшему в немилость, было предложено доказать свою преданность, выпив кубок меда за здоровье государя. По словам Шлихтинга, кубок „доходил приблизительно до шестнадцати кварт”⁴⁵, т.е. примерно до 15 л. В таком случае, возможно, это был вовсе не кубок, а круговая братина (этот тип сосудов также упоминается в описаниях)⁴⁶, которую человек не в силах выпить в одиночку. Дмитрий Овчина, понимая, чем ему грозит невыполнение ритуала, все же понадеялся, что сама интенция оправдает его перед государем. Он попытался поднять с этим сосудом здравицу и выпить до дна, но не смог, после чего был „приглашен” в погреб и удушен опричниками.

В данной истории Иван Грозный выступает совершенным злом, тираном, который не только проявляет жестокость, но и нарушает основное и священное правило гостеприимства, убивая человека, евшего и пившего за его столом. Примечательно, что образ тирана выстраивается здесь не только за счет упоминания его жестокостей на войне или в политических интригах, но, что еще важнее, его пренебрежения к фундаментальным, извечным законам. Эти неписанные и до конца неосмысленные предписания ритуала, соединяющие физический мир с миром символическим, определяли поведение всех людей, находящихся в микромире дома или, как в данном случае, двора и дворца. Причем в сказании речь идет о правилах, универсальных для русских людей и для иноземцев, иноверцев; Шлихтинг ясно сознает, что убийство гостя, разделившего с хозяином пищу и питье, является преступлением, и ему не нужно объяснять ситуацию своим читателям.

Отдельно стоит сказать об отравлении во время питания. Подобные случаи тоже описаны, к примеру, переданная Герберштейном история об опале „каширского князя”, которому был поднесен кубок с ядом все

⁴⁵ А. Шлихтинг, *Краткое сказание*, [in:] *Источники истории*, Рязань 2005, с. 331.

⁴⁶ Н. Варкоч, *Путешествие в Москву*, с. 28.

с тем же предложением выпить здравицу за государя. Понимая, что питье отравлено, князь призывает священника, чтобы умереть по-христиански, и лишь затем пьет кубок⁴⁷. Случай несколько иной, чем в рассказе о Дмитрии Овчине: тот надеялся, что честное исполнение ритуала, как это было принято, гарантирует ему безопасность, тогда как вторая, принимающая сторона, нарушила эти правила; в истории с князем Каширским жертва интриги осознает, к чему приведет выполнение ритуала, но с достоинством заканчивает его, чтобы умереть, не потеряв лицо. Второй рассказ является прекрасной иллюстрацией того, как русский человек относился к символическим законам и предписаниям. Они были не простой формальностью но важной частью человеческой жизни, логично встроенной в мыслимый миропорядок.

Надо отметить, что питье вне дворца и особых случаев, где в главной роли выступал государь или же человек от его имени, не было столь строго регламентировано. Можно предположить, что многое зависело именно от того, кто именно был инициатором застолья. Случаи более неформального совместного питья русских и иноземцев, ставшие результатом удачной интеграции, также описаны. К примеру, Кобенцль рассказывал о том, как его делегация после отпуска с царского пира пригласила на свой праздник приставов, которые с радостью разделили с ними питье: компания русских и немцев дружно „осушала кубки” до самой зари⁴⁸.

По информации из сказаний можно судить, что именно питейные ритуалы, включенные в посольский церемониал, являются главными составляющими торжества, культурными „спайками” для всех участников процесса, при этом ритуализированное питье при дворе оказывается для иноземцев, интересующихся русской жизнью, более притягательным: нюансы питейных ритуалов живо интересовали иноземцев, особенно, если были нетипичны для их родины. С другой стороны, создание более неформальной и ненапряженной атмосферы относится именно к нерегламентированным питейным практикам, более общим для русских и европейцев.

Все ритуалы в той или иной степени служат интеграции посредством выстраивания четкой вертикальной иерархии по аналогии с иерархией семьи, где роль отца принимает русский государь, а иноземцы на время как бы становятся его подданными-детьми. От правильности понимания символизма ритуала зависело многое – взаимопонимание, добрые открытые отношения, и, в некоторой степени, успех всей миссии.

⁴⁷ С. Герберштейн, *Записки о Московии*, т. 1, с. 315.

⁴⁸ *Донесение о Московии Иоанна Пернштейна*, с. 14.

*

Izabella Korchagina, *Drinking Culture in Diplomatic Ceremonies at Muscovite Court in Foreign Reports of the 16th century: Symbols and Rituals*

The main aim of the article is to determine how foreigners described alcohol rituals of Russian court, which descriptive models they used. As sources there were selected the Foreign Reports of the 16th century – diplomatic sources as well as excerpts from the tractates containing descriptions of the Russian court ceremonies – Siegmund von Herberstein's *Notes on Muscovite Affairs* (1549), Francesco da Collo's *Relatione sulla Moscovia* (1558), Paolo Giovio's *Sulla legazione del principe di Mosca Basilio Magno a Clemente VII* (1521), Michalon Litanus's *De moribus tartarorum, lituanorum et moscorum* (1550s), Richard Chancellor's *Rerum moscoviticarum scriptores varii* (1589), Anthony Jenkinson's *Early voyages and travels to Russia and Persia* (1562), Albert Schlichting's *Nova ex Moscovia* (1571), Raffaello Barberini's *Relazione di Moscovia* (1565), Giovanni Cobenzl's *Historiae Ruthenicae scriptores exteri* (1570s), Jacob Ulfeldt's *Hodoeporicon Ruthenicum* (1578), Antonio Possevino's *Moscovia* (1586), Giles Fletcher's *Of the Russe Common Wealth* (1591) and Niklas von Warkotsch's report (1590s). The author of the article tries to answer the question why the „drinking” issue interested the foreigners and what role they gave to alcohol in the descriptions of diplomatic ceremonies at Muscovite Court in the 16th century.

Лукаш Рыбар
(Братислава)

Дипломатические миссии Николая Варкоча и Хаджи Хосрова к московскому царю в 1593 году*

В начале 90-х гг. XVI в. во внешней политике и дипломатии Московского (Русского) царства – в первую очередь, в его контактах с Османской империей – важную роль играли отношения со Священной Римской империей Габсбургов и с сефевидской Персией. В 1593 г. ко двору московского царя одновременно прибыли посол Габсбургов Николай Варкоч и персидский посол Хаджи (Ази) Хосров. Во время пребывания в Москве оба дипломата не только провели переговоры с царем, но и сумели наладить контакты между собой. В настоящей работе будут рассмотрены ход и результаты переговоров между габсбургским и персидским представителями, которые стали фундаментом для более тесных контактов двух государств в начале XVII в. В исследовании также показано место Московского царства в этих переговорах.

В конце XVI – начале XVII веков Османская империя представляла собой грозную военно-политическую силу, с которой вынуждены были считаться как ее западные, так и восточные соседи. Османы вели успешные войны на востоке против сефевидской Персии (1578–1590) и на западе против Габсбургов (1593–1606). Первая из них окончилась заключением в 1590 г. мирного договора в Стамбуле и переходом под контроль Османской империи большей части владений Сефевидов на Южном Кавказе (Восточная Армения, Восточная Грузия, Ширван, Гянджа, Карабах, Нахичевань и т.п.), а также Курдистана и Луристана. Вторая из упомянутых войн (Пятнадцатилетняя, или Тринадцатилетняя) началась в 1593 г. и ее

* Статья подготовлена при поддержке проекта KEGA № 004 UKF 4/2008 „Európsky stredovek interaktívne” и Фонда по поддержке научных исследований и разработок (Agentúra na podporu výskumu a vývoja) на основании договора № APVV-18-0333 „Databáza historickej terminológie k dejinám strednej Európy”.

главным театром стали Венгрия и Балканы¹. Конфликт с османами вынудил императора Рудольфа II (1576–1611) искать поддержку при дворах других европейских правительств, следствием чего стало отправление к ним дипломатических миссий. Одна из таких миссий была направлена к московскому царю, который в то время уже считался потенциальным „христианским” союзником Габсбургов против османов.

Во главе имперского посольства в Москву был поставлен силезский дворянин Николай Варкоч (Никлас фон Варкоч) из Нобшиц. В общей сложности Николай посетил московский двор три раза (1589–1590², 1593, 1594–1595)³ и решал разные вопросы, касающиеся отношений с Османской империей и Польско-Литовским государством. Но наиболее важной из его миссий была вторая поездка в Москву в 1593 г.

Посол Габсбургов отправился в путь 22 июля 1593 г., то есть еще перед официальным началом войны. В сентябре этого же года он, через территорию Речи Посполитой, прибыл в Москву, а в начале октября попал на первую аудиенцию к царю⁴. Главной целью этой встречи было склонить Федора Ивановича к заключению антиосманского союза со Священной Римской империей, Испанией и папской курией. Кроме того, Рудольф II стремился получить от московского правителя материальную и финансовую помощь для ведения боевых действий против османов, а также хотел, чтобы царь помог нивелировать угрозу нападения крымских татар на владения Габсбургов⁵. Еще одной целью посольства было добиться заключения мира между Москвой и Швецией, чтобы таким образом склонить последнюю присоединиться к антиосманской коалиции⁶. На встрече обсуждалась также проблема Персии и перспективы ее возможного присоединения к союзу. По мнению Габсбургов, Московское

¹ Об османо-персидских отношениях и Пятнадцатилетней войне см. работы: Ф. А. Гусейн, *Османо-сефевидская война 1578–1590 гг.*, Баку 2005; V. Korčan, K. Krajčovičová, *Slovensko v tieni polmiesaca*, Martin 1983, s. 55–71; V. Korčan, *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*, Bratislava 1986, s. 91–111.

² О первой миссии Николая Варкоче см. в чешском переводе испанской версии отчета путешествия, в котором подробно описан весь маршрут посольства: *Poselství z Prahy do Moskvy roku 1589*, ed. J. Polišenský, Praha 1975. См. также русский перевод: Л. Лаптева, *Донесение австрийского посла о поездке в Москву в 1589 году*, „Вопросы истории”, 1978, 6, с. 95–112. Более детально об этой миссии см.: L. Rybář, *Misia Mikuláša Varkoča a Lukáša Pauliho do Moskvy v roku 1589 a otázka spojenectva Habsburgovcov s Perziou proti Osmanom*, [in:] *Byzantinoslovaca*, vol. 7: *Zborník k životnému jubileu profesora Miroslava Daniša*, eds. M. Hurbanič, L. Rybář, Bratislava 2020, s. 214–229.

³ А. В. Флоровский, *Чехи и восточные славяне: очерки по истории чешско-русских отношений X–XVIII вв.*, т. 1, Прага 1935, с. 359.

⁴ С. Гейс, *Описание путешествия в Москву Николая Варкоча, посла римского императора с 22 июля 1593 года*, пер. А. Шемякина, [in:] *Чтения Императорского Общества Истории и Древностей Российских*, № 4, Москва 1874, с. 15–16.

⁵ О проблеме татар в европейской политике см.: N. Miła, *Tatarska otázka v politických misích cisařských kuryřů a poslů k moskevskému dvoru v letech 1587–1589*, [in:] *Rus' and the World of the Nomads (The Second Half of the 9th–16th C.)*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2017, s. 423–438; Idem, *Problematyka tatarska w polityce europejskiej od połowy XV do początku XVI wieku*, Kraków–Warszawa 2020.

⁶ Н. Бантыш-Каменский, *Обзор внешних сношений России (по 1800 год)*, ч. 1, Москва 1894, с. 13.

царство имело возможность посодействовать в позитивном решении этого вопроса.

Одновременно с прибытием имперского посольства Москву посетила миссия Сефевидов во главе с Хаджи (Ази) Хосровом⁷. Ее прибытие было вызвано разными причинами. Главными из них были уже упомянутый конфликт с османами и стамбульский мирный договор 1590 г. Именно они вынудили шаха Аббаса Великого (1587–1629) искать дипломатическую и военную помощь против османов в Москве, с которой у Персии к тому времени уже были достаточно активные торговые и дипломатические связи.

Персидскому посольству в Москву в 1593 г. предшествовали другие миссии Сефевидов к царскому двору⁸. По мнению Петра Бушева, начало персидско-московских контактов можно датировать 1586 г., когда двор Федора Ивановича посетили послы шаха Мухаммеда Худабенде во главе с Хади-бегом (русским источникам он известен как Анди-бек)⁹. Новейшие исследования, однако, дают основания считать, что сефевидские представители могли появиться в Москве и перед 1586 г.¹⁰ Еще один персидский дипломат – посол по имени Кай – отправился в Москву сразу же после заключения стамбульского договора¹¹.

Еще до возвращения из Москвы предыдущего посла шах Аббас отправил на север очередную миссию во главе с Хаджи Хосровом¹². Осенью 1592 г. посол выехал из персидского Хорасана и через провинцию Гилян добрался до Каспийского моря, затем переправился в Астрахань и в 1593 г. прибыл в Москву. По мнению Николая Карамзина, Хосров достиг цели своего путешествия в августе¹³, но архивные материалы не сохранили записей о времени его прибытия или о первой аудиенции у Федора Ивановича¹⁴. Можно предположить, что персидский дипломат

⁷ В русских источниках он назван Ази Хосров. В иранской историографии его называют Хаджи (иногда Ази) Хосров. См.: М. А. Džamálzade, *Tárich-e Ravábat-e Rúš va Írán*, Tehrán 1372, s. 133; А. А. Valáti, *Tárich-e ravábat-e chárédži-je Írán dar ahd-e šáh-e Abbás-e avval-e safaví*, Tehrán 1374, s. 162. В настоящей работе будет использована персидская версия имени посла.

⁸ О московско-персидских отношениях см.: И. Сугорский, *Сношения с Персией при Годунове*, [in:] *Русский вестник*, т. 210, Санкт-Петербург 1890, с. 105–124; А. П. Новосельцев, *Русско-иранские политические отношения во второй половине XVI в.*, [in:] *Международные связи России до XVII в.*, Москва 1961, с. 444–461; П. П. Бушев, *История посольств и дипломатических отношений русского и иранского государств в 1586–1612 гг. (по русским архивам)*, Москва 1976.

⁹ П. П. Бушев, *История посольств*, с. 52, 57.

¹⁰ L. Rybár, *Širván a jeho postavenie v európskom obchode (16.–17. storočie)*, Bratislava 2014, s. 63–65.

¹¹ Персидский посол Кай был выслан в Москву еще в 1591 г., а вернулся назад в 1593 г. П. П. Бушев, *История посольств*, с. 159–178.

¹² По мнению российской исследовательницы И. Магилиной, Хаджи Хосров был послан в Москву потому, что шах не дождался ответного московского посольства, см.: И. В. Магилина, *Россия и проект антиосманской лиги в конце XVI – начале XVII в.*, Волгоград 2012, с. 105.

¹³ Н. М. Карамзин, *История государства Российского*, кн. 3, Санкт-Петербург 1843, с. 61.

¹⁴ В документах Посольского приказа не сохранились отчеты о его прибытии и приеме у московского царя. См.: П. П. Бушев, *История посольств*, с. 181–182.

вел переговоры не с самим царем, но с его правой рукой Борисом Годуновым¹⁵. Основными темами обсуждения были вопросы торговли, разъяснения персидской стороны относительно условий договора с османами 1590 г., а также возможное заключение союза и „партнерства” в случае конфликта с Османской империей¹⁶.

Несмотря на то, что основной целью Хаджи Хосрова были переговоры с московским царем и Борисом Годуновым, персидский посланник сумел также наладить контакты с только что прибывшим в Москву представителем Габсбургов. Эту встречу санкционировал сам Годунов, который не только организовал ее, но и специально задержал отъезд персидских дипломатов¹⁷. Главной целью встречи было заключение соглашения о совместном выступлении против османского султана и создание антиосманской коалиции. В таком развитии событий была активно заинтересована и московская сторона, представленная Годуновым, который накануне встретился с Варкочем и обсудил с ним возможность заключения такого альянса¹⁸.

Несмотря на то, что ход переговоров между Николаем Варкочем и Хаджи Хосровом зафиксирован в целом ряде как московских, так и имперских документов¹⁹, их встреча до сих пор не стала предметом специального исследования²⁰. Историки касались этого события только в контексте изучения внешней политики Московского царства, империи Габсбургов или сефевидской Персии в конце XVI века²¹.

Восстановить ход переговоров между Николаем Варкочем и Хаджи Хосровом позволяет целый ряд документов. В первую очередь это отчет самого Николая, написанный им в 1594 г. и сохранившийся в немецкой

¹⁵ Борис Годунов определял не только внутреннюю, но и внешнюю политику Московского государства, давал аудиенции заграничным послам. V. Panov, *Tři moskevské mise Mikuláše Varkoče 1589–1594 ve světle diplomatického rituálu Ruska*, „Opera historica: časopis pro dějiny raného novověku”, 20, 2019, 1, s. 7–20. См. также: Т. Součková, *Vliv mýtu o tatarském původu na dobový obraz Borise Godunova*, [in:] *Rus' and the World of the World of the Nomads*, s. 439–447.

¹⁶ См.: П. П. Бушев, *История посольств*, с. 185–189.

¹⁷ И. В. Магилина, *Россия и проект антиосманской лиги*, с. 105, 108.

¹⁸ *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Сношения с государствами европейскими*, ч. 1: *Памятники дипломатических сношений с империей Римской*, т. 1: с 1488 по 1594, Санкт-Петербург 1851, с. 1098–1222, 1249–1444.

¹⁹ Анализ этих документов см. ниже. В персидских документах, к сожалению, никакой информации о посольстве Хаджи Хосрова не сохранилось.

²⁰ Небольшим исключением можно считать только работу И. Магилиной, которая уделила внимание встрече Н. Варкоча и Х. Хосрова. См. И. В. Магилина, *Россия и проект антиосманской лиги*, с. 105. L. Rybar, *Habsburg-Safavid Diplomacy: Nicholas von Warkotsch and Haji Khosrow in Moscow*, „Vestnik of Saint Petersburg University. History”, 66, 2021, 4, p. 1132–1148.

²¹ См. например: F. von Adelung, *Kritisch-Literarische Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700*, Saint Petersburg 1846; Н. Бантъши-Каменский, *Обзор внешних сношений России*, ч. 1; Н. Uebersberger, *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts*, Wien 1906; С. Ф. Платонов, *Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. Памятники исторической мысли*, Москва 1995; П. П. Бушев, *История посольств*; J. P. Niederkorn, *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*, Wien 1993; D. Picková, *Habsburkové a Rurikovci na prahu novověku*, Praha 2002; K. Pražáková, *Obraz Polsko-litevského státu a Ruska ve zpravodajství české šlechty (1450–1618)*, České Budějovice 2015.

и итальянской версиях²². Исключительно важное значение имеет отчет Стефана Гейса о втором путешествии Варкоча в Москву, изданный в Берлине в 1820 г.²³ и переведенный на русский язык в 1874 г.²⁴ Определенный свет на пребывание Хосрова в Москве проливают записки московского посла в Персию, князя Андрея Дмитриевича Звенигородского, созданные после 1595 г. и сообщающие о результатах русско-персидских переговоров в 1594–1595 гг.²⁵

Упомянутые выше источники существенно отличаются между собой. Московские документы значительно богаче по содержанию и сохранили более подробные отчеты о деятельности Николая Варкоча, по сравнению с австрийскими и итальянскими документами²⁶. Они также различаются в передаче названий и титулов. В этом случае русские документы более информативны и помпезны, а также более точно передают титулы и личные обозначения²⁷. Австрийские отчеты более свободно и лаконично отображают эти аспекты. Что же касается описания реального хода переговоров между представителями Габсбургов и Сефевидов, то в целом источники представляют их одинаково, отличаясь только в описании отдельных деталей. Такие различия в основном обусловлены тем, что при описании хода переговоров каждая из сторон акцентировала внимание в первую очередь на собственных интересах.

Как следует из отчета Николая Варкоча, датированного мартом 1594 г., посланник Габсбургов узнал о персидской миссии к Федору Ивановичу сразу же после своего приезда в Москву. Там же можно найти информацию, о том что и Николай Варкоч, и Хаджи Хосров²⁸ очень позитивно восприняли возможность навязать личные контакты²⁹. Имперский дипломат воспользовался первой же возможностью, чтобы попросить Бориса Годунова организовать встречу с Хосровом³⁰. При этом, Варкоч сослался

²² Немецкая версия документа хранится в Вене в: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, StAbt Russland I, pars 3 (1589–1595), *Relatio aus Moskaw*. Den 19 Martz 1594. Итальянская версия находится в Ватиканском архиве и издана А. Тургеньевым, см.: А. И. Тургеньев, *Акты исторические, относящиеся к России извлеченные из иностранных архивов и библиотек*, т. 2, Санкт Петербург 1842, № XXV, с. 2–45.

²³ S. Heuss, *Beschreibung der Reiss in die Moskaw so Herr Niklas Warkostch (1593, 22 July)*, [in:] B. von Wichmann, *Sammlung bisher noch ungedruckter kleiner Schriften zur aelteren Geschichte und Kenntnis des russischen Reichs*, Berlin 1820, s. 123–200.

²⁴ С. Гейс, *Описание путешествия в Москву Николая Варкоча*, с. 35.

²⁵ *Ibidem*, с. 221–334.

²⁶ С этим согласен и российский исследователь В. Панов: V. Panov, *On the Contents of Niklas Warkostch's 1594 Report in the Light of His Moscow Missions*, „Slovanský přehled/Slavonic Review: Journal for the History of Central, Eastern and Southeastern Europe”, 105, 2019, 2, s. 279.

²⁷ *Idem*, *Tři moskevské mise Mikuláše Varkoče*, s. 7–20.

²⁸ В немецком отчете С. Гейса он назван Achisoraw, а в итальянском – Asicos Woff. См.: S. Heuss, *Beschreibung der Reiss in die Moskaw*, s 167; А. И. Тургеньев, *Акты исторические, относящиеся к России*, т. 2, с. 38.

²⁹ А. И. Тургеньев, *Акты исторические, относящиеся к России*, т. 2, с. 32.

³⁰ По мнению Д. Стокса, Х. Хосров сам просил у московского царя разрешение встретиться с австрийским дипломатом. С таким мнением сложно согласиться, поскольку документ, который цитирует В. Стокс (отчет Н. Варкоча императору Рудольфу II с 1593 г.) не содержит такой информации. См.: D. R. Stokes, *Failed Alliance And Expanding Horizons: Relations Between The Austrian Habsburgs And The Safavid Persians In The Sixteenth*

на просьбу самого императора, который инструктировал его попросить Годунова разрешения „сослаться” с персидским посольством, в случае если последнее тоже будет в Москве³¹. Главным аргументом Варкоча в пользу такой встречи был тот факт, что „Персидский Шах стоит против Турского также что и Цесарь, а оба они испоможения просят у Государя”³². Годунов позитивно воспринял просьбу и испросил у царя позволение на встречу представителя Габсбургов с Хаджи Хосровом.

Согласно информации Стефана Гейса, Варкоч уже 23 октября (12 октября) послал своего дворянина Христофа Унруха (в русских источниках вторая часть личного обозначения представлен как Упрут)³³ в сопровождении шести человек к Хаджи Хосрову. Когда они прибыли к персидскому послу, их уже ждала свита Хосрова во главе с сокольничьим шаха³⁴, которая приветствовала гостей согласно общепринятому дипломатическому этикету. Все члены персидской миссии были одеты в позолоченные шелковые кафтаны с тюрбанами на головах. Унруха провели в главную комнату, где он встретился с самим Хосровом. Последний поздоровался с Унрухом за руки, согласно персидскому обычаю³⁵.

Что касается личности самого Хаджи Хосрова, то источники сообщают, что он был родом из Литвы, но в молодом возрасте попал в рабство и был продан в Персию, где вскоре оказался на государственной службе и дослужился до высоких должностей³⁶. Не подлежит сомнению, что он владел одним или несколькими славянскими языками и понимал местные обычаи, а также социальную и культурную среду. Вероятно, что именно поэтому шах Аббас выбрал его как наиболее подходящую кандидатуру для руководства персидской дипломатической миссией в Москве. Стефан Гейс в деталях описал внешний вид Хосрова: он был одет в украшенный серебром плащ и длинный кафтан из позолоченной парчи, расшитый шелковыми цветочными узорами. На голове у него был красивый белый шарф, на котором, по персидскому обычаю, была нашита золотая пуговица с трубочкой, в которую вкладывался пучок красивых черных перьев цапли. Руки Хаджи Хосрова были желтые как шафран, а на каждом из пальцев были одеты низкопробные серебряные кольца, на которых была вырезана какая-то эмблема³⁷.

And Seventeenth Centuries (Thesis), University of St. Andrews 2014, p. 74. Цитируемый документ см.: HHStA, Russland I, 3 (1589–1595), Konv. 4 (1593), list 10.

³¹ *Памятники дипломатических сношений*, ч. 1, с. 1285.

³² *Ibidem*, с. 1286.

³³ *Ibidem*. В русском переводе отчета С. Гейса он назван „Унрут”, см.: А. Шемякин, *Описание путешествия в Москву Николая Варкоча*, с. 22.

³⁴ *Памятники дипломатических сношений*, ч. 1, с. 1286.

³⁵ *Ibidem*, s. 166–167.

³⁶ S. Heuss, *Beschreibung der Reiss in die Moskaw*, s. 167.

³⁷ *Ibidem*, s. 167–168.

После обмена приветствиями персидский посол предложил продолжить разговор наедине, на что Унрух охотно согласился. С ними остался только татарский переводчик Велямин Степанов. Их разговор продолжался около получаса. Хотя в отчете Гейса не упоминается его содержание, московские документы позволяют считать, что речь шла о проблеме создания коалиции против османов и о будущем посольстве Габсбургов в Персию. В московском отчете говорилось между прочим о том, что „Римское Цесарское Величество того жадает, чтобы ему с Шахом Персидским также в дружбе и в соединени быти [...] И Персидский бы Шах похотел с Государем нашим, Цесарским Величеством, ссылки и соединенья, и слал бы к Цесареву Величеству через Пресветлейшего и Велеможнейшего Государя, Царя и Великого Князя землю послов своих”³⁸. Подтверждают это и слова Унруха, сказанные им на встрече: „Римское Цесарское Величество того жадает, чтобы [...] к Персидскому Шаху послов своих посылати и в соединенье и стояти заодно на грозного Салтана Цареградцкого”³⁹. Похожее описание хода разговора можно найти и в записках князя Звенигородского, где говорится, что Унрух предлагал Хосрову „чтоб ваше Аббас шахово в. с турским не мирился и стоял бы с Руделфем цесарем за него заодин”⁴⁰ и „чтоб вашему Аббас шахову в. с о соединенье на турского с Руделфом цесарем сослатися послы своими [...] через свои великие государства пропустити велеть”⁴¹. Персидский посол согласился передать предложение Рудольфа II персидскому шаху и высказал надежду в том, что его правитель направит свое посольство к Габсбургам”⁴². После окончания разговора Унрух передал персидскому шаху подарки (упоминки⁴³) от императора – часы и портативное оружие. Посланник Сефевидов, в свою очередь, подарил габсбургскому двору персидский кафтан из позолоченной парчи, сшитый из разноцветного шелка и угостил Унруха „медом”⁴⁴ и обедом⁴⁵.

Анализируя встречу Христофа Унруха и Хаджи Хосрова, необходимо обратить внимание на символическое значение некоторых терминов, встречающихся в русских документах и их место в политической и дипломатической культуре средневековой Руси. Речь идет, в первую

³⁸ Памятники дипломатических сношений, ч. 1, с. 1288.

³⁹ Ibidem, с. 1286–1289.

⁴⁰ Н. И. Веселовский, Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, т. 1, Санкт-Петербург 1890, с. 232.

⁴¹ Ibidem, с. 232.

⁴² Памятники дипломатических сношений, ч. 1, с. 1291.

⁴³ „Упоминки” или дипломатические дары в средневековой Европе, а особенно на Руси, были нормой дипломатической практики, а их вручение было строго регламентировано. См.: Л. А. Юзефович, „Как в посольских обычаях ведется...”. Русский посольский обычай конца XV – начала XVII в., Москва 1988, с. 47–56.

⁴⁴ Под названием „мед” понимался алкогольный напиток. Обычай питья „меда” был важной частью дипломатического протокола московского двора.

⁴⁵ S. Heuss, *Beschreibung der Reiss in die Moskaw*, s. 169.

очередь, о таких словах как „любовь”, „братство” и „дружба”, которые часто упоминались в контексте встречи двух послов. В средневековых русских документах термин „любовь”, основанный на христианской этике, обозначал высочайшие отношения и понимался как знак единства, согласия и близких отношений двух правителей. Термин „братство” имел более низкий статус, чем термин „любовь”. Братство считалось социальной категорией и в дипломатическом общении было знаком равенства между двумя правителями, в данном случае между царем и шахом (вероятно, московским царем). Понятие дружбы в документах XVI века символизировало прежде всего состояние мира, хороших дипломатических и торговых контактов и, в то же время, союза. Без сомнения, этот термин должен был символизировать союз Габсбургов и Сефевидов против османского (турецкого) султана⁴⁶.

Из отчета Гейса можно узнать, что в конце встречи Унрух попросил Хаджи Хосрова прислать своего представителя для встречи с Николаем Варкочем. Вскоре персидский посол отправил к австрийскому дипломату Булад-бека (Полиад-бека)⁴⁷, в сопровождении значительной свиты. В доме, занимаемом Варкочем, персов встретили так же, как и габсбургских посланника во время приема у Хаджи Хосрова⁴⁸. Булад-бек вручил Николаю шелковый кафтан, украшенный золотом⁴⁹, и подтвердил обязательства, взятые на себя персидским послом на встрече с Христофом Унрухом. Посол Рудольфа II, в свою очередь, одарил Булад-бека богато украшенным длинным огнестрельным ружьем („самопал”)⁵⁰. По словам Гейса, с царского двора им прислали три вида медовых напитков и чаши для питья⁵¹.

Рассматривая контакты габсбургского и персидского послов, необходимо подчеркнуть, что они были возможны, в первую очередь, благодаря позиции Бориса Годунова. Это подтверждают как русские, так и немецкие и итальянские документы. Они четко свидетельствуют, что московский правитель был главным посредником и, в то же время, прямым участником переговоров между Габсбургами и Сефевидами. Это подтверждается и несколькими другими сохранившимися документами. Из них также следует, что московская сторона стремилась быть посредником

⁴⁶ О символическом значении титулов и названий на Руси см.: А. Филюшкин, *Титулы русских государей*, Москва–Санкт-Петербург 2006, с. 220–238.

⁴⁷ В русских документах он назван Булат Беком, а у Гейса – Полиад Бегом. *Памятники дипломатических сношений*, ч. 1, с. 1292; S. Heuss, *Beschreibung der Reiss in die Moskaw*, s. 169.

⁴⁸ *Памятники дипломатических сношений*, ч. 1, с. 1292–1293.

⁴⁹ Из русских и немецких текстов узнаем, что персидский представитель одарил Варкоча двумя золотыми парчовыми тканями с изображением человеческих фигур и зверей по персидскому обычаю, а также различными шелковыми тканями и персидским плащом (кафтаном). S. Heuss, *Beschreibung der Reiss in die Moskaw*, s. 169–170. *Памятники дипломатических сношений*, ч. 1, с. 1294.

⁵⁰ *Памятники дипломатических сношений*, ч. 1, с. 1294.

⁵¹ *Ibidem*.

и в будущих переговорах между Священной Римской империей и государством Сефевидов⁵². Например, из записок князя Звенигородского узнаем, что Федор Иванович обещал обоим послам, что „его ц. в. послов Руделфа цесаря и вашего Аббаса шахова величества через свои великие государства пропустити велеть”⁵³. Посредническую роль царя также упомянул Николай Варкоч в своем докладе императору Рудольфу от 1594 г.: „Ma poiché il Gran Duca si offerisce in questa trattazione per mediatore, allegando la lontananza del Persiano”⁵⁴. Подобные формулировки и утверждения можно найти и в других местах его отчета. Есть среди них и упоминания о том, что Рудольф II стремился к созданию коалиции с персидским шахом при посредничестве московского царя⁵⁵. Варкоч даже указал конкретную форму помощи, которую император ожидал от Москвы. По его словам, царь должен был оказать военную поддержку Персии на Кавказе, где московские войска должны были действовать против вассала Османской империи – крымского хана. В планах было также захватить город Дербент, который находился под контролем османов. К московским войскам должны были присоединиться также грузины, что позволило бы вытеснить османов с кавказских земель и нанести им поражение⁵⁶. Габсбурги ожидали также, что в случае заключения альянса против осман Московское царство окажет им финансовую помощь⁵⁷. Стороны согласовали, что союз будет заключен два года спустя (весной или летом 1595 г.) в Москве⁵⁸.

Как свидетельствуют упомянутые документы, московский царь был не только главным посредником и участником переговоров, но и фигурировал в качестве основного антиосманского союзника как Габсбургов, так и Сефевидов. Это хорошо видно из ответа Хаджи Хосрова Николаю Варкочу: „И как, оже Бог даст, Государи наши, Шахово Величество с Цесаревым Величеством, меж себя сослався послы, и братство и любовь меж себя укрепят, а Великий Государь, Царь и Великий Князь Федор Ивановичь всей Руси Самодержец, что отец чадолюбивый, меж их любов составляет. И только те три Великие Государи будут в соединенье и станут с одного на Турского, и Турского житье с час не будет”⁵⁹. Такая формулировка говорит о том, что московский царь считался всеми сторонами

⁵² Ibidem, с. 1288; Н. И. Веселовский, *Памятники дипломатических и торговых сношений*, с. 232.

⁵³ Н. И. Веселовский, *Памятники дипломатических и торговых сношений*, с. 232.

⁵⁴ А. И. Тургенев, *Акты исторические, относящиеся к России*, т. 2, с. 41.

⁵⁵ Ibidem, с. 34, 39–40.

⁵⁶ Ibidem, с. 40.

⁵⁷ Ibidem, с. 40–41.

⁵⁸ Н. Варкоч предлагал подписать договор в Праге. Но из-за огромного расстояния между ней и Персией послы договорились встретиться в Москве. Ibidem, с. 41.

⁵⁹ *Памятники дипломатических сношений*, ч. 1, с. 1291.

переговоров неотъемлемой частью антиосманского союза, образованного тремя „великими правителями”.

После достижения договоренности оба посланника еще некоторое время пробыли при дворе московского царя. Получив заключительную аудиенцию у Федора Ивановича, Варкоч и Хосров отправились в обратный путь. Первым Москву покинул персидский дипломат, который выехал из города 26 октября 1593 г. Николай Варкоч оставил столицу Московского царства спустя два месяца – 19 декабря 1593 г.

Итоги. В конфликте Габсбургов и Сефевидов с османами Московское царство, на первый взгляд, проявило солидарность с Рудольфом II и потом еще несколько раз отправляло свои посольства к императорскому двору в Прагу. Кроме того, цар призывал императора объединить христианские государства в борьбе против Османской империи. Но в конечном итоге, в силу ряда внешнеполитических причин и внутривосточных соображений московский царь, представленный на переговорах Борисом Годуновым, так и не вступил в антиосманский союз с императором⁶⁰. Этот союз был необходим в первую очередь Габсбургам. Что же касается Московского государства, то в это время Османская империя не угрожала ему напрямую. Таким образом, у Федора Ивановича не было веских причин для заключения военно-политического союза со Священной Римской империей. Его более интересовало продвижение своего влияния в прибалтийском регионе и противостояние Швеции и Польско-Литовскому государству⁶¹. В данном случае дипломатические переговоры с Габсбургами стали подходящим средством для достижения московским правителем своих собственных внешнеполитических целей⁶². Кроме того, создание антиосманской коалиции, в которую вошли бы такие разные государства (с отличными социальными структурами и религиями), требовало значительного времени и больших финансовых вложений⁶³. Что же касается отношений Москвы с Персией, то они были активными все последующие годы, но сводились главным образом к обмену дипломатическими миссиями и обсуждению торговых вопросов. Проблема антиосманского союза оставалась актуальной для Сефевидов, но московская сторона использовала здесь ту же тактику, что и в отношении Габсбургов.

Следует отметить, что проект создания большой европейской коалиции против османов в составе Испании, Священной Римской империи,

⁶⁰ См. об этом: J. P. Niederkorn, *Die europäischen Mächte*, s. 452–458.

⁶¹ Тем не менее, к концу XVI в. Московское государство начало предпринимать шаги по укреплению своих позиций на Кавказе и нейтрализации османского влияния в этом регионе. Поэтому вопрос возможного союза с Персией оставался для Москвы открытым. См.: М. А. Полиевктов, *Экономические и политические разведки Московского государства XVII века на Кавказе*, Тифлис 1932, с. 16.

⁶² J. P. Niederkorn, *Die europäischen Mächte*, s. 449–452.

⁶³ V. Panov, *On the Contents of Niklas Warkotsch's 1594 Report*, p. 289.

Папского государства и Венеции, с потенциальным вовлечением в нее Персии и Московского государства, был одним из ключевых в европейской политике в 80-е и 90-е гг. XVI века⁶⁴. Тем не менее, попытки втянуть в него Московское государство не принесли ожидаемого результата. Вернувшись в Прагу, Николай Варкоч передал отчеты о миссии императору Рудольфу II. Согласно им, в 1595 г. в Москве должна была состояться еще одна встреча, по итогам которой планировалось подписать трехстороннее союзное соглашение. Кроме того, император должен был отправить дипломатическую миссию в Персию. И хотя Николай Варкоч действительно отправился в Москву в 1594 г., договор так и не был подписан. Как и не была реализована отправка имперской дипломатической миссии в Персию через территорию Московского государства. С другой стороны, Персия не отказалась от задуманного. Через несколько лет шах Аббас отправил в Европу дипломатическую делегацию во главе с Хусейном Али-бегом Баятом и англичанином Энтони Ширли. Ее путь пролегал через территорию Московского царства, а главная цель состояла в том, чтобы посетить несколько европейских государств и призвать их сформировать антиосманский союз. Среди дворов, которые посетила персидская делегация, был также императорский двор в Праге. Можно предположить, что к такому шагу шаха Аббаса склонил относительный успех переговоров Хаджи Хосрова с Николаем Варкочем в Москве в 1593 г.

*

Lukáš Rybár, *Diplomatic missions of Nikolas von Warkotsch and Haji Khosrov to the Tsar of Muscovy in 1593*

The presented study deals with the mission of Habsburg ambassador Nikolas von Warkostch and the Safavid (Persian) envoy Haji Khosrov to the court of the Tsar of Muscovy Fyodor Ivanovich in 1593. Not only did these two envoys deal with the Tsar (respectively with the boyar Boris Godunov), they both took advantage of their mutual presence at the Muscovite court and through the mediation of Boris Godunov managed to arrange the meeting, where they negotiated the possibility of the formation of an anti-Ottoman alliance. The study also deals with the process and outcome of negotiation between the Habsburg and Safavid sides (as well as the results of the negotiations with the Russian Tsar). The paper also discusses the role of the Tsardom of Muscovy in arranging the Habsburg-Safavid relations.

⁶⁴ J. P. Niederkorn, *Die europäischen Mächte*, s. 453. См. также: L. Rybár, *Misia Mikuláša Varkoča*, s. 214–229.

CHAPTER II: LITERATURE REVIEW

Олександр Филипчук, *Забутий святий. Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом*, Київ: Laugus, 2020, 584 с.

У 2020 р. видавництво Laugus опублікувало монографію українського історика-медієвіста Олександра Филипчука під назвою *Забутий святий. Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом*. Це дослідження, як зазначає його автор, за своєю сутністю і метою є ревізійним – таким, що покликане не переосмислити увесь час владарювання Володимира Святославовича (особливо його дохристиянський період), особливості політичного, економічного устрою, фінансово-податкової системи або ж мілітарної організації його держави, а відповісти на питання, чому епізод хрещення руського князя не відображений у тогочасних середньовічних ромейських історичних наративах; ревізувати, власне, „візантійський вектор” (починаючи з 988/989 рр.) формування світогляду Володимира Святославовича, його християнської ментальності, політики та відносин з ромейськими імператорами; докорінно переглянути дипломатичні й церковно-релігійні зносини руського володаря з латинським Заходом, Римом, зокрема з двома латинськими місіонерами – архієпископом Бруно Кверфуртським і єпископом Рейнберном; критично проаналізувати й переосмислити свідчення так званої анонімної *Легенди Бандури*, пізнього грецького рукопису, що оповідає про хрещення Русі. Окреслене коло виокремлених автором у вступній частині книги проблем визначило її структуру: вступні зауваги щодо цитат і перекладів, передмова та подяки, вступ, шість розділів, епілог, бібліографія, географічний та іменний покажчики, а також покажчик рукописів.

У першому розділі *Візантійське мовчання* (с. 51–92) дослідник наголошує на відсутності будь-яких надійних і достовірних свідчень про хрещення князя Володимира Святославовича та християнізацію Русі в ромейській історичній літературі X – середини XIV ст. (с. 53–54, 92). Аналізуючи короткі фрагменти про навернення руського володаря, вміщені в пізніших грецьких рукописах кінця XI–XVI ст. та перекладній літературі (с. 60–91), автор переконливо піддає сумніву можливість походження цих згадок від втраченого „візантійського прототипу”, натомість підсумовує, що анонімний автор рукопису *Vat. gr. 840* запозичив фрагмент про навернення князя Володимира й хрещення Русі з тексту давньоруського літопису *Повість временних літ* (с. 89–92).

Другий розділ *Що сталося 989 року?* (с. 93–167) присвячений участі Володимира та його варязьких найманців у громадянській війні в Східній Римській (Візантійській) імперії наприкінці 989 р. на боці імператора Василія II та його брата Костянтина VIII супроти узурпаторів Варди Фоки та Варди Скліра (с. 93–127), а також конструюванню образу руського союзника

в ромейських наративах кінця X ст. (с. 127–167). Автор акцентує, що саме у зв'язку з тим, що громадянська війна внесла розкол поміж візантійських інтелектуалів-хроністів, сучасників тих подій, їхні оцінки військового союзу Василя II з русами та погляди щодо укладення матримоніального зв'язку Володимира із сестрою імператора, порфірородною Анною, дуже різняться (с. 128, 166–167): від замовчування участі воїнів з Русі в згаданому конфлікті (с. 129–136, 139–140) до глорифікації їх та свідомого приписування нової („франкської”) генеалогії руському союзникові східноримських імператорів (с. 164–166).

У третьому розділі *Візантійський світ князя* (с. 169–251) дослідник фокусує увагу на церемонії шлюбу Володимира Святославовича з порфірородною Анною (с. 175–192), інсигніях влади, що їх отримав руський володар від Василя II (с. 192–210) та на огляді трьох історичних оповідей про ромейську дружину князя (с. 210–224). Далі він подає свої рефлексії щодо проблеми перебування Володимирових родичів у Східній Римській імперії (с. 225–234) й, зокрема, нової титулатури правителя Русі (с. 245–251). Виклад окресленої частини свого дослідження О. Филипчук підкріплює твердженням про те, що „візантійські” політичні, економічні й, насамперед, світоглядні перетворення, реформи та ідеї на Русі епохи Володимира мали дуже обмежений характер (с. 174).

Четвертий і п'ятий розділи є кульмінаційними в контексті основної ідеї книги. Зокрема, до четвертого розділу *Християнські міти з периферії Європи: Бруно Кверфуртський* (с. 253–339) увійшли ревізійні студії над проблемою конструювання в латинських наративах XI ст. міту про хрещення князя Володимира архієпископом Бруно Кверфуртським (с. 256–293), авторські дослідження місіонерської діяльності згаданого архієпископа на руських землях („provincia alia, que vocatur Russia”) близько 1008 р. (с. 298–312, 319–322, 330–339), серед печенігів (с. 301, 312–316), а також на русько-литовській периферії („in confinio Rusciae et Lituae”) (с. 322–330). Кардинально переглядаючи відомості про перебування архієпископа Бруно на теренах Русі, автор доводить, що ця територія займала дуже важливе й недооцінене раніше істориками місце в місіонерській діяльності латинського проповідника (с. 307–310, 320–322, 339).

Виклад основної ідеї монографії – поступового віддалення Володимира Святославовича від Константинополя та його церковно-релігійної переорієнтації в бік Риму та латинської церковної традиції (с. 345–346, 374–379, 407–409) – дослідник продовжує у п'ятому розділі *Між Константинополем і Римом: незвичайна історія князя Володимира Великого* (с. 341–409), аналізуючи місіонерську діяльність єпископа Рейнберна на території Русі в 1011–1013 рр. (с. 346–354), проблему поширення на руських землях культу св. Климента та існування в Києві храму на його честь

(с. 355–369) і, насамкінець, цілковито переосмислюючи початковий етап становлення церковної організації у володіннях Рюриковичів наприкінці правління Володимира Святославовича (с. 392–409).

Останній, шостий, розділ книги під назвою *Легенда Бандури* (с. 413–503) побудований на основі авторського доведення, що грецький рукопис про хрещення князя Володимира, так звана *Легенда Бандури* (*Anonymi historiam de Russorum ad fidem Christi conversione*), – це дуже пізній ромейський текст (написаний наприкінці XIV – на початку XV ст.), створений переважно на основі давньоруських письмових джерел (с. 421–423, 494, 501–503), котрий, за словами дослідника, став „вигаданою історією, яка ґрунтується на уявному пригадуванні минулого та конструюванні історичної реальності” (с. 423). У цій частині дослідження автор оглядає рукописи, у яких згаданий текст дійшов до наших днів (с. 423–427), аналізує його структуру (с. 428–432), а також джерела (с. 432–494) та вжиті в тексті *Легенди* імена, поняття і терміни (с. 494–501).

Свою книгу автор завершує епілогом (с. 504–510), бібліографією (с. 511–556), географічним (с. 557–559) та іменним покажчиками (с. 560–578), а також покажчиком рукописів (с. 579–580).

Загалом пропонується до розгляду монографія є ґрунтовним, добре аргументованим, цікавим і водночас у багатьох аспектах радикальним науковим переосмисленням історії князя Володимира Святославовича, що виходить далеко за рамки усталених історіографічних поглядів про „візантійський світ” руського володаря.

Остап Кардаш

Игорь Н. Данилевский, *Герменевтические основы изучения летописных текстов. Повесть временных лет*, изд. 2-е переработанное и дополненное, Санкт-Петербург: Издательство Олега Абышко, 2019, 438 с. [Игорь М. Данилевський, *Герменевтичні основи вивчення літописних текстів. Повість временних літ*, вид. 2-ге перероблене і доповнене, Санкт-Петербург: Видавництво Олега Абишка, 2019, 438 с.]

У 2019 р. у Санкт-Петербурзі було опубліковано друге, перероблене і доповнене видання монографії російського історика Ігоря Данилевського під назвою *Герменевтичні основи вивчення літописних текстів. Повість временних літ*. Пропонується до розгляду монографія являє собою логічний і послідовний виклад методології авторського герменевтичного підходу до вивчення давньоруських літописних текстів, зокрема *Повісті временних*

літ. Він полягає у виявленні прихованого змісту літописних пам'яток, насамперед завдяки системному аналізу прямих та опосередкованих цитат, використаних авторами давньоруського літописання для конструювання власних середньовічних наративів на тлі їхнього класичного текстологічного аналізу й встановлення так званого *генетичного досьє* цих текстів.

Відповідно до авторської концепції структурно книга складається з короткої передмови, вступу, п'яти розділів, висновків, а також іменного покажчика. Перший розділ книги під назвою *Методологія і методика герменевтичного аналізу літописних текстів* (с. 54–120) присвячено, насамперед, проблемі демістифікації літописних наративів (с. 54–69), а також методиці текстологічного аналізу в контексті літописного джерелознавства та дослідження давньоруських літописних текстів (с. 69–96). У наступному параграфі цього ж розділу автор висвітлює теоретичні й методологічні основи центонно-парафразного принципу побудови літописних текстів (створення оригінального тексту наративу з набору готових фраз, образів і зворотів) та особливості їх джерелознавчого аналізу (с. 97–120).

У другому розділі *Повість временних літ: історія тексту і джерела* автор описує історію виникнення тексту згаданої літописної пам'ятки, її основних редакцій, зокрема у висвітленні російської історіографії (с. 121–124), характеризує літописні зводи, які передували *Повісті временних літ* (с. 124–137): *Початковий звід 1094–1095 рр.* (с. 124–126), *Стародавній звід першої половини IX ст.* (с. 126–130), *Никонівський звід 1073 р.* (с. 130–131), *Новгородські зводи XI ст.* (с. 131–133). Предметом окремої дослідницької уваги стали також нелітописні джерела *Повісті временних літ* (с. 137–179) – зокрема усні джерела (с. 138–141), перекладні зарубіжні наративи, здебільшого давньоруські переклади грецьких хронік, апокрифічної літератури XI–XII ст., ромейських агіографічних творів, деяких західнослов'янських наративних джерел, єврейських хронографів (с. 142–146); а також *Біблія* як особливе джерело *Повісті временних літ* та її попередніх зводів (с. 146–156). У контексті присутності біблійних мотивів у згаданій давньоруській літописній пам'ятці дослідник порушує, серед інших, проблеми порівняння літописних і біблійних текстів (с. 156–159), основних форм репрезентації текстів *Святого Письма* в *Повісті временних літ* (с. 160–179), аналізуючи також непрямі дані про можливі доступні для давньоруських літописців іноземні середньовічні чтива (с. 179–180), а також позатекстологічні паралелі літописних легенд (с. 189–205) і критерії відбору джерел літописцями (с. 205–210).

Свої герменевтичні студії над неодноразово згаданим літописним текстом автор продовжує в третьому розділі книги *Семантичний аналіз сюжетного оповідання Повісті временних літ*, досліджуючи загальну семантику літописних сюжетів (с. 212–224), піддаючи критичному аналізу

вступну частину повісті (с. 225–240), літописні оповідання про князя Олега „Віщого” (с. 241–251), княгиню Ольгу (с. 251–253), Святослава Ігоревича (с. 254–263), а також відводячи окремий параграф книги проблемі висвітлення постаті князя Володимира Святославовича (с. 263–272) та образу його сина, Ярослава Володимировича, у тексті *Повісті временних літ* (с. 272–277). У прикінцевому параграфі даного розділу автор відображає також приховану характеристику образу князя Святополка „Окаянного” в контексті підібраних літописцем біблійних аналогів (с. 277–280).

Четвертий розділ монографії „Хронотоп” *Повісті временних літ* охоплює авторські студії над проблемами просторово-часових маркерів повісті, їхнього змісту й інтерпретації (с. 284–346), а також загальними просторово-часовими уявленнями давньоруської спільноти, зокрема авторів вищезгаданого давньоруського наративу (с. 346–356).

У заключному, п’ятому, розділі монографії, котрий має назву *Замисел Повісті временних літ і соціальні функції давньоруського літописання*, автор викладає власні дослідницькі рефлексії щодо осмислення найменування *Повісті временних літ*, а також головних функцій, що їх виконувала ця пам’ятка давньоруського літописання (с. 358–371), після чого дослідник переходить до визначення провідних ідеологічних, політичних, соціальних тенденцій і причинків та, насамкінець, головної мети створення *Повісті временних літ* (с. 371–396), завершуючи основний зміст своєї роботи описом есхатологічних мотивів повісті (с. 396–411).

В кінці праці вміщені висновки (с. 412–418) та покажчик імен (с. 419–436). Пропонуючи ґрунтовний, логічний, у багатьох аспектах оригінальний і загалом новаторський методологічний підхід у герменевтичних дослідженнях давньоруських літописних текстів, апробований автором у відповідних студіях над текстом *Повісті временних літ*, монографія Ігоря Данилевського є важливою і корисною для текстологів, дослідників давньоруського літописання XI–XVI ст. та історії Середньовічної Русі загалом. Актуальність теоретичного змісту та, власне, методологічної концепції цієї праці для сучасних і, безумовно, майбутніх поколінь істориків засвідчує, зокрема, факт її вже другого доопрацьованого і доповненого видання.

Остап Кардаш

Simon Malmenvall, *Kultura Kijevske Rusije in krščanska zgodovinska zavest*, Ljubljana: Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, 2019, 313 s. [Симон Малменвалл, *Культура Київської Русі та християнська історична свідомість*, Любляна: Теологічний факультет, Університет Любляни, 2019, 313 с.]¹

Монографія словенського історика та богослова Симона Малменвалла під назвою *Культура Київської Русі та християнська історична свідомість* підготовлена до друку на основі докторської дисертації автора, яку він захистив на Теологічному факультеті Люблянського університету у 2018 р. Загалом дана робота являє собою міждисциплінарне дослідження з історії культури, культурології, теологічних досліджень та історії теології, що складається з дев'яти основних розділів, а також вступу, структурологічних та методологічних зауваг на початку й прикінцевих висновків автора. Варто одразу підкреслити, що саме такий авторський методологічний підхід – вдале поєднання класичного історіографічного та ретроспективного аналізу з культурологічними та богословськими дослідженнями – зробив дану монографію науково цінною та водночас новаторською в багатьох аспектах, зважаючи на той факт, що міждисциплінарність у контексті інтеграції класичних медієвістичних студій, особливо у сфері русистики, та теології досі не набула рис реальної наукової тенденції в історіографії Центральної та Східної Європи.

Перша частина книги (розділи 1–5) присвячена проблемі розуміння поняття історії, історичної свідомості та, особливо, історії спасіння у *Святому Письмі* (с. 23–27) у східній та західній патристиці (с. 27–33), у ромейській (візантійській) історичній думці та державницькій ідеї (с. 33–40), а також у сучасній православній та католицькій теології (с. 19–22, 40–47). Огляд політичної історії середньовічної Русі, її розвитку, дипломатичних та військово-політичних відносин зі Східною Римською (Візантійською) імперією у другій половині IX – на початку XII ст. (с. 19–22, 49–70), особливості так званого Македонського відродження – періоду розквіту ромейської культури та держави впродовж IX–XII ст. (с. 89–96), а також поступового утвердження християнства в ранньосередньовічній Русі разом з інституціоналізацією місцевих церковних структур на землях династії Рюриковичів (с. 71–88) та становленням руської християнської культури через вибіркове прийняття ромейських культурних прикладів (с. 97–127) також висвітлено в згаданому розділі монографії. Перелічені вище проблеми формують усебічний історичний контекст, у якому можна прогледіти центральну ідею всього дослідження автора, яка, своєю чергою,

¹ Більш детальна рецензія на дану монографію очікує своєї публікації в часописі *Konstantinove listy* (Нітра, Словаччина).

є, фактично, культурологічною, оскільки С. Малменвалл намагається реконструювати образ самоусвідомлення інтелектуальної еліти держави в окресленому вище широкому історичному контексті.

Основна увага дослідника зосереджена на формуванні нової християнської культури та інтелектуальної еліти новонаверненої Русі, яка після хрещення київського князя Володимира Святославовича та масового прийняття християнства в 988/989 рр. почала формуватися та інтенсивно впроваджувати культурні шаблони й досягнення ромейської моделі державності, церковної організації та цивілізації загалом, яка тоді перебувала в останньому періоді свого розквіту (с. 60–63, 69, 74–80, 97–127). Хоча місцева інтелектуальна та духовна еліта, а також церковна організація, пов'язана з Київською митрополією, котра була заснована не пізніше середини XI ст., разом із підпорядкованими їй єпархіями та інтенсивно зростаючими монастирськими громадами розвивалися під впливом ромейських духовних та релігійних впливів (с. 76–89), таке своєрідне прийняття східноримських ідеалів та прикладів християнською культурою Русі, на переконання С. Малменвалла, було надто вибірковою і креативним (с. 107, 114–118, 127). Тому ця вибіркковість була особливо очевидна в інтересі до тих конфесійно-дидактичних літературних творів, котрі стали основоположними для утвердження нових духовно-етичних ідеалів. Автор доходить висновку, що інтелектуали Русі не сприйняли давньогрецькі та візантійські літературні та філософсько-богословські твори цілковито, а лише адаптували їх відповідно до концепції прагматичної „корисності” (с. 107–108, 112–115, 117).

Ключова і найважливіша характеристика вибіркового й у багатьох аспектах прагматичного прийняття ромейських культурних і духовно-релігійних взірців руською інтелектуальною й церковною елітою, на думку С. Малменвалла (с. 114, 120, 127), представляла потребу патріотичного самоствердження нової християнської руської сутності порівняно зі значно старшою Східною Римською імперією (Візантією). У цьому контексті ідея так званої історії спасіння, яка бере початок із праць християнських мислителів перших століть нашої ери, згодом була творчо адаптована елітою Русі до її суспільно-нормативної культури, власної ієрархічної позиції та потреб (с. 112, 114, 119–120).

Найбільш обширна та оригінальна друга частина монографії словенського автора (розділи 6–9) являє собою всебічний авторський аналіз чотирьох ключових нарративних джерел, написаних у середині XI – середині XII ст. ь: *Слова про закон і благодать* Київського митрополита Іларіона (с. 129–165), літописної *Повісті временних літ* (с. 167–201), агіографічної оповіді *Сказання і страсть і похвала святым мученикам Борису і Глібу* (с. 203–243) та паломницького щоденника *Ходіння Даниїла, ігумена Землі Руської*

(с. 245–284). Незважаючи на різноманітність жанрів, усі вищезгадані тексти, що представляють головне концептуальне вираження літературної творчості Русі, як наголошує автор, були об'єднані центральним ідеологічним аспектом руської культури, тобто прагненням до самоствердження, вираження нової духовно-історичної позиції держави Рюриковичів, на противагу Східній Римській імперії, яка панувала з культурного й теологічного погляду (с. 120, 127, 129–139, 145–151, 167, 188–191, 197–200). Саме це останнє концептуальне твердження є ключовим для другої частини дослідження словенського історика.

Так, на переконання автора, *Повість временних літ* демонструє вдале і креативне адаптування руською інтелектуальною елітою ромейської (візантійської) історіографічної традиції, оскільки згадана літописна пам'ятка перевершує за якістю більшість візантійських історіографічних праць середньовічної епохи і представляє собою найбільш повну спробу інтегрувати історію східних слов'ян до історії християнського спасіння (с. 118–120, 167, 173–185). У формі подорожнього щоденника таку ж думку висвітлює *Ходіння Даниїла, ігумена Землі Руської*, ключова тенденція якого зводиться до цілковитої інтеграції Русі, її християнства разом з усіма особливостями християнської сутності та культури у священний універсум Святої Землі, яскраво виражений у біблійній історії (с. 245, 256–262, 284). Натомість тексти Борисо-Глібського циклу виражають додаткову політичну мету: прагнення до внутрішньої гармонії в панівній династії Рюриковичів, яка мала ґрунтуватися на християнській заповіді любові до ближнього та відмови від земного успіху заради небесної слави (с. 231–234).

Загалом пропонована монографія представляє найповніший огляд (насамперед культурної) історії середньовічної Русі словенською мовою, а також переконливу реконструкцію богословського та культурного життя інтелектуальної еліти держави Рюриковичів. Крім того, такі ключові питання аналізованого дослідження, як формування історичної свідомості інтелектуальної руської еліти, вписування нею історії Русі та східних слов'ян у контекст історії християнського спасіння, до цього часу не були предметом окремого спеціального дослідження ні у словенській, ні, особливо, в українській історичній науці. Саме завдяки своїй міждисциплінарності та всебічному підходу праця С. Малменвалла є багато в чому унікальною та новаторською в історіографічних і гуманітарних дослідженнях, а також важливою не лише для дослідників середньовічної історії Русі, Східної Римської імперії та Східної Європи загалом, а й для кожного, хто вивчає різні аспекти культури та теологічної думки.

Остап Кардаш

Олександр Головко, *Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)*, Київ 2021, 600 с. [Oleksandr Hołowko, *Ruś i Polska w międzynarodowym życiu Europy (X – pierwsza połowa XIII wieku)*, Kijów 2021, 600 s.].

W 2021 r. w Kijowie zobaczyła świat praca, wydanie której było zapowiedziane jeszcze w 2018 r., lecz z powodów obiektywnych stało się możliwym dopiero w bieżącym roku. Jej autorem jest ukraiński badacz Oleksandr Hołowko, mieszkający w Kijowie i związany z Uniwersytetem Narodowym imienia Iwana Ohijienki w Kamieńcu-Podolskim. Wydana na sąd Czytelnika praca jest wynikiem jego długoletnich, ponad trzydziestoletnich, badań nad relacjami rusko-polskimi w pierwszych wiekach istnienia państw Rurykowiczów i Piastów.

Ramy chronologiczne rozprawy obejmują okres od końca X w. (wyprawy Włodzimierza Światosławowicza na „Lachów”) do przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIII w. O ile dolna granica jest dość tradycyjna, to górna jest nietypowa. Jak zaznaczył sam Autor, przy wyborze takiej cezury czasowej kierował się tym, że na przełomie piątego i szóstego dziesięciolecia XIII wieku nastąpiły ważne zmiany w relacjach rusko-polskich, spowodowane zgonem księcia mazowieckiego Ziemowita (1262) i śmiercią króla ruskiego Daniela Romanowicza (1264).

Omówienie relacji rusko-polskich O. Hołowko rozpoczął od ogólnej charakterystyki sytuacji politycznej w Środkowo-Wschodniej Europie w IX–X w. i nawiązania pierwszych kontaktów między Rurykowiczami a Piastami (s. 47–68). W dalszej części pierwszego rozdziału przedstawione zostały kontakty Rusi i Polski na początku XI w., z uwzględnieniem roli Pieczyńców (s. 69–100), wyprawy Bolesława Chrobrego na Kijów w 1018 r. i jej skutków (s. 101–123) oraz relacji rusko-polskich w latach dwudziestych i trzydziestych XI w. (s. 124–143). W drugim rozdziale monografii ukraiński badacz podjął próbę przedstawienia relacji Rurykowiczów i Piastów od końca lat trzydziestych XI w. do pierwszego trzydziestolecia XII w. (s. 144–225). Szczególny nacisk w tej części pracy położył on na kontakty polityczne oraz wpływ jaki miał na nie tzw. czynnik połowiecki w końcu XI i na początku XII w. Kolejny, trzeci rozdział omawia stosunki między książętami ruskimi a polskimi w XII i na początku XIII w. (s. 226–316). Najwięcej uwagi poświęcono w nim bitwie nad Mozgawą we wrześniu 1195 r., a także wyprawie Romana Mściśławowicza na Sandomierz, w czerwcu 1205 r. W czwartym rozdziale znalazły odbicie takie kwestie jak polityka ruska księcia krakowskiego Leszka Białego, udział wołyńskich Romanowiczów w wyprawie na Kalisz w 1229 r. oraz problem bałtycki w stosunkach wołyńskich i mazowieckich władców (s. 317–429). W ostatnim rozdziale opisano relacje państwa halicko-wołyńskich Romanowiczów z księstwami krakowsko-sandomierskim oraz mazowieckim od początku lat czterdziestych do przełomu lat pięćdziesiątych

i sześćdziesiątych XIII w. (s. 430–508). Pracę zamykają: krótkie podsumowanie, ilustracje, tablica chronologiczna, bibliografia oraz indeks imienny.

Vitaliy Nagirnyy

Нова перлина грона досліджень з історії Русі [Vitaliy Nagirnyy, Urzędnicy ziemi kijowskiej od drugiej połowy XI do pierwszej połowy XIII wieku. Studium prozopograficzne, Kraków: Historia Iagiellonica, 2021, 390 s.]

Дослідження з просопографії давньоукраїнської еліти залишаються рідкісними перлинами в гроні історичних праць. Тому поява кожної нової роботи вже є подією, яка заслуговує бути відзначеною. У цьому напрямі останнім часом задає тон польська історіографія. Слідом за генеалогічними і просопографічними працями Даріуша Домбровського² вийшло просопографічне дослідження галицько-волинської еліти часів Романовичів (1205–1269) варшавського історика Адріана Юсуповича³. І відносно невдовзі польська історіографія у цій галузі збагатилася ще однією монографією, присвяченою еліті Київської землі другої половини XI – першої половини XIII ст. авторства Віталія Нагірного під назвою *Урядники Київської землі другої половини XI – першої половини XIII ст. Просопографічні студії*⁴. Цей український дослідник давно і плідно працює в Ягеллонському університеті в Кракові, багато своїх праць публікує польською мовою. Монографія про еліту Київської землі – друга така польськомовна монографія автора. Першою була праця, присвячена Галицькій і Волинській землям у 1198/99–1264 рр.⁵

Завдяки кращому збереженню джерел, зокрема наявності *Галицько-Волинського літопису*, цей період значно краще за інші відображений – як в українській, так і в польській історичній науці. Зовсім інакше щодо Київської землі. Незважаючи на наявність *Київського літопису* та інших пам'яток, просопографія київської еліти (крім князів), за незначними

² D. Dąbrowski, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, Poznań–Wrocław 2002; Idem, *Руська (українська) середньовічна князівська родина (Під Романовичів)*, [in:] *Записки Наукового Товариства Шевиченка*, т. 252, Львів 2007, с. 376–409; Idem, *Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków 2008; Idem, *Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2013; Idem, *Генеалогія Мстиславичей. Первие поколения (до начала XIV в.)*, Санкт-Петербург 2015; Idem, *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze*, Kraków 2016.

³ A. Jusupović, *Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1206–1269)*, Kraków 2013.

⁴ V. Nagirnyy, *Urzędnicy ziemi kijowskiej od drugiej połowy XI do pierwszej połowy XIII wieku. Studium prozopograficzne*, Kraków 2021.

⁵ W. Nagirnyj, *Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w Latach 1190 (1199) – 1264*, Kraków 2011.

винятками⁶, практично відсутня, тож монографію В. Нагірного можна розглядати як перше ґрунтовне дослідження в цій царині. Актуальність теми не викликає жодних сумнівів. Тому відразу ж зазначу, що працю потрібно видати й українською мовою.

Київська нединастична еліта, порівняно з галицькою та новгородською, мала значно менше можливостей потрапити на сторінки літописів, які контролювала княжа та церковна влада. Річ у тім, що тільки в Галицькій та Новгородській землях уже з XII ст. бенефіції (*кормління*) бояр і князівських міністеріалів трансформувалися у феоди (*отчини*). У інших землях, у т. ч. Київській, і надалі залишалися бенефіції, тобто тимчасові земельні володіння на час несення служби без права успадкування, що робило їх державців більш залежними від князівської влади, яка могла в будь-який момент позбавити їх цих надань⁷. З цих же причин надто мало інформації про нетитуловану еліту збереглося і в грамотах, епіграфічних та агіографічних джерелах, інших подібних матеріалах. Численні угорські акти, які значною мірою опубліковані, містять багато інформації переважно про галицьку еліту, частково переплетену з угорським баронством⁸, але там важко щось знайти про київську еліту. На мій погляд, В. Нагірний максимально використав усі відомі на сьогодні джерела у своєму дослідженні, що визначає одне з найважливіших його достоїнств.

Автор розмістив матеріал згідно з рангами урядів, які займали ті чи інші особи. Це не викликає заперечень загалом, але також залишає дискусійні питання. Так, для прикладу, *мечник* (поряд із *ємцем* та *ябедником*) явно належить до урядів поліційних, тоді як *осьменик*, як глава митниці, посідав вищу позицію в таблиці рангів того часу⁹. Напевно, вартувало зазначити, що в цьому переліку не просто *тіуни*, а *тіуни градські* чи *городові*, які виконували функції князівських намісників, на відміну від численних княжих міністеріалів – *тіунів огнищанних*, *ратайних*, *кінних*, *волоцьких* і *сільських*, які були княжими *рядовичами* і яких набирали навіть із *челяді*. Звичайно, це не знижує цінності самого дослідження.

Зрозуміло, що подібні праці містять певну частину дискусійних положень і оцінок. Як на мене, до таких належить, перш за все, постать

⁶ Див. напр.: Б. Рыбаков, *Русские летописцы и автор „Слова о полку Игореве“*, Москва 1972; Idem, *Пётр Бориславич. Поиск автора „Слова о полку Игореве“*, Москва 1991; В. Франчук, *Мог ли Пётр Бориславич создать „Слово о полку Игореве“? (Наблюдения над языком „Слова“ и Ипатьевской летописи)*, [in:] *Труды Отдела Древнерусской Литературы*, т. 31, Ленинград 1976, с. 77–92.

⁷ L. Wojtowycz, *Fenomen halickich bojarów i ich stosunki z książętami*, [in:] *Średniowieczni władcy i ich otoczenie. Materiały V Kongresu mediewistów Polskich*, т. 5, pod red. J. Sperki, K. Kollingera, Rzeszów 2018, s. 31–51; Idem, *Lew Daniłowicz. Książę halicko-wołyński (ok. 1225 – ok. 1301)*, Kraków 2020, s. 21–36.

⁸ М. Волошук, „Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції, Івано-Франківськ 2014.

⁹ Л. Войтович, *Чи була Русь державою?* [in:] *Theatrum Nuptiae Vitae. Студії на пошану Наталії Яковенко*, Київ 2012, с. 95–107; Idem, *Проблеми ранньофеодального розвитку Волині: етапи дружинної та ранньофеодальної держави*, [in:] *Студії і матеріали з історії Волині. 2018*, Кременець 2018, с. 9–24.

Петра Акеревича, якого автор теж відніс до княжих урядовців¹⁰. Цій постаті, сліди діяльності якої зберегли і латиномовні та караїмські джерела, присвячена численна література¹¹ і більшість дослідників вважають його особою духовною, а представники духовенства, які виконували різноманітні доручення князів, до категорії урядників не належать. Правда, автор беззастережно прийняв висновок Олексія Толочка щодо безпідставності пов'язання Петра Акеревича з Петром, ігуменом монастиря Спаса на Берестові чи архієпископом Петром, який був учасником Ліонського собору 1245 р.¹² Звичайно, це авторське право, але проблема ця значно глибша і потребує подальшої дискусії.

Зрозуміло, що в процесі наукового обігу дослідження виникатимуть полеміки і дискусії з різних питань, але це також одне із завдань подібного роду праць. Монографія написана легкою, доступною мовою, гарно видана, містить упорядкований довідковий матеріал, який полегшує працю над основним текстом. Вітаємо Віталія Нагірного із завершенням і виданням потрібного і вартісного дослідження.

Леонтій Войтович

Myroslav Voloshchuk, *Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property, and Socio-Political Role*, Leiden–Boston: Brill, 2021, 357 p.

The contacts of Rus' with its neighbouring territories have always been the subject of academic interest. In this regard studies on the relations between Ruthenian princes and rulers of Christian (Catholic) states have been carried out by many generations of historians. But they put their emphasis mostly

¹⁰ V. Nagirnyy, *Urzednicy ziemi kijowskiej*, s. 313–318.

¹¹ А. Ішак, *Унійні та автокефальні змагання на українських землях від Данила до Ісидора*, [in:] *Богословія*, т. 1, кн. 1, Львів 1923, с. 17–41; J. Umiński, *Stosunki Rusi schizmatyckiej z Rzymem w polowie XIII wieku*, „Prag: Miesięcznik, poświęcony zagadnieniom religijnym, narodowym i społecznym”, 15, 1926, 5, s. 260–265; С. Томашівський, *Предтеча Ісидора Петро Акеревич, незнаний митрополит руський ((1241–1245)*, [in:] *Записки Чину Василя Великого*, т. 2, Жовква 1927, вип. 3–4, с. 221–313; Idem, *Боярин чи ігумен? (Причинок до питання про особу митрополита Петра Акеревича*, [in:] *Ibidem*, т. 3, Жовква 1928, вип. 1–2, с. 171–178; А. Поппэ, *Митрополиты и князья Киевской Руси*, [in:] Г. Подскальски, *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.)*, изд. 2, Санкт-Петербург 1996, с. 443–471; Я. Дашкевич, *Данило Романович та єпископ Петро в освітленні караїмського джерела*, [in:] *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті і матеріали*, Львів 2005, с. 74–91; І. Паславський, *Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.)*. Дослідження з історії європейської політики Романовичів, Львів 2009; Idem, *Інформація про татар руського архієпископа Петра, учасника I Ліонського собору (1245)*, [in:] *Княжа доба: історія і культура*, вип. 4, Львів 2011, с. 208–231; Idem, *Галицький єпископ Петро – ставленник і дипломат Данила Романовича*, „Український історичний журнал”, 2013, 5, с. 75–87.

¹² О. Толочко, *Петро Акеревич – гаданий митрополит всея Русі*, „Український історичний журнал”, 1990, 6, с. 45–54.

on political contacts of the rulers of the estates, while other aspects of such relations, including participation of the representatives of the other social levels in this interconnection, have been almost ignored by the scholars. Moreover conducting such kind of researches historians have used mostly the native narrative sources while deeper analysis of Latin-language chronicles, annals, hagiographies and charters makes it possible to highlight a phenomenon that hasn't been pointed out in Ruthenian chronicles – a socially diverse emigration out of the lands of Rus' and as a result – constant inter-cultural contacts by the representatives of different social levels with the population of the neighbouring territories.

During the period from the 11th to the 14th centuries, the Kingdom of Hungary gained a high level of political and economical development and became an example of a successful multiethnic state under the reign of the Arpads and Anjou. And Rus' was one of the numerous ethnic group inhabiting medieval Hungary.

This shows the high actuality of the book by Myroslav Voloshchuk *Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property, and Socio-Political Role* that was written in 2014 and was translated into English in changed and additional version for a wider reader in 2021.

When Myroslav Voloshchuk presents a collective portrait of the inhabitants of Arpadian- and Anjou Hungary identified by their countrymen as Rutheni, he is specifically looking at Rus' nobles of various rank and status first started settling permanently in Hungary. The book covers the period from the 11th to the second half of the 14th century. The author begins with the first marriage alliances between the Arpads and the Rurikids and finishes with the partial inclusion of Rus' into the realm of Louis I after 1370, which changed the nature of population movement in the mentioned above region.

Using a wide range of sources, including Latin-language documents, the author managed to show the life of Ruthenian settlers and those bearing Rus'-related names or bynames in medieval Hungary as well as analysed their role in contemporary social and political life. Many representatives of this category left lands of Halych, Chernihiv, Kyiv, and Volhynia, and migrated to Hungary under the pressure of circumstances, eventually carving out a high position in the kingdom's social hierarchy and political affairs.

In the first section of the book, M. Voloshchuk takes a historiographical look at the problem under discussion. He skims over the historiography on the issue and analyses the main sources containing the information concerning presence of Rus' and its inhabitants in the lands of the Kingdom of Hungary.

The second part – „Russia/Ruscia” – „Ruthenia” – „Galicia” in the 9th to 14th centuries – deals with the ethymological, terminological and historical perspectives of the topic. The author points out ethnopsychological stereotypes

mentioned in medieval Hungarian documents, as well as self-identification and mentality, social status and responsibilities of Rus' settlers in Hungary presented in narrative sources.

In part three Voloshchuk turns to the heart of his work – to the biograms of the Ruthenian settlers in Hungary – distinguishing the main social categories among them (nobility, clergy, military-service nobility, men of the curia and chancellery, *communia*).

Part four demonstrates personalities (settlers) with problematic identifications including individuals with names of Hypothetically Rus'/Galician origin.

The book *Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property, and Socio-Political Role* is written according to the main modern European trends in the study of migrations as well as the formation of mobile social groups in the Medieval Europe. It makes it possible to deepen knowledge in a number of aspects of history of Rus' and Hungary. These include the condition, role, and place of the nobility in several principalities of Rus' and the Kingdom of Hungary as well as general evolution of political strategies concerning ethnic minorities and their adaptation, while involving in a new political, social and cultural reality.

The book by Myroslav Voloshchuk is a good contribution to European historiography which not only uses a broad definition of knowledge but opens new perspectives for further studies.

Yanina Ryier

Галицько-Волинський літопис: текстологія, за ред. Олексія Толочка, Київ: Академперіодика, 2020, 927 с. [*The Galician-Volhynian Chronicle: Textology*, ed. by Oleksiy Tolochko, Kyiv: Akadempriodyka, 2020, 927 p.]

The book titled *The Galician-Volhynian Chronicle: Textology*, prepared by the team of authors, edited by Oleksiy Tolochko, Ukrainian medievalist, the corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, and published at the end of 2020, became the result of long-term textual research and analysis of *the Galician-Volhynian Chronicle* (also known as *the Chronicle of the Romanids*), which carried out during 2014–2019 by the Center for Research of the History of Kyivan Rus' at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Generally, the proposed investigation consists of four main chapters, including also a short preface (p. 5), bibliography (p. 914–925), abbreviations and acronyms (p. 926–927).

The first section of the book entitled *The Galician-Volhynian Chronicle: History of the Text* (p. 9–53), written by O. Tolochko on the basis of ideas and scientific observations of the other members of the authors' team, contains the introductory remarks (p. 9), the origin of the source, discovery and exploration of the text of the chronicle, the description of its structure and gradual formation (p. 10–14, 16–20, 37–42), as well as the evaluation of the main methods and techniques of textual criticism of *the Galician-Volhynian chronicle* (p. 14–16), the analysis of relations of the chronicle with another representatives of medieval chronographic literature (p. 20–26, 28–35). The linguistic aspects of textual critique of the chronicle (p. 26–28, 35–42), the main episodes and chronology of the editorial intervention in the text of *the Galician-Volhynian chronicle* (p. 42–50) and the related scientific hypotheses (p. 50–53) are also represented in this section of the book.

The authors of the second, the most extensive chapter, titled *The Galician-Volhynian Chronicle: An Interpretative Commentary* (p. 57–691), were the researchers from the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (the Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times) and the specialists of the Center for the Research of History of Kyivan Rus': Volodymyr Rychka, Oleksiy Tolochko, Vadym Aristov, Yaroslav Zatyliuk, Kateryna Kyrychenko, with the participation of Tetyana Vilkul, Petro Tolochko and Vadym Stavysky. The mentioned part of the investigation contains the index of incipits (p. 57–69), the authors' interpretative comments (p. 71–659), as well as the subject index (p. 660–691). The third and the fourth chapters of the book represent the grammatical indexes to the „Galician” (p. 694–820) and the „Volhynian” parts of the chronicle (p. 822–913), which contain all the word forms available in the text. The grammatical characteristics of these word forms could also be found in this section of the book.

In general, the proposed work contains the materials suitable for investigation of *the Galician-Volhynian chronicle* and is useful for the researchers of Rus' chronicles of the 12th–13th centuries, as it presents the methodological tools for textual analysis as well as interpretation of the content of the chronicle – one of the most significant narratives of the 13th century, determined as a narrative source of extremely high scientific value and dimension.

Ostap Kardash

Leontij Wojtowycz, *Lew Daniłowicz. Książę halicko-wołyński (ok. 1225 – ok. 1301)*, Kraków: Avalon 2018, 313 s.

Leontij Wojtowycz jest uznanym ukraińskim badaczem dziejów średnio-wiecznej Rusi, związanym z Lwowskim Uniwersytetem Narodowym im. Iwana Franki, autorem licznych prac dotyczących rodowodu Rurykowiczów czy potomków Dżyngis-Chana, jak również publikacji dotyczących historii Rusi w średniowieczu. Obecnie, dzięki Dariuszowi Dąbrowskiemu kierującemu Pracownią Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, udostępniona jest czytelnikowi polskiemu biografia Lwa Daniłowicza, księcia halicko-wołyńskiego. Jest to tłumaczenie poszerzonej biografii Lwa Daniłowicza pióra L. Wojtowycza, wydanej we Lwowie w 2014 r. (pierwsza biografia Lwa, autorstwa L. Wojtowycza ukazała się drukiem w 2012 r.).

Obecne polskie wydanie składa się z słowa wstępnego autorstwa D. Dąbrowskiego, wprowadzenia L. Wojtowycza, 26 niewielkich rozdziałów, bibliografii oraz indeksu osobowego.

Lwowski badacz w krótkich i treściwych rozdziałach przedstawia nam chronologicznie biografię Lwa Daniłowicza, począwszy od genealogii rodziny i omówienia zjawiska bojarstwa halickiego. W związku z faktem, iż Lew swe rządy rozpoczął jako książę przemyski, L. Wojtowycz charakteryzuje osadnictwo w księstwie przemyskim. Omówione są także kwestie bitwy pod Jarosławiem, ożenku Lwa z Konstancją, jak również problem lokacji Lwowa – który zdaniem autora bezdyskusyjnie został lokowany przez Lwa Daniłowicza. Na to też zresztą wskazuje aktywna działalność księcia w kwestii osadnictwa, zapraszanie rzemieślników i kupców z terenu Niemiec. Zresztą Daniłowicz był pierwszym z ruskich książąt doceniającym prawo magdeburskie. Historyk słusznie podkreśla, że Lew Daniłowicz żył w „ciekawych” czasach – był uczestnikiem walk okresu najazdów mongolskich oraz brał udział w sporze o spuściznę austriacką po Babenbergach. Analizie poddany został również stosunek Lwa do koronacji Daniela Romanowicza oraz walk króla ruskiego z Mongołami. Badacz przeanalizował szczegółowo również fakt zabójstwa przez Lwa księcia litewskiego Wojszełka. Omówiono także udział Lwa w polityce środkowoeuropejskiej – relacje z Węgrami, z książętami polskimi (zdaniem L. Wojtowycza, mimo spotkań z Wacławem II, Lew miał wspierać księcia Władysława Łokietka w jego dążeniu do korony polskiej) i litewskimi, Zakonem Krzyżackim (z którym był w sojuszu) i z Czechami. Co ważne, przedstawiono również aneksję ziemi zakarpackich, która w historiografii uważana jest za kwestię kontrowersyjną. W ostatniej części pracy przeanalizowano gramoty książęce oraz rozwój kultury w księstwie halickim za rządów Lwa Daniłowicza.

Biografia Lwa Daniłowicza autorstwa Leontija Wojtowycza wypełnia ważną lukę w historiografii. Pozostawia jednak pewien niedosyt, gdyż wiele wątków

można było bardziej rozbudować. Mimo to książka ukraińskiego historyka pozwala uporządkować wiedzę na temat Lwa Daniłowicza i sygnalizuje kolejne wątki do dalszych badań z dziejów XIII i XIV-wiecznej Rusi.

Marcin A. Klemenski

Нові видання з історії Галицької і Волинської земель XII–XIV століть

Середньовічна історія Галицької і Волинської земель є надзвичайно популярна в міжнародному науковому середовищі. Свідченням цього є ряд нових праць і публікацій джерел, котрі побачили світ протягом кількох останніх років.

I. Нові переклади Галицько-Волинського літопису (Хроніки Романовичів). Вслід за новим оригінальним виданням літопису (хроніки), котре побачило світ в серії *Monumenta Poloniae Historica* в 2017 р.¹ і його перекладом польською мовою, виконаним Даріушем Домбровським і Адріаном Юсуповичем², нещодавно з'явилися два нові переклади.

Martin Homza, Nora Malinovská, *Haličsko-volyňská kronika. Neznáme rozprávanie o rodine kráľov a kniežat východo-strednej Európy v 13. Storočí*, Martin: Matica slovenská, 2019, 428 s., 6 tab., 4 mapy [Мартін Гомза, Нора Маліновська, *Галицько-Волинська хроніка. Невідома історія королівських і князівських родин Центрально-Східної Європи XIII століття*, Мартін: Словацька Матиця, 2019, 428 с., 6 табл., 4 карти].

Братиславський історик Мартін Гомза, один із двох авторів даного видання, у вступному слові до нього відмітив, що ідея виконання перекладу *Галицько-Волинського літопису (Хроніки Романовичів)* словацькою мовою з'явилася в нього під час участі в II Міжнародній конференції з серії *Colloquia Russica*, присвяченій історії Галицької і Волинської земель в XII–XIV ст., котра відбувалася 20–22 жовтня 2011 р. в Івано-Франківську. Як зазначив сам дослідник, реалізація цього задуму зайняла певний час, але в результаті копіткої праці Мартіна Гомзи і Нори Маліновської в 2019 р. світ побачив перший переклад цього джерела словацькою мовою, збагачений великою кількістю фахових коментарів.

Видання словацьких істориків розділене на дві основні частини. Перша із них має назву *Галицько-Волинська хроніка: попередні студії*. Вона

¹ *Kronika halicko-wolyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd. i oprac. D. Dąbrowski, A. Jusupović, współpr. I. Juriewa, A. Majorow, T. Wilkuł, Kraków–Warszawa 2017 (Seria: *Monumenta Poloniae Historica. Series nova*, t. 16).

² *Kronika halicko-wolyńska (Kronika Romanowiczów)*, tłum. i oprac. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa 2017.

складається із наступних розділів: *Галицько-Волинська хроніка: словаки і Словаччина* (с. 13–22); *Про декілька взаємопроникнень Галицько-Волинської хроніки і угорських та польських хронік XIII ст.* (с. 23–49); *Галицько-Волинська хроніка у сучасній постугорській і пострадянській історіографії* (с. 51–68); *Галицько-Волинська хроніка: коротка історія видання видатної пам'ятки староруської літератури* (с. 69–82); *Ключ до правил словацького перекладу Галицько-Волинської хроніки, її читання і розуміння* (с. 83–87). Автором перших трьох розділів є Мартін Гомза, а двох останніх – Нора Маліновська.

У першому із перелічених розділів М. Гомза коротко охарактеризував значення і інформативність досліджуваного джерела для історії словацьких земель у XIII ст. а також відмітив, що даний твір мало відомий у сучасній Словаччині. У наступному розділі братиславський дослідник провів порівняння руського джерела із латиномовними нарративами, створеними в тому ж часовому проміжку: *Gesta Hungarorum*, *Угорсько-польською хронікою* та *Великопольською хронікою*. В третьому розділі він представив стан наукових досліджень над *Галицько-Волинським літописом (Хронікою Романовичів)*, починаючи від Миколи Карамзіна і закінчуючи оглядом сучасної польської, української, білоруської, російської, словацької, чеської, угорської, сербської і литовської історіографії. Своєю чергою, Нора Маліновська в четвертому розділі описала історію публікації літопису (хроніки) від видання 1843 р. до найновіших публікацій, що побачили світ у другому десятилітті XXI ст. та основні редакції в складі яких збереглося досліджуване джерело, а також охарактеризувала структуру твору. В останньому, п'ятому розділі вона описала принципи за якими здійснювався переклад твору, передусім способи передачі з давньоруської на сучасну словацьку мову власних назв (антропонімів, етніонімів, топонімів і гідронімів), перекладу вміщених в літописі (хроніці) біблійних цитат, переведення датування з візантійської хронології на сучасне літочислення, створення коментарів до тексту, котрі допомагають словацькому читачеві краще зрозуміти специфіку руського джерела та ін.

В основній частині видання – *Галицько-Волинська хроніка: словацький переклад і коментарі* – вміщено переклад давньоруського тексту на сучасну словацьку мову (с. 91–312) разом із ґрунтовними коментарями до нього (загальна кількість коментарів складає 958 одиниць). Видавці вважали за доцільне виділити в ньому окремі підпункти, такі як: *Похвала Роману Мстиславовичу (1198–1205)*; *Київський літопис Ростиславовичів (1205–1228)*; *Хронікарська компіляція Данила Романовича (1228–1245)*; *Хронікарські нотатки (1245–1259)*; *Хронікарська компіляція Володимира Васильковича (1259–1289)*; *Хроніка Мстислава Даниловича (1289)*. На відміну від вже згаданого вище видання і перекладу польською мовою Д. Домбровського і А. Юсуповича,

Мартін Гозма і Нора Маліновська не відмовилися від використання хронологічної канви літопису (хроніки), вміщеної в *Іпатіївській редакції* і зберегли у своєму виданні поділ тексту на окремі хронологічні статті.

В останній частині видання Читач може знайти: *Коротке есе замість висновку*, перекладене англійською, німецькою, французькою, російською і українською мовами (с. 313–360); генеалогічні таблиці (с. 361–366); мапи (с. 367–371), ілюстрації (373–381); список використаних джерел і літератури (с. 382–400); іменний покажчик (с. 402–421) та інформацію про авторів (с. 422–423).

Kronika halicko-wołyńska (z XIII wieku), z języka cerkiewno-słowiańskiego przełożył, przedmową i komentarzami opatrzył Edward Goranin, Oborniki Śląskie: Studio Graphito, 2020, 387 s. [*Галицько-Волинська хроніка (з XIII століття)*], переклад з церковно-словянської мови, передмова і коментарі Едварда Гораніна, Оборники Шльонські: Studio Graphito 2020, 387 с.].

Автор даного перекладу – польський філолог Едвард Горанін. Він є колишнім працівником Інституту східнослов'янської філології Вроцлавського університету і належить до школи проф. Францішка Селіцького, відомого фахівця зі східнослов'янської філології і історії середньовічної Русі. Саме з ініціативи Ф. Селіцького в другій половині ХХ ст. польською мовою було перекладено цілий ряд руських літописів, в тому числі *Повість минулих літ* (переклад Ф. Селіцького), *Київський літопис* (переклад Е. Гораніна) і *Густинський літопис* (переклад Г. Сушко). Продовженням цієї традиції стало нове видання *Галицько-Волинського літопису (Хроніки Романовичів)*.

Праця Е. Гораніна над перекладом руського твору польською мовою тривала близько трьох десятиліть і була закінчена на початку 2014 р., але із об'єктивних причин її видання стало можливим тільки в 2020 р. Із огляду на це, при підготовці дослідження використано тільки ту наукову літературу, яка вийшла друком до початку 2014 р. Як відмітив сам автор, йому не вдалося ознайомитися із кількома важливими публікаціями із досліджуваної проблематики, що однак не применшує значення його роботи.

Основою для перекладу *Галицько-Волинського літопису (Хроніки Романовичів)* став текст, вміщений в *Іпатіївській редакції* і виданий Олексієм Шахматовим в 1908 р. в другому томі *Полного Собрания Русских Летописей*. Доповнення до тексту, взяті із *Хлебніковської редакції*, подані в основному тексті курсивом, а доповнення із інших редакцій вміщені в квадратних дужках. При виконанні перекладу автор намагався передавати власні імена максимально близько до їх оригінальної форми, не застосовуючи їх польських відповідників (виняток зроблено тільки для невеликої групи імен, котрі в польській історіографії традиційно передаються в польській версії). Що стосується географічних назв то вони вказані в їх сучасному

звучанні, а там де в оригінальному тексті зустрічаються різночитання автор намагався подавати їх в одній, найближчій до сучасної, версії. Як і в згаданому вище словацькому перекладі, Е. Горанін не відмовився від вміщеного в *Іпатіївській редакції* датування подій за роками і вказав його на полях основного тексту. Варто також відмітити, що основним принципом, котрим керувався автор при перекладі літопису (хроніки) стало правило „tłumaczyć, nie porównać”, тобто виконати максимально точний і дослівний переклад джерела із збереженням його оригінального стилю. Ознайомлення із працею Е. Гораніна дозволяє вважати, що дане завдання йому вдалося виконати і що сам переклад зроблено на високому рівні.

В структурному плані видання складається із вступної частини, котра ділиться на *Передмову* (с. 7–10) і *Замітки про переклад* (с. 11–17), польськомовного тексту джерела (с. 23–315), бібліографії (с. 316–342), додатків, в котрих можна знайти 17 генеалогічних таблиць (с. 344–360) та покажчиків (с. 361–386).

В контексті характеристики нових видань *Галицько-Волинського літопису* (*Хроніки Романовичів*) необхідно також згадати найновіше текстологічне дослідження цього джерела – *Галицько-Волинський літопис: текстологія* – підготовлене авторським колективом українських дослідників і видане під редакцією Олексія Толочка в Києві в 2020 р.³ В даному місці однак немає необхідності детальніше зупинятися на ньому, оскільки йому присвячений окремий огляд⁴.

II. Історія Галицької і Волинської земель на сторінках наукових праць. Протягом 2018–2021 рр. світ побачили ряд нових книг, присвячених як деяким напрямкам діяльності галицьких і волинських правителів, так і біографії окремих володарів, а також кілька перекладів українською мовою праць угорських дослідників, що стосуються даної тематики.

Ілля Паршин, *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративні джерела XIII–XV століть*, Львів, 2018, 348 с.

Книга молодого львівського історика присвячена аналізу анналів та хронік, що були створені в країнах латинської культури в XIII–XV ст. В центрі його уваги опинилися насамперед їх повідомлення щодо контактів галицько-волинських Романовичів із західними сусідами в XIII–XIV ст. Варто підкреслити, що при визначенні верхньої хронологічної межі автор свідомо розширив її на другу половину XIV ст., тобто на часи боротьби

³ *Галицько-Волинський літопис: текстологія*, за ред. О. Толочка, Київ 2020.

⁴ Див. огляд цієї праці: О. Kardash, *Галицько-Волинський літопис: текстологія*, за ред. Олексія Толочка, Київ: Академперіодика, 2020, 927 с. [The Galician-Volhynian Chronicle: Textology, ed. by Oleksiy Tolochko, Kyiv: Akadempriodyka, 2020, 927 p.], [in:] *Diplomacy of Medieval Rus' (10th–16th centuries). Publication from the 10th International Scientific Conference, Krakow, 9th–11th October, 2019*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2021, s. 308–309.

за спадщину Романовичів. Такий підхід не часто зустрічається в науковій літературі.

Перший розділ праці має назву *Історіографія та джерела* (с. 11–36). Огляд історіографії автор побудував за принципом поділу дослідників на українських (с. 13–20) і зарубіжних (с. 20–25). Хотілося б однак відмітити, що такий підхід видається на зовсім обґрунтованим і більш логічною була б характеристика історіографічних напрацювань не за національною належністю їх авторів, а в послідовності у котрій аналізовані праці з'являлись на світ, що, безумовно, дозволило б значно краще показати дискусії, котрі велися в науковому середовищі в різні часові проміжки між представниками різних наукових шкіл. Це ж саме зауваження стосується тієї частини першого розділу, котра присвячена огляду праць джерелознавчого характеру (с. 25–30). Що ж стосується окремої характеристики джерел то її включення до даного розділу видається позбавленим сенсу, оскільки їх детальному аналізу присвячені дві наступні частина праці.

Основними є другий і третій розділи монографії. Ця частина книги має джерелознавчий характер та присвячена аналізу і детальному розгляду „руських повідомлень” в європейських анналах та хроніках XIII–XV ст. В другому розділі – *Дипломатія володарів Галицько-Волинської держави очима західноєвропейських істориків XIII–XV ст.* – основна увага сконцентрована на французьких, італійських (с. 39–83), австрійських (с. 84–138) та німецьких (с. 139–163) середньовічних нарративах. Третій розділ – *Зовнішня політика королівства Русі за матеріалами балтійських, чеських, угорських та польських середньовічних нарративів* – містить огляд джерел, котрі були створені на території Німецького ордену в Пруссії (с. 166–189), в Чехії (с. 180–200), в Угорському королівстві (с. 201–224) і в Польщі (с. 225–297).

В кінці книги вміщені висновки автора, кілька приміток до основного тексту, анотації та список використаних джерел і літератури.

Тура Харди, *Итинерарий Ростислава Михайловича*, Сремска Митровица: *Историјски архив „Срем”*; Нови Сад: Филозофски факултет, 2019, 160 с. [Дюра Гарді, *Итинерарий Ростислава Михайловича*, Сремска Митровица: *Исторични архив „Срем”*; Нови Сад: *Исторични факултет*, 2019, 160 с.].

Автором даної публікації є сербський дослідник русинського походження, котрий вже тривалий час займається дослідженням діяльності одного із найбільш цікавих представників руських Рюриковичів – Ростислава Михайловича із династії чернігівських Ольговичів. Дана книга є свого роду підсумком його попередніх студій над життєвим шляхом Ростислава.

Структура книги Д. Гарді є цікавою і нетиповою – кожен розділ праці присвячений окремій „подорожі” Ростислава Михайловича. У першому із них – *Новгород – перші князівські кроки* – описано нетривале перебування молодого князя в Новгородській землі в 1229–1231 рр. (с. 14–23). В другому, найбільшому за розміром, розділі – *„Яко твои есть Галич” або про галицькі дороги і бездоріжжя* – охарактеризовано галицький період в житті Ростислава і його зв’язки із Галицькою землею в 1235–1245 рр. (с. 24–85). Фундаментом для підготовки цих двох частин книги стали руські джерела, насамперед *Новгородський* і *Галицько-Волинський (Хроніка Романовичів) літописи*.

Третій розділ – *Из бою до бою – sub nova civitate iuxta fluvium saar* – розповідає про період від серпня 1245 р. до червня 1246 р., тобто від битви під Ярославом до битви на р. Лейта (с. 86–90). Як слушно підкреслив автор, це був своєрідний перехідний етап в житті Ростислава Михайловича, коли він відмовився від наміру повернутися на Русь і остаточно пов’язав свою подальшу долю із Угорським королівством і Балканами.

Наступні розділи книги опираються на західні латиномовні джерела і розповідають про угорський і балканський періоди в житті і діяльності Ростислава Михайловича. У четвертому розділі – *Adventus in Machou* – розглянуто проблему прибуття і початку правління Рюриковича в спеціально створеному для нього банаті Мачви, котрий розташовувався на півдні Угорського королівства в міжріччі Дунаю, Сави і Дрини зі столицею в Белграді (с. 91–95). На думку дослідника, ці події мали місце одразу ж після укладення договору між Данилом Романовичем і угорським королем Белою IV у Зволені (вересень 1246 р.), але не пізніше літа 1247 р. В наступному, п’ятому розділі – *У чеських походах угорського короля* – відображено участь Ростислава Михайловича в військових кампаніях свого тестя, Бели IV під час боротьби останнього за спадщину Бабенбергів. Основна увага тут приділена протистоянню угорського короля із чеським королем Пшемислом II Оттокар, в якому Ростислав брав активну участь і яке завершилося аж в 1261 р. укладенням мирного договору у Відні, скріпленого одруженням Пшемисла II із дочкою Ростислава, Кунегундою (с. 96–104). В шостому розділі – *Подорож на південь* – описано участь Рюриковича у боротьбі за Болгарію в 1256–1257 рр. (с. 105–116). В сьомому розділі – *Остання подорож* – розглянуто проблеми датування смерті Ростислава Михайловича і встановлення місця його поховання. На думку автора, князь пішов із життя перед 17 грудня 1263 р. в Белграді і був похований в монастирі Св. Дмитра на р. Саві (с. 117–120).

В заключній частині праці вміщені хронологічний перелік подорожей Ростислава Михайловича (с. 123–126), анотація англійською мовою (с. 127–130), список джерел і літератури (с. 133–144) та географічний

і іменний покажчики (с. 145–158). Без сумніву, праця сербського історика буде придатною всім, хто цікавиться не тільки середньовічною Руссю, але також історією Угорського королівства і балканських країн.

Крім представлених вище праць, присвячених історії Галицької і Волинської земель, варто згадати також нове видання політичної біографії галицько-волинського князя і короля Русі Данила Романовича, автором якого є польський історик Даріуш Домбровський. Дана праця має назву *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna* [Данило Романович, король Русі (бл. 1201–1264). Політична біографія] і є поглибленою версією книги, що побачила світ в краківському видавництві Авалон у 2012 р.⁵

Окремо в даному огляді хочу згадати переклади іншими мовами вже виданих раніше праць, присвячених історії Галицької і Волинської земель. Серед них треба відмітити роботи Леонтія Войтовича, Тору Сенгі та Марти Фонт.

Книга першого із згаданих авторів – *Lew Daniłowicz. Książę halicko-wołyński* [Лев Данилович, галицько-волинський князь]⁶ – є перекладом польською мовою біографії Лева Даниловича, котра вийшла друком у Львові в 2014 р.⁷ Її окремих огляд вміщений в даному томі⁸. Що ж стосується перекладів творів двох інших авторів то про них варто сказати більш детально.

Тору Сенгі, *Галич, Галицька та Руська земля у взаємовідносинах з Угорщиною XI–XIII сторіч*, пер. з угорської М. Волощука, Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2020, 272 с. (Галич. Серія 2, вип. 5). Даний збірник праць включає в себе переклад українською мовою статей угорського дослідника японського походження, присвячених історії Галицької землі і русько-угорським відносинам XI–XIII ст., які були опубліковані ним у наукових часописах і збірниках протягом 1987–2019 рр. Автором перекладу

⁵ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2021 (*Monografie Pracowni nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*, t. 1). Перше видання: D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012 (*Monografie Pracowni nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy*, t. 1). Огляд першого видання див.: V. Nagirnyy, *Dariusz Dąbrowski, Daniel Romanowicz (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Kraków: Avalon 2012, 538 s. [in:] *Rurikids in dynastic relations: politics, customs, culture, religion 10th–16th c. Publication after 4th International Conference, Mogilno, 14–16th November 2013*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2014, s. 305–306 (*Colloquia Russica, Series I*, vol. 4).

⁶ L. Wojtowycz, *Lew Daniłowicz. Książę halicko-wołyński (ok. 1225 – ok. 1301)*, Kraków 2018.

⁷ Л. Войтович, *Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301)*, Львів, 2014. Перше видання: Л. В. Войтович, *Князь Лев Данилович*, Львів 2012. Огляд першого видання див.: V. Nagirnyy, *Leontij Wojtowycz, Książę Lew Danilowicz*, Lviv: NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakiewyca, 2012, 181 s. [Леонтії Войтович, Князь Лев Данилович, Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012, 181 с. (Славетні постаті середньовіччя, Вун. 1)], [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1280). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17th November, 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, s. 270–271 (*Colloquia Russica, Series I*, vol. 3).

⁸ Див.: М. А. Klemenski, *Leontij Wojtowycz, Lew Daniłowicz. Książę halicko-wołyński (ok. 1225 – ok. 1301)*, Kraków: Avalon 2018, 313 s., [in:] *Diplomacy of Medieval Rus' (10th–16th centuries). Publication from the 10th International Scientific Conference, Krakow, 9th–11th October, 2019*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2021, s. 310–311.

і коментарів до нього є івано-франківський дослідник Мирослав Волощук, а саме видання здійснено окремим томом в серії *Галич. Серія 2* (вип. 5).

Збірник включає в себе переклад шести статей. В першій із них – *Зовнішня політика Бели IV та відправлений папі Інокентієві IV „татарський лист”* – піднімається проблема датування листа угорського короля до Папи римського в якому збереглася тільки денна дата його створення – 11 листопада. Детально розглянувши різні історіографічні підходи до вирішення цього питання, Т. Сенга дійшов висновку що найбільш вірогідним часом створення листа є листопад 1247 р. (с. 7–48). Друга стаття – *До болгарського, галицького й австрійського походів молодшого короля Бели* – присвячена аналізу диплому Бели IV, виданого королівському конюшому Діонісієві в 1235 р., в якому згадуються походи королевича в Болгарію, Австрію і двічі в Галич. На думку дослідника, дані військові акції відбулися в: 1228 р. (проти Болгарії), 1232 р. (проти Австрії), 1230 і 1232 рр. (проти Галича) (с. 49–72). В третій статті – *Кидані (китаї) в руських літописах та угорських хроніках* – автор розглянув можливі шляхи проникнення в руські літописи та угорську *Ілюстровану хроніку* термінів „кидань” і „китаї” (с. 73–94). Четверта стаття носить назву „*Бенедикт Бор*”, *Венедикт і Банко в Галичі близько 1210 р.* (с. 95–153). В ній детально розглянуто фрагмент літописного повідомлення в якому згадано „Бенедикта Бора”, що нібито перебував в Галичі близько 1210 р. На думку угорського історика, в даному особовому окресленні помилково змішано два імені – Бенедикт і Банк. Першого із них Т. Сенга ідентифікував як Венедикта, комеса Бодрога (із 1205 р.), абовського комеса (із 1209 р.) і комеса Унга (із 1214 р.). Саме він на протязі короткого періоду часу від пізньої осені 1210 р. до ранньої весни 1211 р. мав виконувати функції угорського намісника в Галичі. Щодо другого імені то Т. Сенга вважає, що воно належало палатину Банку, котрий перебував у Галичі влітку і восени 1211 р. П'ята стаття називається *Вицеканцлер Ахіл у Галичі 1246 р. Матеріал до історії угорського слова vice* (с. 154–172). Основна теза даної праці зводиться до того, що слово „вицький” мало угорське походження, виводилося від слова „*vicescancellarius*” і потрапило до *Галицько-Волинського літопису (Хроніки Романовичів)* у зв'язку із місією угорського вице-канцлера Ахіла до Галича в 1246 р. Остання із вміщених у збірнику статей має назву *Beszertényu та Beserten. Угорські й слов'янські найменування мусульман у сторіччя монгольської інвазії* (с. 173–224). В кінці збірника вміщено бібліографію робіт Тору Сенги, котра складається із 45 позицій (с. 225–226). Без сумніву, виконана Мирославом Волощуком велика праця з перекладу робіт Тору Сенги українською мовою, а також їх видання окремим збірником, сприятиме кращому пізнанню історії Галицької землі в XI–XIII ст.

Марта Фонт, *Галич у системі русько-угорських відносин XI–XIII ст.*, пер. з угорської М. Волощука, Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2021, 256 с. (*Галич. Серія 2*, вип. 7). В цьому збірнику вміщено праці угорської дослідниці Марти Фонт, які були опубліковані нею протягом останніх десятиліть. На українською мовою статті переклав Мирослав Волощук, а саме видання здійснено окремим томом в серії *Галич. Серія 2* (вип. 7).

Опубліковані праці М. Фонт розділені на три тематичні блоки: *Із джерел епохи; Королі та походи; Коломан, Данило і Ростислав*. Перший із них включає дві статті – *Форми образу Анонімової „Руси” та його джерельна цінність* (с. 7–21) і *„Gesta Danielis regis”* (с. 22–35). В них піднімається проблема функціонування і значення в анонімних *Gesta Hungarorum* таких термінів як „Ruscia/Ruthenia”, „Lodomeria” і „Galicia” та робиться спроба довести, що частини *Галицько-Волинського літопису* (*Хроніки Романовичів*), котрі розповідають про життя і діяльність Данила Романовича, становили оповідь, близьку за жанром до *Gesta*.

Другий тематичний блок складається із чотирьох робіт: *Галицько-Волинський літопис (ГВЛ)* (с. 36–48); *У сплетенні конфлікту інтересів Києва та Галича* (с. 49–87); *Галицька політика й військові кампанії Андрія II (1205–1235)* (с. 88–125); *Бела IV та король Данило (126–141)*. В першій із статей М. Фонт підтримує думку про те, що галицькій частині літопису (хроніки) тотожне окреслення *Gesta Danielis regis*. В наступних статтях детально проаналізовано „руську політику” угорських королів Коломана, Стефана II, Бели II, Гези II, Бели III, Андрія II і Бели IV.

В третьому блоці об’єднано статті, в яких аналізується „угорська політика” галицько-волинських правителів. До нього включено роботи: *Коломан і Саломея. Проблема коронування* (с. 142–151); *Галицькі еліти на підтримку угорського правління* (с. 152–173); *„Галицький” Данило й Угорське королівство* (с. 174–187); *Князь Ростислав при дворі Бели IV* (с. 188–218).

В останній частину збірника вміщено генеалогічні таблиці Арпадів, бібліографію, географічний та іменний покажчики та інформацію про авторку⁹.

Без сумніву, всі перелічені вище праці спричиняться до кращого пізнання історії Галицької і Волинської земель в XI–XIV ст.

Віталій Нагірний

⁹ В 2021 р. вийшла другом також англomовна праця угорської дослідниці: M. Font, *The Kings of the House of Árpád and the Rurikid Princes*, Pécs 2021. На момент підготовки до друку даного огляду я не мав можливості ознайомитися з цією книгою.

Янина Ріер, *Правитель и общество на белорусских землях в XIII – первой трети XV в. Основные механизмы политогенеза, легитимизации и сакрализации власти*, Могилев: МГУ имени А. А. Кулешова, 2020, 256 с.

Монографічне дослідження молоді білоруської дослідниці, присвячене аспектам інституалізації князівської влади на теренах сучасної Білорусі (читай – історично землях Великого князівства Литовського) – результат успішного захисту в грудні 2018 р. дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Книга містить вступ, три великі розділи, поділені на підрозділи, висновки, перелік умовних скорочень та список використаних джерел. Праця ілюстрована, причому частину зображень Авторка виконала особисто.

У першому розділі Яніна Ріер окреслила стан та рівень сучасного дискурсу в питанні становлення ранньої держави, а також ґрунтовно заглибилася в історіографію проблеми. При цьому Авторка врахувала доробок білоруських, литовських, українських, російських та польських учених, тобто представників історичних шкіл і напрямів країн і земель, що прямо або ж опосередковано зберігали належність до володінь династії Гедиміновичів. Докладний аналіз джерел не обмежено лише класичним переліком літописів. Дослідниця, залучивши до обігу зарубіжні латиномовні наративи (головно польські й німецькі) та актовий матеріал, до своєї честі, врахувала й дані сфрагістики (чого тільки варте зображення короля Міндовга на єдиній уцілілій підвісній печатці), нумізматики та інший ілюстративний матеріал (мініатюри *Радзивилівського літопису* чи *Лицевого літописного зведення XVI ст.*). Безперечно, лише так образ володаря, його влади над суспільством окреслився б стереоскопічно, будучи позбавленими суб'єктивних нашарувань. Варто зауважити, що Я. Ріер це цілком вдалося, про що свідчить зміст наступних розділів.

Другий розділ Авторка розпочала з аналізу традицій державотворення на умовних східнослов'янських теренах із певними відступами в епоху скандинавського освоєння цих земель. При цьому чималу увагу приділено вивченню термінів „земля” („Литовська земля”), „господарство”, „держава”, „країна”, „люди”. Я. Ріер намагалась вникнути в специфіку окреслень володарів („князь”, „цар”, „король” у різних модифікаціях), політичну чи дипломатичну ідентифікацію всередині їхніх володінь та за їхніми межами. При цьому дослідницю цікавила трансляція та конкретне значення цих понять із домонгольських часів до моменту становлення органів державної влади ВКЛ при перших попередниках Гедиміна та його нащадках.

Окрема частина студій Авторки присвячена статусу Полоцька та Полоцької землі в системі владних повноважень великого литовського князя. Окреслений терен від кінця X – початку XI ст. у політичних

координатах володінь умовних Рюриковичів зберігав помітну специфічність. Прикордонне ж розташування у XIII ст. поступово посилювало тут – причому в абсолютно ненасильницький спосіб – литовські впливи, а також систематично приваблювало німецьке рицарство. За таких обставин у місті та краї відчутно посилилася роль місцевого єпископа. Ключовим для історії Полоцька став період правління князя Андрія Ольгердовича (1345–1377), після чого тяжіння міста до нащадків Гедиміновича помітно укріпилося, хоча князівство й зберігало статус удільного.

Третій розділ Я. Рієр присвятила вивченню механізмів інституалізації та сакралізації влади перших володарів ВКЛ, починаючи від згаданого автором *Хроніки Лівонії* під 1205 р. якогось Свельгата. Зрозуміло, що за відсутності пам'яток безпосередньо литовського історіописання інформацію про структуру князівської влади та суспільство XIII ст. Авторка черпала з іноземних джерел. Перші покоління литовських князів, як видно з писемних матеріалів, відзначалися надзвичайною військовою активністю (у землях мазовецьких Пястів, на волинському порубіжжі), а відтак володіли належними важелями політичного і мілітарного впливу всередині країни для подальшої династичної універсалізації влади. Від часів Гедиміна це стало доконаним фактом. Сакралізація ж правління литовських володарів тривалий час забезпечувалася синкретизмом дохристиянських та християнських практик, аж допоки остання наприкінці XIV – на початку XV ст. набула офіційного й беззаперечного статусу при дворі Вітовта. При цьому Я. Рієр проводить доволі цікаві паралелі із аналогічними процесами, котрі мали місце в країнах Західної Європи, а також занурюється в історіографічний дискурс теми. Окремий підрозділ у цій частині праці присвячений аналізу конкретних символів влади династії, відтворених у сфрагістичному матеріалі, ілюстраціях сучасних епосі хронік, іконографії храмів та матеріалах нумізматики.

Без перебільшення опублікована монографія належить до грона своєчасних та потрібних студій з історії держави й права окремо взятої країни та її династії на сході середньовічної Європи.

Мирослав Волощук

Русское влияние на изменение религиозного мировоззрения средневековой Литвы [Marius Ščavinskas, *Kristus prieš Belialą, t. 1: Lietuvių anapusinių vaizdinių christianizacija Viduramžiais*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2021, 448 p.]

Мариус Щавинскас – один из немногих в современной литовской историографии, кто занимается вопросами христианизации балтов и христианскими миссиями среди балтских племен в X–XIII вв. Изданная в 2021 г. монография *Христос против Велиала* посвящена изучению изменений в представлении потустороннего мира, которые происходили в средневековой Литве. Ее автор детально описывает эти трансформации и анализирует их причины. Он отмечает, что изменение в мировоззрении литовцев началось задолго до распространения христианства и официального крещения Литвы в 1387 г. Дипломатические контакты с соседями, походы литовских войск в земли христиан, а также пребывание в Литве значительного числа христианских пленных, создавали условия для контактов литовцев с христианской религией. В результате этого, христианское мировоззрение постепенно проникало в среду политической и военной элиты, а затем – и в другие слои литовского общества.

В монографии Мариуса Щавинскаса значительное внимание уделено анализу русских источников, в которых можно найти ценные сведения о языческом мировоззрении литовцев. Среди них особенно выделяются *Галицко-волынская летопись (Хроника Романовичей)* и *Хронограф 1262 года*. Автор в полной мере использовал содержащуюся в летописи информацию о языческих ритуалах распространенных в окружении Миндовга и в литовском обществе. В свою очередь, *Хронограф 1262 года* содержит *Сказание о Совии*, которое считается аутентичным литовским рассказом о представлениях балтов о потустороннем мире. Данные русские источники позволяют основательно дополнить наши знания о языческом мировоззрении литовцев.

Мариус Щавинскас подчеркивает, что на процесс христианизации литовцев значительное влияние оказала древнерусская книжная культура. Исследователь справедливо обращает внимание на то, что изменения в религиозных представлениях литовцев тесно связаны с этим явлением. Речь идет о распространении в Литве апокрифической литературы, бытовавшей на Руси в XI–XIV вв., в первую очередь, таких произведений, как *Сказание об Макарии Римском* или *Слово и видение Апостола Павла*. Таким образом, Русь, как важный центр средневековой книжной культуры, известный своими переводами раннехристианских текстов, стала транслятором христианских идей в литовское языческое пространство. Наблюдения литовского историка позволяют также ответить на вопрос

о том, насколько широко книжные представления были распространены в мировоззрении жителей Руси. Без сомнения, в литовскую среду они проникли при посредничестве Руси, и это проникновение происходило в устной форме. Последний факт является свидетельством их широкого распространения в средневековом русском обществе.

В завершение необходимо отметить, что монография Мариуса Щавинскаса является важным звеном в реконструкции процесса христианизации Литвы и изучении влияния на этот процесс русской культуры, в первую очередь русской средневековой книжности.

Витас Янкаускас

Алексей В. Мартынюк, *До Герберштейна: Австрия и Восточная Европа в системе персональных связей и культурных контактов (XIII – начало XVI века)*, Москва: Квадрига, 2019, 576 с.

Современная историческая наука регулярно ставит новые задачи перед исследователями, повышает требования к уровню анализа данных сохранившихся нарративов, а также делает необходимым использование междисциплинарного и компаративистского подходов при изучении вопросов, связанных с реконструкцией исторических событий, исследованием междинастических связей и контактов в эпоху Средневековья и раннего Нового времени.

Представленная монография белорусского исследователя, медиевиста Алексея Мартынюка являет собой результат многолетней работы автора, основанной не только на изучении научной литературы, посвященной указанной проблематике, но и выявлении, изучении и введении в научный оборот нарративных источников, обнаруженных во время неоднократных научных стажировок в европейских странах, главным образом, в Австрии и Германии, глубоком изучении данных сохранившихся материалов как государственных, так и частных, монастырских архивов указанного региона. Доступ к широкому кругу источников, а также высокий уровень владения необходимыми для проведения подобного исследования языками предоставили исследователю возможность тщательно разработать тему персональных взаимоотношений и культурных связей Австрии и Восточной Европы в XIII – начале XVI веков.

Книга *До Герберштейна: Австрия и Восточная Европа в системе персональных связей и культурных контактов (XIII – начало XVI века)* посвящена связям Австрии и Восточной Европы в период предшествующий посольствам

Сигизмунда Герберштейна в 1517 и 1526 гг., чьи *Записки о Московии* в последующем надолго определили восприятие восточноевропейского региона. Вместе с тем, подобные контакты имели гораздо более глубокую традицию и корни. Поэтому необходимым было обратиться к подобным связям в более раннее время, в частности, в период с XIII по XV век. Практически полное отсутствие специализированных работ, посвященных проблеме взаимоотношений Австрии с государствами Восточной Европы „до Герберштейна” обуславливает высокую актуальность данного монографического исследования.

Материал представлен читателю в трех разделах, разделенных на главы. Первая часть книги – *Книга Бабенбергов: эпоха династий* – посвящена рассмотрению ситуации, которая сложилась во время правления династии Бабенбергов и которая стала основой для контактов Австрии с Восточной Европой в середине XIII – начале XVI веков. Именно при Бабенбергах отчетливо проявилось пограничное положение Австрии на стыке германского, славянского, балканского и иных миров, а их политические династические горизонты не ограничивались связями с Чешским и Венгерским королевством, но простирались на Византию и страны Восточной Европы.

Во второй части монографии – *Книга Зухенвирта: эпоха крестовых походов* – автор обращается к связям Австрии и Восточной Европы в эпоху правления Габсбургов. Отдельно хотелось бы отметить главу *Австрийский след Белой Руси*, в которой автор осуществил успешную попытку проанализировать условия появления и пути проникновения термина „Белая Русь” в культурное пространство Западной и Центральной Европы, а также связал его с именами конкретных исторических персонажей XIII и XIV веков.

Третья часть – *Книга Сунтхайма: эпоха ученых трактатов* – переносит читателя в XV век и представляет его вниманию малоизученный материал, посвященный историческим и культурным связям ряда австрийских земель с восточноевропейским регионом. При этом особое внимание автор уделяет роли отдельных личностей в подобных контактах, обращаясь к персоналиям Иоганна Реллаха, Энея Сильвия Пиккломини, Ладислава Сунтхайма и др. и показывая значение их деятельности и работ в получении и расширении представлений о Восточной Европе. Стоит также отметить внимание, которое автор уделяет изобразительным источникам и отображенным в них сюжетам с точки зрения исторической ретроспективы и информативности. В частности, можно выделить интерпретацию „русско-австрийских” сюжетов на основе *Генеалогического дерева Бабенбергов* (глава *Генеалогические и геральдические плоды „Древа Бабенбергов”*) или миниатюр *Лицевого летописного свода* (глава *Взгляд с другой стороны: Габсбурги и Австрия в миниатюрах Лицевого летописного свода*).

Подводя итог своих научных изысканий, Алексей Мартынюк представляет австрийские земли своеобразным „мостом”, соединяющим Запад и Восток и обеспечивающим системные и достаточно интенсивные взаимоотношения регионов. Автор подчеркивает, что и до 1438 г. – до прихода Габсбургов к власти в Священной Римской империи – австрийская земля выступала в роли посредника между германским и восточнославянским миром, сохранив значительное количество свидетельств подобных контактов.

Таким образом, книга Алексея Мартынюка *До Герберштейна: Австрия и Восточная Европа в системе персональных связей и культурных контактов (XIII – начало XVI века)* является комплексным исследованием, представляющим значительный интерес как с точки зрения изучения восточноевропейской истории, так и в контексте рассмотрения истории средневековой Австрии, а именно – определения роли „восточноевропейского фактора” в ее развитии.

Янина Риер

Бремя митрополита Киприана. Церковная и светская политика 1372–1406 годов [Marcin Grala, *Biskupi i władcy świeccy Rusi w orbicie politycznych wpływów Moskwy doby Metropolity Cypriana*, Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2020, 384 s.]

На последнюю четверть XIV – первое десятилетие XV века приходится один из самых напряженных периодов истории Православной церкви. Политический мир стремительно меняется, число конфликтов и противоречий между правителями увеличивается, целостность Киевской митрополии под угрозой, а соблюдение баланса сил и забота о нуждах церкви требуют от ее руководителя постоянных усилий. Именно этой эпохе посвящена книга польского историка Марчина Грали *Епископы и светские правители Руси в сфере политического влияния Москвы в эпоху митрополита Киприана*, изданная в серии *Historia, Hereditas, Ecclesia* (т. 9) в 2020 г. В этом труде впервые детально рассматриваются бурные события конца XIV – начала XV веков с акцентом на действиях митрополита и церковных деятелей, а не светских правителей с их военными кампаниями. В качестве своей основной цели автор ставит всестороннее изучение именно церковной политики, что позволяет по-новому взглянуть на материал.

Последовательно анализируя политику церковных и светских правителей с 1372 по 1406 гг., М. Граля разбивает свою работу в соответствии с характером исторических событий на несколько глав. Первая из них

посвящена деятельности Киприана до 1389 г., прежде всего, его борьбе за митрополичью кафедру. Вторая охватывает период с восшествия на московский великокняжеский стол Василия Дмитриевича до смерти Киприана в 1406 г. В последних трех главах рассматривается деятельность митрополита и особенности его отношений с князьями и духовенством в Твери, Рязани, Суздале и Нижнем Новгороде.

В условиях, когда основное политическое противостояние нарастало между Великим княжеством Московским, где находилась кафедра Киевской митрополии, и Великим княжеством Литовским, в состав которого входила ее значительная часть, от действий главы митрополии зависел и политический баланс, и жизнь простых приходов, а его влияние было огромно. Предшественник Киприана, митрополит Алексей, выражал явную поддержку великому князю владимирскому Дмитрию Ивановичу (Донскому), что сделало посещение им литовских епархий невозможным, а церковное общение между частями митрополии прервалось. Против Москвы выступала Тверь, причем помощь тверскому князю Михаилу Александровичу оказывал великий князь литовский Ольгерд.

Константинопольский патриарх Филофей Коккин пытался разрешить этот конфликт, отправив Киприана, как человека независимого и не имевшего прямых интересов, связанных с одной из сторон, но обладавшего широким авторитетом, в помощь Алексею для ведения переговоров с литовскими князьями. В результате Киприан был поставлен митрополитом Киевским и Литовским, а после смерти Алексея под его властью вновь должны были объединиться обе части Киевской митрополии, что, однако, встретило сопротивление Москвы – она воспринимала митрополита Киприана как союзника Литвы и своего противника.

Изложение в результате переворота 1376 г. патриарха Филофея стимулировало новый виток церковных неурядиц в самом Константинополе. В 1379 г. сюда отправились послы московского князя во главе с архимандритом Михаилом (в миру – Митяем, или Дмитрием), который и должен был стать новым митрополитом по желанию великого князя владимирского Дмитрия Ивановича. К несчастью, Михаил неожиданно умер во время пути недалеко от Константинополя, а его сподвижники, посоветовавшись, решили выдвинуть из своей группы нового претендента на постановление – Пимена, которой был одобрен патриархом Нилом и стал митрополитом Руси (Киприан оставался митрополитом Литвы). Такой поворот, пишет М. Граля, можно было бы считать величайшим успехом московского князя, но по возвращении Пимен не был принят уже самим Дмитрием Ивановичем. Как отмечает автор, решение князя стало следствием стремительного изменения политики: Москве было необходимо найти линию, которая ослабила, а не усилила бы конфронтацию

с Литвой – ее угроза становилась все более ощутимой. Однако, как только ситуация улучшилась, Киприан был изгнан из Москвы, предлогом же послужило его поведение во время нашествия Тохтамыша. По мнению М. Грали, это было сделано по желанию хана, которому не нравился авторитет митрополита и его литовские связи. Ненадолго вернувшийся Пимен был осужден, а главным претендентом на кафедру Киевской митрополии стал суздальский архиепископ Дионисий, который отправился в Константинополь, там был возведен в сан митрополита, но задержан в 1384 г. на обратном пути в Киеве Владимиром Ольгердовичем, и в 1385 г. умер. В 1387 г. Киприан возвращается в Москву вместе с будущим великим князем, сыном Дмитрия Ивановича, Василием Дмитриевичем, и, хотя сначала не был принят князем, его влияние росло. Именно православие, объединившее земли обоих государств, оказалась удобным инструментом в деле замедления эскалации конфликта, а Киприан – незаменимым медиатором, прежде всего, благодаря своему авторитету в Литве, которым не обладали московские ставленники: ни Митяй (Михаил), ни Пимен, ни суздальский архиепископ Дионисий.

Рассматривая эту череду конфликтов, Марчин Граля уделяет значительное внимание событиям, разворачивавшимся непосредственно в Константинополе, в первую очередь, деятельности патриархов, других церковных деятелей, участников переговоров, в т.ч. обстоятельно останавливается на позиции патриарха Филофея, его отношениях с Алексием, а также миссии на Русь Иоанна Докиана, предшествовавшей первой поездке Киприана.

Церковная борьба 1375–1389 гг. заканчивается победой Киприана, который становится митрополитом Киевским и всея Руси. Причины, которые заставили Константинополь дважды остановить свой выбор именно на Киприане, подробно разбираются в первой главе, в частности рассматриваются те действия, которые ожидались патриархом от Литвы и Москвы в том или ином случае. Краковский историк характеризует церковную политику Дмитрия Ивановича как неудачную, породившую множество конфликтов и обострившую противоречия.

В 1389 г. Киприан наконец получает возможность без ограничений заниматься делами митрополии. Он вынужден маневрировать между интересами Василия Дмитриевича и Витовта, что стало непростой задачей после заключения союза между Витовтом и Тохтамышем в 1399 г. Этот период детально рассмотрен во второй главе. В ней подчеркивается продуктивный характер взаимодействия Василия Дмитриевича и митрополита, главными вопросами политики последнего становятся дела Великого Новгорода, конфронтация с суздальскими и нижегородскими князьями, проблемы отношений Москвы с Ордой и Литвой. Автор сравнивает

взаимодействие Василия Дмитриевича и Киприана с отношениями их предшественников, задается вопросом о том, действительно ли великий князь московский и митрополит действовали согласованно и хорошо понимали друг друга. Очевидно, и Киприан, и Василий Дмитриевич были заинтересованы в сотрудничестве, оно оказалось необычайно плодотворным для обеих сторон. Ряд противоречий, порожденных эпохой митрополита Алексия, был разрешен, сформулированы экономические и правовые основы взаимодействия государства и церкви, причем последняя получала ряд привилегий.

Как следствие специфики книги, в ней мало затрагиваются военные действия эпохи, за исключением Куликовской битвы, заставившей Дмитрия Ивановича искать примирения с изгнанным митрополитом, и похода Тамерлана, угроза которого стимулировала Киприана и Василия Дмитриевича принять ряд совместных шагов.

Заботы митрополита не ограничивались общением с великим князем московским: властные амбиции тверских, суздальских, рязанских князей вызывали постоянные неурядицы, которые превращались в конфликты, часто затрагивавшие и церковь – им посвящены последние три главы книги. Марчин Граля отмечает, что митрополит прекрасно ладил с тверскими князьями Михаилом и Иваном Александровичами, в т.ч. Киприан лично разбирал дело тверского епископа Евфимия. Но не любили Киприана нижегородские и суздальские князья, имевшие своего претендента (суздальского архиепископа Дионисия) на кафедру митрополии еще в 1370-е гг. Особо неприязненную позицию по отношению к митрополиту занимал рязанский князь Олег Иванович: в Рязани характер московской политики в Орде чувствовался наиболее остро. Автор отмечает, что деятельность Киприана по объединению сил против Орды шла вразрез с его интересами, поэтому он поддерживал противников митрополита, в т.ч. через его земли лежал путь Михаила (Митяя) в Константинополь. Укрепив свои позиции, Киприан заменяет рязанского и тверского епископов своими ставленниками, проводит примирительную политику с церковными иерархами Нижнего Новгорода и Суздаля, стремится снизить их влияние и вовлеченность в общерусские дела.

Выводы книги, хотя и сформулированные предельно аккуратно, заставляют увидеть в Киприане деятельного правителя и организатора, не лишённого практического чутья, благодаря авторитету которого многие противоречия между князьями, горожанами, церковными и светскими властями оказались улажены, равновесие между многочисленными политическими игроками достигнуто, отрегулированы правовые и экономические особенности взаимодействия церкви и государства. Возможности Киприана были ограничены, например, он не смог

предотвратить вспыхнувшую в 1406 г. войну между Витовтом и Василием Дмитриевичем. Однако ему удалось сохранить целостность митрополии, которая была нарушена вскоре после смерти Киприана волей Витовта, выдвинувшего на роль митрополита православных епархий своего государства Григория Цамблака в 1415 г. Автор видит в Киприане не только влиятельную политическую фигуру, но и впервые комплексно и детально рассматривает различные аспекты жизни митрополита – и как участника духовных диспутов в Константинополе, и как арбитра локальных церковных конфликтов Великого Новгорода, Твери и других городов.

Мария Лавренченко

„Татарская проблема” во внешней политике Великого княжества Московского во второй половине XV – начале XVI вв. в свете нового исследования [Norbert Mika, *Problematyka tatarska w polityce europejskiej od połowy XV do początku XVI wieku*, Kraków–Warszawa: Avalon, 2020, 568 s.]

В 2020 г. в краковском издании Avalon увидела мир книга под названием *Татарская проблема в европейской политике от середины XV до начала XVI века*. Автор книги – Норберт Мика (25.05.1961–28.10.2020), выпускник Ягеллонского университета в Кракове (1988) и Экономической Академии в Катовицах (2000), кандидат исторических наук (2006), многолетний директор гимназии № 3 им. Августина Вельтцля в Ратиборе и Центра Исторических Исследований в Варшаве, автор свыше ста публикаций из средневековой истории Польши, Чехии, Австрии, Германии и Руси. Данная книга является результатом его длительных исследований „татарской проблематики” и ее места в политике европейских государств в позднем средневековье и в начале Нового времени. К огромному сожалению, сам Автор не смог увидеть конечный результат своего труда – он внезапно ушел из жизни 28 октября 2020 г.¹

Книга Норберта Мики охватывает период от середины XV до начала XVI вв., т.е. от времени распада Золотой Орды до ликвидации ее наследницы – Великой Орды. Ее текст разделен на пять основных частей под названиями *Татары в Европе* (с. 19–69), *От Варны до Угры* (с. 70–168), *Татарская проблема в дипломатических контактах европейских дворов до начала 90-х гг. XVI века* (с. 169–252), *Крымский союзник Кремля и Топкапы*

¹ <http://www.norbertmika.pl/biografia.html> [21.09.2021]; <https://www.naszraciborz.pl/site/art/1/0/84788.html> [21.09.2021].

(с. 253–302) и *Татары в период московской экспансии против Швеции, Ливонии и Литвы* (с. 303–380). Каждый из этих разделов, в свою очередь, состоит из двух или трех параграфов, выстроенных по тематико-хронологическому принципу. Работу завершают выводы (с. 381–385), список использованных источников и литературы (с. 386–510), англо- и немецкоязычное резюме (с. 516–523), географический и именной указатели (с. 524–544), иллюстрации и карта (с. 545–559). В самом конце работы помещен список работ Норберта Мики, опубликованных автором в 1996–2020 гг. (с. 561–568).

Название книги и ее структура свидетельствуют, что главной целью Автора был анализ места „татарской проблемы” в политике ключевых государств Центральной и Восточной Европы во второй половине XV – начале XVI в. Отдельное внимание он посвятил отношениям Великого княжества Московского с татарскими государственными образованиями. Этой проблематике Автор, в той или иной степени, касается в каждом из разделов своей книги.

В первом из них кратко представлены монгольские нападения на Русь в середине XIII в., а также проанализированы отношения Рюриковичей с Чингизидами от середины XIII в. до середины XV в., с акцентом на контактах московских князей с правителями Золотой Орды во второй половине XIV – первой половине XV в. (с. 41–69). Во втором разделе дана характеристика отношениям московского князя Ивана III Василевича с татарскими ханами. Главное внимание посвящено таким проблемам, как: поддержка Иваном царевича Касима в его претензиях на казанский трон и роль Афанасия Никитина в планах московского правителя (с. 126–127); участие касимовских татар в новгородской кампании Ивана III в 1471 г. (с. 128–129); антимосковский союз хана Великой Орды Ахмата с Казимиром Ягеллончиком и союз крымского хана Менгли Гирея с Иваном III, направленный против Ягеллонов (с. 130–132, 140–142, 150–155); „стояние на Угры” (с. 156–162). В третьем разделе отдельные параграфы посвящены таким аспектам интересующей нас проблемы, как: место „татарской проблемы” в дипломатических контактах Великого княжества Московского с Венецианской республикой и Венгерским королевством в 70-х – начале 90-х гг. XV в. (с. 169–197); миссии Николая фон Поплау в Москву в 1485 и 1486–1487 гг. и их влияние на „татарскую политику” Ивана III (с. 197–220); московские посольства к Габсбургам во главе с Юрием Траханиотом и поездка в Москву Георга фон Турна, а также роль „татарского вопроса” в переговорах между московским князем и Габсбургами (с. 220–252). Основная часть следующего, четвертого, раздела посвящена анализу татарской угрозы для государств Габсбургов и Ягеллонов в последние годы XV в. Вместе с тем, Автор не обошел вниманием и московское направление во внешней политике Крымского ханства. Он

детально охарактеризировал изменения в характере отношений Ивана III с Менгли Гиреем после заключения мирного договора между Великим княжеством Московским и государством Ягеллонов в 1494 г. (с. 253–259, 281–282). В последнем, пятом, разделе особое внимание стоит обратить на два первых параграфа. В первом из них показано участие татар в ливонских походах Ивана III 1480-х и 1490-х гг. (с. 303–324), во втором нашли отображение московско-татарские нападения на литовские и ливонские земли на рубеже XV–XVI вв. (с. 324–360).

Исследование Норберта Мики характеризуется глубоким и детальным анализом источников, хорошим знанием европейской и восточной историографии и аргументированными выводами. В целом ряде случаев Автору удалось разрешить дискуссионные вопросы, а также поднять новые исследовательские проблемы. Вне всякого сомнения, его работа является значительным вкладом в изучение отношений Великого княжества Московского с татарскими государствами во второй половине XV – начале XVI веков.

Виталий Нагирный

Елена И. Малето, *Средневековая Русь и Константинополь. Дипломатические отношения в конце XIV – середине XV в.*, Москва: Центрополиграф, 2018, 223 с. [Jelena I. Maletto, *Średniowieczna Ruś i Konstantynopol. Stosunki dyplomatyczne w końcu XIV – połowie XV w.*, Moskwa: Centropoligraf, 2018, 223 s.]

W roku 2018, w ramach publikowanej przez moskiewskie wydawnictwo Centropoligraf serii *Najnowsze badania z dziejów Rosji*, ukazała się stosunkowo niewielka książka pt. *Średniowieczna Ruś i Konstantynopol. Stosunki dyplomatyczne w końcu XIV – połowie XV w.* Autorką prezentowanych rozważań jest związana z Instytutem Historii Rosji Rosyjskiej Akademii Nauk Jelena Iwanowna Maletto, która w swym naukowym dorobku posiada szereg wartościowych pozycji poświęconych dziejom średniowiecznej Rusi, z uwzględnieniem relacji z jej sąsiadami. Ważne miejsce w badaniach Autorki zajmują także refleksje poświęcone powstającym na Rusi zapiskom podróżniczym (hojdenija), tematem których nierzadko bywał Konstantynopol.

Tym razem J. Maletto postanowiła zaprezentować czytelnikom niezwykle interesujący wątek z dziejów kontaktów dyplomatycznych Rusi z Bizancjum. Funkcjonowanie tych relacji posiada nadzwyczaj długą tradycję, która zapoczątkowana została już na początku wieku X. Wtedy państwowość ruska dopiero się

kształtowała, a Bizancjum – mimo szeregu problemów – wciąż jeszcze stanowiło poważną siłę polityczną, zdolną chociażby do czasowego pognębienia państwa Bułgarów. Rozważania Autorki dotyczą jednak okresu, gdy sytuacja była zupełnie odmienna. W pierwszej połowie XV wieku dumne cesarstwo „Romejów” upadało pod naporem Turków, a na Rusi stopniowo rodziła się nowa potęga, która wkrótce miała odgrywać dominującą rolę w Europie Wschodniej. Polityczne znaczenie Konstantynopola było już znikome, ale relacje Bizancjum z Rusią nigdy nie miały charakteru ścisłych powiązań politycznych. Ustępowały one związkom kulturowym i kościelnym. W przestrzeni ideowej Konstantynopol, jako stolica patriarchatu, nadal stanowił niepoślednią siłę ideologiczną mającą niebagatelny wpływ na panujące na Rusi stosunki cerkiewne.

Zakres chronologiczny pracy zasadniczo obejmuje panowanie dwóch moskiewskich władców: Wasyla I Dymitrowicza (1389–1425) oraz Wasyla II Ślepego (1425–1462), aczkolwiek poruszane przez Autorkę zagadnienia ani nie skupiają się jedynie na Moskwie, ani nie zamykają ściśle w tych ramach czasowych. Stąd, w pierwszym z czterech rozdziałów publikacji, sporo miejsca poświęcono ogólnemu wprowadzeniu w krąg zagadnień relacji bizantyjsko-ruskich. Wbrew zaproponowanym cezynom, nie zaniedbano także kwestii omówienia wydarzeń bezpośrednio poprzedzających objęcie władzy przez Wasyla I, kiedy to ruska Cerkiew pogrążona była w głębokich sporach o obsadę tronu metropolitalnego, jakie zaistniały po śmierci metropolity Aleksego. Choć wydarzenia te wynikały z napięć politycznych, w których ścierały się głównie interesy władców Moskwy i Litwy – z racji specyfiki konfliktu ważną rolę odgrywała w nim postawa Konstantynopola. Stąd pod koniec XIV w. nastąpiło wyraźne ożywienie kontaktów dyplomatycznych między Bizancjum a Rusią.

Podjmując tematykę kontaktów dyplomatycznych między Rusią a Bizancjum w okresie poprzedzającym ostateczny upadek Konstantynopola, Autorka poruszyć musiała kwestie niezwykle skomplikowane. Podziały polityczne na Rusi powodowały, że przywrócenie jedności tamtejszej metropolii stawało się wręcz niemożliwe. Nawet jeśli chwilowo metropolita Cyprian stał się rzeczywistym i jedynym zwierzchnikiem ruskiego prawosławia, to niewiele później pojawiły się nowe rozłamy. Jego następcą, Focjusz, musiał np. funkcjonować obok protegowanego Witolda, Grzegorza Camblaka. Stronie litewskiej udało się doprowadzić do metropolitalnej nominacji Harasima, którego moskiewskim oponentem stał się Jonasz. Wyjaśnienie tych polityczno-cerkiewnych decyzji wymagało skrupulatnego przeanalizowania sytuacji wewnętrznej na Rusi. Ogromne znaczenie miały przede wszystkim pełne napięć relacje między Wilnem a Moskwą. W omawianym okresie oba ośrodki polityczne zmagaly się z poważnymi kryzysami wewnętrznymi. Na Litwie, po śmierci Witolda, miało miejsce wystąpienie Świdrygiełły; w Moskwie doszło do walki między Wasylem II a Jerzym Dymitrowiczem zwiernogorodzkiem. Sytuacja była bardzo

dynamiczna, a cele polityczne szybko się zmieniały. W tych zawyłych okolicznościach ważną rolę odgrywał czynnik kościelny. O tym, że była to przestrzeń o newralgicznym znaczeniu, najlepiej świadczy fakt dokonanej – z rozkazu Świdrygiełły – egzekucji metropolity Harasima. Opisując ten wątek, J. Maletto przywołała opinię Matfieja Ljubawskiego zaznaczającego, że był to pierwszy w dziejach Rusi metropolita, który został zgładzony z rozkazu władcy, z powodów politycznych (s. 84).

Panorama wydarzeń politycznych na Rusi Północno-Wschodniej nie ograniczała się jedynie do kwestii rywalizacji między Wilnem a Moskwą. Do odgrywania ważniejszej roli politycznej w regionie pretendowały także inne ośrodki, m.in. Niżny Nowogród i Twer. Temu drugiemu Autorka, jak najbardziej słusznie, poświęciła sporo uwagi. W swoich rozważaniach J. Maletto podkreśliła swoistą autonomię Tweru w kontaktach z Bizancjum. Gdy w roku 1399 na Rusi zbierano ofiary pieniężne na rzecz upadającego cesarstwa, Michał Aleksandrowicz wysłał nad Bosfor osobne poselstwo z wielkimi darami. Zupełnie inny niż w Moskwie był także stosunek Tweru do metropolity Izydora i zagadnienia unii kościelnej, jaką zawarto na soborze florenckim. Idea niezależności ruskiej metropolii od Konstantynopola nie była w Twerze szczególnie mocno forsowana, gdyż obawiano się cerkiewnej dominacji Moskwy. Stąd, za panowania dążącego do umocnienia pozycji swego księstwa w relacjach z Moskwą Borysa Aleksandrowicza (1426–1461), Twer emanował swoistym „grekofilstwem”, które przejawiało się zarówno w prowadzonej polityce, jak i działalności literackiej (rozdz. 4.2).

Dla władców Moskwy, którzy od czasów Dymitra Iwanowicza Dońskiego zdobyli polityczną przewagę nad innymi księstwami Rusi Północno-Wschodniej, gorset kościelnej zależności od Konstantynopola stawał się coraz bardziej dokuczliwy. Okazji do jego rozluźnienia nie brakowało. Patriarchat musiał reagować na zaistniałe na Rusi konflikty, które przenikały na grunt cerkiewny. Żadne posunięcie nie było jednak w stanie zadowolić rozbieżnych oczekiwań zwaśnionych stron. Oprócz tego, także sytuacja wewnętrzna w Bizancjum daleka była od stabilizacji. Wszystko to powodowało, że w odniesieniu do ruskiej metropolii Konstantynopol podejmował wiele niejednoznacznych, czasem wręcz sprzecznych decyzji, co szczególnie wyraźnie dało się zauważyć w okresie zamieszania o obsadę metropolitalnego tronu po śmierci Aleksego. Wszyscy pretendenci do tej godności: Cyprian, Mitjaj, Pimen i Dionizy Suzdalski mieli prawo powoływać się na korzystne dla siebie orzeczenia, bądź gesty poszczególnych patriarchów. Choć w głównej mierze wynikało to ze zmieniającej się nad Bosforem sytuacji politycznej, na Rusi zaczęto zarzucać Grekom zwykłą chęć zysku. Jak podkreśla J. Maletto wydarzenia te mocno osłabiły autorytet patriarchy wśród ruskich wiernych.

Okazją do zademonstrowania niezależności kościelnej Moskwy od Konstantynopola była kwestia przyjęcia postanowień unii florenckiej. Bizancjum

od dłuższego już czasu szukało pomocy militarnej Zachodu przeciw Turkom, a jednym z warunków otrzymania oczekiwanego wsparcia było porozumienie na płaszczyźnie eklezjalnej. Na kartach omawianej pracy kwestii unii kościelnej poświęcono sporo miejsca. Autorka przedstawiła polityczne uwarunkowania tego wydarzenia, a także jego recepcję w łonie Kościoła Wschodniego. Jak wiadomo, znaczna część bizantyjskiego duchowieństwa do zawartej w Italii unii ustosunkowała się niechętnie. Taki bieg wypadków ułatwił Wasylowi II odrzucenie unijnego metropolity Izydora, który w 1441 r. próbował ogłosić postanowienia z Florencji w Moskwie. Jak zaznacza Autorka, bezkompromisowa postawa wielkiego księcia spotkała się z uznaniem mnichów z góry Atos, co tym bardziej ośmieliło władcę do wysunięcia żądań wobec patriarchy o zgodę na wybór nowego, prawowiernego metropolity. W ten sposób drogi Moskwy i Konstantynopola wyraźnie zaczęły się rozchodzić, jeszcze zanim Turcy ostatecznie unicestwili Cesarstwo.

Prezentowana publikacja porusza bardzo ważny wątek z dziejów Europy Wschodniej, gdy Moskwa toczyła walkę o polityczną dominację w regionie. Jej aspiracje spotykały się z oporem nie tylko Złotej Ordy i Litwy, ale także Tweru czy Niżnego Nowogrodu, co rodziło głębokie konflikty. Jedną z odsłon tej rywalizacji były spory odnośnie funkcjonowania ruskiej metropolii, stąd z racji ścisłych powiązań cerkiewno-kulturowych, większego niż do tej pory znaczenia nabrała kwestia relacji bizantyjsko-ruskich. Obecność „czynnika bizantyjskiego” na Rusi dawała różnym stronom konfliktu pewne pole manewru. Póki Konstantynopol decydował o tym kto miał zasiadać na tronie ruskich metropolitów, również upadające Bizancjum wciąż miało jako taki wpływ na toczący się na odległej Rusi bieg wypadków. Dlatego władcy Moskwy dojrzeni z czasem do konstatacji, że chcąc realizować zadanie podporządkowania sobie ziem ruskich, muszą zrzucić kościelno-kulturową zależność od Konstantynopola. Przedstawione przez J. Maletto opracowanie dotyka więc tematyki istotnej i dość rzadko omawianej w historiografii. Miejscami, z racji rozmiarów, praca wydaje się nazbyt ogólna, ale dzięki temu można odnieść wrażenie, że Autorce udało się przedstawić w miarę kompletny obraz stosunków między Rusią a Bizancjum, które funkcjonowały na niezwykle skomplikowanej płaszczyźnie wydarzeń politycznych pierwszej połowy XV w. Całość opracowania zamyka krótki słownik pojęć terminologii kościelnej, co z pewnością ułatwi zrozumienie poruszonych zagadnień przez mniej zorientowanego czytelnika. W ten sposób te solidne, oparte na źródłach i bogatej literaturze rozważania mogą być dedykowane zarówno znawcom tematyki, jak i tym, którzy dopiero w nią się wglębiają.

Marcin Grala

Галич. Збірник наукових праць, вип. 4, за ред. М. Волощука, Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2019, 224 с. [*Halicz. Zbiór prac naukowych*, t. 4, pod red. M. Voloshchuka, Iwano-Frankiwsk: Lileya NV, 2019, 224 s.]

Wydawany w Iwano-Frankiwsku przez Centrum Studiów Mediewistycznych Przykarpackiego Narodowego Uniwersytetu im. Wasyla Stefanyka zbiór prac naukowych zawiera artykuły i materiały poświęcone różnym zagadnieniom historii miasta Halicza. Wśród autorów prac znajdują się naukowcy z różnych uniwersytetów i instytucji badawczych z Ukrainy i zagranicy. Publikacja skierowana jest do szerokiego grona czytelników zainteresowanych historią Ukrainy i jej relacjami z Europą i światem.

Opublikowany w 2019 r. 4 tom serii, poświęcony został pamięci dr. Ihora Kowala, zmarłego w maju 2019 r. niestrudzonego badacza dziejów Halicza, który był zarazem jednym z członków zespołu redakcyjnego czasopisma. Ostatni rozdział publikacji zawiera wspomnienie pośmiertne o nim oraz bibliografię jego prac drukowanych z lat 1981–2018.

Pozostałe artykuły pogrupowane zostały w pięciu rozdziałach, zatytułowanych odpowiednio: *Archeologia i kultura materialna Halicza; Książęce miasto i ludzie: strony historii; Halicz w województwie ruskim i Królestwie Galicji i Wołynia; Halicz: przedruki oraz Kronika.*

W części traktującej o archeologii i kulturze materialnej na uwagę zasługuje artykuł Radosława Liwocha (Kraków) poświęcony wczesnośredniowiecznym pieniądzom Halicza i innych miejscowości zachodniej Ukrainy. Autor śledzi obieg monet, sztabek, metali szlachetnych i innych środków płatniczych (np. żelazo) z terenu Halicza i obszarów zachodniej Ukrainy na przestrzeni wczesnego średniowiecza, od VI do XIII w.

O unikatowym znalezisku archeologicznym pisze w swoim artykule *Pierścień Nasti Czagrowicz* Oleksandr Alfiorow (Kijów). Odkryty na terenie dawnego dworu książęcego w Haliczu pierścień zawiera inskrypcję, która przypisuje go do kochanki księcia halickiego Jarosława Wołodomyrkowycza, nazywanego w *Słowie o wyprawie Igora* Ośmiomysłem.

Aneta Gołębiowska-Tobiasz (Pilzno) oraz Dariusz Dąbrowski (Bydgoszcz) zajęli się analizą wizerunku smoka z katedry Wniebowzięcia NMP w Haliczu z polskiej perspektywy badawczej. Obecnie ten ciekawy zabytek średniowiecznego kamieniarstwa znajduje się w cerkwi Wniebowzięcia NMP w Kryłos (Ukraina). Styl, w jakim została stworzona ta płaskorzeźba przedstawiająca ziejącego ogniem smoka, pokrywa się m.in. z kilkoma romańskimi zabytkami polskiej sztuki rzeźbiarskiej. Jest to też przykład jednego z nielicznych pomników, który pokazuje zachodnioeuropejskie, romańskie tradycje rzeźbiarskie w Europie Wschodniej. Autorzy artykułu, na podstawie analizy porównawczej stylu obiektu, źródeł historycznych, zabytków epigraficznych oraz zachowanych

form i dekoracji architektonicznych z nieistniejącej już katedry NMP w Haliczu, proponują datowanie wizerunku smoka na trzecią ćwierć XII w.

W drugiej części, zatytułowanej *Książęce miasto i ludzie: strony historii* na uwagę zasługują artykuły Romana Frankiwa (Lwów) *Lud i władza w Haliczu jako wzór „Republiki Bizantyjskiej”*, który podejmuje problematykę ustroju Halicza w okresie XII–XIII w. jako przykładu bizantyńskiego republikanizmu, a także Vitalija Nagirnego (Kraków) o naukowej poprawności posługiwania się pseudonimem Ośmiomysł w odniesieniu do halickiego księcia Jarosława Wołodomyrkowicza. Z kolei Jaropełk Kluba (Halicz) i Marianna Bacwin (Halicz) prześledzili uzbrojenie, występujące na terenie Halicza w XII–XIII w. oraz jego powiązania z sąsiednimi terytoriami, natomiast Myrosław Wołoszczuk (Iwano-Frankiwnsk) i Andrij Fedoruk (Czerniowce) przyjrzeni się zagranicznej (polskiej, węgierskiej i rosyjskiej) historiografii dotyczącej oblężenia miasta i twierdzy Halicz w 1387 r. przez polskiego króla Władysława II Jagiełłę i jego brata, Wielkiego Księcia Litewskiego Witolda.

Magdalena Worobjew

Українсько-угорські етюди, вип. 3, Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2019, 305 с., іл. [Ukraińsko-węgierskie szkice, t. 3, Lwów: Instytut Ukrainoznawstwa im. Iwana Krypiakiewicza NAN Ukrainy, 2019, 305 s., il.]

W 2019 r. nakładem wydawnictwa Instytutu Ukrainoznawstwa im. Iwana Krypiakiewicza NAN Ukrainy ukazał się kolejny, już trzeci tom zbioru artykułów pod tytułem *Українсько-угорські етюди*.

Jak wskazuje tytuł, szkice dotyczą historii relacji rusko-węgierskich. W omawianym tomie znalazło się dziesięć artykułów. Kilka z nich dotyczy badań mediewistycznych. Ostap Kardasz w swym niezwykle interesującym artykule omówił problem demarkacji misyjnych obszarów wpływu Kościoła Łacińskiego w epoce post-awarskiej, a więc w pierwszej połowie IX w. Przeanalizował dokumenty z kancelarii karolińskiej i dokonał rekonstrukcji granic obszarów misyjnych Panonii, Karantanii, Marchii Wschodniej, Moraw oraz księstwa nitrzańskie, które podlegały misjom wysyłanym przez arcybiskupa Salzburgu, biskupów Passawy, Ratzbony i patriarchy Akwilei. Jest to ciekawe spojrzenie na działalność bawarskiego duchowieństwa na obszarze słowiańskim. Z kolei Oleg Bubenok przedstawił rozwój relacji węgiersko-chazarskich w obszarze północnego Morza Czarnego w okresie od drugiej połowy VIII w. do lat siedemdziesiątych IX w. Jest to ciekawa rekonstrukcja, opierająca się

między innymi na źródłach bizantyjskich. Myrośław Wołoszczuk zajął się tematem stricte genealogicznym, mianowicie, zastanowił się nad pochodzeniem ruskiej żony króla węgierskiego Władysława I Świętego panującego w latach 1077–1095. Analizując dokument fundacji opactwa św. Idziego w Somogy oraz późniejsze relacje między Arpadami a ruskimi książętami, autor doszedł do wniosku, że przypuszczalnie żoną Władysława I była Przedслава, córka księcia kijowskiego i czernichowskiego, Światosława. Illa Parszyn przedstawił epizody halicko-wołyńskie występujące w *Rerum Hungaricarum Decades* Antoniego Bonfiniego, włoskiego humanisty i kronikarza, który w okresie rządów Macieja Korwina dokonał kompilacji różnych kronik węgierskich. Bonfini pisał o okolicznościach założenia Lwowa, morderstwie księcia czernichowskiego, Michała Wsiewołodowicza czy też małżeństwie Kunegundy z królem czeskim Przemysławem Ottokarem II. Autor zwrócił uwagę na fakt, że Władysław Łokietek jest przez Bonfiniego zwany „Locha”. Z kroniki Bonfiniego teren Wołynia i Halicza znika po 1335 r., a więc po rozmowach w Wyszehradzie. Z kolei Wiktor Mandziak przedstawił sylwetkę Rościsława Michajłowicza (ok. 1219–1264), który był księciem Nowogrodu Wielkiego, Halicza i Czernichowa, panem Beregu i Zemplinu, banem Sławonii, panem Maczwy i wreszcie teściem cara Bułgarii. Z artykułu wynika, że postać ta wymaga większej monografii, ponieważ trudno w krótkiej formie przedstawić okoliczności tak imponującej kariery Rościsława. Ostatni z ciekawych artykułów, autorstwa Leontija Wojtowycza, przedstawia problem dziedzictwa Romanowiczów w polityce Królestwa Polskiego, jak i Węgierskiego z lat 1340–1443.

Marcin A. Klemenski

Information about authores

Grala Marcin – PhD, Pontifical University of John Paul II in Krakow (Krakow, Poland). Field of interests: The Lithuanian-Rus' relations in the 14th–15th centuries; Orthodox Church in Duchies of Tver and Moscow in the second half of the 14th century; political influence of Rus' bishops in 14th–15th century; history of Rus' Orthodox Church in the Middle Ages. Important publications: *Wizerunek Jagielły i Litwy w utworach tzw. cyklu kulikowego*, [in:] *Regionem euxinum spectantes. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, pod red. Ł. Gędkła, T. Krzyżowskiego i M. Michalskiego, Kraków 2012; „Az' ne dovolen' blogoslovit ego” – *problem zaangażowania Aleksego w sprawę obsady tronu metropolitalnego na Rusi*. „Prace Historyczne”, 142 (3), 2015, s. 387–402; *Проблема низложения митрополита Пимена в Москве в 1380 году*, [in:] *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th c). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2018, s. 337–346 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 8).

Hardi Đura (Гарди Дюра) – Professor, University of Novi Sad (Novi Sad, Serbia). Field of interests: History of Galician-Volhynian Rus' in the 12th–13th centuries; history of the Drugeth family. Important publications: *Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма, студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године*, Нови Сад 2002; *Drugeti, povest o usponu i padu porodice pratilaca anđijskih kraljeva*, Novy Sad 2012; *Итинерариј Ростислава Михаиловича*, Сремска Митровица – Нови Сад 2019.

Horbach Tymur (Горбач Тимур) – PhD, Vernadsky National Library of Ukraine, Institute of Manuscript (Kyiv, Ukraine). Field of interests: Central and Eastern Europe in the Middle Ages; relations between the Kingdom of Rus' and the state of the Teutonic Order in Prussia in the 14th century. Important publications: *Inter rasem et bellum: Польща і Німецький орден у XIII – на початку XV ст.*, відп. ред. М. О. Рудь, Київ 2017; *Руське королівство й Німецький орден за часів Юрія II*, „Український історичний журнал”, 2017, 2, с. 19–32; *Чи галицько-волинське рицарство брало участь у польсько-орденській війні 1327–1332 рр.?*, [in:] *Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December 2018*, eds. V. Nagirnyy and T. Pudłocki, Kraków 2019, s. 307–315 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 9).

Ivanov Ivelin (Иванов Ивелин) – Professor, The St. Cyril and St. Methodius University (Veliko Tŭrnovo, Bulgarian). Field of interests: Medieval military history, Bulgarian-Byzantine, Bulgarian-Rus', Bulgarian-Latin wars in the 10th – 13th cc. Important publications: *Войната в Западна Европа през средните векове (V–XVI в.)*, Велико Търново 2008; *The Crusade of Varna (1443–1445) and the Bulgarians*, [in:] *Proceedings of International Conference 2nd Southeast Europe: History, Culture, Politics, and Economy*, Bologna 2019, p. 12–18; *Emperor Friedrich in the Balkans (1189–1190): war de jure and (or) war de facto*, [in:] *Proceedings of an International Conference: Southeast Europe: History, Culture, Politics, and Economy*, Bologna 2018, p. 21–28; *The Crusade of Varna (1443–1445) and the Bulgarians*, [in:] *Proceedings of International Conference 2nd Southeast Europe: History, Culture, Politics, and Economy*, Bologna 2019, p. 12–18; *The Crusade of Varna (1443–1445) and the Bulgarians*, [in:] *Proceedings of International Conference 2nd Southeast Europe: History, Culture, Politics, and Economy*, Bologna 2019, p. 12–18.

Jankauskas Vytautas – PhD, Research Centre of the Grand Duchy of Lithuania, Vytautas Magnus University (Kaunas, Lithuania). Field of interests: History of the Gediminids dynasty; Social structures in the Grand Duchy of Lithuania; Lithuanian-Ruthenian relations in the 14th–15th cc. Important publications: *Иерархия Гедиминовичей в свете некрологов битвы над Ворсклой 1399 г.*, [in:] *Rus' during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15th–17th November 2012*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2013, с. 143–149 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 3); *Русско-литовский договор 1219 года и внутривполитические отношения в Литве в первой четверти XIII века*, [in:] *Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication from the 5th International Conference, Spišská kapitula, 16th–18th October, 2014*, eds. Vitaliy Nagirnyy and Adam Mesiarkin, Krakow – Bratislava 2015, с. 115–122; (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 5); *Kunigaikščiai Svirskiai XIV–XVI a.: Nuo gentinės aristokratijos iki LDK politinės tautos*, Kaunas 2016.

Kardash Ostap (Кардаш Остап) – M.A. in History, Centrum Studiorum Mediaevalium of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: History of the early medieval Church; the Latin and Cyril-Methodius ecclesiastical traditions in the 9th–10th cc., the Rus'-German church-political relations in the 10th–11th cc. Important publications: *Проблема поширення церковної юрисдикції Магдебурзького архієпископства на землі Рюриковичів у другій половині X ст. у світлі німецьких латиномовних хронік і анналів*, [in:] *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November 2017*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2018, с. 47–58 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 8); *Протистояння баварської та кирило-мефодіївської християнських місій на*

землях династії Моймировичів другої половини IX ст., „Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис”, 2019, 31, с. 64–80; *An Attempt at Delineation of the Eastern Missionary Route of the Clergy of Passau on the Lands of the Post-Avar Danube Region During the First Half of the 9th Century*, [in:] *Konštatínove listy*, vol. 13, pars 2, Nitra 2020, p. 3–21.

Klemenski Marcin A. – M.A. in History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: History of Medieval Silesia, the Order of Hermits of St. Augustine. Important publications: *Albert Książę strzelecki (ok. 1300–1370/71)*, Kraków 2017; *Zakon augustianów-eremitów w okresie wprowadzania Reformacji na Śląsku i w Rzeczypospolitej*, [in:] *Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 381–393; *Przywilej Kazimierza Wielkiego o wolnym handlu z Rusią dla Świdnicy z 1345 r.*, [in:] *Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018*, eds. V. Nagirnyy and T. Pudłocki, Krakow 2019, s. 329–335 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 9).

Koluzaeva Irina – PhD, Warsaw University (Warsaw, Poland); Field of interests: History of the Grand Duchy of Lithuania; Lithuanian-Muscovite relations in the 16th c. Important publications: *Life Strategies in a Wartime Borderland: Problems of Identity of People In Between on the Eastern Border of the Grand Duchy of Lithuania During the Livonian War*, [in:] *Searching for Identity: Personal Experiences and Methodological Reflections*, red. O. Tkachenko, A. Zhanaev, Warszawa 2021, s. 137–153 (*Monografie LIBAL*, t. 4); „*Within One's Inner Circle*”: *The Identity of Ruthenian Szlachta (Noblemen) of the Grand Duchy of Lithuania at the Time of the Union of Lublin (the Case of Filon Kmita Czarnobyłski)*, „*Colloquia Humanistica*”, 5, 2016, s. 45–61.

Korchagina Izabella – M.A. in History, Warsaw University; The Pilecki Institute (Warsaw, Poland). Field of interests: church and everyday life history of Muscovian Rus' in the 15th–17th cc.; history of musical art in Byzantium, church history of Medieval Europe. Important publications: *Europejczycy w Moskwie w XVII w. „Obcy” czy „swoi”?* „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*”, 17, 2020, 3, s. 121–135.

Kuzovkov Volodymyr (Кузовков Володимир) – PhD, Vasyl Sukhomlynskyi National University (Mykolaiv, Ukrain). Field of interests: Byzantine diplomacy and foreign policy, foreign policy of the Khazarian state. Important publications: *Історія Візантії: Хрестоматія*, Миколаїв 2014 (in cooperation); *Візантія і Багдадський халіфат наприкінці IX – першій половині X ст.*, „Емінак”, 2 (18), 2017, с. 39–43; *Історія Степового Побужжя: від найдавніших часів до кінця XVIII століття*, Миколаїв 2019 (in cooperation).

Lavrenchenko Maria (Лавренченко Мария) – PhD, Shchusev Museum of Architecture (Moscow, Russian Federation). Field of interests: Kinship terms, forms of addresses, Medieval Rus', *Kievan Kodex*. Important publications: „Братоучадо” Русской Правды и роль брата матери в домонгольской Руси, [in:] *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2016, Москва 2018, с. 360–368; „Всакъ попъ братъ юсть попоу”: термини родства в диалогах церковных и монастырских деятелей Древней Руси XI–XIII веков, [in:] *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries)*. Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2018, с. 159–168 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 8); Титулы и эпитеты правителей в русских летописях и польских хрониках XI–XIII вв., [in:] *Rus' and Poland (10th–14th centuries)*. Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December 2018, eds. V. Nagirnyy and T. Pudłocki, Kraków 2019, с. 183–96 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 9).

Lewek Konrad – M.A. in Archaeology, Nicolaus Copernicus University, (Toruń, Poland). Field of interests: Medieval Rus' archaeology; Medieval Rus' army; Ruthenian clothing. Important publications: *Wpływy obcych kręgów kulturowych na ubiór męski wczesnośredniowieczny na Rusi*, [in:] *Rus' średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku)*. Materiały pokonferencyjne z międzynarodowej konferencji naukowej Kraków, 24–26 listopada 2010 r., pod red. V. Nagirnego, Kraków 2011, с. 100–107 (*Colloquia Russica*, vol. 1); *Odzież kobieca na Rusi i jej wybrane zachodnioeuropejskie analogie X–XI wieku w świetle badań archeologicznych*, [in:] *Rus' and Countries of the Latin Culture (10th–16th C.)*. Publication from the 6th International Scientific Conference, Krakow, 26th–28th November, 2015, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2016, с. 83–94 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 6).

Lugovyi Oleh (Луговий Олег) – PhD, Odesa Ilya Mechnikov National University (Odesa, Ukraine). Field of interests: Byzantine studies, international relations in medieval history. Important publications: *The Chrysobullos of 1189 and the History of German and French Quarters of Constantinople*, [in:] *Proceedings of the Symposium on City Ports from Aegean to the Black Sea Medieval-Modern Networks, 22–29 August 2015*, ed. F. Karagianni and U. Kocabaş; Thessaloniki–Istanbul 2015, р. 71–80; „Дани” на Русі та у Візантії на початку XI ст., [in:] *Древности 2014–2015. Харьковский историко-археологический ежегодник*, вып. 13, Харьков 2015, с. 69–76; Межі „Духовної сім'ї” та „деспотії” василевса ромейів за матеріалами трактату „Про церемонії Двору”, [in:] *Libra: збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків*, під ред. І. В. Нємченко, вип. 4, Одеса 2017, с. 42–93.

Madeja Karolina – M.A. in History, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: Polish-Lithuanian relations in the Middle Ages, then foundations of statehood, pagan beliefs in Central-Eastern Europe, the dynastic traditions of the Arpads and the Piasts, the role of women in the early medieval epoch. Important publications: *Kim był książę „Pomorza”, którego pokonał węgierski książę Béla?*, „Średniowiecze Polskie i Powszechnie”, 11 (15), 2019, s. 67–84.

Malmenvall Simon – PhD, University of Ljubljana (Ljubljana, Slovenia). Field of interests: History of Rus', history of medieval Rus' literature; history of the East Orthodox Church; historical theology. Important publications: *Boris and Gleb and the Concept of Salvation History in Rus'*, [in:] *Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries). Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017*, ed. V. Nagirnyy, Krakow 2018, p. 93–104 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 8); *The Image of the „Polish Factor” in the Sources on Boris and Gleb*, [in:] *Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December 2018*, eds. V. Nagirnyy and T. Pudłocki, Kraków 2019, s. 69–80 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 9); *Kultura Kijevske Rusije in krščanska zgodovinska zavest*, Ljubljana 2019.

Martyniuk Aleksey (Мартынюк Алексей) – Professor, National Institute for Higher Education (Minsk, Belarus). Field of interests: History of Eastern Europe in the Middle Ages, iconographic sources, historical geography. Important publications: *Die Mongolen im Bild*, Hamburg 2002; *Средневековая Русь в текстах и документах*, Минск 2005; *До Герберштейна: Австрия и Восточная Европа в системе персональных связей и культурных контактов (XIII – начало XVI века)*, Москва 2019.

Nagirnyy Vitaliy – PhD, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: History of Medieval Rus', foreign policy of the duchies of Rus' in the 12th–13th cc., the elites of Medieval Rus'. Important publications: *Polityka zagraniczna księstw halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*, Kraków 2011 (*Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności*, t. 12); *Urzednicy ziemi kijowskiej od drugiej połowy XI do pierwszej połowy XIII wieku. Studium prozopograficzne*, Kraków 2021. Editor of *Colloquia Russica* series.

Padbiarozkin Pilip (Падбярозкін Піліп) – PhD, The Yakub Kolas Central Scientific Library of National Academy of Sciences of Belarus (Minsk, Belarus). Field of interests: Written heritage of German Livonia; Russian–German contacts in the late Middle Ages; military history of Eastern Europe in the 13th–17th cc. Important publications: *„Земной ключ к Граду Небесному”: ливонская дань в русско-немецких взаимоотношениях XIII в.*, „Древняя Русь. Вопросы

медиевистики”, 3, 2018, с. 12–18; „Юрьевская дань” как место памяти в исторических дискурсах Русского государства (XI–XVI века), [in:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, вып. 11, ред. А. Мартынюк, Минск 2018, с. 114–139; *Христианские князья и духовные ордена: общее и различное во взаимоотношениях полоцкого князя Владимира и мазовецкого князя Конрада с пилигримами в Ливонии и Пруссии (первая половина XIII века)*, [in:] *Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December 2018*, eds. V. Nagirnyy and T. Pudłocki, Kraków 2019, s. 243–253 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 9).

Паракин Артем (Папакін Артем) – PhD, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine). Field of interest: Military history of Poland and Ukraine from the ancient times to the 20th century, Ukrainian-Polish relations, uniformology, weapon studies. Important publications: *Шоломи у контексті східних контактів Русі та Польщі (X – початок XI ст.)* [in:] *Історія давньої зброї. Дослідження 2016*, Київ 2017, с. 351–366; *Проблема походження ранньосередньовічної держави П'ястів: нові підходи у сучасній польській історіографії* [in:] *Славістична збірка*, вип. 3, Київ 2017, с. 174–184; *Importy czy łupy z Rusi? Problem pochodzenia „wielkopolskich” hełmów X – początku XI wieku* [in:] *Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December 2018*, eds. V. Nagirnyy and T. Pudłocki, Kraków 2019, s. 55–68 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 9).

Picková Dana – Professor, Charles University (Prague, Czech Republic). Field of interests: History of Medieval Rus'; history of the Grand Duchy of Moscow. Important publications: *Anglo-ruské vztahy ve 2. polovině 16. století*, Praha 1992; *Habsburkové a Rurikovci na prahu novověku. Příspěvek k dějinám rusko-habsburských vztahů na přelomu 15. a 16. století*, Praha 2002; *Zwischen lateinischem Westen und christlichem Osten: Noch einmal zur Christianisierung der Rus*, „Thiddag: Intellektueller und Reichsbischof. Reichskirche und Mitteleuropa. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica”, 2019, 1: *Z pomocných věd historických*, s. 201–218.

Rybár Lukáš – PhD, Comenius University (Bratislava, Slovakia). Field of interests: History of the Caucasus, Iran and the Caspian region in the context of international politics. Important publications: *Dejiny Azerbajdžanu*, Bratislava 2014; *Širván a jeho postavenie v európskom obchode (16.–17. storočie)*, Bratislava 2014; *Религиозная жизнь в Московском государстве в описании персидского посланца Орудж-бек Баята*, [in:] *Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication*

from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December 2018, eds. V. Nagirnyy and T. Pudłocki, Kraków 2019, s. 447–456 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 9).

Ryier Yanina (Риер Янина) – PhD, Mogilev State University named after Arkadi Kuleshov (Mogilev, Belarus). Field of interests: Medieval history of Eastern Europe, the Grand Duchy of Lithuania; state formation processes in Rus', the Grand Duchy of Lithuania; the issue of the legitimization and sacralization of power in medieval European estates. Important publications: *The image of Pagan and Christian Rulers of the Grand Duchy of Lithuania from the Second Half of the 13th and First Half of the 14th centuries in German Chronicles*, „*Studia historica Brunensia*”, 2019, 2 (66), s. 17–29; „*The Grand Duke of Polotsk*” in the 14th century: the narrative title or the political reality?, [in:] *Byzantinoslovaca*, vol. 7: *Zborník k životnému jubileu profesora Miroslava Daniša*, ed. M. Hurbanič, L. Rybár, V. Zervan, Bratislava 2020, s. 173–185; *Правитель и общество на белорусских землях в XIII – первой трети XV в.: основные механизмы политогенеза, легитимизации и сакрализации власти*, Могилев 2020.

Stasyuk Andriy (Стасюк Андрій) – PhD, National reserve „Davniy Halych” (Halych); Centrum Studiorum Mediaevalium of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: Lands of Galicia-Volhynia in the Middle Ages, Catholic Church in Rus', missionary activity of Catholic orders in Rus' in the 13th–15th cc. Important publications: *Русь і Галичина в латинській церковній термінології XIII – початку XV ст. (за матеріалами папської кореспонденції*, [in:] *Середньовічна Русь: проблеми термінології*, за ред. М. Волощука і В. Нагірного, Івано-Франківськ–Краків 2018, с. 297–304 (*Colloquia Russica. Series II*, vol. 4); *Францисканці в контексті руської політики Казимира III*, [in:] *Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December 2018*, eds. V. Nagirnyy and T. Pudłocki, Kraków 2019, s. 329–336 (*Colloquia Russica. Series I*, vol. 9); *Zapisy na marginesach stron halickich starodruków cerkiewnych z XVII wieku*, „*Krakowskie Pismo Kresowe*”, 11, 2019, s. 21–35.

Voloshchuk Myroslav (Волощук Мирослав) – Professor, Centrum Studiorum Mediaevalium of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). Field of interests: Rus'-Hungarian, Rus'-Polish and Rus'-Czech relations in the 9th–14th cc.; migration processes in medieval Central-Eastern Europe. Important publications: „*Русь*” в *Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції*, відп. ред. Л. В. Войтович, Івано-Франківськ 2014; *Мовою джерел?*

Термінологічні аспекти історіографічного державонайменування на прикладі Галицької землі X–XIV ст., [in:] Середньовічна Русь: проблеми термінології, за ред. М. Волощука і В. Нагірного, Івано-Франківськ–Краків 2018, с. 265–296 (Colloquia Russica. Series II, vol. 4); Ruthenians (the Rus') in the Kingdom of Hungary, 11th to Mid-14th Centuries. Settlement, Property, and Socio-Political Role, Leiden–Boston 2021.

Voytovych Leontiy (Войтович Леондій) – Professor, Ivan Franko National University (Lviv, Ukraine). Field of interests: Genealogy of the Rurikids; history of Medieval Rus'. Important publications: *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006; *Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст.*, Львів 2015; *Lew Daniłowicz. Książę halicko-wołyński (ok. 1225 – ok. 1301)*, Kraków 2018.

Worobjew (Frączek) Magdalena – M.A. in Philology and Russian Culture Studies, Jagiellonian University (Krakow, Poland). Field of interests: Adam Honory Kirkor's live and work, ethnography and folklore of the Polish-Belarussian borderland in the 19th century. Important publications: *Adam Honory Kirkor – przyczynek do stanu badań*, „Acta Albaruthenica”, 2012, 12, s. 183–197; *Adam Kirkor i Muzeum Starożytności w świetle krakowskich archiwaliów*, [in:] *Kova dėl istorijos: Vilniaus senienų muziejus (1855–1915): mokslo straipsnių rinkinys*, Vilnius 2015, s. 243–250; *Jan Czeczot: prekursor białoruskiej folklorystyki*, [in:] *Romantycy na krańcach świata: podróże egzotyczne i peregrynacje wewnętrzne*, Kraków 2015, s. 133–140.

Colloquia Russica. Series I, vol. 10: Diplomacy of Medieval Rus'
(10th–16th centuries) Publication from the 10th International Scientific
Conference, Krakow, 9th–11th October, 2019, edited by Vitaliy Nagirnyy
Kraków 2021, 348 pp.

Publication co-funded by:

Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego
Rada Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

**Instytut Historii
Uniwersytetu Jagiellońskiego
w Krakowie**

**RADA KÓŁ
NAUKOWYCH**
UNIwersytetu Jagiellońskiego

Druk:
Poligrafia Salezjańska
ul. Michała Bałuckiego 8, Kraków